Припрему ове свеске суфинансирало је Министарство просвете,
науке и технолошког развоја Републике Србије.

Главни и одговорни уредник
Проф. др Драган Танчић

Уређивачки и редакцијски одбор
Проф. др Wolfgang Rohrbach, академик, Беч
Проф. др Татъяна Сенъюшкина, Симферополъ
Др Андрей Мохов, Севастополъ
Др Наталия Николаевна Муравъева, Ростов-на-Дону
Др Екатерина Ентина, Москва
Др Шак Б. Ханиш, Сан Дијего
Доц. др Стефан Анчев, Велико Трново
Др Тодор Галунов, Велико Трново
Проф. др Недељко Станковић, Тузла
Др Мирко Томасовић, Фоча
Проф. др Марко Атлагић
Др Александар Мартиновић
Доц. др Далибор Елезовић
Проф. емеритус др Живота Радосављевић
Проф. др Драган Танчић
Проф. др Миодраг Гордић
Проф. др Урош Шуваковић
Проф. др Тиодор Росић
Проф. др Јасмина Новокмет
Проф. др Оља Арсенијевић
Проф. др Весна Минић
Доц. Др Јелена Иртљага
Проф. др Голуб Јашовић
Проф. др Здравко Делетић
Др Јасмина Ахметагић
Др Велибор Лазаревић
Др Драгана Јањић
Др Срђан Словић
Др Иван Бецић
Др Весна Зарковић
Др Ивана Женарју Рајовић
Др Далибор Велојић
Др Марија Јефтимијевић Михајловић
Др Мирјана Бечејски
Др Гордан Бојковић
Др Александар Павловић
Проф. др Обрад Стевановић
Др Ана Мумовић
Др Бојан Шево
Др Звезда Елезовић

Резимеи на енглеском језику
Срђан Словић

Лектор
Др Јелена Војиновић Костић

Издавач
Институт за српску културу
Приштина – Лепосавић
e-mail institut.skp@gmail.com

УДК 008

Компјутерска обрада и штампа
GID „Pi-press“, Пирот

Тираж 100

Сви чланци објављени у часопису *Баштина*
су рецензирани.

Виньета на корицама
Призренско четворојеванђеље,
јеванђелист Марко

Дизајн насловне стране Петар Ђуза

Editor-in-chief
Professor Dragan Tančić, PhD

Editorial Board
Proffessor Wolfgang Rohrbach, PhD, academician, Wienna
Proffessor Tatyana Senyoshkina, PhD, Simferopol
Andrey Mokhov, PhD, Sevastopol
Nataliya Nikolaevna Muravyeva, PhD, Rostov-on-Don
Ekaterina Entina, PhD, Moscow
Shak B. Hanish, PhD, San Diego
Assistant Professor Stefan Ančev PhD, VelikoTrnovo
Todor Galunov, PhD, VelikoTrnovo
Professor Nedeljko Stanković, PhD, Tuzla
Mirko Tomasović, PhD, Foča
Professor Marko Atlagić, PhD
Aleksandar Martinović, PhD
Assistant Professor Dalibor Elezović, PhD
Professor Emeritus Života Radosavljević, PhD
Professor Dragan Tančić, PhD
Professor Miodrag Gordić, PhD
Professor Uroš Šuvaković, PhD
Professor Tiodor Rosić, PhD
Professor Jasmina Novokmet, PhD
Professor Olja Arsenijević, PhD
Professor Vesna Minić, PhD
Jelena Prtljaga, PhD
Professor Golub Jašović, PhD
Professor Zdravko Deletić, PhD
Jasmina Ahmetagić, PhD
Velibor Lazarević, PhD
Dragana Janjić, PhD
Srđan Slović, PhD
Ivan Becić, PhD
Vesna Zarković, PhD
Ivana Ženarju Rajović, PhD
Dalibor Velojić, PhD
Marija Jeftimijević Mihajlović, PhD
Mirjana Bečejski, PhD
Gordan Bojković, PhD
Aleksandar Pavlović, PhD
Proffessor Obrad Stevanović, PhD
Ana Mumović, PhD
Bojan Ševo, PhD
Zvezdana Elezović, PhD

Summaries in the English language
Srđan Slović

Lector
Jelena Vojinović Kostić, PhD

Publisher
Institute for Serbian Culture
Priština – Leposavić
e-mail institut.skp@gmail.com

UDK 008

Computer Text Processing and Print
GID „Pi-press“, Pirot

Circulation 100

All articles published in the journal *Baština*
are reviewed.

Vignette on the Covers
The Prizren's Four Gospels
Evangelist Marko

Cover page design by Petar Đuza

YU ISSN 0353-9008

ИНСТИТУТ ЗА СРПСКУ КУЛТУРУ

ГЛАСНИК

БАШТИНА

СВЕСКА 49

ПРИШТИНА – ЛЕПОСАВИЋ
2019

САДРЖАЈ

КЊИЖЕВНОСТ

Велибор С. Лазаревић, *Интелектуални и књижевни ангажман Добрице Ћосића у завичају* 15

Раиса Ј. Цветковић, Биљана С. Солеша, *Моћ колектива и идентитет женских ликова у прози Лазе К. Лазаревића* 29

Сања П. Перић, *Усуд лепе туђинке у бањској универзуму: лик Саре у роману Петра Сарића* 41

Јелена М. Вујановић, *Елементи политичких идеологија у песмама Алексе Шантића* 61

ЈЕЗИК

Јелена Војиновић Костић, *Макроструктура скупштинских дебата и неке од њених језичких обележја на синтаматско-лексичком нивоу* 75

Александра М. Антић, *Српскословенске и српске народне фонетске особине барањског преписа Душановог Законика* 91

Душан Р. Стефановић, *Мотивисаност личних имена у Доњем Љубешу код Алексинца* 109

Марија Д. Вуковић, Јелена Д. Рајовић, *Утицај машинског превођења на квалитет превода стручних текстова са енглеског језика на српски* 117

Данијела Г. Кулић, Катарина Н. Савковић, *Употреба Јутјуба у настави енглеског језика на средњошколском нивоу* 129

ПОЛИТИКОЛОГИЈА, СОЦИОЛОГИЈА, ПРАВО И ЕКОНОМИЈА

Петар Д. Танчић, Драган Љ. Танчић, *Примена анкетног упитника у методологији друштвених и политичких наука на примеру Косова и Метохије* 147

Срђан Ж. Словић, *Бодријаров концепт симулације у ери масовне културе* 167

Никша Д. Булатовић, Дејана Д. Ђоћић, *Привредни преступи од пријаве до пресуде у Републици Србији* 177

Живана Р. Крејић, Снежана Р. Милићевић, *Пољопривредно-историјска изложба у Панчеву 1905. године као претеча савремених туристичких догађаја* 191

Оливера В. Милутиновић, Боривоје В. Балтазаревић, *Утицај технолошких иновација на тржиште рада и креирање потребе за новим стручним профилима* 203

Божидар С. Филиповић, *Интерпретације односа међу нацијама – између економске сарадње и конфликта* 211

Гордана В. Ђуретић, Невена Д. Красуља, *Могућности примене достигнућа у управљању променама из развијених земаља на Србију* 229

Јелена И. Давидовић Ракић, Миљана С. Павићевић, *Домени интерперсоналног циркумплекс модела као предиктори особина личности младих на Косову и Метохији* 245

ИСТОРИЈА

Далибор З. Велојић, *Утврђивање границе са Албанијом на територији Косовске дивизијске области* 263

Јован Д. Симијановић, Дарко Д. Гучанин, *Сарадња Краљева и Титове Митровице (1987–1990)* 273

Игор Ђ. Вукадиновић, *Устанак Шабана Полуже у Дреници 1945. године* 291

Бобан Д. Стојковић, *Прилог голготи свештенства Рашко-призренске епархије током Другог светског рата* 311

Урош Д. Микетић, *Царигрaдски гласник (1895–1909): Прилог проучавању привредних, црквених и школских прилика Срба у Косовској Митровици и околини* 321

АРХЕОЛОГИЈА

Дејан С. Радисављевић, *Археолошки локалитет Градиште у Доњем Дубичу код Трстеника* 341

ИСТОРИЈА УМЕТНОСТИ

Немања Б. Јанковић, Ненад Н. Перић, *Унапређење и очување културног наслеђа: пример Калемегдана* 371

ИСТОРИЈА КУЛТУРЕ

Звездан М. Арсић, Татјана С. Радојевић, *Схватања српских хербартоваца о циљу и задацима васпитања* 387

Живорад М. Миленовић, Весна Љ. Минић, *Друштвени садржаји у настави природе и друштва и развој идентитетске припадности српском народу на Косову и Метохији и Републици Србији* 401

Branislav S. Sančanin, Sandra V. Dramićanin, *The Significance of the Representative List of the Intangible Cultural Heritage for the Preservation of Serbian Culture Heritage* 419

Тамара Р. Ковачевић, Љубица С. Исаковић, *Облици невербалне и вербалне комуникације глуве и наглуве деце предшколског узраста* 433

НАУЧНА КРИТИКА

Љиљана М. Ђук, *Култура у уџбеницима српског језика као страног* 457

Немања П. Цвитковац, *Путопис Петра Андрејевича Толстоја у својству хрватизације Боке Которске у савременој историографији* 477

ПРИКАЗИ

Радоје Фемић, *Образложена прегледност косовско-метохијског књижевног тока* (Марија Јефтимијевић Михајловић, *Знамења и значења: огледи о српској књижевности Косова и Метохије,* Институт за српску културу – Приштина, Лепосавић, 2018) 485

Упутство сарадницима 489

Списак рецензената 497

CONTENT

LITERATURE

Velibor S. Lazarević, *Intellectual and Literary Engagement of Dobrica Ćosić in Homeland* 15

Raisa J. Cvetković, Biljana S. Soleša, *The Power of Community and the Identity of Female Characters in the Prose of Laza K. Lazarević* 29

Sanja P. Perić, *Destiny of a Beautiful Foreigner in the Universe of Banjane: Character of Sarah in a Novel by Petar Sarić* 41

Jelena M. Vujanović, *Elements of Political Ideologies in the Poems of Aleksa Šantić* 61

LANGUAGE

Jelena Vojinović Kostić, *Macrostructure of the Parliament Debates and Some of Their Linguistic Features on Sintagmatically-lexical Level* 75

Aleksandra M. Antić, *Serbian Church Slavonic and Serbian Vernacular Phonetic Characteristics of the 'Baranja Transcription of Dušan's Code'* 91

Dušan R. Stefanović, *Motivation of Personal Names in Donji Ljubeš near Aleksinac* 109

Marija D. Vuković, Jelena D. Rajović, *Managing the Impact of Machine Translation on the Quality of the Translation of the Technical Text from English into the Serbian Language* 117

Danijela G. Kulić, Katarina N. Savković, *The Use of YouTube for Teaching English in High Schools* 129

POLITICAL SCIENCES, SOCIOLOGY, LAW AND ECONOMICS

Petar D. Tančić, Dragan Lj. Tančić, *The Application of Survey Questionnaire in the Methodology of Social Sciences in the Example of Kosovo and Metohija* 147

Srdjan Ž. Slović, *Baudrillard's Concept of Simulation in the Era of Mass Culture* 167

Nikša D. Bulatović, Dejana D. Đorđić, *Economic Offences from Application to the Verdict in the Republic of Serbia* 177

Živana R. Krejić, Snežana S. Milićević, *Agricultural-industrial Exhibition in Pančevo 1905 as a Front of Contemporary Tourist Events* 191

Olivera V. Milutinović, Borivoje V. Baltezarević, *Impact of Technological Innovation on the Labour Market and Need Creation for New Occupational Profiles* 203

Božidar S. Filipović, *Interpretations of the Relationships among Nations – between Economic Co-operation and Conflict* 211

Gordana V. Djuretić, Nevena D. Krasulja, *Possibilities of Applying Achievements in Change Management from Developed Countries in Serbia* 229

Jelena I. Davidović Rakić, Miljana S. Pavićević, *Domains of the Interpersonal Circumplex Model as Predictors of Youth Personality Traits in Kosovo and Metohija* 245

HISTORY

Dalibor Z. Velojić, *The Fortification of the Frontier with Albania in the Territory of Kosovo Division District* 263

Jovan D. Simijanović, Darko D. Gučanin, *The Co-operation between the Cities of Kraljevo and Titova Mitrovica (1987–1990)* 273

Igor Dj. Vukadinović, *The Uprising of Šaban Poluža in Drenica in 1945* 291

Boban D. Stojković, *A Contribution to the Priesthood Calvary of the Raška-Štoutren Diocese* 311

Uroš D. Miketić, *'Carigradski Glasnik' (1895–1900): A Contribution to the Study of Economical, Ecclesiastical and School Opportunities of Serbs in Kosovska Mitrovica and Its Surroundings* 321

ARCHAEOLOGY

Dejan S. Radisavljević, *The Archaeological Site Gradište in Donji Dubič near Trstenik* 341

HISTORY OF ART

Nemanja B. Janković, Nenad N. Perić, *Promotion and Preservation of Cultural Heritage: The Example of Kalemegdan* 371

HISTORY OF CULTURE

Zvezdan M. Arsić, Tatjjana S. Radojević, *Perceptions of Serbian Herbartians on the Objective and Tasks of Education* 387

Živorad M. Milenović, Vesna Lj. Minić, *Social Contents in the Teaching of Nature and Society and the Development of Identity Belonging to Serbian People in Kosovo and Metohija and the Republic of Serbia* 401

Branislav S. Sančanin, Sandra V. Dramićanin, *The Significance of the Representative List of the Intangible Cultural Heritage for the Preservation of Serbian Culture Heritage* 419

Tamara R. Kovačević, Ljubica S. Isaković, *Forms of Non-verbal and Verbal Communication of Deaf and Hard-of-Hearing Children of Pre-school Age* 433

SCIENTIFIC CRITIQUE

Ljiljana M. Ćuk, *Culture in Serbian Language Textbooks as Foreign* 457

Nemaja P. Cvitkovac, *Travelogues of Pyotr Andreyevich Tolstoy in the Capacity of Croatization of Boka Kotorska in Contemporary Historiography* 477

REVIEWS

Radoje Femić, *The Explained Transparency of Kosovo-Metohian Literary Course* (Marija Jeftimijević Mihajlović *Omens and Meanings: Essays on the Serbian Literature of Kosovo and Metohija*, The Institute for Serbian Culture – Prishtina/Leposavić, 2018) 485

Instructions for Authors 489

List of reviewers 497

БАШТИНАБАШТИНАБАШТИНАБАШТИНА

КЊИЖЕВНОСТ

УДК 821.163.41.09:929 Ћосић Д.
doi:10.5937/bastina1949015L

Оригинални научни рад

*Велибор С. ЛАЗАРЕВИЋ**
Институт за српску културу Приштина / Лепосавић

ИНТЕЛЕКТУАЛНИ И КЊИЖЕВНИ АНГАЖМАН ДОБРИЦЕ ЋОСИЋА У ЗАВИЧАЈУ**

Апстракт: Мало је познато да се књижевник Добрица Ћосић средином двадесетог века активно залагао за културни препород свога завичаја, али га је доцније оглашавање за дисидента и националисту спречило да настави такве акције.

Осим тога прототипови, догађаји, мотиви, предели... у његовим романима махом су потицали из његовог „моравског човечанства". Завичај је у свему био духовно полазиште Добрице Ћосића и омогућио му да оствари свој књижевни и интелектуални свет.

Кључне речи: Добрица Ћосић, завичај, култура, књижевне радионице, прототипови, романи, есеји

> *„Мене мучи завичај. Мучи ме сазнајно. Завичај у коме сам машtао, у коме се образовала моја ӣримарна свесӣ, у коме сам сӣекао основна живоӣна искусӣва, у коме сам научио језик, завичај који ми је судбину одредио, ӣај завичај је свакако у мноӣим садржајима ӣреведен у моје књиӣе, у моје романе. Међуӣим, осӣало је у мени осећање врло живо да нисам исказао свој завичај, а нисам ни додирнуо ӣему моӣ односа ӣрема завичају."* (Петровић 1991: 1)[1]

Добрица Ћосић је био вечити несмиреник борећи се и следећи неке своје задате идеале. Непрестано ангажован у односу на проблеме Југославије, Србије, Космета, Српске крајине, Републике Српске, демократије, слободе мисли и изражавања... Борац за истину и правду како ону историјску, тако и савремену, за слободног и достојанственог човека и човечност.

---

* научни сарадник

** Рад је написан у оквиру пројекта *Материјална и духовна култура Косова и Метохије*, (ев. бр. 178028), који је одобрило и финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

1 Изјава Добрице Ћосића. *Сви моји универзитети су у мом завичају*, часопис „Багдала", јануар – фебруар., (преузето из „Победе", Крушевац, бр. 2102)

Бити непрестано ангажован и у акцији као да је животни кредо и смисао Добрице Ћосића. Он такво опредељење као потребу умних људи истиче и у своме предавању „Предлог за разговор о смислу и разлозима ангажовања, или како испунити позив човека, како стварати данас“ студентима Београдског универзитета 9. априла 1964:

„Оспоравати (...) друштвено ангажовање као природни смисао културе, негирати културни и општељудски смисао друштвено-идејног опредељивања, потцењивати значај ангажовања у револуционарним и социјалистичким преображајима друштва – не пристоји писменим људима.“ (Ћосић 2000: 285)

Слободу сматра предусловом за те друштвене преображаје. Она „... је свакако, један од првих услова и потврда ангажовања у култури. Ангажовање је управо слобода; слобода у борењу за њу; слобода у стварању историјски нових и виших слобода; слобода у стварању културе. Неслободни људи не могу бити револуционари; ко хоће слободу, мора данас бити револуционар.“ (Ћосић: 2000: 289)

У свом дугом веку Ћосић је имао више завичаја: 1922–1944. великодреновски, жупски, јастребачки, топлички; 1944–2014. београдски, са боравцима у Врњачкој Бањи 1961–1966.; викендици у Гроцкој на Црвеном брегу над Дунавом (од 1967.).

Ипак, пошто је у животном, инспиративном, романескном и уопште стваралачком смислу њему боравак у завичају био најзначајнији период живљења, ту ћемо се, у вом раду, и задржати.

Он је у сваком смислу, а поготову културном хтео да препороди и унапреди свој завичај.

Као народни посланик копаоничког, жупског и трстеничког краја, у три мандата 1945–1957. (укупно 12 година) у Републичкој и Савезној скупштини, могао је да заступа је народне интересе. У обиласцима села и разговорима са народом још је боље и свестраније упознао карактерне особине и судбине Мораваца, брђана и планинаца што ће му помоћи у романсирању завичајног света.

Осим што се ангажовао на општем препороду друштва, ангажовао се и на препороду завичаја у оним областима о којима је умео креативно да размишља и делује – у култури.

Увиђајући урбанистички хаос у завичајним градовима и приземност у култури такозване провинције, Добрица је жртвовао године покушавајући да их пролепша и уреди. За поприште те своје борбе одабрао је три, себи емотивно најближа завичајна места: Крушевац, Врњачку Бању и Велику Дренову.

У Крушевцу је са Богданом Богдановићем осмислио Слободиште – споменичку целину од траве, неба и земље што је било јединствено у земљи.

Богдановић је симболички и функционално обликовао простор, а Добрица културне садржаје и церемонијал слободарских слободишних свечаности.

У говору на Сабору општине Крушевац маја 1965. Добрица Ћосић је говорио о Слободишту Богдана Богдановића, али и свом виђењу и доживљају овог простора:

„СЛОБОДИШТЕ је, /.../ споменик револуцији која се не окончава смрћу првих протагониста, која траје у човековим вечним тежњама за вишим, новим, савременијим; то је споменик слободи која није само национална и политичка, слободи која је стваралаштво нових вредности и стварање нових слобода кроз које и у којима се очовечује човек. То је споменик човеку, смислу и лепоти његовог борења и стварања. СЛОБОДИШТЕ је споменик животу који су градили и сви пали ратници и неимари слободе да би се продужили у нама, да би у живима стваралачки живели; СЛОБОДИШТЕ је споменик палим борцима и жртвама фашистичке тираније који живе у нашем памћењу и нашим делима. Али, ми хоћемо да их памтимо и да им одајемо пошту не нарицаљкама, не венцима од хартије и жице, не задушничким обичајима, не конвенционалним грађанским церемонијалом. Ми хоћемо да их памтимо, одајемо пошту и славимо *Свечаностима слободе* – поетским, драмским, музичким стваралаштвом националне и светске културе./.../ СЛОБОДИШТЕ није спомен гробље–оно је споменик слободи; СЛОБОДИШТЕ није стварање култа смрти – оно је апотеоза човеку – борцу, неимару, ствараоцу; СЛОБОДИШТЕ је слављење живота и његових моћи; СЛОБОДИШТУ није циљ стварање нове митологије, макар се она звала и комунистичка–њему је циљ да доприноси ослобођењу човекове свести од свих митова и мистификација живота и света.

Зато предлажемо да се у СЛОБОДИШТУ сваке године од 28. јуна дана масовног стрељања 1943, па до 7. јула, Дана устанка народа Србије одржавају *Свечаности слободе,* уметничке приредбе с репертоаром опште хуманистичког, револуционарног, слободарског карактера, из националне, југословенске и светске културе. *Свечаности слободе* су приредбе које ће давати најбољи уметнички колективи земље, а чије су матице данас: Југословенско драмско позориште, Београдска филхармонија и Студентско културно–уметничко друштво „Бранко Крсмановић".

Свечаноси слободе почињале би 28. јуна *Даном поште,* меморијалном манифестацијом непроменљивог карактера и облика, паљењем *Партизанских* и *Прометејских ватара* на хумкама и читањем *Повеље у име живих.* Непроменљиви део *Свечаности слободе* била би и приредба *Поезија слободе,* избор најквалитетнијих поетских текстова из народне поезије од косовског циклуса, преко *Буне и дахије,* до револуционарне савремене поезије југословенских народа. Обе ове приредбе требало би да добију одговарајућу сценску и режијску обраду и идејно обликовање. За остале дане *Свечаности слободе,*

сваке године утврђивао би се репертоар уметничких приредби драмског, музичког, балетског карактера.“ (Ћосић 1966: 243–246)

/.../

Доцније ће још детаљније објаснити своје идеје о Слободишту:

„Ми смо у конциповању Слободишта имали веома велике амбиције. Вероватно и нереалне. Рекао бих доиста нереалне. Ми смо хтели да заснујемо ништа мање него нову меморијалну културу уверени да социјалистичка цивилизација која настаје захтева и нову меморијалну културу. У конциповању нове меморијалне културе покушали смо да универзализујемо њене садржаје на тај начин што ћемо да узмемо неке митове, неке симболе, неке трајне вредности европске цивилизације, европске културе које нам је оставила антика. У том смислу ми смо се везали за прометејски мит уверени да је то основни стваралачки мит европске цивилизације. Онај покретачки, активистички, онај који не пристаје на постојеће. Онај који се супротставља боговима. Онај који слободу претпоставља догми. Онај који афирмише целокупност људског бића. Наравно да је у том нашем конциповању сигурно било доста и наше текуће партијске политичке идеологије. И то је, сигурно, као садржај, слабост Слободишта. (...) Сетићете се да су управо те прве свечаности биле и најуниверзалније по садржају. Ми смо тада на Слободишту извели IX Бетовенову симфонију. Ми смо први пут на моравске њиве испод Багдале довели велики оркестар који је свирао IX Бетовенову симфонију. Први пут међу гуњеве и шајкаче стао је човек са фраком. Чули су се звуци најуниверзалније музике европске културе. И у избору поезије која се интерпретирала на сцени Слободишта, водили смо рачуна да она буде што универзалнија. А онда је са редукцијом демократских садржаја у тој нашој социјалистичкој идеологији, са усвајањем и преовладавањем режимског титоистичког духа почела и програмска редукција Слободишта.“ (Ћосић 1966: 243–246)

Добрица Ћосић је непотписани аутор *Повеље у име живих* која се првобитно читала на Слободишту и која је након вишестраначја делимично измењена.

Иако дисидент, био је члан Одбора за прославу шест векова Крушевца. По Адаму Стошићу који га је бранио од наопаких и правоверних људи, Добрица је био добронамерна и „истинска душа крушевачког јубилеја“. (Јовановић 2004: 197)

Судећи по Добричиним пријатељима из Београда који су 1971. учествовали у прослави „Шест векова Крушевца“ (Матија Бећковић, Антоније Исаковић, Лазар Трифуновић, Небојша Митрић, Војислав Ј. Ђурић, Младен Србиновић и други) Добрица је, иако члан Одбора за прославу, у стварности, да не би узбуркивао партијске духове, деловао скривено, из сенке, поготову преко свог пријатеља и председника општине Слободана Јовановића.

Ипак, због тобоже превише средњовековне историографије, сценографије и учешћа цркве, против њега и Слободана С. Јовановића, партија и УДБА повеле су истраге и хајке као најважнијим учесницима. Локалне политичаре казнила је разним партијским казнама, сменама, отказима са посла... Крушевац је без кривице постао крив. Чак националистички у смислу шовинистички град који ритуалном поворком косовских ратника угрожава чак и безбедност Албанаца на Косову. Крушевац је тако испао згодан српски жртвеник у Србији, насупрот тадашњем МАСПОКУ у Хрватској. Да све то досоли, у Србији је чувено Титово писмо одјекнуло као партијско Свето писмо погодно да Срби, по обичају пронађу кривце међу собом за све и свашта, па и за тобоже националистичку јубиларну прославу у Крушевцу, иако је она пре свега била слободарска, а никако националистичка.

Најкреативније и најсигурније боравиште Добрице Ћосића било је у Врњачкој Бањи. Ту је могао на миру да пише и да се креће у друштву својих оданих пријатеља и у свом дисидентском периоду.

„Добрица Ћосић је био житељ Врњачке Бање од 1962. до 1966. године, а пре тога, од рата, готово сваке године у њу је долазио по неколико пута, или послом, или ради одмора. У почетку је одседао у вили 'Живадиновић', старом и за то доба отменом бањском пансиону са погледом на бањски парк и Врњачку реку, потом у вили 'Копаоник', малом замку на источној коси Бање, обраслој боровима; а пет година живео је у вили `Далибор` поред Липовачке реке, 'с оне стране Црквеног брда' са кога се сваког јутра оглашавају звона врњачке цркве. Ту су код њега долазили многи његови пријатељи из Бање, из Крушевца, (...) интелектуалци из Београда, али и грађани који су тражили неку помоћ, пошто је после рата био посланик овог краја и 'горе утицајна личност'." (Руђинчанин 2002: 45)

Ни ту није само писао и мировао. Напротив окупио је своје умне пријатеље о деловао на препороду завичајне културе.

„Шездесетих година 20. века четири велике културне манифестације у Бањи везане су за име Добрице Ћосића: 'Врњачка јесен', Симпозијум керамике и Вајарски симпозијум, Саветовање о урбанизацији моравских градова и меморијал др Душана Радића, а седамдесетих Добрица је учествиовао у још једној: на саветовању о филозофији, историји и књижевности у оргнизцији Филозофског друштва Србије." (Руђинчанин 2002: 137)

Прва „'Врњачка јесен' је одржана октобра 1965. године са циљем да се у Бањи утемељи култура високог стваралачког домета, која би препородила духовни живот Бање, али и Србије. Откривена је тада биста Душана Радића, коју је израдио вајар Душан Николић, и тај чин окупио је велики број стваралаца из Западног Поморавља и Србије /.../ Одржан је симпозијум на тему 'Скулптура у слободном простору' којим је утемељен Вајарски симпозијум и Парк скулптура." (Руђинчанин 2002: 37)

Поред тога „у јесен 1965. године Добрица је у Врњачкој Бањи окупио истакнуте архитекте и урбанисте, социологе, филозофе, сликаре, лекаре, економисте, правнике, политичаре и друге стручњаке на скуп о урбанизму и архитектури моравских градова. /.../ Саветовање је одржано у потрази за хуманизацијом, индивидуализацијом и персоналитетом градова моравске Србије, а ради заустављања спонтане урбанизације која је текла Србијом стихијно и неумитно лошом архитектуром, без икаквих односа са баштином и традицијом, толико униформисаном да се ни кућа од куће више није разликовала, а некмоли улица од улице или град од града.“ (Руђинчанин 2002: 145)

И поред посвећености књижевном раду, Добрица је видео да се Србија наружила архитектуром и да се све више деградира. „Тих година, поред свог књижевног посла, био сам обузет и просвећивањем народа и цивилизовањем нашег тла – наводи он. Нескромно сам сматрао и себе одговорним за све што лоше раде, и ружно раде, моји савременици у нашој земљи. Било је лако уочити да ми новим градитељством ружимо Србију. Новим кућама и новим градским насељима нагрђујемо њене лепе пределе–долине, стране, ћувике. Знајући да куће надживљују своје градитеље и станаре, да нови градови надживљују инвеститоре, забринуо сам се за лик свог наштаја у доживљају и суду његових потомака. Сматрао сам да је највећа људска одговорност не упропашћавати и не ружити земљу која је човеку рађањем поклоњена.“ (Руђинчанин 2002: 154–155)

Одужујући дуг свом часном земљаку, лекару и прозаисти Душану Радићу „на Меморијалу Душана Радића, Добрица је прочитао свој есеј ‘Предлог за читање Душана Радића’ у коме је на питање ко је Душан Радић и шта му је дело, одговорио једном, рекло би се, епитафном реченицом: ‘Видим га у блиставој јасноћи: човек веран човеку; ни једну своју љубав није издао; ни у једној оданости није клонуо; никакво зло и несреће нису га омеле у чињењу добра и остваривању вишег смисла људског постојања. Уз констатацију да је Радићево књижевно дело, и од историчара књижевности, и од критичара, и од читалаца, неоправдано заборављено и да је тај заборав... дуг, неоправдан, упоран... и представља губитак за нашу културу’.“ (Руђинчанин 2002: 161)

Мотив свог ангажовања у Врњачкој Бањи образложио је у изјави Бошку Руђинчанину. „Та послератна Бања била је једна духовна пустош; осим певачица у ‘Звезди’ ничега другог није било. Од културе само једна мала сиромашна библиотека, која је радила, што би се рекло, на ‘квите’ и ако неко залута у Купатило. Та провинцијска бањска чамотиња, чамотиња једног полуурбаног становништва, синдикалних гостију, бирократских течајева, изразито корумпитивних скупова и састајалишта за хонораре и за проводе убијала је духовни живот до очајања. Дакле, осим једног таквог баналног живота

није било ничег другог; било је просто депримирајуће бити у Бањи./.../ Зато смо почели са саветовањем о цивилизацијском нивоу урбанизације градова Западног Поморавља и манифестацијом 'Врњачка јесен' као покрету за духовни препород Бање и нашег завичаја." (Руђинчанин 2002: 138)

Иницирао је окупљања филозофа у Врњачкој Бањи. „Почетком 1973 године, од 1. до 3. фебруара, у оквиру школе под називом 'Зимски филозофски сусрети' Филозофског друштва Србије, одржано је у Врњачком хотелу `Фонтана` саветовање на тему 'Филосфија историја и књижевност'. На том скупу, надахнуто и отворено, без идеолошких предрасуда говорили су многи великани наше филозофске мисли и литературе./.../ Трећег дана овог елитног скупа своје излагање поднео је и Добрица под насловом 'Без илузије, без игре дух уметности би умро'." (Руђинчанин 2002: 167)

Сећајући се палих и живих солунских ратника у Србији, од свих заборављених и занемарених, Добрица у септембру 1966, у недостатку другог споменика, пише текст за Спомен плочу која је заједно са крстом постављена на крову сеоске чесме у центру његовог родног села Велике Дренове и била својеврсна јерес:

„У ратовима Србије 1912–1918. из Велике Дренове, Селишта и Страгара ратовало је 554 војника. Погинуло и умрло од рата и болести на бојиштима, кроз Албанију и у логорима 290 војника.

За опстанак и слободу одоше у историју. Победили у три рата, а њих поразише у једном миру и остадоше непобеђени. Памте их исписници и потомци." (Руђинчанин 2002: 101)

Желећи да књигу укорени у свом завичају, новчани део НИН-ове награде за роман године „Корени" (1954), а потом и за „Деобе" (1962) уступа великодреновској библиотеци за куповину књига. Свој давнашњи сан о великој библиотеци у Великој Дренови остварiће тек 1966. године. Она је заснована у лепој сеоској кући Ђулаковића на чијем прочељу даде да се уклеше натпис: „Народ Велике Дренове, Страгара, Селишта и околине октобра 1966. основа партизанску библиотеку и посвети је палим борцима Народно-ослободилачког рата", дакле као спомен библиотеку палим борцима. Сам је написао библиотечка правила по којима библиотека има три врсте чланова: активисте, сараднике и светозарце. „Светозарци су деца, омладинци и омладинке који надахнути животом и делом родоначелника српске социјалистичке мисли Светозара Марковића желе знањем, моралом и лепотом да богате своје биће и у духу социјалистичких идеала служе култури и напретку свог народа."

Библиотека је остваривала свој рад у четири одељка: за рад са књигом; за ширење знања, просвећености и културе; историјско – завичајно и за рад са светозарцима. Сваки одељак је имао своју групу активиста. Рад у библиотеци је био добровољан. По свему томе ово је била библиотека какве у Србији нема.

За Оснивачку скупштину библиотеке (14. октобра) и њено отварање 15. Октобра, на дан ослобођења Велике Дренове, Добрица је, као што је то радио и у Крушевцу и Врњачкој Бањи, довео елиту српске културе: Милорада Панића Сурепа, управника Народне библиотеке Србије који је отворио Библиотеку, Милана Ђоковића, директора Коларчевог универзитета, Антонија Исаковића, књижевника, Љубу Тадића, драмског уметника, Мирослава Чангаловића, оперског певача, Босу Цветић, Драгослава Петровића Горског, првоборце крушевачког краја...

Председник Савета библиотеке постао је Ђорђе Мутавџић, а управник Милан Радић.

Добрица је у више наврата даровао књиге Партизанској библиотеци, некада новцем за куповину, а некада поклоном из фонда своје кућне библиотеке, тако да је од око 18.000 књига, колико библиотека данас има, око трећина Добричин дар.

„О педесетогодишњици пробоја Солунског фронта 15. септембра 68. остатку ратног батаљона Дреноваца из Времена смрти, својим Старцима, Добрица је држао говор, дао им реч да ће о њиховом рату и њиховом животу написати Књигу и нагласио: 'Ви сте моји учитељи. Јер од вас сам научио језик којим пишем, од вас сам се научио шта је земља моја, шта је биљка моја, шта је Отаџбина моја, шта је човек који гази и који ради ову земљу. Скоро да сам све најбитније научио од вас, заслужио из ваших речи, поносим се што сам Дреновац јер припадам народу сељака, земљомученика и земљорадника, племену виноградара и калемара, људима који су у свом веку најтеже и најчасније живели свој живот'."

Све се то догађало после смењивања Ранковића и Добричиног писма Титу на Брионима у лето преломне 1966. године.

За већину значајнијих књижевних дела Добрица је у свом завичају имао књижевне радионице (од 1950. до 1966.) и ту се као романописац и писац уопште, осећао на свом терену међу пријатељима и завичајним пределима. Тако је прву верзију романа *Далеко је сунце* завршио за четрдесет дана боравећи 1950. са пријатељем и саветодавцем у писању, Оскаром Давичом у Рибарској Бањи. (Јовановић 2014: 61–62)

О том периоду је хроничару Врњачке Бање песнику Бошку Руђинчанину изјавио: „Скицу романа *Далеко је сунце,* писао сам у вили 'Живадиновић', једне зиме педесетих година и неку од могућих верзија тог романа. И *Деобе* сам радио у Врњачкој Бањи, трећу књигу, делове друге. У Бањи сам написао *Бајку* и прву верзију интегралног романа који ми је касније полиција у неком претресу узела и више га нигде нема. Тај рукопис је, бар за сада, а верујем и заувек, изгубљен. Ово кажем због тога што сам као председник Југославије трагао за њим, али га нигде није било, чак ни у мом полицијском досијеу. (...)

А *Бајка* је мој рад од 1962. до 1965. године у Бањи. Тада је у мени, што се тиче моје вере, све већ било готово; јер сам у *Бајци* као писац, направио један велики разрачун са собом, са утопијом и религијом чији сам верник био. Све остало после тога код мене је било доследно и чисто." (Руњинчанин 2002: 46)

Према запису Бошка Руњинчанина „још две своје књиге Добрица је сачинио у Врњачкој Бањи. Наиме, 1966. године, у издању 'Просвете', у едицији 'Сабрана дела Добрице Ћосића' као књиге 7 и 8, објављени су његови чланци, интервјуи, говори, полемике и други текстови, једна под називом *Прилике – Акције* I и *Одговорност – Акције* II, у њима је, поред текстова што их је у разним поводима писао до 1962. године, објављено и 27 текстова насталих од 1962. до 1966. године, дакле, у време његовог живљења у Врњачкој Бањи." (Руњинчанин 2002: 52)

У вилу 'Далибор' у Врњачкој Бањи долазили су код њега „крушевачки писци и пријатељи: Антоније Маринковић, Миша Петровић, Бранко Лазаревић, Добри Димитријевић. – Са њима сам се дружио као са најрођенијим земљацима, али и као стваралоцима, јер су као песници и критичари били од значаја за наш крај и за српску књижевност. Осим тога, они су утемељивачи 'Багдале', која је у мраку ондашње духовне провинције светлела изузетним бљеском. А својим књижевним делом, и својим културним ангажманом, они су већ тада доказали да Крушевац није провинција, што је било веома значајно за тадашњу, и касније, деметрополизацију културе". (...) Долазио је и „широки круг писаца и интелектуалаца из Београда и Србије: Воја Ђурић, Антоније Исаковић, Миодраг Булатовић, Борислав Михајловић Михиз, Оскар Давичо, Михајло Марковић, Љуба Тадић, Миодраг Б. Протић..." (Руњинчанин 2002: 56–57)

После 1968. и општег политичког и другог бојкота Добрице Ћосића све ове акције су временом посустајале. Упркос томе писац је тражио путеве да настави своја делања, али су они били све ужи и све краћи. Многи његови планови о просвећивању и културном уздизању провинције остали су само успомена на човека који никада није престао да се жртвује за завичај и за опште добро, онако како је мислио да је најбоље и једино могуће у том титоистичком и догматском времену.

О томе је изјавио: „У читаве две деценије мог страдања од власти и полиције, једини мој завичај била је Врњачка Бања. У тим данима када сам бестидно био праћен у возу, у аутобусу, и кад идем мајци у посету, када су у полицију били позивани сви који су се са мном руковали и разговарали, да испричају шта су разговарали, људи из Врњачке Бање били су ми одани.

У Крушевцу су моји познаници, изузев њих двојице – тројице из 'Багдале', када се појавим на тераси Хотела 'Рубин', да попијем кафу, бежали из кафане као да сам губавац; бежали су кроз споредна, кухињска врата да се

којим случајем са мном не сретну. Да не говорим о мом несрећном Трстенику, који никада није умео да се понаша као ни Александровац, Жупа и Брус. Кад сам у Брусу после оног великог земљотреса осамдесетих година хтео да поклоним један велики хонорар са намером да школујем десеторо женске деце из копаоничких села, председник општине је побегао, није смео да ме прими јер му је то забранио Иван Стамболић, тадашњи поглавар Србије. Доживљавао сам у мом завичају, често и бројна понижења. Тако ми се завичај отуђио и уместо људи остале су само планине, брегови, равница, биљке, остао је елементарни предео: земља, небо, река, све то без људи." (Рујинчанин 2002: 125–126)

Два пута посећује школу у Великој Дренови 1968. и 2005. када ђацима оставља писани аманет: „Вама децо поручујем: Не пристајте на живот очева, од себе и живота захтевајте много, постављајте себи велике циљеве, крећите на далеке путеве, сневајте слободно, будите усправни". Два пута учествује на Филозофско књижевној школи у Крушевцу. Године 1998. добија златан прстен Деспота Стефана Лазаревића Издавачке куће „Багдала" у Крушевцу и држи надахнуту беседу о завичају. Присуствује Јефимијиним данима у Љубостињи и са пријатељима бива угошћен код Ненада Михајловића у Мијајловцу и са пријатељима испраћа свог пријатеља Милана Радића у Дренови у пензију. Трстеник му се највернije одужује, иако је он био често незадовољан њим. Учинио је то зборником „Писац и историја" (35 радова приредили Марко Недић и Верољуб Вукашиновић (издање СКЗ и Народне библиотеке „Јефимија", 20....) и зборником „Савремена српска проза" (2009) са научног скупа одржаног 2008. на коме је и Добрица учествовао. Бошко Рујинчанин је у Врњачкој Бањи објавио своје забелешке, разговоре и сећања, али и казивања других савременика у књизи „Завичај и Прерово Добрице Ћосића" (Врњачка Бања, 2002).

Добрица пак у својој књизи *Пријатељи моја века* углавном пише о београдским пријатељима – умним савременицима, а из завичаја је одабрао Драгослава Јовановића Шпанца, лекара, комунисту из Страгара, Миодрага Протића, историчара уметности и сликара, Мију Недељковића, комунисту и инфорбировца из Велике Дренове, Радоја Крстића, каменоресца и комунисту из Попине, Ненада Михајловића, виноградара из села Мијајловца и тек узгред Владу Радића, Бељу Ћосића, Ђолу Мутавџића, Милана Радића из Велике Дренове, Тилу Јовановића из Страгара и Драгишу Лукића из Љубаве, односно Крушевца. Неке је незнано из ког разлога прећутао. Неки од тих су били његови јатаци и пријатељи у рату а неки у миру, кад је био у немилости.

Био му је близак менталитет и карактер моравских сељака, њихова судбина, ликови, њихова реченица, свест и подсвест, метафоре, пејзажи, боје мириси земље, ветрови, лугови, воде...

Бројни књижевни мотиви и прототипови имају извориште у Ћосићевом завичају, као и атмосфера, земљопис, топонимија... Његов опус о српским коренима и стаблу претежно почива на земљописним и људским изворштима од Јастрепца, Топлице и Копаоника до Љубостиње, Гледића, Благотина, Трстеника и Крушевца. То је његов стварни и књижевни завичај.

Велики број књижевних топонима лежи у његовом завичају, ту су живели, мучили се, борили за опстанак и слободу, мрзели, волели, убијали и клали прототипови његових књижевних јунака. Они су пишчева парадигма за народ Србијице. Писао је о „моравском човечанству", а педесетих година написао је налепши есеј о Морави „Моравски летопис". Свет његових романа је углавном мешавина стварног и имагинарног света моравског завичаја... Ту су његова главна животна и романескна искуства и инспирације, чак и његова радионица до 1966. године.

Сасвим је сигурно да је овакав експресиван, динамичан и емотиван писац, као што је Добрица Ћосић, имао духовно и мотивско уточиште у овој моравској љусци или чамцу који га је довезао до српског књижевног свода.

Ту су борења и животне драме Расинског партизанског одреда на Јастрепцу, Гочу, Поморављу... (Далеко је сунце).

Ту је идеологија четништва, борбе, клања.... између Топлице, Копаоника, Јастрепца, Жупе, Гоча, до Мораве, Љубостиње и Дреновачког краја (Деобе).

Ту су његови доживљаји моравских сељака, првенствено у Великој Дренови њихове судбине, раслојавања, борбе за земљу, за наследнике...(Корени).

Ту је Анђамино царство и побуне на дну Мораве (Бајка).

Ту је веровање и делање за препород провинцијалних градова у Поморављу и покушај осмишљавања њихове културе и боље будућности (Акција и др.).

На његовим завичајним просторима преплиће се стварни и имагинарни свет његових књижевних јунака.

„У књигама које сам написао мог завичаја има много – каже Ћосић. Можда се то непосредно не исказује географијом и језиком, али по људској суштини и судбини, по разумевању бића српског народа, то је мој завичај. А мој живот није био ни мало лак. Ја често кажем да је мој живот био свеколик. Кад кажем свеколик, мислим на богат и напоран живот, на опасан живот. А без опасног и напорног живота нема ни среће у животу. Ја поносно могу рећи да сам био срећан човек, јер сам живео напоран и опасан живот. У том напорном и опасном животу имао сам одлучујућу подршку својих пријатеља..." (Руђинчанин 2002: 31–32)[2]

2 Изјава Добрице Ћосића на промоцији његових књига у Врњачкој Бањи 9. новембра 1996. године Из књиге *Завичај и Прерово Добрице Ћосића,* Народна библиотека „Др Душан Радић", Врњачка Бања, 2002.

Великим романима о Србији или Србијици 19. и 20. века Добрица Ћосић је на најбољи начин наградио свој завичај који га је и изнедрио и надахнуо својим светом и животом.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Руђинчанин 2002: Бошко Руђинчанин, *Завичај и Прерово Добрице Ћосића,* Народна библиотека „Др Душан Радић, Врњачка Бања, 2002.

Ћосић 2000: Добрица Ћосић, *Нада и акција,* Сабрана дела, коло I, књ.7, „Филип Вишњић" Београд, 2000.

Јовановић 2014: Миливоје Р. Јовановић, *Рибарска Бања,* Специјална болница Рибарска Бања, 2014.

Петровић 1991: Милош Петровић, *Сви моји универзитети су у мом завичају*, часопис „Багдала", јануар – фебруар 1991.

Јовановић 2004: Миодраг Бата Јовановић, *Аїонија їрославе*, Крушевац, 2004.

Зборник 25. књижевних сусрета Савремена српска проза, Трстеник, Народна библиотека „Јефимија" , 2009.

Velibor LAZAREVIĆ

INTELLECTUAL AND LITERARY ENGAGEMENT OF DOBRICA ĆOSIĆ IN HOMELAND

Summary

Dobrica chose for his life, literary refuge and activity in culture his homeland Ribrska Banja, Vrnjačka Banja, Kruševac and Velika Drenova.

For the majority of his important literary oeuvres Dobrica Ćosić had literary workshops in Ribarska and Vrnjačka Banja.

He was familiar with the mentality and character of Moravian peasants, their destiny, characters, phrases, consciousness and sub-consciousness, atmosphere, the smell of the earth, winds, water...

Numerous literary motives and prototypes in the novels of Dobrica Ćosić have their source in his Moravian homeland.

Key words: Dobrica Ćosić, homeland, culture, literary workshops, prototypes, novels, essays.

Рад је предат 20. новембра 2019. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине*, одобрен за штампу.

УДК 821.163.41.09-32 Лазаревић Л.
doi:10.5937/bastina1949029C

Прегледни рад

*Раиса Ј. ЦВЕТКОВИЋ**
Универзитет у Приштини – Косовској Митровици
Учитељски факултет у Призрену – Лепосавићу

*Биљана С. СОЛЕША***
Универзитет у Нишу
Филозофски Факултет

МОЋ КОЛЕКТИВА И ИДЕНТИТЕТ ЖЕНСКИХ ЛИКОВА У ПРОЗИ ЛАЗЕ К. ЛАЗАРЕВИЋА

Апстракт: Проза српских реалиста богата је садржајима који афирмишу културни образац патријархалне заједнице и подређени положај јединке унутар ње. Тема патријархалне породице је доминантна у прози Лазе Лазаревића који инсистира на приказивању сукоба проистеклих из индивидуалних психолошких проблема појединаца унутар колектива. У овом раду указујемо на ауторову уметничку слику женског трагања за идентитетом и одступања од стереотипног обликовања женских ликова. У уводом делу рада дат је крађи осврт на патријархални културни образац пишчевог времена и положај појединца унутар заједнице. Садржај средишњег дела чини интерпретација женских ликова у приповеткама *На бунару* и *Школска икона*. У завршном делу рада тумачи се ауторово опредељење за финална решења у којима јунакиње, упркос почетном сукобу, настављају живот у складу са нормама заједнице.

Кључне речи: патријархална заједница, отпор, идентитет, женски ликови, реализам

Друштвена средина чија је уметничка слика обликована у прози српских реалиста крајем XIX и почетком XX, века утицала је мноштвом неписаних патријархалних норми на обликовање живота појединаца не допуштајући индивидуалност јединке. Једна од омиљених тема ове прозе је сеоски живот. У тадашњој прози са темом села видно се афирмисао модел патријархалне задружне заједнице. Сеоска тематика је присутна и у прози Лазе Лазаревића у којој се посебно уочавају проблеми јединке у економском поретку или

* Наставник руског језика, raisa.cvetkovic@pr.ac.rs
** Докторанд, solasabilja@gmail.com

проблем прелаза појединца из једне у другу културну сферу. (Иванић 2007: 69) Аутор је разумео друштвене проблеме свога доба и снагу патријархалне друштвене свести која је још увек била супериорнија у односу на надолазеће новине. У свом прозном стваралаштву приказао је мноштво сукоба унутар јунака који су иницирани различитим силама завршавани или преображајем јунака или духовним поразом, али свакако тријумфом заједнице и њених норми.

У овом раду дајемо осврт на проблематику женског отпора патријархалном обрасцу присутном у приповеткама *На бунару* и *Школска икона*. Лазаревић је у овим приповеткама обликовао женске ликове, јунакиње које трагајући за сопственим идентитетом долазе у сукоб са нормама патријархалне заједнице којој припадају, али након трагичних распињања губе снагу и подлежу ономе што је јаче. (Vučenov 1986: 40) Лазаревић је први у српској књижевности приказао сложена психичка стања у човеку узрокована моралним колебањима и представио другачије, сасвим нове типове јунака, те усмерио пажњу истраживача књижевне уметности на нераскидиве везе књижевности и психологије. Како наводи Јасмина Ахметагић: „Проблем слике стварности (схваћене шире од социјалних оквира), представе о другом (тзв. имагологија), емпатије и идентитета, који су предмет књижевног проучавања, изворно сежу из психологије и на њу се морају ослонити. (…) Највеће теме књижевности у исти су мах и доминантне психолошке кризне ситуације“. (Ахметагић 2017: 59) Тумачење књижевноуметничког дела условљава неки од комуникацијских фактора: интенција аутора, психолошки, језички и искуствени дискурс, субјективне детерминанте тумача и избор метода тумачења.(Стишовић Миловановић 2018: 46) У овом смислу речи за целовито осветљавање сукоба и обликовања женских ликова у наведеним приповеткама неопходан је мали осврт на владајући културни образац у Србији ауторовог доба.

Српски културни образац у другој половини XIX века је функционисао на традиционалним патријархалним основама. У идеалном моделу патријархална заједница би требало да буде заснована на равноправности, заједништву и сарадњи. У њој не би требало да буде сукоба. Појединци унутар заједнице су у идеалном кључу неагресивне личности срећне и задовољне постојећим начином живота. Расподела моћи и питање ауторитета се подразумева и о томе се не расправља. Такав модел заједнице не пружа никакве могућности за истицање појединца у породици или ван ње. Лична идентификација се остварује искључиво у оквиру статуса у коме се појединац налази а који мора бити друштвено прихватљив. Јединка која прихвата друштвеноприхватљиви образац понашања заузврат од заједнице добија заштиту и сигурност, као и могућност да се развија као стабилна личност у унапред датим оквирима, са мање-више потпуним увидом у основна збивања током читавог живота који може бити нарушен само спољним деловањем на које појединац не може утицати. (Гавриловић 2005: 200–207)

Традиционална и патријархална друштва налажу да жена остаје у оквирима приватне сфере везана за кућу и децу, да служи мужу и породици, да се жртвује. У идеологији патријархалне културе основни женски задатак је да буде добра мајка и домаћица. (Trebješanin 2002: 93–103) Пожељно је да жена буде неприметна, далеко од јавног, друштвеног живота, да буде скромна, послушна, трпељива, пожртвована. Осим тога требало би да сама осети да је мање вредна од мушкарца. Зато брак у тако уређеним односима најчешће постаје облик деградације жене (уместо афирмације и потврђивања) јер жена постаје заробљеник породице и породичних односа. (Шијаковић 2005: 323–336) Тадашњи српски културни образац није афирмисао друштвену промоцију женске деце путем канала редовног школовања. (Немањић 2008: 220) Велики допринос идеализацији патријархалног, задружног живота у другој половини XIX века дала је српска сеоска приповетка. Међутим, иако се живот у задругама идеализовао и у јавности афирмисао, па и путем књижевности, средином XIX века у Србији задруге нису биле нити чврсте нити трајне. (Вулетић 2002: 66) За глорификацију породичне задруге најрепрезентативнија је Лазаревићева приповетка *На бунару* (1881) (Јеврић 2017: 470), која почиње идиличном сликом једне породичне задруге:

> „Каква је то кућа, старинска задруга – читава војска! Дођи само увече, а да ти се надају, па ће те пресрести једна снаха на самом путу, с лучем у руци. Друга стоји у шљивику, трећа је пред стајом четврта одбија псе, пета у кухињи, шеста у соби куда те воде – читави сватови! И све је у њих весело, све скромно, све задовољно“ (Лазаревић 1956: 133).

У српској прози епохе реализма често се наилази на овакве описе, али у знатном броју текстова ће се наићи на одступање од овог обрасца. Представљане су свађе укућана, непоштовање родитеља или пак појединца, јунакова жртва који страда услед немогућности да оствари свој лични интегритет. Док је колективни идентитет пружао јунаку стабилност и упориште, није било потребе за преиспитивањем. Идентитет није непроменљива категорија, те је самоидентификација појединца мењала његов однос према другима. Слабљење духа колективитета, које је настајало са великим друштвеним и епохалним кризама, отварало је пут за снажење персоналног идентитета, а јунацима, стављеним пред изазове, дилеме и изборе. (Јефтимијевић-Михајловић 2015: 51)

Основа унутрашње структуре Лазаревићевих приповедака једраматични ток једне људске емоције. Аутор се најчешће опредељује за љубав, страст или егзистенцијалну угроженост као доминирајуће емоције. Без обзира на тематику у свим приповеткама јасно је уочљивдрамски ток радње којим је захваћен појединац или породица. Сукоби се одвијају између двеличности, између главне личности и његове околине или је сукоб у појединцу кога раздиру

две различите супротстављене емоције илисупротне животне тежње. Присуство сукоба подразумева стварање драмске тензије. Драматичност има корене усукобима емоција и свести, страсти и обавеза, темперамента и устаљеног реда, између средине и појединца или унутар појединца. Сукобљавају се колективни дух и појединац, дужност и страст, породична оданост и љубавно осећање. (Солеша 2014: 50–52) У издвојеним Лазаревићевим приповеткама представљени су покушаји пружања отпора јунакиња постојећем поретку ствари, отпор покоравању (*На бунару*) и покушај борбе за самосталност и индивидуалност (*Школска икона*). Исход сукоба у двема приповеткама аутор решава у корист заједнице. Након неуспелог покушаја јунакиње схватају грешку, те преображене, враћене са странпутице на „прави пут", настављају да живе у заједници срећно интегрисане.

Инхибиторна моћ групе и победа колективног духа породице над бунтовним индивидуализмом представљени су у приповеци *На бунару*.(Вукићевић 2007: 168) Милорад Јеврић подсећа да индивидуалне слободе и независне егзистенције нису у потпуности могуће ван ширих друштвених оквира, брака, породице, задруге и национа, а судари на релацији индивидуално – колективно постали су не само књижевна тема него и предмет проучавања и испитивања више научних дисциплина. Лазаревић је у овој приповеци поборник патријархалних вредности и старинског морала који на врло вешт и лукав начин доводи побуњену јединку до спознања како се без колектива не може, али да је тај колектив пожељан само ако у њему владају искрени односи, без имало присиле и терора. (Јеврић 2017: 469–470) Ова приповетка открива кретање из спољашњег у унутрашњи простор, из отвореног света, пуног несигурности и неспокоја у затворени свет породице где је све весело, све скромно, све задовољно. (Деретић 2011: 834)

Приповетка *На бунару* садржи сукоб јединке са патријархалном заједницом, са многољудном породичном задругом. Идиличну слику живота у породичној задрузи нарушава најмлађа снаха Анока, опирући се устаљеном реду и начину живота са којим се суочава. Ова приповетка делује јаким драмским интензитетом. Анока је носилац драмског елемента у приповеци. Драмски сукоб почиње споља на релацији заједница – појединац, мада узрок сукоба није социјални већ психолошки. Проблем је у Анокином карактеру. Током приповетке види се како се сукоб преноси у унутрашњост Анокине личности где се дешава и обрт драмског тока.

На самом почетку се описује кућа Матије Ђенадића и начин живота у њој. Арсен Ђенадић се загледао у Аноку, лепу а размажену девојку чији се карактер, по мишљењу укућана, не би уклопио у заједницу. Они се ипак венчавају и заплет почиње Анокиним разноразним непристајањима на дневне обавезе у дому. Невоље укућана расту до тренутка када старешина породице, Ђедо решава проблем наредбом да се Анока мора слушати. Аутор се

задржава на опису Анокине преображајне ноћи „под липом“ кадајунакињу муче дилеме да ли да се врати оцу, да бесни још више или да се помирити и понизи. Унутрашњу борбу прекида „нека хришћанска жица“ која ће њену мисао и радњу приповетке покренути у смеру помирења и покајања.

Анокин психолошки профил дат је изоловано од стандардног лика и понашања патријархалне сеоске девојке и жене. Њено понашање више потиче од размажености. То је отпор једном реду ствари, људским односима, дакле патријархалној уређености једне људске заједнице. Тако и ова приповетка улази у ред већине Лазаревићевих приповедака у којима јединка долази у сукоб са освештаним редом и животном средином. Јунакиња је у процепу између жеље за моћи и стварне немоћи да сруши један ред ствари. Њена воља да заповеда расте, узмиче, оживљава и коначно умире. Темперамент је гони да „бесни“, карактер јој не дозвољава да се покори и тиме понизи, али околности су јаче и она након драматичне унутрашње борбе схвата да нема куда из датих граница живота. (Vučenov 1986: 60–62)

Приповетку *На бунару* можемо посматрати и као социолошку и као психолошку приповетку, пошто драма у породици Ђенадића није изазвана социолошким, већ психолошким узроком, а то је Анокин карактер. Психолошки узроци прете социјалним последицама, јер се идилични живот патријархалне сеоске задруге нарушава претећи да заједницу потпуно сруши. У овој приповеци дата је идилична апотеоза које тада у ствари није било, што на неки начин представља патријархалну утопију. Анокино супротстављање једној патријархално уређеној друштвеној заједници Слободан Марковић тумачи сматрајући да овом приповетком Лазаревић допуњује и донекле заокругљује свој идејно-естетски став, који налаже да треба бранити патријархални живот од млађарије, јер она не зна да цени његову вредност. У Аноки је оличио ту млађарију: пркосну, намћорасту, безобзирну и себичну. Поседујући такве особине она се нужно морала сукобити са задругом која не трпи изразити индивидуализам. (Марковић 1962: 26) Као најмлађа снаха у кући Ђенадића морала је прихватити кућни ред или да укућанима „објави рат“. Јединица у очевој кући природно је и размажена и поред тога свесна своје необичне и ретке лепоте. Знајући њену размаженост и тврдоглавост Ђенадићи се не радују могућности да им она буде члан породице, али ипак удовољавају Арсену и просе Аноку. Сукоб је почео одмах по венчању и трајао дуго. Жене су трпеле, муж приметио као и старији укућани. Дуго се нико није пожалио. „У њену држању било је нечега заповедничкога, тиранскога, као да си је морао послушати. Можда је то била и њезина лепота што је тако силно властовала над женама“. (Лазаревић 1956:139) Анока се позивала на права из очеве куће и донети мираз и тиме се бунила против заједнице и задружне хијерархије, тражећи независност, другачију брачну заједницу и личну слободу. Анока заправо жели слободу од рада. Као јединица

у очевој кући била је повлашћена, у новом дому повластица од рада није било. Пуна себе, самоуверена, уображена, себична и немилосрдна Анока је покушала да се избори за некадашњу повлашћеност. Нерад за који се бори је истовремено последица једног система патријархалног васпитања, које се односило на мезимце и јединце. У том смислу речи Анокина побуна нема дубљу моралну основу, те је и повратак Анокин безболнији, лакши. Искусни Ђедо ће проницљиво открити Анокину личност. Анока је особа која се може приволети или придобити, али не и сломити. Њен проблем је само у томе што није навикла на рад и послушност. Ђедо поступа шокантно и неуобичајено наређујући да се Анокини хирови морају поштовати и одричући се, наводно, своје власти. Могућност да наређује била је прилика да Анока искуси горчину самовоље и тежину одговорности од сваког заповедања људима. Преузевши власт, Анока почиње да осећа моћ усамљености.

> „И наместише Аноки да спава. Јес', ал' није тако ласно заспати, као што је мислила! Што никад није било, то она сад осети самоћу! (...) На њу кидаше бесно и њено рођено срце, а нема ко да га одбије. Свет се преврнуо и она стоји стрмоглавце. Ал' пасјалук не попушта." (Лазаревић 1956: 145)

Анокин преображај биће праћен још једним радосним откровењем, новорођеним осећањем заједништва, припадности једном колективу. Повратак јединке представља душевно и морално исцељење. Појединац се након странпутице враћа породици, или широј заједници, и увек себи самом. „Лазаревић дубоко верује да је човек у суштини, у самом корену свога бића добар, а да се једино осамљеници, огрезли у пороку, не дају поправити." (Јовичић 1978: 58) Горана Раичевић сматра да се срећни расплет ове али и осталих Лазаревићевих приповедака у којима се појављују емоције ганутости, тронутости, узбуђења пред узвишеним, може обухватити појмом епифаније (пореклом из хришћанске религије, примењив у естетици и у књижевности) који у књижевности може описати афекте, емоције које подсећају на религијско искуство сусрета са објављеним божанским принципом. Епифанијаније вид интелектуалног већ емотивног односа према предмету и може се поредити са „доживљајем божанске моћи" исказаној кроз чуда. Пример епифанијског доживљаја у књижевности је сцена из приповетке *Први пут с оцем на јутрење* када се мајка и деца моле пред иконом. Након тога следи сутрашњи сусрет мужа и жене (сцена код амбара и чувени дијалог). Епифанијски доживљај јунакиње из приче се преноси на читаоца, што је доказ да се овај појам у књижевности може употребити онако како је Аристотел формулисао ефекат катарзе. Епифанијски ефекат се може препознати и у неким другим Лазаревићевим приповеткама (*На бунару, Он зна све)*. Тако преображаје у карактерима тумачитмо другачије, а афекат који настаје када уочимо преовладавање божанског принципа

у човеку, победу скромности, дарежљивости, доброте и љубави према ближњима, епифанијом. (Раичевић 2007: 110–111)

Завршну сцену приповетке Светлана Томић коментарише као потребу аутора да нагласи важност људскости, а не крутог поштовања првенства унутар лествице патријархално подељених улога. Матија Ђенадић чини незамисливо. Он занемарује патријархалне односе надређени – подређени. Тиме Лазаревић сугерише да није важна подела родиних улога међу људима колико љубав и узајамно поштовање:„на крају приче апологија душе обједињује све чланове заједнице. Они су испуњени радошћу која је произашла из потребе самилости према другачијем типу човека једне задруге каква је била Анока". (Tomić 2014: 114–115)

У приповеци *Школска икона* аутор најпре описује идиличну слику једног патријархалног села чију хармонију нарушава нови учитељ. Учитељевим доласком почиње заплет и сукоб свештеника и учитеља, који су представници традиционалних и модерних схватања. Последице сукоба ће се навише одразити по јунакињу, свештеникову кћер јединицу која није директни учесник сукоба, али је у индиректном сукобу са средином, с обзиром на то да је свештеникова кћер, млада учитељица Мара једина женска образована особа у свом селу и шире. Ставови тадашње српске патријархалне заједнице о образовању женске деце били су иначе негативни. Образовање женске деце на нивоу средње школе у Србији је започело оснивањем Више женске школе у Београду 1864. године. У овој школи су се припремале учитељице за рад у женским основним школама. Наставнице ове школе биле су једне од првих високообразованих жена у Србији. Виша женска школа је највећи значај придавала етичко-националним вредностима усклађеним са потребама тога времена. (Matijević 2011: 535) Учитељи су у XIX веку припадали најобразованијем слоју становништва. У паланкама и селима чинилису посебан чиновнички слој. Од њих се захтевало да својим понашањем и владањем дају пример социјалном окружењу. Средина је пратила и њихов рад али и приватни живот, те је свако одступање од устаљених норми изазивало реакције средине које често нису биле пријатне. Учитељски позив је био и једино могуће занимање српских жена у XIX веку. (Вулетић–Мијајловић 2013: 135–136)

У сижеу приповетке *Школска икона* прати се одрастање и школовање младе учитељице Маре (...). *Школска икона* је старинска пасторална идила (Деретић 2011: 834), компонована из неколико разноликих делова. Почетни, идилични део је прича о хармонији свих чланова једне друштвене заједнице, о некаквом пасторалном животу. Ови делови се могу назвати и неком врстом наше рустично-патријархалне утопије. (Vučenov 1986: 40) Широко време радње приповетке траје око двадесет година. Након идиличне слике села у коме срећно живе сељани са својим попом, који је у селу

највећи ауторитет, поп добија кћер у веома касним годинама, а попадија убрзо умире. Други део приповетке прати Марино одрастање и школовање. Долазак учитеља у трећем делу је почетак заплета који сезаоштрава и појачава касније у четвртом делу када у село након завршене школе долази Мара. Понашање младе учитељице не открива срећну, задовољну младу девојку. Мара јеуглавном сетна и потиштена. Често шета селом, понекад се састане и са учитељем. Љубав између Маре и учитеља није у причи развијена. Аутор више пажње посвећује опису учитељевог и Мариног бекства и пожару школе. Поп покушава да спаси икону светог Саве у пожару, где ће се и повредити. Мара се на време враћа и добија од оца на самрти опрост. Говорећи о драматици догађаја у приповеци, Велибор Глигорић каже да од момента када учитељ ограби кћер старог свештеника, расте врло емотивно драматика догађаја, живо излагана, увек у истом напрегнутом даху, у сталној напетој радњи, која је пуна експлозива. Трка за одбеглим учитељем је приказана изванредно живо, страсно, темпом у коме се захуктала радња не зауставља, који не даје предаха, већ кулминира у порасту емоција када букне пожар у школи. (Глигорић 1954: 154) Иако је жртва драме у овој причи Мара, њена лична драма као и њен психолошки профил у приповеци нису детаљније развијени. Читаоци прате узроке и последице сукоба. Упркос ауторовом таленту за вешто приказивање унутрашњих стања јединке, у овој приповеци, за разлику од осталих Лазаревићевих приповедака слика унутрашњег света јунака је изостала. Марина несрећна судбина, незадовољство, немири, жеље, снови, су изостављени. Иако се аутор овде не опредељује за приказ интимније стране људске драме инсистирајући на догађају а не на јунакињиним доживљају, Марино понашање све време указује на то да је и она на неки начин у сукобу са својом средином. Мара као одрасла није срећна. Видимо је сетну, замишљену, одсутну.

> „А она хода по њу. Замишљена је – али јој је јасно лице. Није то туга, ни брига што занима њену душу. То је она сентименталност, ваљда својствена њеним годинама и школи коју је учила. (...) У то доба поста Мара још замишљенија. Некишут, опет, стоји сама у соби. Нешто се страшно бори са самом собом. Ударе јој сузе, па плаче, плаче, па опет уједанпут утре очи, дохвати књигу, тресне о сто, отвори, па навали читати.“(Лазаревић 1956: 111–112)

Мара је рођена и одгајана у изузетно здравој и на здравим основама утемељеној средини. А онда се одвојила од куће и отишла на школовање у свет. Како је школовање одмицало, тако се Мара удаљавала од своје средине. Самоћа, отуђење и образовање чине своје. Када се коначно враћа у село, у које је у међувремену стигао нови учитељ и невоља сељана, Мара се била видно променила. Сви су се њоме поносили, а она је била замишљена, често одсутна мислима и тужна. У причи нису дати детаљи о Мариној љубавној вези

са учитељем, њена лутања и тражења себе, драматика њених осећања током бекства и повратка, ни расплет Марине животне приче. Посрнула девојка на крају прихвата онакав начин живота који задовољава очекивања заједнице. Покајнички портрет одбегле кћерке аутор представља на драмски патетичан начин. Ипак, Мара је на крају приче скоро сасвим санкционисан лик. Њен портрет је нем и укочен. (Tomić 2014: 129–130)

У прози Лазе Лазаревића готово сви јунаци се сукобљавају са патријархалним редом, духом и нормама колектива. Над пороцима и бунтовним појединцима патријархално друштво у Лазаревићевој прози увек односи победу. (Леовац 1978: 249) У приповеткама са сеоском тематиком финални завршеци су у знаку преображаја посрнулог појединца коме помаже нека снажна, добра и племенита личност. У том смислу занимљиви су „пантеистички тематски топоси, редовно укључени у завршетак приповедака као њихов епилог: јединство човјека и природе, јединке и космоса, човјека и Бога, тренутног и вјечног, појединачне и опште среће. То је тесно везано за сугестију душевне неизмерности, гдје ауторско ја хоће да се стопи с јунаком и читаоцем у јединственом расположењу“ (Иванић 2007: 37), као што је случај у приповеци *На бунару* када размажена Анока постаје послушни члан задруге захваљујући мудрости најстаријег члана. Овакав лирски, ексклamативни завршетак указује на ауторово усхићење животом у патријархалној задрузи и традиционалним вредностима. Посрнула попова кћи у приповеци *Школска икона* опредељује се за живот којим ју је отац учио. Епилозима ових приповедака потврђује се њихова етичко – идеолошка основа. Анока и Мара се враћају утабаним стазама заједнице свесне величине моралне и духовне одговорности. Говорећи о приповеткама Лазе Лазаревића, Милан Кашанин наводи да аутор у својим приповеткама суди својим личностима у име начела која нису његова лична правила живота нити патријархална, ни обичајна. Увидом у разрешења конфликата откривају се верска осећања и религиозна личност Лазе Лазаревића као и пишчев хришћански морал. (Кашанин 1977: 120)

Истовремено гледано из перспективе културолошких прилика ваља напоменути да се од тадашњих припадника интелектуалних кругова очекивало преузимање одговорности за изградњу једног новог културног обрасца. У тек ослобођеној земљи требало је брзо надокнадити социјалну и културну заосталост узроковану владавином туђина. (Немањић 2008: 263) То је подразумевало неминован сукоб са још увек владајућом патријархалном идеологијом, те су духовне кризе припадника интелигенције честа пропратна појава у редовима образованих људи, што је самим тим и условило тематизацију у књижевности. Образоване жене биле су права реткост и нису радо прихватане. Многи појединци који су припадали првим генерацијама српских интелектуалаца нису били довољно снажни да се избаве из мреже

патријархалних норми заједнице. Исти проблем се односи и на све јединке које су желеле и безуспешно покушавале да се изборе за право на самосталну креацију и начин живота који би подразумевао право на индивидуалност. У Србији последњих деценија XIX века сваки индивидуалац би се морао сукобити са неписаним нормама колектива, а потом и са самим собом разапет дилемом: интегрисати се са колективном или остати истрајан на путу индивидуализације. Лазаревићеве јунакиње се враћају свесне моћиколектива и сопствене слабости да било шта промене.

ИЗВОРИ

Лаза. К. Лазаревић. *Сабрана дела 1*. Београд: Просвета. 1956.

ЛИТЕРАТУРА

Ахметагић 2017: Јасмина М. Ахметагић. „Интердисциплинарни приступ књижевности: Књижевност и психологија". *Баштина*. Св. 42. стр. 57–73.

Вукићевић 2007: Душан Иванић, Драгана Вукићевић. *Ка поетици српског реализма*. Београд: Завод за уџбенике.

Вулетић 2002: Александра Вулетић. *Породица у Србији средином 19. века*. Београд: Историјски институт.

Вулетић–Мијајловић 2013: Александра Вулетић, Јасна Мијаиловић. *Између посела и балова: живот у Србији у 19. веку*. Београд: Завод за уџбенике.

Vučenov 1986: Dimitrije Vučenov. *Pripovetke Laze Lazarevića*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.

Гавриловић 2005: Љиљана Гавриловић. „Појединац и породица". *Гласник Етнографског института САНУ*. књ. 53. Београд: Етнографски институт САНУ. стр. 197–212.

Глигорић 1954: Велибор Глигорић. „Лаза К. Лазаревић". *Српски реалисти*. Београд.

Деретић 2011: Јован Деретић. *Историја српске књижевности*. Београд: SEZAM BOOK.

Иванић 2007: Душан Иванић, Драгана Вукићевић. *Ка поетици српског реализма*. Београд: Завод за уџбенике.

Јеврић 2017: Милорад Јеврић. *Историја српске књижевности: реализам I*. Косовска Митровица / Бања Лука: Филозофски факултет Универзитета у Приштини са привременим седиштем у Косовској Митровици / Бесједа.

Јефтимијевић–Михајловић 2015: Марија Јефтимијевић-Михајловић. „Идентитет и његова обличја у роману „Митрова Америка" Петра Сарића". *Баштина*. св. 39. стр. 49–67.

Јовичић 1978: Владимир Јовичић. *Песник моралне носталгије*. Београд: Просвета.

Кашанин 1977: Милан Кашанин. „Светлост у приповеци". *Изарани есеји*. Београд: Рад. стр. 120–121.

Леовац 1978: Славко Леовац. *Портрети српских писаца XIX и XX века*. Београд: СКЗ.

Марковић 1962: Слободан Марковић. *Лаза Лазаревић*. Београд: Рад.

Немањић 2008: Милош Немањић. *На трагу српске интелигенције XIX века: Топографија и социографија*. Београд: Драслар партнер.

Раичевић 2007: Горана Раичевић. *Лаза Лазаревић јунак наших дана*. Нови Сад: Академска књига.

Солеша 2014: Биљана Солеша.„Конфликтно језгро приповетке Лазе К. Лазаревића. *Синшезе*. год. 3. бр. 6. стр. 49–58.

Стишовић Миловановић 2018: Ана Стишовић Миловановић. „Комуникација са пишчевом имагинацијом“. *Башшина*. св. 46. стр. 13–18.

Tomić 2014: Svetlana Tomić. *Realizam i stvarnost, nova tumačenja proze srpskog realizma iz rodne perspektive*. Beograd: Alfa univerzitet / Fakultet za strane jezike.

Trebješanin 2002: Žarko Trebješanin, „Stereotipne predstave o ženi“ u: *Polni stereotipi*. zbornik radova. (ur) Isidora Jarić. Beograd: Nova srpska politička misao.

Шијаковић 2005: Иван Шијаковић. „Нова подручја сукоба између мушкарца и жене“. *Теме*. год. 29. бр. 3. стр. 323–336.

Raisa J. CVETKOVIĆ
Biljana S. SOLEŠA

THE POWER OF COMMUNITY AND THE IDENTITY OF FEMALE CHARACTERS IN THE PROSE OF LAZA K. LAZAREVIĆ

Summary

The prose of Serbian realists is rich in contents that uphold the cultural pattern of a patriarchal community and the subordinate position of an individual living within. The subject matter of patriarchal family is dominant in the prose of Laza Lazarević who insists on depicting conflicts stemming from distinctive psychological problems of individual people inside a community. This paper emphasizes the author's artistic picture of female searching for identity and also deviation from stereotypic shaping of female characters. The introductory part of the paper presents a short review of a patriarchal cultural pattern of the writer's time and the position of individuals inside the community. The central part consists of the female characters' analysis in short stories "At the Well" and "The School Icon". The final section of the paper interprets the author's orientation towards final solutions in which we see heroines who, in spite of the initial conflict, continue their lives in accordance with the community norms.

Key words: Patriarchal community, resistance, identity, female characters, realism.

Рад је предат 3. октобра 2019. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Башшине*, одобрен за штампу.

УДК 821.163.41.09-31 Сарић П.
doi:10.5937/bastina1949041P

Прегледни рад

*Сања П. ПЕРИЋ**
Универзитет у Новом Саду
Филозофски факултет

УСУД ЛЕПЕ ТУЂИНКЕ У БАЊАНСКОМ УНИВЕРЗУМУ: ЛИК САРЕ У РОМАНУ ПЕТРА САРИЋА

Апстракт: Предмет анализе је лик Саре у истоименом роману Петра Сарића, при чему су у фокусу њена страност и фатална лепота, неодвојива од њене *лепе душе*. Лик туђинке у патријархалној заједници Бањана призива друге фаталне странкиње у српској књижевности, а у целокупном истраживању тежи се смештању Сарићеве јунакиње у шири контекст женских ликова српске прозе. Елементи еротског у њеном лику у додиру су са светим, а у испитивању њеног утицаја на друге као посебно значајан појављује се доживљај нуминозног. Циљ рада је да испита на који начин лик Саре превазилази уобичајене црте женских ликова у патријархалним срединама, а у којим моментима она остаје у задатим оквирима. На основу тога долази се до специфичности овог лика које га чине једним од најкомплекснијих ликова Сарића прозе у целини.

Кључне речи: Странкиња, фатална лепота, нуминозно, еротско, свето, патријархат, традиција.

УВОД

Роман *Страх од светлости* Петра Сарића објављен је у издању Народне књиге 2005. године. Незнатно измењен и скраћен, овај роман представља први део романа *Сара* који је у издању Српске књижевне задруге објављен први пут 2008. године. Иако наслов првог, као ни другог дела, није назначен у роману *Сара*, синтагма „страх од светлости" сигнализира аспекте романа неизоставне у његовој анализи и интерпретацији. Наслов који Сарић бира за своје завршено и заокружено дело сугерише ипак унеколико измењено становиште у читању романа. Светлост јесте један од важних градивних ткива приче, али главни лик, Сара, чини централну тачку из које прича извире и која све њене нити повезује тако да би, без упоришта у Сариној личности, остале расути елементи приче значајно умањеног литерарног ефекта.

* Мастер професор језика и књижевности, докторанд, sanjaperic3223@gmail.com

Женско име у наслову романа реткост је у српској књижевности. Ово није особеност само наше књижевности, посебно када је реч о женском имену које стоји самостално, без додатог мушког имена које најчешће најављује љубавну причу. Трагична компонента која готово по правилу не изостаје у романима чије су јунакиње жене, чини део и неких од најпознатијих дела светске књижевности насловљених женским именом. Софоклова Антигона, Расинова Федра, Флоберова госпођа Бовари, као и Толстојева Ана Карењина, урезане су у свести читаоца као неодвојиве од својих (ауто)деструктивних порива и трагичног краја којем, најчешће због изузетних црта у својој личности, незаустављиво стреме. Иако у овој краткој интерпретацији нужно поједностављене, осврт на ове јунакиње служи аутору рада да укаже на извесну позадину наслова Сарићевог романа која, услед његове једноставности, читаоцу може да промакне.

Трагичне судбине јунакиња у српској књижевности такође чине подстицајну тему за анализу романа *Сара*, али то свакако није једини аспект који омогућава успостављање дијалога међу делима. Жене као главни носиоци приче у делима неких од најбољих приповедача у српској књижевности, као што су Иво Андрић, Борисав Станковић и Драгослав Михаиловић, нуде прилику да се, преломљено кроз призму другачије осећајности, и из другачије перспективе, да нови поглед на појединца, заједницу, и друштво у целини. Иако ови писци кроз своја дела свакако упућују критику различитим историјским, друштвеним и социјалним околностима које су доводиле до тешког положаја жене у нашем (и не само у нашем) народу, њихове јунакиње су својим комплексно изграђеним психолошким профилима надрастале такву улогу и уздизале се временом на раван симбола. Чини се, ипак, да су оне, врло често жртве и у романима, постајале жртве и у наставку свог књижевног живота, те бивале инструментализоване у различите, некњижевне сврхе. Једнако парадоксално као потпуно занемаривање пола и рода у анализи Станковићеве Софке или Михаиловићеве Петрије, јесте и искључиво свођење ових ликова на њихову женскост. Дубина и сложеност познатих фиктивних јунакиња, као и привлачна снага гласа којим се служе када приповедају своју причу, не дозвољавају да ови ликови буду посматрани као једнодимензионални. Одређене специфичности које се чешће јављају у изградњи женских ликова, подстицајне су за откривање нових начина за њихову анализу, уместо простог свођења на њихов заједнички именитељ женскости. Висока еротизованост, појачана интелектуална осетљивост, чулност као начин експресије и необична снага којом се у неким моментима јунакиње одликују, сугеришу постојање многих елемената вредних за анализу, често у сенци приступа овим ликовима као архетипима жртве, или пак фаталне заводнице.

Сара Петра Сарића одговара готово свим уобичајеним књижевним обрасцима када су у питању женски ликови: она је жена-жртва, фатална жена,

оклеветана жена, чулна жена, жена туђинка, као и жена подвијена под теретом кривице за све претходно наведене улоге. Патријархални свет у оквиру којег Сарић гради своју причу представља идеалну подлогу за анализу неповољног положаја жене, посебно почетком двадесетог века. И други женски ликови у овој прози одговарају мање или више стереотипима на које је читалац навикао. Полазећи од онога што је уобичајено, циљ истраживања је утврдити шта је оно што је ново и другачије у односу на књижевне модусе понављане када су у питању значајни женски ликови у српској прози, и на који начин их Сара превазилази.

ЛИК СТРАНКИЊЕ У БАЊАНСКОМ УНИВЕРЗУМУ

Најбоље изграђен лик у прози Петра Сарића, уз Господара Којадина из романа *Сутра стиже господар* (1979), свакако је лик Саре из истоименог романа. Говорећи о својој докторској дисертацији *Стилско-тематске одлике романа Петра Сарића* Марија Јефтимијевић Михајловић објашњава Сарину издвојеност од других ликова у Сарићевој прози:

> „Сара се издваја специфичношћу својих особина, своје патријархалности, притајене горштачке мудрости, али и својом позицијом међу другим Сарићевим ликовима (подсетимо да женски ликови заузимају важно место у његовој поетици). Овај флуидан, сензибилан, лирски конотиран лик, грађен је по узору на женске ликове народне поезије." (2016а: 32)

Индивидуализација главне јунакиње која је присутна и када су у питању остали женски ликови у роману, као и друге наративне и композиционе карактеристике дела, отварају питање „да ли и у којој мери лик главне јунакиње условљава ауторово разилажење са традицијом и вредносно повлашћеном епском, херојском парадигмом" (Јефтимијевић Михајловић 2016б: 195). Одступањима не само од епске матрице женских ликова, него и од осталих стереотипних улога које су у књижевности најчешће додељиване јунакињама, гради се необичан лик који управо због своје амбивалентне природе измиче уобичајеним класификацијама. Полазећи од одредница класификационе природе, међутим, омогућено је уочавање њихових нијанси и варијација у делу, као и елемената диференцијације у односу на друге женске ликове у српској прози. Детаљнијим увидом у Сарине особине, као и у специфичне поступке којима су оне у делу приказане, настојаћемо да покажемо на који начин је лик Саре у роману структуриран.

Сара потиче из Херцеговине, из села Мируше, а у Бањане у Црној Гори долази удајом за најстаријег од браће Вукотића, Јакова. „Вукотићи нису скривали нетрпељивост према дошљацима", пише Марија Јефтимијевић

Михајловић и додаје: „Чињеница да је странкиња, будући да је у Бањане доведена из Мируша, легитимисала је зазор дубоко потхрањеним стереотипима везаним за жену која долази из далека." (2016б: 195) Интересантно је да иако није реч о великој просторној и културолошкој удаљености Мируша и Бањана, Сара остаје у роману доследно перцепирана као туђинка, са свим одликама које у патријархалној култури има лик егзотичне странкиње. У народној традицији посебно је познато предање о Проклетој Јерини, српској деспотици Јерини Бранковић, удатој за деспота Ђурађа Бранковића.[1] Проклета Јерина је редак пример странкиње у усменој поезији за коју постоји прототип у историји и која је уопште именована, а за њу је такође карактеристично и то што би се у оквиру покосовског циклуса могао издвојити читав циклус песма о њој. Већи број странкиња у народној поезији опеван је у различитим епским и лирским песмама и обележен само одредницом „туђинка". То је случај и у једној од песама породичног циклуса, „Брат и сестра и туђинка"[2], у којој туђинка налази више начина да саботира одлазак брата код сестре: она му раседла коња, отпаше сабљу и говори да не иде преко широког поља и мутне воде. Ова песма је добар пример за најчешћу улогу коју туђинке добијају у усменој поезији, а касније и у нашој књижевности уопште. Реч је о снахи која раздваја мужа од његове породице и узрокује поделу која може постати кобна. Таквим негативним обележјем означена је и Сара у роману Петра Сарића.

Кривицу за поделу у породици браће Вукотић, односно за „диобу", сноси само Сара, иако су, у потаји, сви једнако прижељкивали одвајање. М. Јефтимијевић Михајловић примећује да „осим што асоцира на народну поезију (песму „Диоба Јакшића"), деоба има значење минулих и садашњих подела, али и оних историјских у перспективи српског народа" (2016б: 35). Централни мотив деобе у роману у првом делу остаје у оквиру породице, док у другом делу прераста у политичку и идеолошку деобу унутар народа. Народна епска песма покосовског циклуса, „Диоба Јакшића", доноси истакнути женски лик епске поезије. Љуба Дмитра Јакшића, Анђелија, подстакнута на грех тровања девера, својом мудрошћу и умилношћу успева да смири последице повређеног поноса и да помири браћу. Док је у песми сукоб двојице браће изазван искључиво њиховим личним размирицама, а жена је та која сукоб успева да разреши, у роману *Сара* дешава се супротно: жене су те које, непосредно или посредно, изазивају деобу којој се њихови мужеви повинују. Терет таквог греха сноси, међутим, само снаха туђинка.

1 Пореклом Гркиња из породице Кантакузина, у народном предању обележена је као изразито сурова владарка, највише због изградње града Смедерева, тадашње српске престонице. Иако је према историјским изворима према Јерини Бранковић у усменој поезији учињена велика неправда, у народној традицији она остаје окрутна туђинка, окривљена за многе несреће у српском народу.

2 Песма је први пут објављена у првој књизи *Народних српских пјесама* Вука Стефановића Караџића 1824. године.

Иако је Сарино херцеговачко порекло тек један од елемената њене различитости и одвојености од других у бањанском, а самим тим и у породичном колективу, оно је највише спомињано управо у вези са деобом. Крстиња је јунакиња која се у првом делу такође појављује као високо индивидуализован лик, а која је као жена најмлађег брата Борише највише заговарала деобу. У једној од својих многобројних тирада против Саре, она изговара следеће: „Она је *ūуђинка* коју, као губу, треба одстранити из братства, и из Бањана. Од дошљака, о ком ништа не знаш, нема горег невјерника" (Сарић 2008: 24). Пишчева додатна интервенција у обележавању речи која је контекстуално већ обележена, јасно указује на њен значај у тексту. Странац се повезује са опасношћу која се, у овом случају, чак и конкретизује у виду тешке болести. У наставку свог говора чији је циљ да убеди Боришу како је деоба неминовна, а Сара кобна по целу породицу, Крстиња изговара: „Ко зна какве је мађије донијела из Херцеговине" (Сарић 2008: 29). У складу с представама о странцима у традиционалној култури где се оно што је туђе и страно повезује са натприродним моћима[3], стереотип о опасној туђинки употпуњује се претпоставком о „мађијама" од којих се треба заштитити. Уз ово запажање неопходно је додати да „због нужне везе плодности и рађања са хтонским, жена се, у архаичном поимању света, и иначе сматрала бићем повећане моћи, које може бити опасно за мушкарца" (Пешикан Љуштановић 2004: 91). У том смислу индикативно је што је Сара једина мајка међу снахама у тренутку деобе.

Раскол у породици праћен је унутрашњим расколом свих који у њој учествују, те се у одређеним тренуцима манифестују симптоми психолошког расцепа и код Саре. У разговору са Јаковом, открива се да је овај расцеп повезан поново с тиме што је Сара дошљакиња. Она поставља питање на које не добија одговор: „Чему се привољети: ономе с чим сам дошла из Мируша, или овом с чим сам се сучелила у Коритима?" (Сарић 2008: 42). Сара је свесна да се од ње очекује слепо поштовање друштвене норме и прихватање обичаја колектива којем удајом припада, међутим, уместо *ūримања* навика, она *доноси* своје, неприхватљиве за учмало-патријархални свет Бањана. Она се тако налази у двоструко лиминалном положају: не само што је жена туђинка, већ је и она која се опире асимилацији у ново окружење и тиме ремети устаљени поредак ствари у Бањанима. Њен отпор није гласан и отворен, али се јасно огледа у њеном понашању и изгледу, као и у предметима које доноси из свог рода, а које се до тада у Бањанима нису могле видети. Понекада пак Сара недвосмислено супротставља навике из Херцеговине онима које

3 У традиционалној култури успоставља се опозиција између „своје настањене територије и непознатог и неодређеног простора који је окружује: ова прва је 'Свет' (тачније: 'наш свет'), Космос; остала територија више није Космос већ нека врста 'другог света', страни хаотични простор, настањен аветима, 'странцима' (који су, уосталом, изједначени са демонима и фантомима)" (Елијаде 2004: 25).

затиче у Црној Гори: „У Херцеговини браћа се дијеле чим се ожене. Не чекају да се сви ожене“ (Сарић 2008: 44). Мада такве реченице изговара само Јакову, у њима се истиче не само разликовна природа обичаја у две суседне земље, већ и напредни карактер таквих обичаја из места одакле Сара потиче. На другом месту Сарић записује: „Сарини, у Мирушама, имају две собе, на спрату: једна за децу, друга за оца и мајку. Сара је, без икакве намере, рекла Јакову: ’Сви спавате у истој одаји, као прије сто година!’“ (2008: 54). Иако је писац „одбранио“ своју јунакињу нагласивши да је рекла то „без икакве намере“, очито је да као новопридошла не прихвата, или барем не схвата, обичаје који је дочекују у Бањанима.

Патријархална заједница намеће своја правила и зазоре свима, а посебно дошљаку чија страност мора да се неутрализује његовим уклапањем у колектив. Иако Сарино прилагођавање није у складу са очекивањима заједнице, мора се ипак нагласити да она није искључена из колектива, нити је на било који начин у њему злостављана. Патријархална заједница неретко се схвата као плодно извориште стереотипа, али се врло често заборавља да је и сам патријархат на мети многих предрасуда. Сара јесте била клеветана и оговарана, али у многим случајевима, оно што је изазивало чуђење, отпор и критику Бањана, завређивало је истовремено и њихово искрено поштовање и дивљење. Што је још важније, управо таква осећања однела су превагу. Сарина различитост манифестовала се на многе начине несхватљиве Бањанима, па и самим Вукотићима. Ствари које она доноси из свог рода изазивају чуђење и, у неким случајевима, подстичу приче које се граниче са фантастиком. Даље од тога Бањани не иду, те се тако ни Сара не одриче своје имовине. У том контексту занимљиво је да никакви притисци патријархалне заједнице не утичу на то да Сара уклони своју Књигу, промени начин одевања, или се одрекне накита. Све се то, међутим, дешава у другом делу романа, у време када патријархалне вредности бивају неповратно нагрижене идеолошким притисцима, а значење заједништва бива измењено и преобраћено у своју супротност.

Реакције Вукотића и њихових сународника на Сарине драгоцености откривају њихов амбивалентан однос према овој необичној дошљакињи. У седмом поглављу описује се садржина Сарине скриње:

> „У скрињи је свега и свачега: америчког златног прстења и огрлице с дијамантима; ’како свијетле амерички драгуљи!’; Сариних свилених блуза и гаћица са чипком сличној оној на застору прозора; ’радије бих је видио у тим гаћама но голу!’; са отварањем скриње, мириси испуне кућу и, иако су врата затворена, уђу у кужину; ’немој је отварати кад има некога, ми смо сточари, навући ћемо омразу на се’ (Јаков, Сари); у скрињи су и разни чешљеви, кутијице, мирисни сапуни и траве, свилене мараме и чаршафи; ’како шушти Сарина свила?!’; две кошуље са златним оплећем, комплетна женска црногорска одора у којој је Сара доведена; и округли каменчићи, са дна Требишњице.“ (Сарић 2008: 54)

У овом опису Сарине ствари доследно су испраћене коментарима који откривају знатижељу, пожуду и задивљеност житеља Бањана. Призвук негативне реакције налази се једино у реченици коју Јаков упућује Сари, а која открива његов (оправдани?) страх и опрез. Постоји још таквих сигнала у роману: „Његов поглед [Јаковљев] устави се на њеној [Сариној] златној наруквици која је склизнула испод широког рукава" (Сарић 2008: 52). Други сигнал читаоцу је суптилнији, али важнији у контексту целокупног романа: „Чуле су се Сарине ципеле с металним потпетицама; звецкање је кидало уски друм. Његови [Јаковљеви] опанци нису се чули" (Сарић 2008: 43).

Овакви моменти у роману призивају лик Јелисавете у драми Ђуре Јакшића *Јелисавета, кнегиња црногорска* (1868) која актуелизује мотив проклете странкиње латинског порекла. „Венецијанка Јелисавета, представница друге културе, постаје камен крвавих раздора међу црногорским народом и доводи земљу до руба пропасти", бележи Снежана Туцаковић и додаје да се „већ при првом сусрету са Црном Гором, ова поданица венецијанске нације и културе, суочава са осећајем отуђености, изгубљености и изопштености" (2015: 43–44). Оваква позиција приближава лик Јелисавете Сари Петра Сарића, посебно када се има у виду „да црногорске традиционалне обичаје, навике и уверења, Јелисавета, странкиња утемељеног начина живота, не успева да разуме и прихвати. Као префињена и образована принцеза, на кнежев двор уноси разне новине, на шта патријархални Црногорци гледају са презиром" (Туцаковић 2015: 44). Слична по господству и лепоти, Сара је ипак суштински другачији лик од Јелисавете која је лукава и притворна, спремна да зарад свог циља жртвује многе невине људе. У завршници романа, односно драме, повезује их поново трагична судбина: различит степен помрачења ума води Сарићеву јунакињу до самоубиства, а Јакшићеву кнегињу до неизбежног прогонства из земље.

Понекада нису у питању ствари које Сара поседује или носи, већ навике које, поред ње, усваја и Јаков: „И у одласку и у повратку, осим кроз насељена места (Кленак и Врањановиће), она је јахала а он водио коња. Од тога – да жена јаше а мушкарац јој води коња – овде нема веће срамоте" (Сарић 2008: 36). Овакве сцене у роману поново се могу објаснтии патријархалним назорима: „Од патријархалне културе не трпе само жене, већ и мушкарци који не могу да одговоре стереотипу праве мушкости, по коме је Јаковљева наклоност према Сари сматрана непримереном, чак и кад су у питању свакодневна опхођења" (Јефтимијевић Михајловић 2016б: 199–200). Јаков зазире од туђих реакција више него што то чини Сара: „Ни мене, поред тебе, не гледају ко прије. Твоја мана јесте у томе што не чиниш шта се очекује, и тражи, од тебе. Никога не зачекујеш, али никоме и не аминујеш. Они на једну страну, ти сама, на другу!" (Сарић 2008: 41). Сарина издвојеност из заједнице самовољна је одлука, али њене последице трпи истовремено и Јаков.

Растрзан између две стране, несигуран којој је часније да се приклони, Јаков као и Сара остаје у лиминалном положају током целог романа. Иако изложен притисцима, у оквиру патријархалне заједнице, он у таквом положају успева да преживи. Приклањање једној од две стране (комунисти или четници), у другом делу романа, резултира, међутим, његовом погибијом.

ФАТАЛНА ЛЕПОТА И *ЛЕПА ДУША* – САРА КАО ИЗУЗЕТНО БИЋЕ

Модел уклете странкиње непотпун је без идеала фаталне лепоте, често демонског порекла. И друга изузетна бића наше и светске књижевности обдарена су узвишеном лепотом која представља, директно или индиректно, узрок њиховог страдања. У античкој митологији ванредна лепота представља хибрис: „Горди и сујетни богови античке митологије били су љубоморни на изузетну лепоту људи и због тога су их често, без икаквог разлога, кажњавали страшним мукама и наруживањем њихове лепоте“ (Vuković 2017). С друге стране, у фолклорној традицији појављује се мотив уклете или урокљиве лепоте, који подразумева да привилегија било какве изузетности има цену која се најчешће плаћа страдањем. Идеал лепоте углавном се повезује са женским ликовима у књижевности, међутим, у драми Лазе Костића, *Максим Црнојевић*, насловни јунак је тај који је носилац изузетне лепоте и који због губитка таквог обележја незаустављиво срља у трагично. Сличан заплет прати многе лепотице у српској књижевности. Иво Андрић доминантан је у изградњи изузетних женских ликова, а о самом појму лепоте писао је више пута у својим есејима, приповеткама и романима. У есеју „Разговор са Гојом“ (1936) Андрић је изразио двоструко виђење лепоте: „око лепоте су увек или мрак људске судбине или сјај људске крви“ и „у простоти је клица будућности, а у лепоти и сјају непреварљив знак опадања и смрти“ (1976: 13). У складу са овим ставовима, лепота је кобна за многе Андрићеве јунакиње, а сличну судбину дели и Сарићева Сара.

Сарина привлачност је ипак само један елемент њене изузетности: „Сара је вишедимензионалан лик, грађен по узору на фаталне жене светске литературе, али је њена посебност садржана у њеној узвишености, њеној *лепој души* која је чини изузетним женским ликом српске литературе“ (Јефтимијевић Михајловић 2014: 100). Славко Гордић бележи: „Ништа мање од њене лепоте, по Сару је кобна њена чаровита узвишеност, даровитост и беспримерна доброта и незлобивост. Као да, по ко зна који пут, увиђамо да у постојећем нема постојања за најбоље људе и највише тежње!“ (2009: 263) Можда је управо то разлог због којег у роману нема детаљних описа Сарине лепоте, штавише, таквих описа нема уопште. Све што читалац сазнаје

о Сарином изгледу, сазнаје из реакција других, из њихових жеља, снова и маштања, као и из њихове зависти. Коментарима на садржај Сарине скрије наговештена је магијска привлачност јунакиње. Писац намерно изоставља имена испред ових коментара сигнализирајући тиме да их је могао изговорити или помислити свако. Први детаљнији опис Сарине спољашњости, мада и он неодређен, појављује се тек у десетом поглављу, при чему је и овде фокус на утицају који Сара, целокупном својом појавом, успева да оствари на становнике Бањана:

> „Та разлика између ње и њих, та њена отуђеност, подједнако су их опчињавале и дражиле, гониле их да је јавно нападају и кришом опонашају; да је изокола подржавају, прижељкују и – воле. Никоме ништа није наудила, никоме није на пут стала. […] Спремни да јавно покажу да је више такву неће трпети, наоштрени, нађу се пред њеним непорочним погледом који ништа ни од кога не тражи а којем тако много (нико не зна, шта) недостаје; пред њеним дугим, светачким, лицем – спрам којег плитка чела овдашњих жена изгледају плића и широке јагодице шире – збуне се и изгубе, и забораве на обрачун за који се беху наредили. [...] и они, беспомоћни, схвате да су сви у њу, као у чудовиште несварне лепоте, заљубљени. Зачарани њеним изгледом, који никада не наликује ономе што су последњи пут видели, откривали су да су неспособни да предузму нешто против ње, да су недостојни да јој покажу шта би хтело њихово срце, да немају смелости да ступе у разговор с њом, да се стиде да је у очи погледају... [...] И млађи и старији мушкарци, изговарајући у сну њено име, будили су се у бунилу: 'За ноћ проведену с њом, не бих жалио умријети'" (Сарић 2008: 69–70).

Редак опис Сарине лепоте и привлачности нуди детаље значајне за анализу овог лика. Прво се открива да је управо Сарина другојачност основ њеног утицаја на становнике Бањана, и то се повезује са њеном страношћу у бањанском универзуму уопште. Друго што привлачи пажњу јесте помињање речи као што су „светачко" и „непорочно", али и „чудовиште" и „зачарани". Шта спаја оба ова момента и значења свих истакнутих речи? Појам *нуминозно* евангелистичког теолога Рудолфа Отоа нуди адекватно објашњење за необичан утицај који Сара остварује на све који је познају. Реч је о осећају који се у човеку јавља када се сучељава са нечим светим, али светим које је без моралног или рационалног момента. Квалитативни садржај нуминозног подразумева с једне стране „потиснут тренутак страшног", а с друге он је „подједнако нешто навластито привлачно, примамљиво, очаравајуће које сада са потиснутим тренутком страшног ступа у необично опречно равновјесје" (Ото 1983: 56). Чудесно у нуминозном се шири и оно постаје онда „окрутно – dirus и страшно – tremendus, рђаво и страхопоштовано, силно и необично, зачуђујуће и чуђења вриједно, језиво и очаравајуће, божанско и демонско" (Oto 1983: 67). У поговору Отоове студије додатно се објашњава шта је оно што се појмом *нуминозно* изражава:

> „ […] свето је лишено моралних квалитета и означава оно у основи разуму недоступно и људском језику неисказљиво биће које је у исти мах веома блиско и веома далеко, привлачно и одбојно, врело непрестаног усхићења и ужаса, извор искреног поштовања и мучног страха, радости и бола, нешто натприродно, надсветско и натперсонално што се због немогућности интелектуалног и појмовног схватања стално одређује кроз супротна својства или, речено прецизније, per viam negationis.“ (Жуљевић 1983: 235)

Појам нуминозног важан је и за Јунга и његово схватање слично је Отоовом, с тим да оно бива значајно проширено његовим разумевањем везе између нуминозног и архетипа: „Јављање архетипа има изразито *нуминозан* значај […] Може бити лековит или разоран, но индиферентан није никад [...] Неретко се догађа да се архетип јавља у облику неког духа у сновима или у ликовима из маште, или се чак понаша попут сабласти“ (2015: 232). Доживљају нуминознога припада, дакле, оно што је ван подручја које можемо назвати уобичајеним и блиским, а што се, потом, схвата као „посве Друго“, страно и отуђујуће. У складу са Јунговим схватањем, Сарина појава слична је појави архетипа Аниме: „Све, чега се Анима дотакне, постаје нуминозно, дакле безусловно, опасно, табуирано, магично“ (2015: 65). Између фаталне заводнице демонског порекла и светице са лепом душом, обликује се необичан лик српске књижевности који добија снагу архетипа.

Такву снагу у нашој прози има и Станковићева Софка. Роман о једној од најпознатијих лепих јунакиња у српској књижевности, *Нечиста крв* (1910), врви од описа Софкине лепоте и телесних сензација које осећа при покрету. Поједини делови њеног тела истакнути су као лајтмотиви који прерастају у симболе.[4] У Сарићевом роману приметан је отклон од таквог описивања Саре и њеног тела, са једним изузетком. Може се приметити тенденција која је већ уочена код Борисава Станковића: „Станковић даје веома снажне описе тјелесних и перцептивних промјена код јунака. Тако да нас у тренуцима пресудним за ликове (кад сами доносе судбоносне одлуке или када то други чине умјесто њих) уводи у њихову свијест кроз приказивање реакције њиховог тијела и њихових чула“ (Максимовић 2011: 69). Тело је, дакле, изузетно важан сегмент Сарићевог приповедања, али његова функција је другачија у односу на ону која је доминантна у *Нечистој крви*. Разлог због којег он бира да искључи описе Саринога тела, и њеног изгледа уопште из романа, може се открити повлачењем паралеле између његове и Станковићеве јунакиње.

Софка је изразито самосвесна и горда на своју лепоту, те се као једна од последица истиче и њена „нарцисоидна сексуалност“ (Максимовић 2011: 69). Сара, насупрот њој, није нимало горда на свој изглед или утицај који

4 „Врат, коса и прса су телесни делови са најчешћом учесталошћу и најзначајнијом улогом у роману; симболи су и носиоци еротског, еротске моћи и, на крају, самог Ероса, еротског нагона.“ (Ивковић 2011: 77)

остварује на друге. Иако је и она, додуше ретко, исказана у роману као еротско биће о чему ће касније бити више речи, било каква нарцисоидност у том погледу изостаје. Охолост се јавља са лепотом, али неретко обухвати и друге аспекте личности. Софка је свесна свог порекла и поносна на чињеницу да је хаџијска кћи, што је такође један од разлога њеног веровања да јој нико није дорастао и да се идеалан мушкарац за њу неће појавити: „Препреке које стоје на путу њене емоционалне самоактуализације су у њој, а проистичу из њеног самозадовољства собом" (Јовановић 2011: 165). Сара није самозадовољна што се и доказује љубављу између ње и Јакова. Остварена љубав пак ретко је судбина изузетно лепих књижевних јунакиња, што потврђује и Софкин усуд.

Уколико лепота није главно обележје Сарине личности (иако свакако има значајан удео у њеном утицају на друге), а гордост у њеном осећању себе у потпуности изостаје, на који начин сама природа издваја и уздиже Сару „до опасних висина"[5]? М. Јефтимијевић Михајловић даје један од могућих одговора: „Сарићева јунакиња је репрезентативан литерарни пример *лепе душе*, при чему су дух и душа два обједињујућа елемента која чине њену најважнију особину – узвишеност" (2011: 111). Концепт *лепе душе* разуме Фридрих Шилер другачије него што то чини Хегел, те пише о лепој души коју поседује само човек, а која је лепа „баш због тога што се може супротставити афекту моралом, те се, на тај начин, она претвара у узвишену" (Vučković 2017). „Владање нагонима помоћу моралне снаге је духовна слобода, а њен видни израз зове се достојанство", записује Шилер (1967: 82). Сем на студију Милослава Шутића, *Одбрана лепе душе* (1990), ауторка рада ослања се у највећој мери управо на Шилерове ставове када пише о Сариној лепој души. Као њену прву карактеристику види Сарину алтруистичку усмерену природу, док моралност уопште посматра у блиској вези са хришћанском религијом. (в. Јефтимијевић Михајловић 2011: 112–113) Етичко и естетичко начело која патријархална калокагатија обједињује, чине Сарину душу *лепом*, а целокупну њену личност узвишеном. И у овом случају, важно је напоменути да се више и од њене телесне, и од њене духовне лепоте, истиче њена различитост: „Она је тајна коју су покушавали да докуче, несвесно је подражавајући" (Јефтимијевић Михајловић 2011: 109).

М. Јефтимијевић Михајловић на основу карактеристика *лепе душе* које Шутић у својој студији издваја као најбитније, описује и главне Сарине особине: емоционална скривеност, патријархалност, религиозност, стидљивост,

5 Иво Андрић описује јунакињу из романа *На Дрини ћуприја*, Фату Авдагину, на начин који се може поистоветити са ликом Саре и њеном позицијом у Бањанима: „Одувек је код нас тако да по једна девојка у сваком нараштају уђе у причу и у песму својом лепотом, вредноћом и господством. Она је онда тих неколико година циљ свих жеља и недостижни узор; на њеном имену се пале маште, око њега се расипа одушевљење мушкараца и плете завист жена. То су та изузетна бића која природа издвоји и уздигне до опасних висина" (Андрић 1962: 133).

праштање, пасивност, интровертност (2011: 112). Како се ове особине детаљније објашњавају у раду, али и у осталој литератури о роману Петра Сарића, фокусираћемо се на аспект Сарине личности који у критици остаје мање запажен и анализиран. Премда је Сара, како смо већ поменули, без нарцисоидности и гордости у доживљају своје телесности, она је и даље сензуално биће која ужива у својој чулности. Сарић се не либи да руши табуе, посебно о женској сексуалности, што је много интензивније исказано у његовим ранијим романима, *Дечак из Ластве* (1986) и *Петруша и Милуша* (1990), у којима обрађује теме инцеста и хипертрофираног женског ероса. Латентна снага еротског у роману *Сара* има ипак значајну функцију, имајући у виду да Сарић, бавећи се темом сексуалности, и овим својим романом излази повремено ван уобичајених матрица у обликовању прозних женских ликова.

На повратку из Билеће са пазара, Јаков и Сара скрећу са пута што представља почетак прве благо еротизоване сцене у роману: „Лежали су једно поред другог: 'И то скини! Сами смо. Облак је, погледај, прекрио сунце. И да неко наиђе, не би нас овдје видио', рекао је Јаков. 'Љубави!', рекла је Сара" (Сарић 2008: 46). По први пут се уочава да је њихова љубав чулна и да он, упркос прилагођавању Сариним мислима и понашању, преузима у њиховом односу иницијативу. Назнака чулне љубави дата је у роману и кроз реакције у кући на љубљење младенаца, Саре и Јакова. И њихово држање за руке породици је било, ако не неприхватљиво, а оно необично и зазорно. Чињеница да Сара јесте сексуално испуњена смета ипак Бањанима, те има и, како Сарић наглашава, „злобног измишљања": „Чуло се, на пример, да она с њим, у кревету, није задовољна; 'не умије по њеном'; али, да је он вешто користи и помоћу ње увећава свој иметак" (2008: 71). У роману, међутим, нема никаквих назнака да у томе има истине. Други моменат еротског подсећа на оне у *Нечистој крви* када Софка осети да је сустиже оно њено. Чувајући стоку, Сара се у самоћи препушта уживању у свом телу:

> „Светлост се одбијала од њених уздигнутих бутина, низ које се снизала и, подно стомака, набрала широка сукња. Склопљени очни капци мрешкају се. Топли талас грунуо међу њена стегна. Њена рука, бестелесна, пролази између светлости и сенке; и између ногу, које се размичу. Губило је тежину и њено тело; између њега и траве на којој је лежало, простирала се танка и непробојна празнина; одвајала га од тла; при првом покушају, могло се вазнети. То би се и десило да у близини није чула глас сличан писку змије. Навлачећи сукњу преко колена, она се подиже." (Сарић 2008: 105–106)

Иако ово свакако јесте Сарин аутоеротски тренутак, његов опис подсећа и на мистично, вантелесно искуство са елементима светог. Већ је примећена значајна улога светлости у роману[6], али и у контексту Сарине

6 Симболика светлости веома је важна у контексту романа: „Светлост се у Сарићевом роману идентификује у два основна вида: 1) као примарна манифестација и 2) као

сексуалности: „Сам Сарић је објашњавајући естетску функцију светлости, рекао да је могуће ставити знак једнакости између еротског и светог. Светлост је она бестелесна рука која води од световног до светог, од телесног до духовног“ (Јефтимијевић Михајловић 2016б: 210). Сара тако представља еманацију божанског и њено лице, као и њену целокупну појаву, чак и у тренуцима еротског узбуђења, уоквирује светлост. То недвосмислено указује на њену природу која није са овога света, као и на битан значењски елемент магијског реализма у роману (в. Јефтимијевић Михајловић 2016б: 209–211). Неопходно је указати и на наставак сцене у којој се еротско манифестује на другачији начин. Звук који је прекинуо Сарино самотно уживање долазио је од гладног, изнемоглог дечака којем она притиче у помоћ:

> „Имао је шеснаест, седамнаест година. Руке се шире као после сна. Села је и привукла га себи. Глава му је у њеном крилу. Још се није бријао: мање су видније на наусници но на бради. Мокром руком кваси му уста, средњи прст пролази између његових скорелих усана. Уста се отворила. Попио је неколико гутљаја. [...] Он ју је немо гледао, испитивао њено лице, док су му се, у једва видљивим трзајима, развлачила уста – у осмех. [...] У његовом последњем погледу тежња – да што боље упамти њено лице – била је јача од захвалности.“ (Сарић 2008: 106–107)

У последњој реченици постаје очито да функција ове сцене није истицање Сариног доброчинства, нити дечакове захвалности. У положају њихових тела и Сарином додиру прстима, као и у погледу и осмеху непознатог младића, присутна је одређена доза суптилне еротике. Очекивано, фокус је поново на Сарином утицају на друге, а не на обратном, те отуда ни нема даљег развоја ове сцене која неодољиво подсећа на чувену слику Уроша Предића, „Косовка девојка“.

Недуго након сцене у петнаестом поглављу догађа се један од преломних тренутака у роману: Сара постаје жртва силовања. Док додири светог и еротског и симболика светлости остају у роману скривени у детаљима, или тек суптилно наговештени, преломни моменти обележени су разорним еротским нагоном једног од јунака који неповратно утиче на Сарину судбину. Чин силовања на који се кум Лука одлучује, понет ирационалним родоскрвним побудама и занет Сарином лепотом, тумачи М. Јефтимијевић Михајловић:

> „Власништво над женом било је најједноставнији облик поседовања и највидљивији одраз моћи, који је припадао ’јачем полу’, како се веровало, по природном праву. Пошто је табуизирана сексуалност у патријархату утицала на пригушивање еротских нагона, не доводећи до њиховог искорењивања, неретко би однос према жени био удружен са сваковрсним облицима насиља. Кроз окулар таквог,

---

секундарна манифестација. Примарна манифестација светлости везана је за ликове, док се секундарна испољава у пејзажном и ентеријерском окружењу. И једну и другу везује заједничко, божанско порекло“ (Јефтимијевић Михајловић 2016б: 206).

> општеприхваћеног понашања треба посматрати поступке Јаковљевог кума Луке и његову одлуку да се зарад поседовања Сариног тела огреши о светост кумовске везе, која, по свом квалитету, није била свакидашња." (2016б: 200)

Лукин чин спада, дакле, у домен не тако неуобичајеног третирања сексуалности у патријархалној заједници. Постоји, међутим, значајно одступање. Писац је могао, по цену мање драматичности, да одабере било којег од мушкараца у Бањанима који је чезнуо за Саром да учини силовање и обешчасти је. Сарић бира кума Луку који са Јаковом негује посебну везу, при чему се наглашава да њихова блискост превазилази чак и кумство. То не чини само ради ефекта. Погрешно склони да поверујемо како Сарин суноврат почиње од њене стешњености нормама патријархалне заједнице, која не прихвата различитости и не трпи издвајање, чином силовања отворена је другачија перспектива на Сарину несрећу.

Устројство патријархалног колектива погодује одређеним моментима који претходе силовању или га касније прате: „И што је најважније, Сару је лако потворити; ено шта је Крстиња, у вези с деобом, од ње направила. Њему ће свако, и Јаков, поверовати!" (Сарић 2008: 125) Јаков ипак верује Сари, али њихова заједничка одлука да ћуте о гнусном чину, због уверења да нико неће поверовати у Лукино недело, делује посебно поражавајуће. И сама Сара се преиспитује у одређеним моментима и окривљује себе за силовање и несреће које га прате: „...за ону ноћ, с Луком, могуће је и мене окривити. Могуће је! У мом погледу нашао је шта је тражио и шта му је требало... Јучерашњи сусрет у Подљути, није ме охрабрио. Кум као да није скривао своје насилништво, као да се њиме поносио!" (Сарић 2008: 178) Чак и наглашавање Лукине занесености Сарином лепотом има функцију приближавања књижевном стереотипу о фаталним јунакињама изузетне лепоте које су тиме осуђене на страдање: „Мисао на Сару сручи се изненада, као лавина. Не зна јој се кад ће, и откуда. Увек га затекне неспремног, као да није његова [...] Сара му се учинила лепшом но икад. И од оне из прича!" (Сарић 2008: 84) Следи из тога да саме приче о Сариној лепоти распаљују машту и наводе на грешне мисли.

Потребно је, ипак, вратити се на Сарићеву одлуку да за напасника одабере баш кума Луку. У контексту Јаковљевог и Лукиног кумства, цела прича делује још трагичније, а ефекат бива снажнији када се има у виду да је издаја неочекивана, и додатно интензивирана чињеницом да нико неће поверовати како је кум способан да учини такво недело. Могуће је круг значења овог чина проширити још једним тумачењем. Било каква повреда кумства у патријархалној заједници најстроже се осуђује и кажњава. Само пожелети жену свог кума равно је родоскрвном греху, чега је свестан и сам Лука. У тренутку када се усуди први пут да приђе Сари и обујми јој лице рукама, он убрзо одступи, јер има утисак да га гледа „свевидеће Небеско око".

Није, међутим, само Божија казна оно што га плаши. Патријархалним нормама јасно су одређене моралне границе које сваки члан заједнице мора поштовати да би био прихваћен и да би остао у заједници. Лука, дакле, свесно крши ово правило и повређује патријархални морал. Сам чин силовања такође подлеже осуди и казни у заједници, али тиме што се наглашава дубока озледа свете кумовске везе, додатно се наглашава одступање од закона патријархалног колектива. То даје другачију перспективу на Сарину несрећу и њен трагични пад. Наиме, уколико се читалац не задржи на површном поимању жене и њеног положаја у патријархално организованом друштву, моћи ће да уочи и једну другачију слику стварности која се исказује управо причом о Сари.

Сара је у Бањанима била оклеветана и о њој су измишљане многе приче. Подносила је терет наметнуте кривице за деобу, а њене навике биле су предмет неразумевања, подсмеха и зависти. Ипак, оно што је стално истицано упоредо са тиме јесте дивљење које Бањани, укључујући и Вукотиће, осећају према њој. Од потајног опонашања до јасног осећаја како „не могу без ње", све указује на то да су, на свој, необичан начин, Бањани прихватили Сару као део своје заједнице. Ниједно зло није учињено Сари са њихове стране, већ грех чини заблудели појединац који правила такве заједнице крши.[7] Љага на њеном имену након деобе скинута је, па чак и релативизована у потпуности, имајући у виду да Крстиња након доброг исхода поделе преузима заслуге за своју идеју. Деоба свакако може да се тумачи као симбол „минулих и садашњих подела, али и оних историјских у перспективи српског народа" (Јефтимијевић Михајловић 2016б: 35), међутим, у контексту самог романа не опстаје чињеница да од деобе међу браћом почиње Сарино или било чије страдање. Након деобе богатство сва три брата се умножава, а у породици наступа мир. Љубомора коју Светозар осећа према Јакову тиња у њему, и представља могући узрок касније несреће, када у другом делу књиге Јаков бива потказан, а затим највероватније и убијен од стране комуниста. Чак и у том случају, деоба имовине заправо одлаже тренутак када ће Светозарева љубомора ескалирати. Уколико се задржимо дуже на самом значењу такве деобе, схватамо да је подела међу браћом само формално кршење

7 Сасвим је другачија слика патријархалне стварности у роману Драгослава Михаиловића *Петријин венац* (1975). Петрија пати и страда, али у томе значајну улогу имају оба њена мужа као и њихове породице. Губитак детета и смртна болест директно су у вези са злом које изазивају свекрве. Навикнута да трпи и прашта, она стоички подноси несреће које јој се догађају. Прича испричоведана из перспективе главног женског лика, прилагођена у потпуности њеном специфичном начину изражавања и дијалекту, битно утиче на обликовање „женске судбине" у српској прози двадесетог века: „... њена прича је женска прича, њена судбина је женска судбина, њено трпљење и невоље нису универзални и не погађају подједнако жене и мушкарце; сходно томе, и последице које произилате из различитих животних ситуација и улога немају исту тежину" (Петровић Десница 2015: 266).

патријархалних начела, имајући у виду да се већ у другом селу, у Сариним Мирушама, браћа деле међу собом чим се ожене, што значи да није у питању некакав универзалан закон патријархалне заједнице. Чин силовања и нарушавање кумовског односа, међутим, подлеже друштвеним, а свакако моралним осудама и данас.

Сарина лепота која се граничи са натприродном, као и изузетност њене личности у целини, могу се, у складу са Андрићевим ставом и древним веровањима, сматрати једним од узрока Сарине патње и страдања. У анализи њеног лика не смеју се ипак пренебрегнути следеће чињенице: нису норме патријархалне заједнице те које гуше Сарину индивидуалност, доводе је до помрачења ума и коначно до трагичног краја, већ се дешава управо супротно. Кршењем правила и непоштовањем патријархалног морала почиње заправо Сарина несрећа. Насилништво кума Луке први је корак ка њеном суноврату, да би се у другом делу романа узроци њених невоља само низали један за другим. Поново, сви су у вези са деформацијом хуманистичких вредности и распадом патријархалног друштва. „Њен [Сарин] највећи пораз јесте реченица коју је прочитала у комунистичкој брошури свог сина Андрије: 'Бог је највећа људска заблуда, и лаж', пише Марија Јефтимијевић Михајловић и додаје: „Овиме је доведена у питање њена етика и хришћанска естетика" (2016б: 222). Одузимање Бога као мерила вредности, забрана хришћанских ритуала, отуђивање имовине која је поштеним радом годинама стицана, све се то противи законима заједнице у којој је Сара, иако другачија, ипак опстајала и живела мирно годинама. Са рушењем таквог, познатог света, у којем је, барем донекле, била заштићена, она остаје без ослонца у мужу и сину, принуђена да трпи понижења која нова идеологија лицемерно намеће као милосрђе. „За посрнуће појединца има излаза, али кад оно пушти коријење у народ, тешко га је, или немогуће, ишчупати", једна је од Сариних мисли у другом делу романа (Сарић 2008: 286).

Усуд лепе туђинке у бањанском универзуму, устројеном према патријархалним законима, добија тако вредност симбола за једно дубље страдање народа у којем такви закони престају да се поштују. На први поглед Сарина различитост делује лако објашњива њеним доласком „из туђине", или њеном лепотом, да би се детаљнијом анализом утврдило да су ови елементи значајни за изградњу њеног лика, али не и пресудни чиниоци њеног страдања. Еротско у њеном лику, до сада у интерпретацијама у сенци њене мудрости, *лепе душе*, или лепоте, појављује се у додиру са светим, при чему доживљај нуминозног често обухвата целокупну Сарину појаву. Сарин лик гради се у светлу њеног утицаја на друге, при чему се превазилази матрица оклеветане странкиње, и надилази архетип фаталне заводнице. Њен положај у патријархалној заједници не своди се на позицију индивидуе чија посебност бива угушена правилима патријархалног система, нити се њена женскост исказује искључиво у

контексту њеног будућег жртвовања. Сарићева јунакиња јесте жртва, али су разлози за то комплексни и не дају се објаснити упрошћеним формулацијама које би њен лик представиле као једнодимензионалан. Истраживања оваквог типа представљају подстицај за другачије сагледавање женских ликова у нашој савременој прози, као и за нове интерпретације Сарићевих романа. Сарин лик у контексту српске књижевности мења поглед на судбину изузетних јунакиња, и даје импулс за реафирмацију Сарићевог дела у целини.

ИЗВОР

Сарић 2008: Петар Сарић. *Сара*. Београд: Српска књижевна задруга.

ЛИТЕРАТУРА

Андрић 1962: Иво Андрић. *На Дрини ћуприја*. Београд: Просвета.

Andrić 1976: Ivo Andrić. „Razgovori sa Gojom". *Istorija i legenda*: Eseji, ogledi i članci. *Sabrana djela Ive Andrića*, knj. 12. Sarajevo: Svjetlost; Zagreb: Mladost; Beograd: Prosveta; Ljubljana: Državna založba Slovenije; Skoplje: Misla, 115–146.

Vuković 2017: Teodora Vuković. „Savršena lepota: prokletstvo ili privilegija". https://kultivisise.rs/savrsena-lepota-prokletstvo-ili-privilegija/ [11.10.2018].

Vučković 2017: Ivan Vučković. „Šiler – O lepom". https://pulse.rs/siler-o-lepom/ [15.10.2018]

Гордић 2009: Славко Гордић. „Одгонетање судбинског у обичном, чудесног у малом". *Летопис Матице српске*, год. 186, књ. 486, св. 1/2, 262–263.

Елијаде 2003: Мирча Елијаде. *Свето и профано*. Прев. Зоран Стојановић. Сремски Карловци: Издавачка књижарница Зорана Стојановића.

Žuljević 1983: Šefkija Žuljević. „Sveto": pogovor. Rudolf Oto. *Sveto*. Sarajevo: Svjetlost, 229–241.

Ивковић 2011: Наташа Ивковић. „Тело у роману 'Нечиста крв' Борисава Станковића". *Зборник Матице српске за књижевност и језик*, књ. 59, св. 1, 73–98.

Јефтимијевић Михајловић 2011: Марија Јефтимијевић Михајловић. „Мудрост, лепота и хармонија: о заснованости естетичког тумачења 'Саре' Петра Сарића". *Баштина*, св. 31, 101–118.

Јефтимијевић Михајловић 2014: Марија Јефтимијевић Михајловић. „Романи Петра Сарића у књижевној традицији Косова и Метохије". *Домети*, год. 41, бр. 158/159, 95–102.

Jeftimijević Mihajlović 2016a: Marija Jeftimijević Mihajlović. „O književnosti Petra Sarića: pisac snažne poetske imaginacije". https://www.bastabalkana.com/2016/10/o-knjizevnosti-petra-sarica-pisacsnazne-poetske-imaginacije/ (26.10.2018).

Јефтимијевић Михајловић 2016б: Марија Јефтимијевић Михајловић. *Стилско-тематске одлике романа Петра Сарића*. Докторски рад. Косовска Митровица: Универзитет у Приштини, Филозофски факултет.

Јовановић 2011: Бојан Јовановић. „Значење нечистог у роману 'Нечиста крв'". *Градина*, год. 47, бр. 42/43, 160–166.

Јунг 2015: Karl Gustav Jung. *Arhetipovi i kolektivno nesvesno*. Prev. Bosiljka Milakara. Podgorica: Narodna knjiga; Beograd: Miba Books.

Максимовић 2011: Горан Максимовић. „Еротско у 'Нечистој крви' Борисава Станковића". *Зборник Матице српске за књижевност и језик*, књ. 59, св. 1, 59–71.

Oto 1983. Rudolf Oto. *Sveto*. Prev. Vladimir Premec, Vladimir. Sarajevo: Svjetlost.

Petrović Desnica 2015: Jelena Petrović Desnica. „Petrijin 'ženski svet'". *Jezik, književnost, diskurs*. Zbornik radova. Ur. Vesna Lopičić i Vesna Mišić Ilić. Niš: Filozofski fakultet, 265–276.

Пешикан Љуштановић 2004. Љиљана Пешикан Љуштановић. „Мара Бранковић у усменопоетској традицији Јужних Словена". *Научни састанак слависта у Вукове дане*, бр. 32/2, 87–96.

Туцаковић 2015: Снежана Туцаковић. „Заснивање проблемског приступа у проучавању драме Јелисавета кнегиња црногорска у настави". *Методички видици*, год. 6, бр. 6, 39–53.

Šiler 1967: Fridrih Šiler. *O lepom*. Prev. Strahinja Kostić. Beograd: Kultura.

Sanja P. PERIĆ

DESTINY OF A BEAUTIFUL FOREIGNER IN THE UNIVERSE OF BANJANE: CHARACTER OF SARAH IN A NOVEL BY PETAR SARIĆ

Summary

The subject of the analysis is the character of Sarah in the novel of the same name by Petar Sarić, focusing on her strangeness and fatal beauty, inseparable from her beautiful soul. The character of a foreign woman in the patriarchal community of Banjane invokes other fatal foreigners in Serbian literature, and throughout the research seeks to place Sarić's heroine in the wider context of female characters of Serbian prose. The elements of the erotic in her character are in contact with the sacred, and in examining her influence on others as particularly significant, the experience of the numinous emerges. The aim of the paper is to examine how Sarah's character goes beyond the usual features of female characters in patriarchal settings, and at what moments she remains within the given limits. Based on this, research tries to give Sarah's specific characteristics which make her one of the most complex characters in Sarić's prose.

Key words: Stranger, fatal beauty, numinous, erotic, sacred, patriarchy, tradition.

Рад је предат 6. октобра 2019. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Ба̄штӣне*, одобрен за штампу.

УДК 821.163.41.09-1 Шантић А.
821.163.41.09(497.11)"18/19"
doi:10.5937/bastina1949061V

Прегледни рад

*Јелена М. ВУЈАНОВИЋ**

ЕЛЕМЕНТИ ПОЛИТИЧКИХ ИДЕОЛОГИЈА У ПЈЕСМАМА АЛЕКСЕ ШАНТИЋА

Аӣстраӄӣ: Многи критичари Шантићевог књижевног дјела истицали су социјалне и родољубиве елементе у његовим пјесмама. Циљ овог рада је да те елементе посматра и анализира из угла политичке торије.

У том смислу основно истраживачко питање рада је да ли у пјесмама Алексе Шантића можемо препознати елементе великих политичких идеологија, полазећи од дефиниција и карактеристика које је дао Ендру Хејвуд у књизи *Полиӣички идеолоїије*.

Рад полази од претпоставке да се у Шантићевим пјесмама могу препознати елементи две велике идеологије: социјализма и национализма. Међутим, сматрамо да се елементи социјализма у његовим дјелима темеље више на хришћанском погледу на свијет него на марксистичкој литератури, а да се национализам схвата инклузивније у смислу идеје да „наш народ" код Шантића могу да чине и муслимани.

У истраживању се користе анализа дискурса и анализа садржаја.

Кључне ријечи: Алекса Шантић, идеологија, социјализам, национализам.

ПРЕДМЕТ И ОКВИР ИСТРАЖИВАЊА

Лијепа Емина с ибриком у руци, Мостар пун бехара и смарагдна Неретва – то је слика која нам се јави на помен Алексе Шантића. Но, бесмртност љубави и љубавне чежње и родољубиви описи и осјећања нису све што можемо наћи код овог нашег великог пјесника. Ако пажљивије читамо уочићемо и одређене политичке идеје, било директно или метафорички представљене. То су, наравно, примјетили и бројни књижевни критичари који су писали о његовим пјесмама, попут Живковића који је истицао да родољубива и социјална лирика код Шантића чине јединствену групу пјесама. (Живковић, 2009: 191)

* докторанд на Факултету политичких наука Универзитета у Београду, jelevujanovic@gmail.com

Међутим, сви они су на те аспекте Шантићевих пјесама гледали из угла теорија књижевности и књижевних критика. Овим радом настојаћемо да прикажемо Шантићеве пјесме из једног другачијег угла, из угла политичке теорије.

У том смислу основно истраживачко питање овог рада је да ли у пјесмама Алексе Шантића можемо препознати елементе великих политичких идеологија, полазећи од дефиниција и карактеристика које је дао Ендру Хејвуд у књизи Политичке идеологије. (Хејвуд, 2005)

Предмет истраживања су начини (средства и поступци) којима су елементи политичких идеологија реализовани у пјесмама Алексе Шантића.

Овај рад полази од претпоставке да су пјесме Алексе Шантића утемељене у доминантном политичком дискурсу периода у ком су настале и да у њима доминирају елементи социјализма и национализма.

Под политичком идеологијом подразумијевамо „мање-више кохерентан скуп идеја који пружа основу за организовано политичко деловање, без обзира на то какав је циљ тог деловања – да очува, модификује или сруши постојећи систем власти. Стога све идеологије а) нуде приказ постојећег поретка, обично у облику „погледа на свет“, б) износе модел жељене будућности, визију „доброг друштва“, ц) објашњавају како може и како би требало да се изведе политичка промена – како да се од а) стигне до б).“ (Хејвуд, 2005: 12)

Елементи једне политичке идеологије су кључни, гранични и периферни појмови који ту идеологију карактеришу.

Социјализам се може схватити као економски модел друштва, као друштвени покрет радничке класе и као идеологија у ширем смислу. Основни елементи, односно појмови социјализма, схваћеног у ширем смислу су „заједница, сарадња, једнакост, друштвена класа, заједничко власништво“. (Хејвуд, 2005: 112) У социјализму људи нису издвојени појединци. Они су чиниоци друштва и остварују се кроз заједницу, сарадњу и солидарност са другим људима. Људи су „браћа“ а не „вукови“ једни другима. У том смислу, политички фактор нису појединци већ заједнице људи од којих је за социјализам најдоминантнија класа. Једнакост се у апсолутном (комунистичком) смислу схвата као једнакост исхода, али се у релативном, социјалдемократском смислу схвата као друштвена једнакост настала на једнакости прилика и државном исправљању неједнакости које нужно постоје у друштву. Идеја о заједничком власништву проистиче из вјеровања да је управо приватна својина извор неправди, неједнаких могућности и материјализма који ствара искварено друштво. Зато се социјалисти залажу за заједничко власништво над средствима за производњу.

Национализам се може схватити као политичка доктрина, психолошки феномен који значи емотивну привржености нацији или националној држави и као идеологија. Основни елементи национализма као идеологије су „нација, органска заједница, самоопредјељење, политика идентитета.“

(Хејвуд, 2005: 167) Нација се схвата као главни принцип политичког организовања, при чему треба напоменути да постоје различита тумачења нације, од ексклузивнијих (етнокултурни национализам) до инклузивнијих (грађански национализам). Она се схвата и као органска, дакле природна заједница односно група људи која посједује „снажан колективни идентитзаснован на спонама другарства, лојалности и дужности." (Хејвуд, 2005: 172) Таква заједница има право на самоопредјељење у оквиру ког је врло важан појам народног суверенитета. Политика идентитета је у сржи национализма. При томе за „политичког националисту `објективни` моменти као што су територија, религија и језик нису ништа мање важни од `субјективних` као што су воља, памћење и патриотска лојалност." (Хејвуд, 2005: 175)

Анализом дискурса и анализом садржаја пјесама Алексе Шантића, издвојених по избору Драгише Живковића у књизи *Песме,* покушаћемо да разоткријемо „семиотичке и семантичке одлуке којима се, избором коришћених знакова, у стварност уноси значење" (Илић, 2016: 12) и повежемо садржај пјесама, стилске слике, описе и приказане односе са елементима политичких идеологија.

ПОЛИТИЧКЕ ИДЕЈЕ, ИДЕОЛОГИЈЕ И КЊИЖЕВНОСТ

Постоје различита схватања односа књижевности, политике и политичких идеја. Од оних везаних за романтизам и схватање да је књижевност у служби изградње националног идентитета (видети Милиновић, 2011), оних по којима је улога књижевности у традиционалним државама друштвена и политичка стабилизација (видети Педерин, 1996), до схватања да је књижевност израз бунта и друштвене авангарде.

Како год посматрали, књижевна дјела не настају издвојено од времена и контекста у ком су стварана. Она су израз не само умјетничког прегнућа аутора, већ и његовог односа ка стварности која га окружује, као што и разумијевање и доживљај читаоца зависи од његовог друштвено-историјског контекста и образовања. „Сасвим је природно онда да историјско-друштвене околности итекако утичу на развој и изглед књижевности и читаочевог доживљаја." (Милиновић, 2011: 3) То нарочито важи за периоде крупних друштвених промена и историјских догађаја, о чему је говорио и Скерлић, који је уједно био и Шантићев савременик, наводећи да је књижевност код нас „у толикој мери била одблесак културних прилика, духовних, националних и социјално-политичких покрета" (Скерлић према Мумовић, 2015).

Слично можемо рећи и за политичке идеје. „Све политичке идеје обликоване су друштвеним и историјским околностима у којима се оне развијају и политичким амбицијама којима оне служе." (Хејвуд, 2005: 3)

Идеје обликују идеологије, а идеологија нас снабдијева језиком политичког дискурса чије се одлике, како у пракси политичара тако и у књижевним делима, могу препознати анализом избора коришћених знакова којима се у стварност уноси значење. Ипак „анализа политичког дискурса у књижевном делу, као делу уметности, требало би да је нешто друго у односу на анализу доминантне језичке праксе политичара и медија, уколико је реч о правом уметничком делу, а не о делу памфлетског типа, о делу које пати од политичке и идеолошке ангажованости, или о делу које је резултат ванкњижевних стремљења аутора. „Политички дискурс“ у правом књижевном делу, које јесте искључиво тековина уметничког промишљања и талента, није средство успостављања моћи, контроле и доминације, или пак инструмент манипулације, већ један од низа могућих изражавања уметничке имагинације помоћу које се стварају особени светови.“ (Илић, 2016: 13)

ЕЛЕМЕНТИ ПОЛИТИЧКИХ ИДЕОЛОГИЈА У ПЈЕСМАМА АЛЕКСЕ ШАНТИЋА

Алекса Шантић, познати српски пјесник, рођен је у Мостару 1868. године, где је и умро 1924. године. Период у ком је Шантић живио (крај 19. и почетак 20. века) и поднебље где се родио и одрастао (Мостар, Босна) карактерише са једне стране борба за већа права радника и сељака (дакле изражене класне разлике), а са друге, борба за национално ослобођење српског народа, али и уједињење југословенских народа. Као што истиче Радоман Кордић, „проблем односа књижевности и политике се увек на исти начин актуелизује у временима друштвених криза“ (Кордић, 2008). Довољно је да поменемо да је то период анексије Босне и Херцеговине од стране Аустроугарске, период у ком су се одиграли Балкански и Први свјетски рат и период у ком је формирана Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца. Такав контекст је на неки начин обликовао стваралаштво читаве једне генерације књижевника у коју спада и Шантић.

Идеје **једнакости, солидарности и људског достојанства** које Хејвуд, као што смо раније видјели, сматра најважнијим концептима социјализма веома су изражене у Шантићевим пјесмама, као и сликовити прикази односа моћи у друштву, нарочито односа између радника и више класе. Он се неријетко поистовјећује са угроженим слојевима становништва и апелује на стварање праведнијег друштва. Сликовитим описивањем живота најнижих и најугроженијих друштвених слојева, сељака и радника, и коришћењем симбола који нас асоцирају на такав живот и буде емоције, Шантић је настојао да читаоцу приближи ту неправду друштвеног раслојавања. „Његов саплеменик

је радник, мајстор, човек од посла и од зноја. (...) А симбол таквог радника је *тежак (сељак, нап. аутора)* на посној земљи". (Живковић, 2009: 191)

У пјесми „О класје моје" (Шантић, 2009: 73) Шантић са горчином представља односе у друштву као неравноправне односе између оних који са муком стварају одређена добра (радника) и оних „силних" који у њима уживају што је социјалистичка слика неправедног односа између радничке и више класе:

„Сву муку твоју, напор црног роба,
Појешће силни при гозби и пиру...
А теби само, кô псу у синциру,
Бациће мрве... О, срам и грдоба!...

И нико неће чути јад ни вапај-
Нити ће ганут бој пјану господу...
Сељаче, голо, ти си прах на поду,
Тегли и вуци и у јарму скапај."

Тај неправедан однос према раднику и сељаку, Шантић је исказивао приказујући њихов живот и рад кроз мотиве патње, зноја, хљеба или описе попут „у издртом сукну" (Шантић, 2005: 87).

Он се на најдубљи начин поистовјећивао са патњама радника и сељака (пјесме „Ковач", „Рибари", „Вечерња звона") и препознавао њихове недаће и проблеме:

„Кô клетва бона,
Кô јаук милиона,
Ја чујем како, с висине оне,
Силни чекићи звоне:
Хљеба нам! Хљеба! Хљеба!" (Шантић, 2009: 81)

Шантићево схватање једнакости видимо и у пјесмама у којима себе сматра једнаким са било којим радником што потврђују стихови о његовом пријатељу бачвару, као и ријечи „*Судба је моја к`о судба ратара*":

„Ми смо једно исто – људи са занатом,
И с нама се само чедне мисли друже:
Ја стихове гладим, а он дуге струже,
На велика дјела стварамо алатом." (Шантић, 2009: 83)

Он врло често користи и термин „брат" и „браћа" наглашавајући тако то схватање једнакости и заједнице. Међутим, дјелује да код Шантића идеја једнакости, солидарности и тај вапај за животом достојним човјека не проистичу из марксистичке литературе или опредјељења и код њега нема револуционарних мотива у том смислу. Многи његови стихови нам показују да он ове идеје црпи из хришћанства схваћеног кроз принцип да смо сви пред Богом једнаки и кроз оно исконско „Љуби ближњег свог...":

„Хоћу да живим животом човјека:
Хоћу да љубим, да трпим и страдам,
у својој вјери да се добру надам (...)
Идући теби и вјерујући у те
ускрсли брате потиштених људи.“ (Шантић, 2009: 114)

Како истиче и Живковић, код Шантића социјалистичке идеје имају хришћанско значење самилости и сапатње. (Живковић, 2009: 183) То можемо да видимо и у начину на који схвата и слави рад у појединим стиховима, попут описа *тежака* у истоименој пјесми у којој се толико поистовјетио да пише у првом лицу и описује како ће своје руке пуне жуљева, дакле радничке руке, показати Богу а он ће га зато пустити у рај (видети пјесму „Тежак“ у Шантић, 2005: 85). Такође, „у Свијетлу ноћи песник има визију Христа. Али тај Христ не силази у град, да поткрепи душе у искушењу, нити се јавља вернима у храму, него одлази у поља да благослови рад човеков.“ (Богдановић, 1961)

Управо зато он из тих идеја не гради став о заједничком власништву и класној борби, већ о правди и ослобађању. Код Шантића се све ове идеје не супротстављају, већ се из њих надограђују и развијају и елементи идеологије национализма. Тако се из идеје једнакости појединаца рађа идеја о једнакости народа а самим тим и мисао да Срби имају сва права која уживају други слободни народи Европе. Даље, идеја солидарности је нераскидиво везана са идејом органске заједнице коју налазимо у многим Шантићевим стиховима а људско достојанство, за Шантића, подразумјева како слободу, права и сопствени идентитет појединца тако и слободу и право на самоопредјељење једне националне државе.

Како истиче Живковић „код Шантића је социјална поробљеност у првом реду национална поробљеност“ а „родољубива порука увек повезана са социјалним бунтом“. (Живковић, 2009: 192) Он не само да је себе поистовјећивао са угњетеним слојевима друштва већ и читав српски народ и то двоструко. Прво, за Шантића су управо сељаци ти од којих смо сви потекли. Они су одржавајући традицију и преносећи народне приповјетке и митове створили и одржали идеју отаџбине и идеју да се за њу „живи и мре“ и они су својим радом у миру и својом борбом у рату одржали народ и земљу. Сељаци су, дакле, ти који су преносили и изградили национални идентитет. То нам даје до знања у пјесми „Моји очеви“, у којој претке изједначава са сељацима и гдје даје једну митску слику са симболима гусала и мајке која дјецу учи патриотизму:

„Моји су очеви из онијех страна,
гдје мотика звони и гдје красна бије;
Гдје зној с чела капље и гдје рало рије,
и тврде се груде дробе испод брана...

Моји су очеви из колиба груби`,
гдје се гусле чују, приповјести, бајке,
гдјено дјецу уче просте, добре мајке,
кам рођени како брани се и љуби...". (Шантић, 2009: 63)

А друго, он читав српски народ сматра угњетеним од стране великих и моћних сила, нарочито Аустроугарске. „Шантић ставља знак једнакости између поробљеног народа од стране завојевача и тежачког света који знојем и крвљу натапа комад земље који обрађује". (Живковић, 2009: 192) године 1908. када је анектирана Босна и Херцеговина он пише:

„Уполя наша Искариот уђе,
И њиве наше постадоше туђе,
И на нас паде губа и ругоба.." (Шантић, 2005: 58)

Шантић је „веома успео социјални песник, песник револта против угњетавања и експлоатације, песник који говори у име сиротиње, не доктринарно, него свим својим срцем и искуством" а истовремено „у средини из које се јавио долазило је и национално угњетавање". (Павловић, 1974) Све ово нам објашњава тај Шантићев нагласак на солидарности, на потреби да сви помажемо и поштујемо једни друге, што је еквивалент социјалистичкој идеји да је људском друштву иманентна сарадња, а не конкуренција.

Истовремено то нас доводи до Шантићевог схватања заједнице. По њему не само да треба да сарађујемо и поштујемо се сада, већ требамо уважавати и своје претке али и оне који ће доћи послије нас.

Он нам, у пјесми „О боре стари", сликовито говори како смо сви као тај бор који је ништаван и слаб без снаге која му долази из корјена и без земље у коју су ти корјени дубоко усађени:

„О боре, пши' своје јаке жиле
у ову земљу пуну црне драче...
У њој су снаге, у њој твоје силе.
У њој је лијек за срце што плаче,
У њој се врела наше крви лију,
У ту крв свету пши' жиле јаче."

Заједница је дакле једна органска цјелина која обухвата прошла, садашња и будућа поколења једног народа и подразумјева везаност за земљу на којој се живи, што је опис који чешће можемо наћи код објективистичких приступа нацији (видјети Суботић, 2005) – оних који је везују за постојање објективних критеријума као што је нпр. заједничка територија и историјско поријекло.

Основ те заједнице код Шантића је национални идентитет заснован на заједничком језику, поријеклу, историји, традицији, што се често евоцира кроз приказе мајке, прадједовских гробова и земље натопљене крвљу:

„Од своје мајке ко ће наћи бољу?
А мајка ваша земља вам је ова.
Баците поглед по кршу и пољу.,
Свуда су гробља ваших прадједова. (...)
За ове крше све вас, све вас веже:
Име и језик, братство и крв света.“[1]

При том, за њега појам Српски народ није нужно везан за вјеру иако јој је он изузетно посвећен и многе његове пјесме су праве химне Богу. Он дубоко осјећа да је православље нешто што је помогло да се српски идентитет развије и очува и он то показује нпр. када се за спас српства моли Светом Сави или кад у пјесми *Музи* каже „и крепком вјером мој народ причести“. Међутим, малопријe цитирана пјесма „Остајте овде“ посвећена је муслиманима, који су кренули да се исељавају из Босне након анексије од стране Аустроугарске, а у пјесми „Заборавимо“ он изражава искрену тежњу да се муслимани и православни уједине као браћа јер по њему:

„Једног смо стабла огранци и грана,
Па не питајмо ко је вјере које;
Ми ћемо учит јеванђеље своје,
А ви се свога држите корана.“

Овде видимо да иако има објективистички приступ нацији (позивање на језик, земљу, историју) тај приступ није потпуно ексклузиван – он не искључује све оне који нису православни вјерници из свог схватања заједнице. Штавише, у горе наведеним стиховима Шантић је изричит у ставу да Срби и босански муслимани имају исто поријекло.

Ту је и идеја људског достојанства као врло важан мотив Шантићеве мисли. Живјети једним људским животом у правом смисли, бити слободан да сам одлучујеш о себи, бити слободан да као човјек волиш и страдаш, радиш и живиш то је идеал коме се тежи јер *„волови јарам тр̄пе, а не људи, Бо̄ је слободу дао за човјека.“*„Предуслов за развој сваке индивидуе је слободан развој свих људи“ (Лебовиц, 2014: 32) у једној заједници.

Наравно, за припаднике једног потлаченог народа, какав је био српски у Босни и Херцеговини, праве слободе и достојанственог живота нема без потпуне националне слободе. Зато се Алекса молио Светом Сави:

„Ој, ти српски светитељу!
Испуни ми младу жељу:
Подај Србу снаге, моћи,
Избави га црне ноћи...“

Позивао је читаво српство да се бори за слободу позивајући се на славне битке и славне јунаке па и на најјачи национални мит, а то је Косовски мит:

1 Пјесма: Остајте овде.

„О, не дајте Срби, да Вукова љага
окаља вам образ чист ко сунце с неба!
Не идите, браћо, од роднога прага
јер мученој земљи мученика треба...
Треба мушке снаге и витешких рука;
Треба Обилића и слободних лава..."[2]

„Успомене на заједничку прошлост, осећање континуитета са прецима и херојским данима, слављење негдашњих подвига и култ жртава, једна митско-поетска верзија историје у којој се више изражава солидарност са представљеном прошлошћу, него што се тражи историјска истина" (Суботић, 2005: 17)– све то је важан елемент схватања нације као кључног појма национализма.

Борба за националну слободу је за Шантића и борба за правду. За њега је праведно да један частан и храбар народ попут српског буде једнак са другим слободним народима свијета. Једнакост и слобода су концепти који код њега, не само да нису супростављени, већ се прожимају и надопуњују кроз идеал достојанственог живота за појединца и народ. Како он каже:

„с браника светог права Не отступа, не скрива се,
– Са смјелошћу гордог лава Трпи муке и ужасе. ...
То оружје, што све ори И до златне води мете,
Чисто ј' срце, у ком гори жар истине, правде свете."[3].

Истовремено то је и борба за уједињење јер само уједињени Срби су довољно јаки да своју освојену слободу и сачувају –

„Орле бели, прени, сини,
Нове славе дај нам плод!
С Авале се плаве вини,
Ослободи, уједини,
Мило Српство, мили род!"

Овде треба напоменути да идеје о националном уједињењу нису нешто што је заступљено само код Шантића или српских пјесника. „До краја 19. века национализам је постао прави народни покрет са лепршањем застава, националним химнама, патриотском поезијом и књижевношћу, јавним свечаностима и народним празницима" (Хејвуд, 2005: 163) широм Европе.

Шантићеве пјесме спадају у ред најбољих пјесама парнасо-симболичке српске поезије, али „за разлику од већине песника свог доба, који су се све више европеизирали, Алекса Шантић, певајући о слободи, српству, социјалној правди, остао је до краја веран националним и социјалним идејама прошлог века." (Деретић, 2007)

2 Пјесма: Сеоба.
3 Пјесма: Србиново оружје.

ЗАКЉУЧАК

Као што смо истакли на почетку, многи аналитичари су истицали да се родољубиви и социјални елементи у Шантићевим пјесмама нераздвојно преплићу. Овај рад је показао да се у тим елементима могу препознати кључни елементи две велике идеологије: социјализма и национализма. Наравно, доводити ове две идеологије у везу из наше перспективе може бити погрешно протумачено. Али у историјском контексту у ком је живио Шантић борба за национално ослобођење и борба за право и правду *тежака,* односно сељака и радника биле су, нарочито у Босни у којој још није било до краја ријешено сељачко питање, готово једно те исто.

При томе, Шантићеви вапаји на једнакост, солидарност и његово схватање заједнице темељили су се више на хришћанском погледу на свијет него на марксистичкој литератури, и у том смису те идеје нису социјалистичко-револуционарне. Из њих произилази поистовјећивање ослобођења радника и сељака са ослобођењем читавог народа. Такође, иако је његова поезија препуна српских патриотских симбола, величања српства, али и помињања одређених елемената из православља као што је нпр. обраћање Светом Сави, по неким пјемсма можемо да закључимо да његово схватање национализма ипак није ексклузивно. Он не одбија могућност да су и муслимани један те исти народ са православцима и чак им, као што је познато, посвећује једну од својих најљепших пјесама „Остајте овде".

Да би се Шантићеве политичке идеје још боље схватиле од оног што је представљено у овом раду свакако је потребна дубља анализа целокупне поезије тог времена из угла како политичког контекста тог доба, тако и из угла појмова и дефиницаија које нам даје политичка теорија, а овај рад је само један допринос у том правцу.

ИЗВОРИ

Шантић (2009): Алекса Шантић. *Песме.* приредио Драгиша Живковић. Сремски Карловци: Каирос.

ЛИТЕРАТУРА

Богдановић (1961): Милан Богдановић. *Шантић као социјални песник.* Београд: Стари и нови.

Деретић (2007): Јован Деретић. *Кратка историја српске књижевности.* Београд: Делфи.

Живковић (2009): Драгиша Живковић. „Поговор". *Песме.* Сремски Карловци: Каирос.

Илић (2016): Слађана Л. Илић, *Политички дискурс у приповетkама Радована Белог Марковића,* Докторска дисертација, Београд: Факултет политичких наука.

Кордић (2008): Радоман Кордић. „Књижевност је политика". *Политика,* доступно на: http://www.politika.rs/sr/clanak/34251/%D0%9A%D1%9A%D0%B8%D0%B6%D0%B5%D0%B2%D0%BD%D0%BE%D1%81%D1%82-%D1%98%D0%B5-%D0%BF%D0%BE%D0%BB%D0%B8%D1%82%D0%B8%D0%BA%D0%B0

Лебовиц (2014): Мајкл А. Лебовиц. *Држава и будућност социјализма.* Београд: Центар за политике еманципације.

Милиновић (2011): Василије Милиновић. „Књижевност и политика", *Право и друштво.* Београд: Службени гласник.

Мумовић (2015): Ана М. Мумовић. *Јован Скерлић као учитељ живота.* доступно на: https://scindeks-clanci.ceon.rs/data/pdf/2217-7337/2015/2217-73371501127M.pdf.

Павловић (1974): Миодраг Павловић. „Претпразничко вече Алексе Шантића". *Поезија и култура.* Београд.

Педерин (1996): Иван Педерин. „Књижевност и политика". *Обновљени живот: часопис за филозофију и религијске знаности.* (51)3, стр 201–216.

Суботић (2005): Милош Суботић.„Црно-бели свет: Прилог историји дуалних типологија национализма". *Филозофија и друштво.* 1/XXVI.

Хејвуд (2005): Ендру Хејвуд. *Политичке идеологије*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.

Jelena VUJANOVIĆ

ELEMETS OF POLITICAL IDEOLOGIES IN THE POEMS OF ALEKSA ŠANTIĆ

Summary

Many critics of Šantić's literary work have emphasized the social and patriotic elements in his poems. The aim of this paper is to view and analyze these elements from the political theory perspective.

In this sense, the basic research issue of the paper is whether we can recognize the elements of great political ideologies in the poems of Aleksa Šantic, starting from the definitions and characteristics given by Andrew Heywood in the book Political Ideologies.

The work assumes that elements of two great ideologies can be recognized in Šantić's poems: socialism and nationalism. However, we believe that the elements of socialism in his works are based more on the Christian worldview than on Marxist literature, and that nationalism is understood more inclusively claiming the idea that so-called "our" nation can include Muslims too.

The study uses discourse analysis and content analysis.

Key words: Aleksa Šantić, ideology, socialism, nationalism.

Рад је предат 22. септембра 2019. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине*, одобрен за штампу.

БАШТИНАБАШТИНАБАШТИНАБАШТИНА

ЈЕЗИК

УДК 808.5:32(497.11)"2007/2009"
811.163.41'27
doi:10.5937/bastina1949075V

Прегледни рад

*Јелена ВОЈИНОВИЋ-КОСТИЋ**
ПЕУ „Апеирон", Факултет филолошких наука Бања Лука

МАКРОСТРУКТУРА СКУПШТИНСКИХ ДЕБАТА И НЕКА ОД ЊЕНИХ ЈЕЗИЧКИХ ОБЕЛЕЖЈА НА СИНТАГМАТСКО-ЛЕКСИЧКОМ НИВОУ

Апстракт: Почеци изучавања аргументације воде из времена антике и развоја реторике као дисциплине. Савремена аргументациона теорија се базира на, пре свега, Аристотеловим реторичким поставкама, али не само на њима. Развој лингвистике и анализе дискурса донео је и нове погледе на аргументацију. Данашња теорија посматра аргументацију, аргументе (као њене делове), претпоставке итд. са позиција прагма- дијалектике.

У раду износимо основне карактеристике аргументације које су поткрепљујемо примерима из дебата реализованих у Параламету Републике Србије (Дебате, коришћене као корпус на којем је обављено истаживање, суе део отворених седница Скупштине Србије, емитоване на телевизијском програму РТС2, у периоду октобар 2007 – август 2009. Седнице су снимане а потом транскибоване. Снимљено је 53 сата материјала. Нису коришћени званични скупштински транскрипти због граматичких интерванција које се врше на њима.)

У раду анализирамо основна обележја макроструктуре дебате, релације међу аргументима, структуре аргументације. Идентификовани елементи аргументације, појавни облици, структура, језички елементи су и емпријски поткрепљени кроз њихово постојање у конкретном дискурсу.

Кључне речи: аргументација, аргумент, макроструктура, родно равноправни језик, апелативи, структура аргументације, кохерентна дебата, некохерентна дебата, субјективизација, модалност.

МАКРОСТРУКТУРА СКУПШТИНСКИХ ДЕБАТА И АРГУМЕНТАЦИОНА ТЕОРИЈА[1]

Аргументациона теорија је интердисциплинарна област научног рада која се бави проучавањем аргументације и аргумента. Предмет је интересовања научника различитих профила: филозофа, комуниколога, правника,

* Доцент, jellianna@gmail.com

1 Рад је део истраживања спроведеног ради израде докторске дисертације „Лингвистича обележја језика јавних политичких дебата." (Теза је одбрањена 2016. године на Филолошком факултету, Универзитет у Београду.)

класичних и модерних реторичара, формалних и неформалних логичара, прагматичара и, наравно, лингвиста. Теорија аргументације се развила ослањајући се на основне принципе античке реторике, који и данас представљају окосницу ове теорије. Развој аргументационог дискурса је могућ тамо где се јави потреба за образлагањем изнетих ставова, идеја, мишљења због неслагања са ставовима, идејама или мишљенима саговорника или исказане сумње, од стране саговорника, у њихову оправданост или адекватност.

Циљ аргументације је, према томе, убеђивање саговорника у исправност презентованог стајалишта или изношења рационалне критике његовог стајалишта (под стајалиштем подразумевано ставове, мишљења и идеје говорника о одређеној теми). Аргументација је, као такава, процес који се мора развија плански ради остварења њеног основног циља да се исказ учини прихватљивим за саговорника и могуће ју је схематски приказати. У теорији аргументације су развијене различите схеме за представљање аргументације, почев од оних које воде порекло од класичних реторичара па до Толуминове схеме аргументације (Толумин, 1958).

Према броју учесника, аргументација може бити и индивидуална и колективна. У индивидуалној, као што само име каже, учествује један говорник. Индивидуална аргументација може да се инкорпорира у колективну. У колективној аргументацији учествује више говорника. У парламетарном дискурсу, као што се види на примеру скупштинског дебатаног дискурса, оне се у одређеном степену преплићу, сходно говорној ситацији, важности теме и потреби. Степен прихваћености, превазилажења разлика у почетним стајалиштима, већи у колективној него у индивидуалној аргументацији, због изношења више аргумента или истих аргумената на више начина, од стране више говорника.

Аргументација семоже састојати од једног или више аргумента. Они су њени функционални делови и у својој су основи комплексни искази. Да би постигли циљ аргументи требају бити оправдани, кохерентни, координирани, добро дефинисани и међусобно повезани. Морају бити реалан одговор на аргумент саговорника. Међу аргументима постоји и одређена хијерархија, коју успешан говорник гради од првог аргумента у којем износи свој лични, или став колектива који представља тј. политичке партије, до завршног, који је нека врста закључка.

Аргументација се заснива на идентификацији ставова, утврђивању неизречених претпоставки, схемама аргумената, анализи структуре аргументације, евалуацији значаја аргумента. У аргументацији говорник почиње од тачне или погрешне претпоставке, која је различита од мишљења, претпоставке његовог саговорника, а са циљем да саговорник прихвати мишљење, које се иницијално разликовало од његовог. Да би била добро изграђена потребно ју је и добро припремити. При припреми дебате особа

често не зна унапред које ће стајалиште друга страна заступати и у ком правцу ће се дебата развијати.

У свакодневном животу није ретка појава да говорници, иако заступају различита мишљења, не покушавају да их превазиђу, да аргументовано продискутују, да дођу до одређене врсте слагања или одређеног нивоа слагања. Уколико се ипак приступи дискутовању о одређеној теми, и у таквој комуникацији се употребљавају аргументи, онда та дискусија поприма карактеристике аргументационе дискусије. Понекад је тешко повући јасну линију између уобичајене конверзације и аргументационог дискурса зато што многе конверзације имају елементе и једног и другог, и лако могу да пређу из једног облика у други. Из ових разлога аргументацију и можемо посматрати као језичку активност која има за циљ убеђивање, на разуман, критички начин, саговорника у сопствено стајалиште кроз постављање претпоставки. До аргументације долази управо због потребе говорника, који заступају различита стајалишта, да те различитости превазиђу и разреше. Превазилажење разлика у мишљењу се постиже када једна страна одбаци своје мишљење, или туђе, прихвати туђе мишљење или другу страну доведе у такву ситуацију, добром аргументацијом, да одбаци сопствено мишљење и стовове на којимасе оно базира. Право превазилажење разлика у мишљењима дешава се тек онда када обе стране заузму исте позиције и то на основу рационалних аргумената, било да обе стране одбаце или прихвате мишљење, или доведу у питање своје ставове и мишљење

У аргументационом говору се обично почиње уводом, којим говорник побуђује пажњу слушалаца. Потом се износе потребне информације и започиње са аргументацијом. На крају говора говорник понавља своје стајалиште и, евентуално, сумира најважније аргументе. У теорија аргументације се препоручује да увод буде што занимљивији и интригантнији за слушаоца, да му привуче пажњу. Ово се може постићи на различите начине, користећи различита језичка средства, нпр. алудирајући на конкретно дешавање, постављајући конкретна питања, која су важна за аудиторијум, и при томе се мора обезбедити јасна веза између стајалишта и аргументације која га прати. Стајалиште се, као такво, обично и презентује у оквиру уводног дела. Говорник у уводу саопштава о чему ће говорити и које је његово стајалиште. Потом износи аргументе и контра аргументе. Ради образлагања стајалиште износе се најјачи аргументе или на самом почетку говора или на самом крају. Закључак је обично ефектан и јасан. Понекад говорници праве, при закључивању говора, везу са аргументима изнесеним у уводном делу.

Макроструктуру скупштинских дебата карактеришу одступање од главне теме дебате и дигресија. Одступања од теме у оквиру дебате бележимо у оним њеним деловима у којима народни посланици уносе, кроз аргментацију о теми која је предмет дискусије, нову тему па се, након тога,

обично на крају говора, опет враћају на основну тему дискусије. Истицањем теме која мало или нимало не дотиче ону која је на дневном реду, врши се својеврсна дигресија у дискурсу и отварају се могућности за развој нових дебата унутар једне макродебате.

Развој дебате, са њеним затварањем и враћањем на претходну, почетну, тврдњу, је једна од таквих дебата и није честа појава у нашем корпусу. Народни посланици најчешће постављају питања једни другима и дају одговоре (неретко одговори уследе у облику реплика) и на такав начин утичу на њен даљи развој.

У наредном примеру, који илуструје макроструктуру дебате, опозициони посланик Н. П. износи примедбу на део експозеа мандатара. На примедбу одговара И. Д. кандидат за потпредседника. После његовог одговора посланик Н. П. враћа дискусију на почетак, на његову претходну тврдњу, и на такав начин отвара могућност за развој нове дебате. На почетку дебате која следи, народни посланик истиче проблем броја предложених чланова Владе и то образаже низом аргумената. Потпредесник му одоговара, објашњавајући зашто је толико број чланова Владе, без одговарајућег проив аргумента и тако омогућава народом посланику да врати дискусију на почетак.

„Народни посланик Н. П: Ваша Влада, господине Цветковићу, коју сте предложили има 27 чланова ... Скоро да нема примјера веће владе и у највећим земљама свијета. Америка има 15, Њемачка 13, Чешка 14, Словенија 15... Морам да укажем, и на то да ће цијена формирања овако гломазне Владе бити велика, што ће поново да осјете наши грађани и привреда, прије свега."

Народни посланик И. Д: „Ја желим, господине Поповићу, да Вас упознам: ова Влада има 26 чланова плус 27... Демократска странка Србије 7 чланова Владе, Српска радикална странка 15 чланова Владе плус 3 у оквиру 15 чланова Владе, 3 нестраначке личности, Социјалистичка странка Србије, ПУПС и Јединствена Србија 4 члана Владе и Бошњачка листа 1. Значи 7+15 је 22+4 је 26+1 је 27."

Народни посланик Н. П: „Ова Влада се формира, вероватно, и она јесте највећа и она јесте најскупља. Ја остајем при свакој речи коју сам рекао."

Народни посланик Н. П. износи аргумент („...Скоро да нема примјера веће владе и у највећим земљама свијета.") којима потрепљује своје стајалиште: „Влада, овако формирна, је гломазна." Видимо да народни посланик употребљава реч **скоро** да би ублажио свој став јер није сигуран да баш нигде у свету нема веће владе од ове која је предлог мандатара. Избором ове лексеме говорник показује своју одговорност према изреченој примедби и представља себе као озбиљног саговорника који не износи тврдње пре него што је сасвим сигуран у њихову истинитост. Говорник је употребио и суперлатив **највећи** у синтагми *највеће земље свијета*, да би указао да и они који су најбогатији (највеће-се односи на финансијску, политичку, моћ

коју те земље имају у свету а не на површину коју она заузима) не могу себи приуштити толику Владу која, као таква, захтева издвајање значајних финансијских средстава („...цијена формирања овако гломазне Владе бити велика, што ће поново да осјете наши грађани и привреда, прије свега...“).

Потпредседник владе И. Д. као контра аргумент наводи предлог о броју министарстава које је имала политичка опција којој припада посланик који је изнео примедбу: „Ово је био предлог Демократске странке Србије: Демократска странка Србије 7 чланова Владе, Српска радикална странка 15 чланова Владе плус 3 у оквиру 15 чланова Владе, 3 нестраначке личности, Социјалистичка странка Србије, ПУПС и Јединствена Србија 4 члана Владе и Бошњачка листа 1. Значи 7+15 је 22+4 је 26+1 је 27. Народни посланик И. Д. као контра аргумент износи предлог који је у преговорима за формирање нове Владе, који нису успели, имала странка којој припада посланик Н. П. Он не наводи нити један контра аргумент на примедбу о гломазности владе нити о њеној цени. Износећи, у облику математичке калкулације, предлог странке којој припада Н. П. за формирање нове владе, посланик И. Д. настоји показати своју озбиљност и информисаност и тиме пољуљати изнети аргумент Н. П. и представити говорника као необавештеног, некомпетентног и неког ко примедбе износи из беса и освете што његова странка није ушла у нову владу.“

Потом народни посланик Н. П. који је изнео примедбу, да би ојачао свој претходи аргумент, износи нови у облику констатације: „Ова Влада се формира, вероватно, и она јесте највећа и она јесте најскупља. Ја остајем при свакој речи коју сам рекао.“ Народни посланик Н. П. понављајући примедбу врши њено додатно ојачавање избором суперлативних облика придева (**најгломазнији, најскупљи**) и кроз последњу реченицу, коју износи као закључак („Ја остајем при свакој речи коју сам рекао.“) додатно ојачава своју тврдњу показујући да чврсто стоји при изнесеном ставу.

Сегменти кохерентне дебате. Дебате у којима после питања следи одговор чешће су од дебата са затварањем и враћањем на претходну тврдњу. Наредни пример је илустрација таквих скупштинских дебата:

Народни посланик М. А: „Шта је ту ко коме предлагао, то је још посебно питање. Јер оно што сте Ви изговарали и што је у Ваше име изговарао Жарко Обрадовић овде, када смо расправљали о Закону о Влади, односно о Закону о изменама и допунама Закона о Влади, Закон о министарствима, то није одговарало истини. Значи, ту су колеге из Српске радикалне странке, они који су присуствовали преговорима, нека потврде. Тада је било речено, наводно, да смо ми тада обећали да ћете Ви, господине Дачићу, добити место заменика премијера. Можда и јесмо. Али никада нисмо обећали да ћемо донети такав накарадан и неуставан Закона о изменама и допунама Закона о Влади, који је ова већина донела.“

Народни посланик Ж. О: „И не мешајте колеге из Српске радикалне странке у причу око заменика председника јер нису у томе учествовали. Био је председник Владе, шеф кабинета председника Владе, господин Дачић, господин Мркоњић и ја. И нико више. Према томе ТО ШТО СЕ ВАМА КАЖЕ ДА ЈЕ РЕЧЕНО ЈЕ ВАША интерпретација онога о чему се разговарало. И стојим иза сваке речи коју сам изговорио пре неки дан. Јесте, било је речи о заменику председника а то што Ви не волите да причате а инсистирате на томе, то је Ваш проблем."

У овом примеру на тврдњу, којим говорник истиче да има сведоке који су присуствовали разговору, народног посланика М. А: „Колеге из Српске радикалне странке су присуствовале разговорима."

Будући министар Ж. О. одговара, кроз реплику, користећи своје право да добије реч, на основу Пословника о раду јер је његово име биле поменуто од стране претходног говорника: „И не мешајте колеге из Српске радикалне странке у причу око заменика председника јер нису у томе учествовали. Био је председник Владе, шеф кабинета председника Владе, господин Дачић, господин Мркоњић и ја. И нико више." Народни посланик Ж. О. наглашава јасно да наведени сведоци нису присуствовали разговору: **јер нису у томе учествовали**, именујући, као потврду и сведоке које он има за ту тврдњу, Као закључак износи исту тврдњу исказану другим језичким средствима: „И нико више. Закључак има за циљ повећавање нивоа убеђености који говорников аргумент има код слушаоца и саговорника."

Некохерентни сегменти макродебате. Дебате које се не односе на тему о којој се расправља, нису биле ретка појава у нашем парламенту све док се новим Пословником нису предвиделе казне за овакво понашање. У оваком дискурсу учесници у дебати износе аргументе који немају никакве везе са темом или не дају контра аргумент. Доле наведени пример је један од таквих.

„Ево, чули сте. И шта даље да причамо? Добро, нека је мени требало много часова математике али, господине Чанак, ја сам то успешно завршио и био много добар и инжењер. А, Ви сте морали да завршите факултет на крају, неку економију вашу. Бојан Костреш и ваши пајташи из партије, код мог Чачанина Дула Муфте. Знате ко је Дуле Муфта? И поред тога што Вам је мама била професор, Ви сте неку флауту завршили, а после сте морали код Дула Муфте да завршите, да се нешто мало образујете. Срамота, човек на тако високој позицији. А зато сте им дали да користе просторије Сајма, где сте Ви водили Управни одбор. Да добије простор, али да Вама дају неколико диплома. И видите како је жалосно, кад једно дете професора Универзитета, мора код Дула Муфте, мога. А знате шта је Дуле Муфта правио одличне, оне позивнице за свадбе и венчања и тако даље. Човек је догурао да направи Универзитет и да код њега, господин Чанак, који на жалост је професорско дете, и тата градоначелник, и што није вадио ово из мерцедеса, него стално

возикали. Није могао ништа ни да заврши и то је јад и несрећа. Али, ево, видите, овде, он каже да би он правио Устав. У парламенту српском Ви најављујете да прави. Као што сте направили пасош, господине Чанак и делили вашим члановима странке. Има те пасоше, на коме, имам кући, донећу на следећу седницу и поделити. Поделили сте пасоше на којима пише Војводина Република. Господине Чанак, срам Вас било. РАЗБИЈАТЕ ДРЖАВУ И ВИ НЕ БИ ТРЕБАЛИ ДА БУДЕТЕ ОВДЕ НЕГО У ЗАТВОРУ ВАМ ЈЕ МЕСТО, У ЗАТВОРУ![Ајде! Ајде, молим Вас!] Али запамтите, завршићете у затвору, то Вам ја гарантујем!"

У овом говору посланик износи своје тврдње о другом народном посланику, које се тичу његовог приватног живота и као такве нису тема дебате и истиче његову супериорност, поштење, у односу на посланика о коме говори: „Ја сам то успешно завршио и био много добар и инжењер. А, Ви сте морали да завршите факултет на крају, неку економију вашу... код мог Чачанина Дула Муфте". Ради истицања супериорности употребљава се поред придева **добар** и квантификатор **много**. Народни посланик истиче да је **успешно завршио факултет**. Ако неко заврши факултет значи да је успео, али говорник да би истакао своју супериорност то додатно истиче лексемом **успешно**, не наводећи шта је мерило тог успеха. При томе истиче да не мисли да је он најбољи и да себе сагледава у правом светлу, да је реалан према себи а то значи, имплицитно, и према саговорнику те да су његове наредне тврдње реалност: „Добро, нека је мени требало много часова математике." И при томе додаје да је он ипак завршио успешно факултет чиме себе представља као „вредног и способног човека."

Са друге стране, наводећи да је прозвани посланик Чанак завршио: „Неку економију вашу, код мог Чачанина Дула Муфте..." износи тврдњу да је тај факултет дискутабилног квалитета: **нека, ваша**, и да зна власника факултета: **мога** (што додатно потврђује још једном у говору „код Дула Муфте, мога"), те да су информације, због тога, истините. На блискост посланика и власника факултета додатно указује што он, говорећи о њему, употребљава надимак **Дуле Муфта**. Посланик истиче да Дуле Муфта, човек са таквим надимком, има факултет и да је он према томе успешан, вредан, сналажљив („Човек је догурао да направи Универзитет а пре тога је правио одличне, оне позивнице за свадбе и венчања и тако даље.") са намером, не да истакне успешност свог познаника него да додатно омаловажи посланика Чанка да он („И видите како је жалосно, кад једно дете професора Универзитета... који на жалост је професорско дете, и тата градоначелник, и што није вадио ово из мерцедеса, него стално возикали, није могао ништа ни да заврши и то је јад и несрећа.").

Народни посланик, да би додатно дискредитовао посланика Чанка оптужује га и за корупцију: „ А зато сте им дали да користе просторије Сајма, где сте Ви водили Управни одбор, јер је он Вама дао дипломе." Све претходно

уништавање кредибилитета и омаловажавање личности народног посланика Чанка је било са циљем да се истакне да он није компетентан да би учествовао у изради Устава: „...он каже да би он правио Устав." Са избором он каже посланик указује да посланика Чанка нико није ни звао да учествује у изради Устава него да се он сам препоручује. То да није компетентан за такав посао посланик ојачава оптужујући посланика Чанка да **разбија државу** и да због тога **треба да буде у затвору**, истичући то понављањем констатације, а **не да пише нови Устав** („РАЗБИЈАТЕ ДРЖАВУ И ВИ НЕ БИ ТРЕБАЛИ ДА БУДЕТЕ ОВДЕ НЕГО У ЗАТВОРУ ВАМ ЈЕ МЕСТО, У ЗАТВОРУ!") Као доказ да посланик „разбија државу" кроз настојање да направи Републику Војводину наводи: „Као што сте направили пасош, господине Чанак и делили вашим члановима странке. Има те пасоше, на коме, имам кући, донећу на следећу седницу и поделити. Поделили сте пасоше на којима пише Војводина Република." И да би појачао тврдњу о томе да ће посланик Чанак завршити у затвору он истиче: „Али запамтите, завршићете у затвору, то Вам ја гарантујем!" Ову реченицу можемо тумачити и као директну претњу или као исказивање добре информисаности о намерама државних органа по питању слободе народног посланика Чанка. Народни посланик Илић каже, да би потпуно уништио кредибилитет посланика Чанка, као родитељ детету које је нешто погрешно урадило: „Господине Чанак, срам Вас било", и тиме завршава своје обраћање.

Рекламација Пословника се могућност коју су народни посланици често користили као средство за дебатну дигресију (одступањем од основне теме и истицањем нове):

„Даме и господо народни посланици.

Сматрам да је повређен Члан 15. Став 2. По хитном поступку може да се донесе само закон којим се уређују питања и односи настали услед околности насталих, које нису могле да се предвиде, а недоношење закона по хитном поступку, могло би да проузрокује штетне последице по живот и здравље људи, безбедност земље и рад органа и организација... *И да због тога што Влада Србије не ради свој посао како ваља, у Републици Србији су угрожени живот и здравље људи, безбедност земље и рад органа и организација.* Ово су врло тешке квалификације. Дакле тражим од Вас, као председавајућег, *да се изјасните о томе које мере предлажете Народној скупштини да предузме у овим изузетно тешким околностима, када су у Републици Србији угрожени живот и здравље људи, безбедност земље и рад органа и организација... Дакле, тражим од Вас, као председавајуће, да предложи Народној скупштини мере у ситуацији када су угрожени живот и здравље људи, безбедност земље и рад органа и организација.*"

Народни посланик, износећи своје стајалиште да није потребно расправљати о одређеном Предлогу закона по хитном поступку, јер су повређени

одређени Чланови Пословника, дебатује о одлуци и износи низ аргумената (део текста говора писан курзивом) отварајући нову тему о којој се треба расправљати.

Аргументи могу бити везани за низ претпоставки које су познате целом аудиторијуму или само уском кругу људи. Они, као носиоци дебате, могу бити једноставни, лако језички уочљиви или сложени и језички тешки за идентификацију. Чини се да, посланици, свесни њиховог значаја, настоје да они буду јасно истакнути па се све чешће користе језичким средствима да на њих укажу или да их захтевају (говоре о слабим аргументима, лошој аргументацији, доброј аргументацији итд): ...**ако немате аргументе да браните овај споразум... Дајмо аргументе... Ми износимо аргументе зашто ово не ваља... данас овде разговарамо, дајте нам аргументацију да гласамо за тај споразум... јер други аргумент, за све што не ваља у држави, је економска криза... господин министар Цветковић и господин потпредседник Владе, Ђелић дали довољно аргумената...**

Аргументи могу бити изнесени као потврдне, упитне, узвичне реченице али се из транскрипата (као што је овај) види да говорници, неретко, износе своје аргументе и у облику реторских питања: „Ко је доносио нове законе о раду?“„Ко је доносио нове пензионе законе?“

Знамо да у дебати имамо најмање два учесника. У скупштинским дебатама је са једне стране опозиција а са друге стране владајућа коалиција или странка. Владајућа коалиција је та која има обезбеђену већину гласова за све своје предлоге те, често, Предлоге закона и сл. образлаже у мањој мери јер ће они бити, без обзира на аргуметовану заснованост, усвојени од стране посланика. Опозициони дебатни дискурси су, стога, развијенији и аргументовано поткрепљенији. Опозициони посланици користе скупштинска заседања, преносе скупштинских заседања, да би пласирали и идеје, ставове, своје странке упоређујући их са предлозима, ставовима, које износи коалиција на власти и које маркира као лоше а своје решење као добро.

ЈЕЗИЧКА ОБЕЛЕЖЈА ДЕБАТНОГ ДИСКУРСА НА СИНТАГМАТСКО-ЛЕКСИЧКОМ НИВОУ

Субјективизација која се огледа кроз употребу заменице за прво лице једнине, у свим падежним облицима, употребљава се са циљем истицања личног става, мишљења, стручности и сл. (И то **ја** сматрам јако важним... **Ја** говорим, спреман сам, заједно са посланицима који у то верују, да у наредном периоду служим... **ја** се захваљујем... **ја** бих пре него што образложим овај амандман, који је поднела Српска радикална странка... **ја** ћу сада, ево, да образложим и кажем, наравно, који је наш... **Ја** бих, заиста, апеловала да прихватите ово, из простог разлога што не могу сви да буду професионалци...

ја сам информисала Народну Скупштину... **ја** се извињавам Народној скупштини... **ја** у овом тренутку заиста не могу да се сетим... **Ја** вас молим, ја вас молим или заиста опазите, или заиста опазите повреду Пословника или да своју оправдану жељу, коју ја подржавам... **Ја** Вас подсећам да сам Вам изрекла 2 упозорења и да сада Вас, пре него што сте добили реч... **Ја** вас молим, ја вас молим или заиста опазите...) Лична заменица се најчешће употребљава у директном обраћању посланика председавајућем и обрнуто (**Ја** *вас* молим, **ја***вас* молим или заиста опазите... **Ја***Вас* подсећам да сам *Вам* изрекла 2 упозорења и да сада *Вас*, пре него што сте добили реч...) или када се на крају говора говорник захваљује (**Ја** се захваљујем).

Понекад заменица може бити изостављена а субјективност изражена кроз употребу глаголског облика у првом лицу једнине (Захваљујем... сматрам... предлажем...) Употреба личне заменице није честа појава у дебатном дискурсу. Уместо ње посланици уоптребљавају личну заманицу ми да би истакли своју припадност одређеној странци или групи, да би дали важност изнетом ставу (јер га подржава више посланика па ја самим тим и валиднији): (...То је **наш** став... Ми, са **нашег** становишта... **наши** амндмани... **нашег** рада... који **ми** нападамо... **ми** дискутујемо... **ми** смо имали другачије мишљење.... па ћемо **ми** да размотримо... **ми** смо мерили... **ми** не нападамо ништа... **Ми** сад од вас тражимо чињенице... неприродно је да **ми** из опозиције... и **ми** и владајућа коалиција... **ми** не одлазимо у прилику да кажемо... **Ми** се поставља наспрам ви, опозиција наспрам владајућа коалиција и обрнуто.

Апелативи, као везивни дискурсни елементи, присутни су и у овој врсти дискурса и у, готово свим, наведним примерима. О апелативнима, као једним од интерперсоналних лексичких сигнала који су у функцији одржавања континуитета разговора, говори В. Половина. Ауторка говори о три типа апелатива: апелативи у функцији одржавања континутета разговора; апелативи са формалним обележјима референцијалне функције; апелативи у функцији одржавања афективне компоненете разговора. (Половина, 1987: 49–59) Први тип омогућава развој разговора, у нашем случају дебате, и задобијање пажње саговорника или слушаоца, директним упућивањем на особу. Други типа се односи на „употребе именица (властите и опште) са формалним обележјима референцијалне функције, али са семантичком вредношћу индиректног апелатива.„ (Половина, 1987: 53) Трећи тип апелатива су они који се јављају у разговорима „у којима један саговорника доминира стално постављајући питања другом, и тако усмерава цео разговор.“ (Половина, 1987: 56) Овај тип апелатива не бележимо у скупштинском дебатном дискурсу иако посланици постављају питања а представници Владе дају одговоре, они нису ти који усмеравају развој дебате него председавајући, нити је комуникација међу њима типа: питање-одговор.

Први тип апелатива налазимо у нашем дискурсу када се посланици или представници Владе директно обраћају једни другима и на такав начин се издвајају од присутних. Овде ћемо навести два таква примера:

1. „И хоћу да Вас питам, када је то Народна скупштина донела одлуку коју Випомињете, да упути некакву препоруку или упутство Влади да у роковима који су прописани Пословником ради свој посао. Ево, ја седим данима у овој Скупштини, као и моје колеге, и нисам био присутан у том моменту када је Скупштина гласала о тој одлуци. Дакле, Ваше лично мишљење и Ваш став ја могу да поздравим али није тачно да је Скупштина..."

2. „Такође, хтео сам да га питам, шта ће му 300, односно 20 милиона динара за путовања? То је 250.000 евра? Да ли да води сву ту свиту са собом када буде негде путовао. ."

У примеру број 1 апелативи се јављају уз заменицу Ви (**Вас питам, Ви помињете, Ваше лично мишљење и Ваш став**) и уз заменицу ја (**ја седим, моје колеге**).

У примеру број 2 који садржи питања упућена министру финансија говорник директно упућује на особу (**господине Ђелићу**) чиме исказује своју жељу, захтев, да управо именовани одговори на постављена питања.

Други тип је, такође, присутан у анализираном корпусу: „Ја сам већ почео да ослушкујем како нови коалициони партнери помињу да нико од преостала 3 хашка оптуженика није у Србији, па их онда не можемо ни ухапсити, ни изручити."

Апелативну функцију имају: **нови коалициони партнери, преостала 3 хашка оптуженика**. Иако се директно не помињу називи странака које су оформиле Владу, који су нови коалициони партнер, и посланици знају о којима се ради. Овде треба истаћи употребу придева нови у пејоративном смислу, као неку нову, неочекивану комбинацију странака. **Преостала 3 хашка оптуженика**-иако се директно не помињу имена оптужених саговорници знају о којим лицима се ради. Лексема **преостали** упућује на то да су сва остала лица која су била оптужена, изручена, и да су ова три, случајно, остала неизручена.

Можемо закључити да су у дебатном корпусу апелативи битни везивно-лексички елементи и да су као такви честа појава која омогућава развој дискурса у смеру у којем саговорници желе, са саговорницима са којима желе или на које упућују.

Родно сензитивни језик, такође, је једна од карактеристика дебатног дискурса у посматраном корпусу. Народни посланици примењују, у већој или мањој мери, родно дефинисане именице, посебно када се ради о титулирању: **госпођо председнице, госпођо председавајућа, министарка, посланица.** Битно је нагласити да сви народни посланици своје обраћање почињу исказујући поштовање онима којима се обраћају, било да се ради о

председнику Владе или Скупштине, председавајућима, министрима или народним посланицима, којима се обраћају и са колеге. Уз именицу у женском роду (**председнице, председавајућа, министарка**) увек иде и именица **госпођа**, као да се њоме жели додатно истаћи родна припадност. Ове три именице се, у нашем корпусу, увек јављају са именицим госпођа, док се она јавља и самостално. Народни посланици обраћање, готово увек, почињу као у горе наведеном примеру: **Даме и господо. Поштовани народни посланици.** На почетку говора су увек **даме** (**никад госпође**) и **господа** а у наставку следи именица у првом лицу множине мушког рода (**народни посланици**) са припадајућим придевом, са којим се слаже у роду, броју и падежу. Ни у једном примеру немамо обраћање: **Поштоване народне посланице**. Народне посланице више воде рачуна о родно адекватној употреби лексема него народни посланици, посебно ако се народна посланица обраћа другој посланици, председници, председавајућој, чланици Владе итд.

С. Савић (2009) даје упутства за стандардизацију родно осетљивог језика, која су као таква неоходна јер се родно равноправни језик налази у фази формирања. У оквиру дванаест прецизно формулисаних упутстава, ауторка наводи и оно које се односи на титулирање којим се препоручује доследна употреба форме женског рода за именовање занимања и титула жена свуда где је то могуће. Анализа нашег дебатног дискурса показала је да народни посланици поштују правила и препоруке у вези употребе родно равноправног језика те су и одступања минимална, као што смо и видели из горе наведних примера.

Модалност у дебатном дискурсу је једна од битних карактеристика, уколико под том појавом подразумевамо исказивање високог степена убеђености говорника у оно што говори. Она има убеђивачку улогу у дискурсу, као дебата сама по себи. Појачавање исказа кроз призму модалности односило би се на начине уз помоћ којих се изражава већи степен истинитости, сигурности и вјероватноће. Уколико се вероватноћа квантификује, може да заузима вредности од 0 до 1, а ако вероватноћа фактивности има вредност 1, значи ради се о епистемичкој нужности. (Трбојевић-Милошевић, 2004: 32).

Анализом модалности парламетарног дискурса бавила се и М. Вуковић (Вуковић, 2014) на корпусу седнице Скупштине Црне Горе на којој се разматрао Предлог закона о буџету. Она говори о наглашивачима (речце, прилози, фразе), јаким епистемичким глаголима, именицама и придевима. Од наглашивача у парламентарном дискурсу издваја модалне речце и прилоге: наравно, заиста, свакако, јасно, очигледно, уопште... Као јаке епистемичке глаголе издваја: мислити, сматрати, видјети, знати, вјеровати... Јаки епистемички придеви регистровани у посматраном корпусу су: сигуран, јасан. Што се тиче именица издвајају се: мишљење, чињеница, неистина, знање, тврдња, доказ, аргумент.

Кратку анализу модалности у нашем корпусу урадили смо уз помоћ софтверског програма textSTAT (који смо користили и при анализи

колокација) и посматрали смо оне који су, као такви, регистровани у парламенту Црне Горе, а које је ауторка М. Вуковић у свом раду истакла.

Идентификујући наглашиваче утврдили смо степен њихове заступљености према броју појављивања у корпусу: **наравно** се јавља 58 пута, **заиста**-48, **заправо**-20, **сигурно**-18, **никад**-14, **јасно**-9, **нарочито**-8. Наглашивачи **очигледно**, **нарочито, никад, јасно, сигурно,** јављају се додатно наглашени (**потпуно очигледно, нарочито важно, никад и никако, сасвим јасно, сасвим сигурно**).

Јаким модалним глаголима су се показали: **мислити (замислити, размислити)** који се у корпусу појављује 88 пута (15 пута у множини, 73 у једнини), **знати**-51 (17-множина, 34-једнина), **сматрати**-33 (11-множина, 22-једнина), **видети**-25 (17-множина, 14-једнина), **веровати**-18 (16-множина, 2-једнина: **Ви верујете**), **тврдити**-2 (**Ви тврдите**).

Уколико посматрамо придеве на основу њиховог модалног значаја резултат је: **сигуран** који се јавља 8 пута, **јасан**-4 пута, од тога два пута додатно појачан: **веома јасан.**

Што се тиче именица резутат наше кратке анализе је показао: именица мишљење се појављује 16 пута у корпусу (**лично мишљење, своје мишљење, Ваше мишљење, свом личном мишљењу, суппротна мишљења, поједина мишљења**), **чињеница** се појављује 24 пута, (**не**)**истина** је именица која се појављује 9 пута (једном додатно ојачана: **основна истина**), именица **аргумент** се јавља 10 пута (**ове аргументе, немате аргументе, износимо аргумете, други аргумент...**).

На основу ове анализе можемо закључити да су модални облици присутни у дебатном дискурсу и да их посланици, сходно контексту и намерама, користе. Они се користе да би оснажили изречено или, уколико су праћени одређеном интонацијом, додатно умањили значај изреченог од стране саговорника.

Употреба потенцијала је једна од карактеристика дебатног дискурса. Потенцијал, као глаголски облик којим се изражава жеља или намера да се нешто учини, да се делује у одређеном правцу, није реткост у дебатном дискурсу: **бих покушао; бих желео; споменуо бих; бих морао, бих молила; бих хтела; бих требао** итд. Њиме се жели ублажити намера да се нешто учини, представити оно што ће се учинити само као могућност.

ЗАКЉУЧАК

Резултати истраживања, на корпусу српског језика, као и резултати истраживања базираних на корпусима других језика указују на чињеницу да је скупштински дебатни дискурс аргументациони у својој бити обележен је неким језичким специфичностима од родно сензитивног језика, који је све већој експанзији захваљујући јачању свести о родној равноправности,

апелативима као језичким средствима који омогућавају одржавање континуитета разговора, субјетивизацијом као једном од језичких средстава којим се скреће и придобија пажња, модалност и његова убеђивачка улога.

Аргуметација, како таква, не може бити ни добра ни лоша јер се њен квалитет мери кроз успешност убеђивања саговорника.

ЛИТЕРАТУРА

Аристотел 1983: Аристотел. *Поетика.* Загреб: Матица Хрватска.

Петровић 1975: Сретен Петровић. *Реторика***.** Ниш: Градина.

Половина 1987: Весна Половина. *Лексичко-семантичка кохезија у разговорном језику*. Београд: Филолошки факултет.

Половина 1999: Весна Половина. *Семантика и текстлингвистика*. Београд: Чигоја штампа.

Радовановић 1979: Милорад Радовановић. *Социолингвистика.* Београд: БИГЗ.

Савић 2004: Свенка Савић . Упутсва за стандардизацију родно осетљивиг језика. Доступно на: http://www.zenskestudije.org.rs/01_o_nama/svenka_savic/textovi/njegosevi_dani_I.pdf (датум приступа: 21.09.2015.)

Тошовић 1988: Бранисалав Тошовић. *Функционални стилови.* Сарајево: Свјетлост.

Toulmin 1958: Stephen Edelston Toulmin. *The Uses of Argument.* Cambridge: Cambridge University Press.

Трбојевић-Милошевић 2004: Ирена Трбојевић-Милошевић. Нефактивни глаголи као епистемички модализатори пропозиције. *Лингвистиче анализе.* Зборник у част 25 година Института за стране језике у Подгорици. Подгорица: Институт за стране језике Универзитета у Црној Горе. (стр. 203–214)

Вуковић 2014: Милица Вуковић. Јака епистемичка модалност у парламентарном дискурсу. *Примијењена лингвистика у фокусу.* Зборник радова са треће конференције Друштва за примијењену лингвистику Црне Горе (ДПЛЦГ). Подгорица: Институт за стране језике Универзитета Црне Горе. (стр. 117–131)

Висковић 2004: Никола Висковић. *Аргументација и право*. Београд: Досије.

Шкиљан 1998: Дубравко Шкиљан. *Јавни језик: приступ лингвистици јавне комуникације***.** Београд: Чигоја штампа.

Jelena VOJINOVIĆ KOSTIĆ

MACROSTRUCTURE OF THE PARLIAMENT DEBATES AND SOME OF THEIR LINGUISTIC FEATURES ON SINTAGMATICALLY-LEXICAL LEVEL

Summary

The beginning of studying argumentation stems from the time of Old Greece and the development of rhetoric as discipline. Contemporary argumentation theory is based on Aristotle's rhetoric. The development of linguistics and discourse analysis has also brought new perspectives on argumentation. Today's theory looks at argumentation, arguments (as parts of it), assumptions, etc. from the position of pragma-dialectic.

In the paper we present the basic characteristics of argumentation, which are supported by examples from our debate practice. We are talking about the basic concepts operated by contemporary argumentation.

In this paper we also analyze some of the features of the macrostructure of the debate, the relationship between arguments and the structure of argumentation. Identified elements of argumentation, manifestations, structure, linguistic elements are also empirically substantiated through their existence in concrete discourse.

Key words: Argumentation, argument, macrostructure, gender equality, appellants, structure of argumentation, coherent debate, non-coherent, subjectivization, modality.

Рад је предат 17. септембра 2019. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине*, одобрен за штампу.

УДК 091=163.41"14/15"
811.163.1'342
doi:10.5937/bastina1949091A

Оригинални научни рад

*Александра М. АНТИЋ**
Филозофски факултет Универзитета у Нишу

СРПСКОСЛОВЕНСКЕ И СРПСКЕ НАРОДНЕ ФОНЕТСКЕ ОСОБИНЕ *БАРАЊСКОГ ПРЕПИСА ДУШАНОВОГ ЗАКОНИКА***

Апстракт: У раду се испитује одређени број фонетских особина језика *Барањског преписа Душановог законика*, и то са циљем да се на овом нивоу утврди удео српскословенског и српског народног језика. Део рада посвећен вокалском систему рукописа обухватио је судбину полугласника, судбину вокала *јат*, промену групе вь- у в, вокално *л* и промену *л* у *о* на крају слога и речи. О старом јотовању у групама **tj*, **dj*, специјалном јотовању и групама чьт- и вьс- било је речи у одељку о консонантском систему језика *Барањског преписа*.

Кључне речи: *Барањски препис*; крај XV или почетак XVI века; фонетске особине; српскословенски језик; српски народни језик.

Чувени *Законик цара Стефана Душана* (*Душанов законик*), донет 1349. године на сабору у Скопљу, „постао је као плод стваралачког генија српског народа који се користио мудрим искуством високо развијеног римско-византијског права“ (Соловјев 1980: 3). Иако се у литератури првенствено истиче значај *Душановог законика* у области српског средњовековног права, не заборавља се ни његова књижевна вредност (Радојчић 1960; Богдановић 1986); стога и не чуди што је Александар Соловјев управо овај спис одредио као „можда најзначајнији споменик српске средњовековне културе“ (Соловјев 1980: 3).

Оригинал *Душановог законика*, за који се претпоставља да је могао бити писан „у облику дугачког свитка са висећим царским златним печатом на крају“ (Богдановић 1986: 101), није сачуван. Досад је на различитим местима пронађено двадесет и пет преписа *Душановог законика*, који су, према речима Александра Милановића, „настајали у периоду од XIV до XVIII века“ (Милановић 2004: 60).

* докторанд, aleksandraantic1993@gmail.com

** Рад је настао у оквиру пројекта *Историја српског језика* (бр. 178001), који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја.

Барањски препис, објављен у трећој књизи преписа *Законика цара Стефана Душана* у издању Српске академије наука и уметности (1997), један је од рукописа старије редакције. Важност овог преписа огледа се у чињеници да представља „друго сведочанство тако значајне верзије друге редакције као што је Атонска" (Пешикан, Грицкат-Радуловић, Јовичић 1997: IX). Рукопис је 1912. године у селу Вилању, у близини Печуја, пронашао др Бошко Петровић (Соловјев 1980: 49). Место настанка *Барањскоī преписа* није познато, а о времену његовог настанка постоје различита мишљења: Бошко Петровић верује да је рукопис настао крајем XIV или почетком XV века, Александар Соловјев смешта овај препис у период између 1480. и 1490. године, а Владимир Мошин помиње период између 1515. и 1520. године (Радојчић 1960; Соловјев 1980). И Димитрије Стефановић, водећи се воденим знаковима пронађеним у рукопису, Мошинову датацију посматра као исправну (Стефановић 1997: 85).

Предмет овог рада јесте диглосија, од најстаријих споменика позната појава „да се у једној друштвеној и језичкој заједници користе два језика чија је употреба функционално разграничена, односно специјализована, те се ови језици налазе у односу комплементарне дистрибуције" (Грковић-Мејџор, 2007: 443), у *Барањском препису Душановоī законика*.

Наиме, док су се византијски законици преводили на српскословенски језик, они настали у српској средини писани су народним језиком, са примесама српскословенског језика (Милановић 2004; Грковић-Мејџор 2007). Говорећи о језику *Душановоī законика*, Димитрије Богдановић истиче да овај кодекс „спаја реторски израз са тачним формулацијама једнога правничког језика, језик високог стила црквенословенске традиције са оплемењеним народним језиком" (Богдановић 1986: 54).

Циљ рада је да на основу испитивања фонетских одлика *Барањскоī преписа* уочи удео српскословенског, односно српског народног језика у спису. Делом рада о вокалском систему обухваћене су судбина полугласника, судбина вокала *јат*, промена групе вь- у в-, вокално *л*, као и промена *л* у *о* на крају речи и на крају слога. У делу рада о консонантском систему биће речи о резултатима старог јотовања у групама **tj*, **dj*, специјалном јотовању и групама чьт-и вьс-.

Судбина полугласника

Говорећи о судбини полугласника у српском језику, Александар Белић наводи: „Крај XIII и XIV време је када се у нашем језику почиње замењивати полугласник звуком *а* [...] иако се држи још традиционално ь у писању старих рукописа, све новоштокавске дијалекте, сем поменутог зетског, захвата ова промена" (Белић 1976: 83). Замена полугласника вокалом *а* заједничка

је особина српског народног и српскословенског језика. Наиме, „кад је током XIV века дошло до вокализације ь>*а* у нашим народним говорима, кад су писари српскословенских текстова у својим матерњим српским дијалектима имали и изговарали овај рефлекс *а*, несумњиво је тада почело снажно продирање тога изговора у српскословенске текстове, јер о томе сведоче примери ове врсте написани са *а* у споменицима српске редакције старословенског језика“ (Младеновић 1977: 11).

У *Барањском препису* налазимо неколико потврда замене полугласника вокалом *а*:

оүзамь (127r 15)[1], таꙁы (127r 19), таꙁн (130r 20, 131r 7, 133r 4), манїн (146r 32), поманїн (146r 32).

У свим осталим случајевима писао се полугласнички знак ь, али се претпоставља да је његова вредност била само графијска, односно да уместо њега треба читати вокал *а*, будући да је „углавном од XV века и ь=*а* у српскословенским текстовима“ (Младеновић 1977: 11).

1) Предлози сь и кь

Изговарање поменутих предлога са вокалом *а* (*са, ка*) „особина је и српског народног и српскословенског језика“ (Јовић 2011: 110). У *Барањском препису* су регистровани следећи примери:

кь своемоү (126r 19, 130v 27), кь своемꙋ (129r 15, 142r 3), кь ст҃лю (131v 18), кь станьнноү (141r 5), кь цр҃ꙋ (142r 2, 142v 20), кь гп҃жн (142v 15/16), кь кралю (142v 16), кь властелѡ̃ (142v 16), кь цр҃оү (144v 36, 148r 9), кь кнєфалїамь (147r 28), кь прьвїнмь (148r 12);

сь стар҆цн (128r 11/12), сь вльховьствомь (128v 8), сь свонмь (132v 15, 143r 1), сь чнмь (139v 2), сь своѡмь (140v 32), сь вс҃ѣ (141r 6, 148r 13), сь цр҃емь (143r 1), сь гп҃жѡмь (143r 1/2), сь цр҃квѡ̃ (143r 2), сь властелн (143r 2), сь стражамн (147r 27), сь собѡ̃ (150v 4), сь ѡвѣма (151v 29).

2) Предлог вь

Изговарање вокала *а* у овом предлогу у духу је српскословенског језика (Младеновић 1977: 12):

вь лѣ̃ (125v 1/2), вь праꙁ҆никь (125v 2), вь аꙁмнн҆ство (126v 6), вь хр҃тїанство (126v 6, 126v 7), вь вѣрꙋ (126v 13), вь хр҃тїан҆ст҃ѡ (126v 12), вь ꙁемлн (143r 30), вь ѡблнчєнїє (145r 8).

3) Везник нь

У свом раду „Прилог о старом српскохрватском везнику ’на’“ Александар Младеновић истиче да је изговор овог везника са вокалом *а* одликовао

1 При проучавању рукописа коришћени су фотографски снимци објављени у трећој књизи преписа *Законика цара Стефана Душана* (САНУ, 1997). Сви примери су наведени без акцената и спирита.

и српски народни и српскословенски језик (Младеновић 2008: 168). Он наводи да је „нови гласовни лик овога прелога *на* (<*нь*) нашао је убрзо своју употребу и у тадашњем српском црквеном и књижевном језику, јер је овај језик усвајао фонолошке измене до којих је долазило, природним развојем, у српском народном језику“ (Младеновић 2008: 168):

нь да грѣдоу (128v 2), нь ѡтрокь (131v 23), нь има (132r 30), нь грагꙗ нїнь (133v 18), нь да ѵпросе (134r 29/30), нь да си дᾶ (134v 13), нь сѣди (137v 7), нь да ѡбѣдоуѥ (142r 4), нь да се ѡслѣпе (145r 12), нь ако вѧдѧ (147r 24/25).

4) Префикси

Према речима Александра Младеновића, у српскословенском језику је вокализација полугласника у префиксима сь-, вь- и вьз- била присутна у бројним примерима (Младеновић 1977: 12). То потврђују и речи са префиксима вьз- и сь- у *Барањском ѿрепису*:

вьзнесенїа (125v 2/3), вьсхощеть (126r 22), вьзвратє (126v 6, 126v 10), вьзвративъ (126v 7);

сьвора (125v 4, 135v 2), сьгрѣшивь (126r 20), сьгрѣшенїє (126r 1), сьда (127v 3, 145v 30), сьжижѧ (128v 9), сьмрьти (129v 2, 131r 6, 149v 9), сьтворить (132v 15), сьгрѣшенїє (132v 21), сьгрѣшиль (132v 23, 132v 24), сьвоуоу (135v 1), сьвор҃ник (135v 2), сьвор҃нога (136v 10), сьдрьжи (136v 10), сьблюде (141r 6), сьвѣт҃никь (142r 31), сьврьшити (142v 19), сьворѣ (143v 18), сьди (146v 17), сьврьши (148v 21), сьврьшили (149r 31).

Будући да су у *Хиландарском медицинском кодексу* регистроване речи са префиксима нзь- и разь- које имају српскословенску вокализацију слабог полугласника (Јовић 2011: 110), можемо претпоставити да тако треба читати и оне нађене у *Барањском ѿрепису*:

нзьбравшїи (126r 14), нз҃ставлꙗю (127v 8), нзьгнавь (130r 19);

раз҃гнали (129v 9), раз҃соудн (145v 24), раз҃сѧди (145v 25), раз҃соудити (151r 28).

5) Заменице вьсь, вьсакь

Александар Младеновић наводи да се вокализација слабог полугласника у српскословенском језику вршила и у облицима заменица вьсь и вьсакь (Младеновић 1977: 12). Следе примери у којима је полугласник, који треба читати као *а*, обележен или знаком ь или пајерком:

в҃сѣми (125v 7), вьсомь (128r 15), в҃сѣмь (128r 17, 151r 15), в҃се (129r 22, 131r 9, 132v 19, 135r 25, 139v 32), в҃си (130v 33, 150v 15), в҃соу (133v 7), в҃сен (135r 21), вьсь (141r 6);

в҃сакыи (126v 12), в҃само (132v 21), в҃сакога (139r 24), в҃сакы (140v 32), в҃саке (150r 29).

6) Генитив множине

Позивајући се на Александра Младеновића, Владимир Поломац истиче да је „изговорни полугласник у ген. мн. примарно је био одлика српског народног језика, а спорадично се могао уносити и у српскословенске текстове“ (Поломац 2016: 173). У већини штокавских говора наставак генитива множине[2] је, почев од XV века, дао *а* (Младеновић 2008: 107–108), па би га тако и требало читати. Следе примери овог падежног облика нађени у корпусу:

ѿц҃ъ (126v 8, 126v 14, 138v 8), коzмикъ (127v 29), поповъ (128r 24), ктиторъ (129r 26), митрополитъ (129r 26), є҆пкпъ (129r 26), игꙋменъ (129r 26), работъ (130r 17, 131r 9), подьнькъ (131r 9), пер᾽перъ (132r 3, 132r 4, 132r 6, 132r 7, 132r 9, 136r 19, 136r 20, 137r 18, 137r 18, 137v 26, 137v 27, 138r 25, 140v 26, 140v 2, 142r 8, 142r 9, 142r 10, 146v 12)[3], волшвъ (136r 17);

коукъь (128r 13), калюгиерьь (128r 14), ктїторьь (128r 18), zавѣльь (135v 9), ливадьь (135v 9), пер᾽перьь (140v 1), виноградьь (150v 8)[4].

7) Остале категорије:

а) именице: полоꙋвѣрьць (127r 15), доходькъ (128r 23), тьмници (128v 4), владалць (129r 18, 147v 2), подьнькъ (131r 9), ѿтьць (132v 31, 135r 27), дохѡдькъ (133v 16), дн҃ъ (135r 23, 135r 23, 135r 24), меропьхъ (135r 25, 143r 4/5), пьр᾽ца (135v 5, 145v 24, 148v 20), котьль (137r 13), каz᾽нь (138v 7), посьл᾽ника (139r 19), свж᾽нь (139v 6), соужьнь (139v 9), сьть (140v 26), проводьїїа (142r 31), меропьхъ (143r 1), прѣвєгльць (144r 26), побѣ҃ль (144r 26), добитькъ (144r 28), поротьць (146r 32, 146r 32/33), вллць (147v 4), трьговьць (148r 11), пьр᾽ци (148r 18, 149r 1), ѿпьр᾽чїа (148r 19), льжомь (149v 6), тьмниць (149v 13), нѣмьць (150v 3), пьр᾽цема (151v 29) – наведене речи представљају примере из српског народног језика у којима је дошло до вокализације јаког полугласника;

льтнинь (148r 12) – ради се о речи страног порекла, која је пример хиперкорекције;

дьшерь (132r 30), дьши (132r 31), чьсть (142r 4), дховничьство (127r 23) –српскословенски примери у којима је дошло до вокализације слабог полугласника (Младеновић 1977: 12);

себрь (132r 6, 132r 12, 137r 18, 137v 26) – ово је пример вокализације секундарног полугласника, који карактерише српски народни језик, а спорадично се уноси и у српскословенски језик (Јерковић 2004: 74);

---

2 Овај наставак је у *Барањском йрейису* обележен на различите начине: помоћу ь, ъ, ъь и ᾽.

3 У издању ове речи долазе без двоструке варије: игꙋмень (129r 26), работь (130r 17, 131r 9), подьнькъ (131r 9), пер᾽перь (132r 3, 132r 4, 132r 6, 132r 7, 132r 9, 136r 19, 136r 20, 137r 18, 137r 18, 137v 26, 137v 27, 138r 25, 140v 26, 140v 2, 142r 8, 142r 9, 142r 10, 146v 12).

4 У свим овим речима у издању изостаје акценатски знак: коукьь (128r 13), калюгиерьь (128r 14), ктїторьь (128r 18), zавѣльь (135v 9), ливадьь (135v 9), пер᾽перьь (140v 1), виноградьь (150v 8).

б) придеви: свободьнь (130v 30, 130v 31), вольнь (130v 31, 131r 11, 131r 15, 131r 17, 133v 9, 133v 10, 140r 23, 140v 30, 141v 28, 142v 23, 143r 3, 143r 30, 148r 19, 150v 12), свобод᾽нь (139v 4, 139v 7, 140r 8), вол᾽нь (143r 33, 143v 6) – у свим наведеним примерима из народног језика дошло је до вокализације јаког полугласника;

льжнодь (142v 25), льж᾽но (142v 26) – у овом придеву је по аналогији полугласник вокализован у сугласничкој групи тешкој за изговор;

в) бројеви: ѥд᾽нь (138v 4, 143r 30) – ово је пример вокализације полугласника у јаком положају;

г) партиципи: дошьль (128v 10), испасьль (136v 7), дош᾽ль (137r 21), пришьль (137r 22), ѿбѣгьль (139v 4), втекьль (139v 5), побегль (140r 11), побѣгль (140r 14) – наведени примери представљају вокализацију секундарног полугласника[5], који се у нашем језику развио врло рано, још пре XII века (Белић 1976: 85);

оүзьмь (129r 18) – ово је пример вокализације полугласника у јаком положају;

разбальвь (140v 26) – о вокализацији у овом примеру сведочи и напомена у издању: „разбальвь, правилније разбалавь“ (Пешикан, Грицкат-Радуловић, Јовичић 1997: 62);

ошьдь (144r 22) – полугласник у јаком положају се вокализовао у овом облику;

д) показне заменице: тьзи (132v 23, 137v 29, 137v 2, 137v 8, 138r 28) – вокализација полугласника у овом облику показне заменице у духу је српског народног језика (Поломац 2016: 174);

ть (134r 3, 142v 19, 147r 28) – „облик *та* постоји у говорима“ (Јовић 2011: 107);

ђ) прилози: тькмо (127v 30, 130r 18, 130v 31, 131v 26, 137r 15, 145v 27, 150r 27) –наведена реч је у духу српскословенског језика (Јовић 2011; Поломац 2016);

е) предлози: нз᾽вьнь (128v 6, 138v 1) – ово је пример вокализације полугласника у јаком положају.

Како је полугласник бележен и пајерком, верујемо да би реч любъ᾽ви (150r 25) требало читати као *љубави*.

Претпоставља се и да је полугласник дао вокал *а* у данашњој речи *црква*, написаној на следећи начин: црк͡вь (127v 30, 131r 16, 133v 11).

5 И последња два партиципа треба читати са вокалом а (*йобеīал*) иако је у писању испуштен секундарни полугласник.

Судбина *јата*

О екавској замени *јата* у *Барањском ꙋрепису* сведоче не само примери у којима се вокал *е* нашао на месту на којем је некад стајало ѣ него и примери писања *јата* на етимолошки неоправданом месту. Екавска замена *јата* је, када се у обзир узме време настанка *Барањскоꙗ ꙋреписа*, очекивана, будући да се српскословенски језик одликовао „развитком вокала ѣ у *е* почев од краја XII века“ (Младеновић 1977: 4). Наиме, „под утицајем рефлекса *јата* у народном језику долази до промене у изговору и у српскословенском. У својој најчистијој форми он постаје *екавски* [...]“ (Јерковић 2004: 71).

На месту ѣ у *Барањском ꙋрепису* налазимо вокал *е* у следећим категоријама:

1. у локативу једнине именица мушког рода:
сѣде (134r 3), соꙋде (137r 14, 148r 18), ꙁаконе (150v 14);

2. у локативу једнине именица женског рода:
жѣпе (133r 5), книнꙁе (134r 28), паше (135v 7), иꙁдаве (139r 22), конце (141v 20), пра҃ве (143r 4), гѣсе (145r 9), пороте (146r 35), правꙋ де (150r 26);

3. у локативу множине именица мушког рода:
о҆гроцѣ҃ (134v 16), власѣ҃ (136v 4), ар’банасехъ (136v 4), людехъ (140r 9), гостѣ҃ (147v 6), трьговехъ (149v 16);

4. у локативу повратне заменице:
себе (149r 36);

5. у инструменталу множине мушког рода опште заменице вьсь, вьса, вьсе:
всеми (125v 5);

6. у инструменталу једнине и локативу множине показне заменице ть, та, то:
темꙋ ꙁи (132r 31, 135v 29, 139v 4, 145v 24),
тѣ҃ꙁи (125v 13);

7. у локативу једнине придева женског рода:
ц҆р҃еве (142r 12, 143r 30, 145v 21, 147r 21, 150v 15);

8. у генитиву двојине броја *два* у женском роду:
двею (130r 13);

9. у одричним облицима глагола ѥсмь:
не (137r 13, 140v 23, 143r 3, 148r 19), несоꙋ (146r 33), несѫ (146v 12);

10. у прилогу доколѣ:
докле (129v 9, 134v 15);

11. у везнику тѣ:

тере (128v 8[6], 131r 6, 132v 18, 137r 21, 139r 14, 139v 6, 140r 18, 140r 19, 144r 27, 145v 20, 148r 14);

12. у основи речи:

телѣса (128v 7), хотенїіе (130v 30), ѕаменити (131r 13), обрѣтели (140r 17), прети (143r 1), прѣбегльць (144r 20), пренїи (148r 17).

И у оним случајевима у којима је још у старословенском језику било могуће писање графеме ѣ и графеме є у *Барањском ѷрепису* налазимо углавном е:

стефанѡ̃ (125v 7), кон годе (130v 26), ѡв'деѕи (134r 2), ѡн'деѕи (134r 3), где (136v 5, 136v 9, 137r 23, 141r 12, 142r 3, 142r 12, 145r 8, 147v 1, 147v 7, 149v 16), где годе (144r 23), коуде (130v 30, 148v 25, 151v 6), нигде (149v 15), где любо (151v 4).

У корпусу је регистрован и један број примера у којима се уместо *јата* јавља лигатура ꙗ, која има своје графијско оправдање:

стареꙗга (134r 25) – компаратив придева;

н҃ѣлꙗ (133r 30, 135r 21), кѫкꙗ (135v 32) – локатив једнине;

соуж҃нꙗхъ (139v 1) – локатив множине;

тѫгꙗ (141v 29), тѫгꙗи (141v 30) – локатив једнине придева женског рода.

Примери у којима се графема ѣ пише и на етимолошки неоправданом месту нађени су у следећим категоријама:

1. номинативу множине именица мушког рода:

х҃рт҃їанѣ (126v 5), соудовѣ (141v 18), воиєводѣ (141v 19), трьговѣ (143v 13), кнеѕовѣ (143v 13, 144v 1), властелѣ (150r 1), градовѣ (150v 15), становѣ (151v 6);

2. дативу множине именица мушког рода:

трьгов҃цѣмь (146r 6);

3. акузативу множине именица мушког рода:

градовѣ (143v 17);

4. генитиву једнине именица женског рода:

башинѣ (128r 24), силѣ (138v 4), жѫпѣ (139r 23);

5. номинативу множине именица женског рода:

жоупѣ (147r 23);

6. локативу једнине средњег рода заменице вьсь:

в҃сѣмь (128r 17);

6 Ова реч је у оригиналу написана са надредним словом е, али то не можемо приказати из техничких разлога.

7. акузативу повратне заменице сє:
сѣ (147r 19);

8. номинативу множине женског рода показне заменице ть:
тѣzи (149r 2);

9. генитиву једнине придева женског рода:
потрѣбꙋ́нѣ (140v 27), цр҃квѣ (143v 11);

10. номинативу множине придева женског рода:
цр҃квѣ (136v 2), прѣлаган᷄нѣ (142v 27);

11. дативу множине придева мушког рода:
цр҃квѣмь (142v 22);

12. акузативу множине придева мушког рода:
цр҃квѣ (134v 10);

13. акузативу множине придева женског рода:
ваɯин᷄нѣ (131r 14), потвор᷄нѣ (148v 20), добрѣ (149r 38), правѣ (149r 38), достовѣр᷄нѣ (149r 38);

14. инструменталу множине придева женског рода:
цр҃квѣми (148v 22);

15. трећем лицу једнине презента:
оꙋzмѣ (129v 8);

16. трећем лицу множине презента:
сѫдѣ (127v 28, 150r 27), wсѫдѣ (152r 14);

17. партиципу презента актива у мушког рода једнине:
ковѣ (150r 19);

18. основи речи:
грѣдоꙋ (128v 2), грѣде (129r 16), скоꙋбѣжи (138r 21), wскоꙋбѣта (138r 24), цр҃ꙋ́квѣхъ (139r 13), стѣгоноше (146v 18), wблѣгоꙋ (147v 2), wбѣzомь (149v 6), иzвѣде (149v 13), wглѣдаю (151r 26), грѣдеть (151v 29), грѣдоу̏ (151v 31).

Међу наведеним примерима има морфолошких екавизама који и данас одликују косовско-ресавске говоре. Реч је о следећим категоријама: локатив једнине именица женског рода на *-а* (жѫпе, книzе, паше, иzдаве, вонсце, пра̏ве, гѫсе, пороте, прав᷄де; не̏ле, кѫкие), локатив повратне заменице (себе), инструментал једнине и инструментал множине заменица (тем᷄zи; всеми), датив множине придева (цр҃квѣмь), одрични облик помоћног глагола *јесам* (несоꙋ, несѫ). Регистрован је и одрични облик трећег лица једнине помоћног глагола *јесам* не, присутан у неким говорима призренско-тимочке дијалекатске зоне (Белић 1905: 540).

Промена групе вь- у в-

У *Барањском ѷрепису* су потврђени и примери „промене *вь* (-) > /*у*/ (-) у духу српског народног језика онога времена, али и примери чувања групе *вь* (-) у складу са нормом српскословенског језика“ (Поломац 2016: 186).

Предлог вь, који је у духу српскословенског језика, јавља се у *Барањском ѷрепису* свега неколико пута, и то у уводном делу рукописа:

вь лѣ̃ (125v 1/2), вь праз̑никь (125v 2), вь админ᷾ство (126v 5/6), вь хр̑тїанство (126v 6, 126v 7), вь вѣрѫ (126v 10/11, 126v 13), вь хр̑тїан᷾ст᷽ѡ (126v 12), вь земли (143r 30), вь ѡбличєнїе (145r 8).

Са друге стране, *Барањски ѷрепис* обилује примерима предлога оу/ѫ – наспрам десет конструкција са српскословенским ликом овог предлога долази сто седам конструкција са његовим народним ликом. Наводимо све примере регистроване у корпусу:

оу своєго (125v 13), оу тѣзи (125v 13), оу закон᷾никоу (126v 8), оу хр̑тїан᷾ство (127r 16), оу хр̑тїанѣ̃ (127r 18), оу кїновїа̑ (127v 11), оу манастирїи̑̃ (128r 13, 128r 19/20), оу своѝ̃ (128v 26/27, 131r 14/15, 132v 22/23), оу тези (128v 2), оу ине (128v 2), оу тьминици (128v 4), в послоушанїе (128v 5), оу иновѣр᷾ноу (129r 11), оу мероп᷾шиниѥ (130r 15/16), в чиєн (131v 18), оу тонзи (131v 19, 134r 28), в башинѫ (131v 22), оу башиноу (131v 23), оу прикїю (131v 23), оу башинѫ (131v 25, 142r 7/8), оу жѫпє (133r 5), оу єднон (134r 22), в том᷾зи (134r 28), оу том᷾зи (134v 14), оу єднѡ̃ (135r 17), оу нѣлиє (135r 21), в годищѫ (135r 22), оу єдинон (135r 27), оу єднон (135v 31/32), оу ѡнонзи (135v 11), оу кога любо (135v 11), в градѫ (137r 25), в жоупѣ (137r 25), в катѫнѫ (137r 25/26), оу цѭ (137v 4), оу горѣ (138r 14), оу поустоши (138r 14/15), оу припрь᷾вниє (138r 15), оу тѫж᷾оу (138r 19), оу земли (138v 4, 145v 21), в закон᷾никоу (138v 8, 150r 29/30), оу градскїи̑̃ (138v 8), в чесѡ̃ (138v 11), оу тогази (139v 4/5), оу дворѫ (139v 6), в ц̑рєвѫ (139v 6/7), оу землю (140r 10), оу ц̑рєвѣ (140r 18), оу тѫгиє (140r 20), в бес᷾цѣнїє (140v 31), оу чемь (141r 16), в тѫгиє (141v 29), оу тѫгиєн (141v 30), оу чиє любо (142r 3), оу нна (142r 5), оу коиємь (142r 12), оу том᷾зи (142r 13, 147v 33, 151v 7/8), оу чиємь (142v 26, 144v 32), оу закон᷾ницѣ (143r 32, 147v 3), оу коиєм᷾ (144v 34), оу нѝ̃ (145r 8), оу гѫсє (145r 9), в крагын (145r 9), оу братѣ̃ (145r 15), оу двороу (145v 23), оу ц̑ркви (146r 34/35), оу ризах (146r 35), оу пороте (146r 35), оу дѣда (146r 1), оу с̑тго (146r 1), оу поротѣ (146r 4), в ѡногози (146v 10), оу инѫ (146v 15), оу жѫпѣ (146v 18), оу ризо̑̃ (146r 35), оу пѫстоши (147v 33), оу селоу (147v 2/3), в село (147v 5), оу чиль (148v 23), в соудїиннѣ (149r 31), в себе (149r 35/36), в прьвинѫ (149r 1/2), оу тьминицоу (149v 12), оу жѫпо̑̃ (149v 15), оу трьговєхь (149v 15/16), оу градовѣхь (149v 16), оу градѫ (150r 19), оу селѣ (150r 21), оу дворь (150v 2), в приκїю (150v 9), оу прьвїи̑̃ (151r 16), оу кѫкі (151r 22), в земли (151v 4), в инон (151v 4), оу коль (151v 6/7), оу том᷾зы (152r 8).

У корпусу није пронађена ниједна реч са префиксом вь-. Насупрот томе, префикс в- среће се уз неколико основа:

оупрошенїа (126r 16), оупписано (129r 25), вр҃ве (129v 1, 129v 4), впросе (134r 30), оупри (137v 4), вжегъ (138r 27), оужеже (138v 1), оупрїи҃н (143r 4), оустаноу (144r 27), оухвати (145r 8, 151v 2), оухвате (145r 9), вписано (145r 11), оусѣкоу (149r 33), вписоуе (149r 35), оупписав҃ше (149r 36, 152r 15), вписав҃ше (152r 13).

Ни српскословенски префикс вьз- није чест у корпусу:

вьзнесенїа (125v 2/3), вьсхощеть (126r 22), вьзвратє (126v 6, 126v 10), вьзвратив҃ (126v 7).

Народни префикс вз- јавља се у већем броју примера:

оусхокше (126v 3), оузаль (127r 15), взлюбы (127r 15), взме (127r 16, 128v 10,130r 25, 132r 30, 135r 26, 139r 20, 139v 32, 140r 19, 144r 19, 146v 11), взмѣ (128r 24), оузьмь (129r 18), вспрани (129r 26), оузмѣ (129v 8), оузыма (131r 5), оузнима (131r 5), оузети (131r 12, 139v 29, 150v 12), оузьнима (132r 30), оузме (132r 11, 132r 12, 132v 13, 140r 18, 148r 8), оузнимаю (133v 16, 152r 14), оузмоу (138v 6, 139r 16), оузданїи҃ (138v 10), оузд҃нїа (138v 11), взнимаю (145r 15, 147r 21), оузблюдоу (147v 32), оузмогоу (151r 28), оузето (151v 3).

Вокално *л*

Када је реч о вокалном *л*, „ту не постоји подударност српскословенског са низом штокавских говора. Наиме, у времену до XV века већина ових говора елиминисала је вокално *л* (било примарног било секундарног порекла) изједначивши га, најчешће, са самогласником *у*. Међутим, српскословенски текстови показују, по правилу, присуство вокалног *л*“ (Младеновић 1977: 14–15).

У *Барањском ѿрепису* су регистровани примери чувања вокалног *л*, који одговарају норми српскословенског језика:

дльгъ (126r 18, 138v 4), влъховьствомь (128v 8), дльгове (134v 10), дльга (137v 9), закльне (146r 35), кльноу (146v 9).

Примери са рефлексом *у*, карактеристични за српски народни језик, нису потврђени у анализираном корпусу.

Промена *л* у *о* на крају речи и на крају слога

У *Барањском ѿрепису* није регистрован ниједан пример промене финалног *л* у *о* иако би се то на основу времена његовог настанка (крај XV века или прве деценије XVI века) очекивало. Наиме, „овакво *л* почело је пред крај XIV века у новоштокавским говорима нашег језика прелазити у *о*“ (Белић 1976: 78), али се и данас чува у већем делу говора призренско-тимочке

дијалектаске зоне (Ивић 1985: 111). Према речима Александра Младеновића, промена *л* у *о* једна је од новоформираних штокавских особина која не улази у српскословенски језик (Младеновић 1977: 9). Дакле, све потврде чувања финалног *л* и *л* на крају слога у *Барањском пр҃епису* у духу су српскословенског језика.

Финално *л* се у анализираном рукопису сачувало како у именицама котьль (137r 13) и пр҃ѣдѣль (141r 13), тако и у облицима једнине радног глаголског придева мушког рода:

пр҃ѣставиль (136r 24), дал (136r 25), дрьжаль (136r 26), испасьль (136v 7), дошꙋль (137r 21), оучиниль (137r 21, 144v 37), пришьль (137r 22), зарꙋваль (137r 24), быль (137v 9), платиль (138v 30), записаль (139r 15, 143r 31), вт҃екъль (139v 5), побегль (140r 11), прињель (140r 13, 141r 7), побѣгль (140r 14), кѹпиль (141v 30), даль (143v 16), оузаконниль (144r 18), строуль (144r 19), оставиль (144r 28/29), полоӂиль (145r 14), положиль (145v 18), поставиль (145v 27, 147r 25, 149v 16), биль (146r 1), оправиль (149r 36/37), коупиль (151v 3).

Сачувало се и *л* на крају слога, и то у:

1. именицама – нашахалꙋци (138v 7), побѣгльцѣхъ (144r 25), владалꙋци (144v 1, 145r 5, 151r 17), челꙋници (144v 2), владалꙋцѣ (151r 19);

2. присвојним придевима – властелꙋсцїи (129r 14), селꙋске (136v 28), властелꙋске (136v 3), властелꙋскїи (139v 3/4), властелꙋсцѣхъ (140r 9), властелꙋска (147r 24).

Старо јотовање у групама **tj*, **dj*

У *Барањском пр҃епису* налазимо двојаке резултате старог јотовања у групама **tj*, **dj*: групе *шт҃* (< **tj*) и *жд* (< **dj*) и гласове *ћ* (< **tj*) и *ђ* (< **dj*).

Групе *шт҃* и *жд* појављују се као рефлекси јотовања у групама **tj*, **dj* у старословенском језику (Бошковић 1972: 97) и једна су од особина српскословенског језика (Младеновић 1977: 7–8).

Промена **tj* > *ћ* и **dj* > *ђ* десила се још пре XII века (Brozović–Ivić 1988: 11) и одликовала је консонантски систем нашег народног језика (Младеновић 1977: 7).

Српскословенске рефлексе *шт҃* и *жд* срећемо у следећим речима:

пр҃ѣсвещенꙋныи (125v 5); вьсхощеть (126r 22); тисоуцѧ (128r 13), тисѧцѧ (146v 12); дьщерь (131v 30), дьщи (132r 11); аще (132v 8, 132v 11, 132v 12, 132v 13, 132v 15, 136r 15, 138r 14, 140v 1, 142v 26, 144v 3, 149r 31, 150v 11); обладающе (144v 2); нощїю (147v 1),

такоӂе (133v 20, 139v 7, 143v 13, 144v 1); провоӂенн (138r 18); тѧӂоу (138r 19), тоуӂега (143v 8); wсѧӂенїе (141r 17); гп҃ӂи (142v 14/15), гп҃ӂшиь (143r 2); тѣмӂе (143v 14).

Рефлексе у духу српског народног језика, африкате *ћ* и *ђ*, налазимо у примерима:

оусхокıе (126v 3); кѫкıе (127r 17, 135v 32), коукьь (128r 13), коукıахъ (128v 27, 132v 23), коукıа (132v 24), коукıе (133r 3, 134r 22, 144r 20, 147r 22, 147r 29, 147v 34), кѫкы (135r 27), коукн (135v 32), коукю (144r 28), кѫкı (151r 22); векıе (130r 25, 131v 21, 143r 28, 146v 12), векїи (146r 35, 146r 36); властелнчнкıа (132r 2, 132r 6, 136r 12), властелнчнкь (132r 3, 132r 5, 144r 26), властелнчнкıемь (143v 16), властелнчнкїи (150r 1); плакıаю (135r 18, 135r 19, 147r 22, 147r 28, 147v 34), плакıаютъ (140r 12), плакıа (144v 36); кıе (135v 6); тнсоукю (137r 26); вракıаю (140r 10); навръкы (140v 25); ндѫкн (142r 13); знаюкїи (146v 13);

прѣгıе (132v 6, 133r 26, 133r 27, 136r 26); легю (133r 5, 136r 19, 136r 23, 147r 20, 147r 20, 151r 16, 151v 32); грагıанїнь (133v 18), грагıанє (141r 12), грагıанїна (151r 18); легıах (136r 22), легıе (136r 23, 136v 28); тѫгıе (140r 10, 140r 20, 141v 27, 141v 29, 142r 2), тоугıе (140r 13), тѫгıен (141v 30); провагıаю (148r 13); такогıере (148v 27).

Наведени примери показују да је у *Барањском ūрейису* потврђен већи број лексема са рефлексима у духу народног језика, али и да се одређене лексеме појављују у различитим ликовима: тнсоущѫ (128r 13) и тнсоукю (137r 26), такоже (133v 20, 139v 7, 143v 13, 144v 1) и такогıере (148v 27), тѫжоу (138r 19) и тоугıе (140r 13).

Специјално јотовање

Специјално јотовање, које је обухватило само гласове *„t* i *d*, samo u sastavu glagola složenih prema starom obliku glagola *iti*: *ideš*ь“ (Vuković 1974: 176), није увек извршено у *Барањском ūрейису*, што је и очекивано када се у обзир узме чињеница да правни списи нису писани чистим народним језиком. Говорећи о времену настанка ове појаве, Јован Вуковић истиче: „ali tek od XIV vijeka možemo konstatovati promjene, koje su nastupile samo u centralnim štokavskim govorima, i prenosile se nejednako u pravcima periferijskih štokavskih govora“ (Vuković 1974: 176).

Без извршеног специјалног јотовања, тј. са групама *jт̄* и *jg*, јављају се:

1) облик трећег лица једнине презента глагола нанти:

нанде (126v 13, 127r 15, 127v 28, 127v 5, 129r 18, 130r 18, 137r 23, 139r 19, 139v 31, 144v 3);

2) облик првог лица једнине аориста глагола нанти:

нандо҂х (134v 4);

3) облици трећег лица једнине презента глагола прѣнти, принти и понти:

прѣнде (132v 18, 132v 19), прїнде (133r 27, 133r 29, 134r 23, 134r 24, 134r 3, 134r 8, 137v 7), прїндеть (139v 2), понде (137v 6).

Наведени примери одговарају норми српскословенског језика, који после XIV века не прихвата ноформиране штокавске особине (Младеновић 1977: 9).

Осим примера у духу српскословенског језика, у *Барањском ѿрепису* су регистровани и примери из народног језика. Тако је специјално јотовање извршено у облику трећег лица једнине презента глагола наѥти, односно ѩнаѥти:

нагѥ (138v 29, 140r 18, 140r 20, 140v 25, 144v 34), ѩнагѥ (146v 13),

у трећем лицу једнине и множине презента глагола доѥти:
догѥ (141r 4), догю (147v 1),

као и у облику трећег лица једнине презента глагола поѥти:
погѥ (141r 6).

Група чьт-

„Српскословенска норма је затхевала да се група *чьт-* задржи, без обзира на то што је на целом српском тлу гласила *шт-*“ (Јерковић 1983: 112).

Српскословенску групу чьт- у *Барањском ѿрепису* срећемо само два пута – једном у именици чтета (147v 33), а други пут у заменици что любо (126r 20).

Народна група шт- потврђена је у упитној заменици *што* (шездесет седам пута) и одричној заменици *ништа* (једанаест пута): що (126v 5, 129v 4, 130r 15, 130v 33, 130v 34, 131v 25, 133v 6, 133v 17, 134r 26, 134v 9, 135r 25, 136r 16, 136r 23, 136v 2, 136v 2, 137v 4, 138r 16, 139r 14, 139r 15, 139r 20, 139v 29, 139v 30, 139v 4, 140r 18, 140r 20, 141r 7, 141r 8, 141r 9, 141r 9, 141r 15, 141v 27, 141v 27, 142r 2, 142r 7, 142v 17, 142v 18, 142v 22, 142v 22, 143r 27, 143r 31, 143r 32, 144r 18, 144r 19, 144r 28, 144v 36, 145r 8, 145r 14, 145v 19, 147v 33, 147v 4, 148r 8, 148r 9, 148r 12, 148r 14, 148r 15, 148r 19, 148v 21, 148v 23, 148v 26, 148v 29, 150r 20, 151r 6, 151v 31, 151v 2, 152r 13, 152r 14), щѡ (152r 14), нищо (131v 27, 135r 26), нища (132v 23, 134r 29, 135v 10, 140r 12, 143r 31, 146v 17, 149r 3, 152r 16, 152r 16).

Група вьс-

У корпусу није пронађена ниједна потврда метатезе у групи вьс-. Регистровани су само „српскословенски ликови без метатезе у групи *вс-*“ (Јовић 2011: 130), и то у општим придевским заменицама *сав* и *сваки*:

всѥмн (125v 5), в҃сѣмн (125v 7), вс҃ѣ (126v 9, 127r 21, 129r 23, 129r 25, 130r 17, 131r 9, 144r 31), вьсоль (128r 15), вс҃ѣ (128r 16), в҃сѣль (128r 17, 151r 15), в҃се (129r 22, 131r 9, 132v 19, 135r 25, 139v 32), в҃сн (130v 33, 150v 15), в҃соу (133v 7), всн (135r 18, 138v 6, 144v 3, 145v 21, 148r 9), в҃сен (135r 21), всѥ (135v 32, 141r 7, 143r 6, 152r 10), вьсь (141r 6), вс҃ѣ (141r 6), всѣль (148r 13);

всакь (126r 18, 129r 15), в᾽сакын (126v 12), всакы (127r 24, 133v 13, 133v 13, 143r 33, 145r 27, 148r 11, 149r 35), всака (127r 26, 135r 17, 146r 34), всакон (129v 10, 141r 15), в᾽сако (132v 21), в᾽сакога (139r 24), в᾽сакы (140v 32), всакога (142r 9), всакомꙋ (142v 17), в᾽сакє (150r 29), всакын (151v 3).

У овом раду су разматране следеће фонетске особине *Барањског преписа Душановог законика*: судбина полугласника, судбина вокала *јат*, промена групе вь- у ѵ, вокално *л*, промена *л* у *о* на крају речи и на крају слога, резултати старог јотовања у групама **tj*, **dj*, специјално јотовање, групе чьт- и вьс-.

Разматране фонетске црте могли бисмо према примерима регистрованим у *Барањском препису* разврстати у три групе:

1) црте које у рукопису долазе искључиво у духу српскословенског језика: чување вокалног *л* (дльгове), чување финалног *л* и *л* на крају слога (кѵпиль, наꙗхал᾽цн), изостанак метатезе у групи вьс- (все, всакын);

2) црте које су заједничке српском народном и српскословенском језику: екавска замена вокала *јат* (ꙁаконє) и вокализација полугласника у одређеним случајевима (сь свонмь);

3) црте које имају двојаке ликове (српскословенски и српски народни): чување групе вь- и промена групе вь- у ѵ- (вь аꙁмин᾽ство : оѵ ꙁемлю), резултати старог јотовања у групама **tj*, **dj* (тнсѵщѧ : тнсоѵкю), вршење/невршење специјалног јотовања (нанде : нагıє), група чьт-, односно шт- (что любо : шѡ).

Показало се да у *Барањском препису* у области фонетике постоји диглосија, тј. да се овај рукопис истовремено одликује и фонетским особинама карактеристичним за српски народни језик и онима типичним за српскословенски језик. Међутим, спроведено истраживање није пружило довољно података за прецизнији опис језика поменутог списа. О језику овог преписа моћи ће се говорити тек након испитивања одлика преосталих језичких нивоа (морфолошког, синтаксичког и лексичког).

ИЗВОРИ

Законик цара Стефана Душана. Књига III. Барањски, Призренски, Шишатовачки, Раковачки, Раванички и Софијски рукопис. Уредници: Митар Пешикан, Ирена Грицкат-Радуловић, Миодраг Јовичић. Београд: Српска академија наука и уметности; Завод за уџбенике и наставна средства, 1997.

ЛИТЕРАТУРА

Белић 1905: Александар Белић. *Дијалекти источне и јужне Србије: с две карте*. Београд: Државна штампарија Краљевине Србије.

Белић 1976: Александар Белић. *Основи историје српскохрватског језика I. Фонетика: универзитетска предавања*. Београд: Научна књига.

Богдановић 1986: Димитрије Бодановић. „Књижевни значај Душановог законика". *Стара српска књижевност у 24 књиге*, књ. 8, 53–54.

Бошковић 1972: Радосав Бошковић. *Основи упоредне граматике словенских језика. 1, Фонетика*. Београд: Научно дело.

Brozović–Ivić 1988: Dalibor Brozović–Pavle Ivić. *Jezik srpskohrvatski / hrvatskosrpski, hrvatski ili srpski*. Zagreb: Jugoslavenski leksikografski zavod „Miroslav Krleža".

Vuković 1974: Jovan Vuković. *Istorija srpskohrvatskog jezika*: *uvod i fonetika*. *Dio 1*. Beograd: Naučna knjiga.

Грковић-Мејџор 2007: Јасмина Грковић-Мејџор. *Списи из историјске лингвистике*. Сремски Карловци; Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића; Нови Сад: Будућност.

Ивић 1985: Павле Ивић. *Дијалектологија српскохрватског језика*: *увод и штокавско наречје*. Нови Сад: Матица српска; Суботица: Минерва.

Јерковић 1983: *Српска Александрида*: *Академијин рукопис* (*бр. 352*): *палеографска, ортографска и језичка истраживања*. Београд: Српска академија наука и уметности.

Јерковић 2004: Вера Јерковић. „О транскрипцији српскословенских текстова". *Предавања из историје језика*, 70–85.

Јовић 2011: Надежда Јовић. *Језик Хиландарског медицинског кодекса*. Ниш: Филозофски факултет.

Милановић 2004: Александар Милановић. *Кратка историја српског књижевног језика*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.

Младеновић 1977: Александар Младеновић. „Напомене о српскословенском језику". *Зборник за филологију и лингвистику*, XX/2, 1–20.

Младеновић 2008: *Историја српског језика*: *одабрани радови*. Београд: Чигоја штампа.

Поломац 2016: Владимир Поломац. *Језик повеља и писама Српске деспотовине*. Крагујевац: Филолошко-уметнички факултет.

Радојчић 1960: Никола Радојчић. *Законик цара Стефана Душана: 1349 и 1354*. Београд: Научно дело.

Соловјев 1980: Александар Соловјев. *Законик цара Стефана Душана*: *1349 и 1345*. Београд: Српска академија наука и уметности.

Стефановић 1997: Димитрије Стефановић. „Опис Барањског рукописа". *Законик цара Стефана Душана. Књига III. Барањски, Призренски, Шишатовачки, Раковачки, Раванички и Софијски рукопис*, 83–87.

Aleksandra M. ANTIĆ

SERBIAN CHURCH SLAVONIC AND SERBIAN VERNACULAR PHONETIC CHARACTERISTICS OF THE BARANJA TRANSCRIPTION OF DUŠAN'S CODE

Summary

The paper gives the description of some specific phonetic characteristics of The Baranja Transcription of Dušan's Code. The following was taken into consideration: the faith of semi-vowels, the faith of the vowel jat, the change of the group кь- into ѕ-, vowel l, the change of l into о at the end of the word and the end of the syllable, the results of the old iotation in groups *tj, *dj, special iotation, groups ;ьт- и вьс-.

Several examples of the substitution of the semi-vowel for the vowel a have been registered in the manuscript.

Ekavian substitute of jat is the mutual characteristic of the Serbian Church Slavonic and Serbian vernacular language.

Some examples of the unchanged group кь- have been registered, which are in accordance with the norm of the Serbian Church Slavonic; in addition, those examples in which ѕ- appears are also present, which is in accordance with the Serbian vernacular language.

In the manuscript, the example of keeping the vowel l that have been registered are typical of the Serbian Church Slavonic language; moreover, in accordance with the norm of the Serbian Church Slavonic language is also the keeping of the final l and the l at the end of a syllable.

The Baranja Transcription contains not only the examples of the Serbian vernacular, but also those of the Serbian Church Slavonic results of the old iotation in the groups *tj, *dj. The same goes for the cases of special iotation

Unlike the Serbian Church Slavonic group ҂т- which in the studied document can only be seen twice, the vernacular group шт- is frequent.

In the group вьс- typical of the Serbian Church Slavonic language, no metathesis can be found in the transcription.

Key words: The Baranja Transcription of Dušan's Code; the end of the 15th or the beginning of the 16th century; phonetic characteristics; Serbian vernacular language.

Рад је предат 9. маја 2019. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Башйине*, одобрен за штампу.

УДК 811.163.41'282.3(497.11)
811.163.41'373.46
doi:10.5937/bastina19491095

Прегледни рад

*Душан Р. СТЕФАНОВИЋ**
Универзитет у Приштини са привременим седиштем у Косовској Митровици
Филозофски факултет

МОТИВИСАНОСТ ЛИЧНИХ ИМЕНА У ДОЊЕМ ЉУБЕШУ КОД АЛЕКСИНЦА

Апстракт. Предмет овог рада јесте сагледавање мотивисаности словенских личних имена у Доњем Љубешу, селу смештеном у северозападном делу Алексиначког Поморавља. Истраживање је засновано на корпусу који чине како мушка тако и женска лична имена ексцерпирана из матичних књига рођених у наведеном селу, а лична имена људи анализирана су са семантичког аспекта. Анализом грађе долази се до закључка да мотивна лексема у имену могу бити именице, описни придеви и глаголи. Забележена су 72 мушка имена којима се именују 172 особе мушког пола и 81 женско име којима се именује 181 особа женског пола. Укупно је пописано 153 личних имена словенског порекла којима се именују 353 особе. Овим радом доприноси се ономастичким истраживањима Алексиначког Поморавља, будући да су радови овакве врсте на наведеном простору у дефициту.

Кључне речи: ономастика, лична имена, мотивисаност личних имена, морфологија, Доњи Љубеш, Алексиначко Поморавље.

УВОДНЕ НАПОМЕНЕ

Ономастика, као једна од грана лингвистике, проучава слој лексике који се ретко мења, а ономастичка истраживања тичу се човекове како материјалне тако и духовне културе. Како наводи Жељко Ћупић, „ономастикон једног подручја показује материјалну и духовну културу његовог становништва, садашњег, али и прећашњег. Тако он представља спону између различитих времена, али и различитих народа. Но, то није једноставан однос пуког преузимања, није просто наслеђивање. Именовања су, као и језик сâм, жив организам: настају, мењају се и кроз промене опстају, и увек функционишу – то је њихова најважнија особеност. Нека и губе свој првобитни лик, промене се у толикој мери да се више не могу препознати – то је етимолошко питање.

* Докторанд, сарадник-лектор, dusan.stefanovic@pr.ac.rs

Међутим, своју диференцијалну функцију, своје место у ономастичком систему, не губе“ (2009: 331), а лична имена, као део лексичког блага, са собом управо носе печат историје, културних утицаја веза, традиције, обичаја, религије, народне психологије, и др. (Грковић 1977: 7). Систем имена у народу није само динамички већ је и рефлексиван по свом карактеру, те тако представља систем на који утичу различити чиниоци. Избор имена налази се у уској повезаности са историјском и православном традицијом, са народним веровањима, са утврђеним обичајима, исто тако и са комплексом фактора социјалног, психолошког и естетског карактера, који су карактеристични за одређени период времена. (Крстанова 2009: 71–72) Свако име и презиме има свој језички значај који важи у оквиру културне и језичке заједнице која га је изнедрила.[1] Давање имена тиче се културе и традиције сваког народа. (Митровић 2016: 131–132) Многи фактори утичу на изазивање промена у систему личних имена једне заједнице. Како наводи Душан Јовић, сва су имена морала бити мотивисана, као што су, уосталом, мотивисани и сви језички знаци. (1993: 10)

Семантичка садржина имена, звучна структура и форма делују на неки начин информативно, позитивно или негативно. Мотивисаност је у вези са личним именом морала бити другачија него када је реч о осталим језичким знацима, па је стога мотивисаност претежно семантичког типа. (Дошљак 2000: 47, према: Јовић 1993: 10) „Мотивисаност је претежно семантичкога типа и исто толико честа, ако не и чешћа, метафоричка, нпр. наше име Милан. У основи његовој је, као што је свима познато придев мио од старога мил. Носилац имена би, према томе, требало да има нешто од значења појма који је у основи. Односно, кад се име даје, онда је најчешћи мотив жеља да носилац имена добије нешто што само значење имена има.“ (Јовић 1993: 10) Међутим, развојем друштва, мотивација се ширила и богатила сразмерно богаћењу људског живота. (Šimundić 1978: 167)

Лична имена у Доњем Љубешу[2] анализирана су примарно с лингвистичког аспекта, тј. с обзиром на њихову мотивисаност. Грађа за рад прикупљана

1 Име се у патријархалним срединама добијало од кума на крштењу, те се оно још и зове *крштено име* и *право име*, а у неким срединама и *чисто име*. То би било званично име, које је у временима и условима писмене историје, по устројавању матичних евиденција, бивало административно и за службене потребе релевантно. (Богдановић 2009: 8) У вези са надевањем личних имена ваља поменути и речи Недељка Богдановића пренете Голубу Јашовићу: „Кад људи желе да се престану рађати женска деца и да отпочне рађање мушких, онда последњем женском детету даду име оца, преобраћено у женско, и тако преусмере ток рађања (пример: Божидар отац, Божидарка кћи и сл.).“ (Јашовић 2017: 294)

2 Атар села Доњи Љубеш простире се на језерским трасама које се на западу уздижу према Јастрепцу. Село припада катастарском срезу Алексинац II и као гранично село општине физички додирује катастарски срез Крушевац. Село Доњи Љубеш атарима се граничи са селима Витковац, Делиград, Вукашиновац и Рутевац, која припадају општини Алексинац и селима Каоник и Ђунис која припадају катастарском срезу Крушевац.

је у оквиру ширих ономастичких истраживања[3], а прикупљање ономастичке грађе и уопште „проучавање било којег антропонимског система јесте за науку /лингвистику/ увек актуелан и вредан подухват јер су антропономи језичке јединице које, с једне стране, у свом облику чувају трагове прошлости и најчешће показују пређене развојне етапе неког језика/говора, а с друге стране, познато је да они доста лако подлежу променама које узрокују страни утицаји, промене које рефлектују међуетничке прилике и односе на одређеној територији." (Митровић 2016: 131)

МОТИВАЦИОНА АНАЛИЗА ЛИЧНИХ ИМЕНА[4]

У систему личних имена напоредо функционишу српска имена словенског порекла и календарска имена старојеврејског, грчког и латинског порекла, а „svako je ime u početku bilo motivirano različitim semantičkim realijama" (Šimunović 2009: 151). Сходно својој мотивацији, морфолошки гледано, лична имена са собом носе мотивацију у виду именица, придева и глагола, а у народу су се махом деци давала она имена којима се изражавала којекаква особина.

Именице:

– **Властите именице:**

1) имена места: Јагодинка < Јагодина; Југослав[5] < Југославија; Персида[6] < Персија; Срба, Србијанка[7], Србобран < Србија;

2) имена божанстава: Весна < Весна[8]; Богомир < Бог; Даница[9] < Даница; Евица < Ева; Живана[10] < Живана; Симеонка[11] < Симеон;

Преко територије катастарског среза Алексинац правцем север–југ пролазе река Јужна Морава, ауто-пут и железничка пруга Београд–Ниш. Такође, кроз атар Доњег Љубеша пролази и локални друмски пут Ђунис–Житковац. Територија Доњег Љубеша износи 1064 ха, чиме се сврстава у села средње величине општине Алексинац. (Стефановић 2018: 210)

3 Уз то, како би се што је веродостојније могуће приказао систем личних имена у селу, од велике помоћи били су и изводи из матичне књиге рођених позајмљени од Миће Димитријевића, шефа месне канцеларије у селу Трњану. Ономастички материјал прикупљан је у периоду јун–септембар 2017. и јун–септембар 2018. године.

4 Класификација личних имена извршена је према навођењима које Милица Грковић наводи у *Речнику личних имена код Срба* (уп. Грковић 1977).

5 Југослав је сложено име настало у новије време под утицајем назива државе Југославије. (Грковић 1977: 108)

6 Милица Грковић наводи да је за лично име узет етноним. (Грковић 1977: 292)

7 „Може бити да је назив за житељку уже Србије узет за лично име." (Грковић 1977: 308)

8 Весна – словенска богиња пролећа. (Грковић 1977: 230)

9 Даница је општесловенски назив за јутарњу звезду који је преузет за женско лично име. Може бити и да је Даница била астрална богиња словенског пантеона. (Грковић 1977: 241)

10 У словенској митологији тако се звала богиња живота. (Грковић 1977: 252)

11 Симеонка је женски облик имена Симеон које настаје моцијском творбом додавањем суфикса -ка на мушко име Симеон, а Милица Грковић сврстава га у библијска имена. (Грковић 1977: 179)

3) име области (хороним): Косовка[12] < Косово.

– **Заједничке именице:**

1) фитонимски називи:[13] Иван, Ивана, Ивица < ива; Јаворка[14] < јавор; Јасмина[15] < јасмин; Ковиљка < ковиљ; Љиљана < љиљан; Малина,[16] Малинка < малина; Ружица, Ружа < ружа; Смиља,[17] Смиљана < смиљан;

2) зоонимски називи:[18] Вука[19], Вукоје, Вукосава[20] < вук; Јелена[21] < јелен;

3) имена која означавају родбинске односе:[22] Братислав < брат; Синиша < син.

– **Апстрактне именице:**

1) неопипљиви појмови: Ангелина[23] < анђео; Бојан, Бојана < бој; Вера, Верислава, Верица, Верка, Верољуб < вера; Дарко < дар; Душан[24], Душанка, Душица < душа; Мира, Мирјана, Мирољуб, Мирослав, Мирослава < мир; Надежда, Надица < нада; Савета < савет; Славијанка, Славица, Славиша, Славољуб < слава; Слободан, Слободанка < слобода;

2) именице које означавају временске одсеке: Даниела, Данијела < дан; Зоран, Зорица, Зорка < зора; Летовка < лето.

---

12 Изведено од назива области Косов(о) + ка. Ово име постало је нарочито популарно после балканских ратова. (Грковић 1977: 267)

13 Антропоними мотивисани фитонимима чине веома стар и важан ономастички слој. У тзв. биљним именима „чува се и преноси културно наслеђе које потиче из словенске митологије, народних веровања и предања, обичаја и култа биљака“ (Штасни 2016: 787), а култ биљака један је од најстаријих култова и у прошлости у највећем броју припада жени (Чајкановић 1923: 138), те је према томе у овој категорији то разлог већој заступљености женских него мушких личних имена са овом мотивацијом, што потврђује и наш корпус.

14 За облик мушког имена Јавор, Милица Грковић истиче да је за ово име узет назив дрвета (1977: 102).

15 Јасмина, тур. yasemin <перс. yāsemīn – назив цвећа. (Грковић 1977: 104)

16 Милица Грковић наводи да је лично име Малина изведено од придева мал(и) + на (1977: 126), међутим постоје све прилике да је за ово име искоришћен назив биљке малине.

17 „Може бити и да је настало према називу цвећа смиље.“ (Грковић 1977: 181)

18 „У антропониме мотивисане зоонимима из мотивног семантичког садржаја преноси се она семантичка компонента у којој је садржана особина животиње највидљивија из угла човека […], као и оне особине за које верујемо да их одређена животиња поседује.“ (Штасни 2016: 486)

19 Милан Шипка и Иван Клајн истичу да су Срби приликом сеобе донели имена различитих животиња и биљака, а као примере наводе имена Голуб, Вук и Јела, али и име Вука добијено према *вуку* (2011: 23).

20 Имена са основом вук- давала су се у породицама у којима су умирала деца, те се сматрало да су та имена имала профилактичку функцију. (Букумирић 2007: 79)

21 Женски облик имена мушког имена Јелен. Назив животиње узет је за лично име. (Грковић 1977: 105)

22 Претпоставља се да имена која у себи носе мотивацију одређених родбинских односа и бивају давана деци као последица живота у породичним задругама. (Šimunović 2009: 152)

23 Ангелина – весник, посланик. (Грковић 1977: 218)

24 Име Душан изведено је од истог корена који је у именицама дух и душа. (Грковић 1977: 85)

– **Градивне именице:** Бисенија[25], Бисерка < бисер; Златица < злато.

Придеви:

Верование у повезаност и везу имена са особином носиоца у антропоосноване уврстио је и придеве. Још се у доба грчке филозофије сматрало да се човек мора понашати у складу са именом које носи, те је то доводило до закључка да је значење имена обавезивало носиоца имена. (Дошљак 2000: 55–56; Јовић 1993: 11)

Забележено је више придева у основи личних имена. То су следећи:

1) мио:[26] Мијодраг, Мијона, Миладија, Милан, Милана, Миланка, Милен, Милена, Милица, Милка, Миленко, Милош, Милун, Милутин, Миодраг, Милорад;

2) рад(ан): Рада, Радивоје, Радијонка, Радисав, Радица[27], Радиша, Радмила, Радојка, Радојко, Радомир, Радослав;

3) драг: Драган, Драгана, Драгица, Драгиша, Драгољуб, Драгомир, Драгослав, Драгослава, Драгутин;

4) жив: Живана, Живица, Живка, Живомир, Живадин, Живота, Живојин, Живорад;

5) љуб: Љубивоје, Љубинка, Љубица, Љубиша, Љубомир, Љубодраг;

6) добар: Добри[28], Добривоје, Добрила, Добринка, Добросав;

7) свет: Светомир, Светислав, Светолик[29];

8) сладак/слађахан: Слађана[30], Слађан;

9) тих: Тихомир;

10) нов: Новица[31];

11) јасан: Јасна[32];

12) горд: Гордана[33];

---

25 Милица Грковић наводи да је име Бисенија изведено од корена именице бисер и наставка -енија, према именима Миленија, Руменија, Стаменија (1977: 222).

26 У корпусу је забележен велики број имена изведених (ређе сложених) према описном придеву *мио* (< *мил*) (уп. Поломац 2011).

27 За женско име Радица, Милица Грковић наводи да је то деминутивни облик изведен од Рад(а) + ица (1977: 296).

28 Милица Грковић за мушко име Добри, поред хипокористичког облика од имена Добривој, Добромир, итд. наводи и могућност преузимања придева добри за настанак личног имена (1977: 77).

29 Име је први пут забележено у Летопису попа Дукљанина. На распрострањеност овог имена утицало је име књижевника Светолика Ранковића. (Грковић 1977: 177)

30 За име Слађана узет је придев слађахна, „придев са наставком -ахан умањена значења према компаративу слађи као млађахан, љубахан, итд.“ (Грковић 1977: 306)

31 Име Новица Драшко Дошљак, класификујући лична имена Заостра према мотивима настанка, сврстава у семантичко поље *Младенаштво*, тврдећи да се ово име даје деци са жељом да увек остану млада/нова (2000: 50).

32 Име Јасна и према мишљењу Милице Грковић води порекло од придева јасан (1977: 259).

33 „Народ ово име везује за придев горд, па је због тога у новије време у групи најчешћих имена.“ (Грковић 1977: 237)

Глаголи:

Узајамна веза између глагола и личног имена показује да се носилац штити именом од разних негативних појава и на тај начин се омогућава дужи опстанак човеку и пружа квалитет бољег живљења. (Гочанин 2009: 132) Да постоји повезаност између глагола и личних имена показују глаголске основе у следећим примерима:

1) стати: Стана, Станица, Станимир, Станиша[34], Станисав;
2) бранити (се): Бранка, Бранислав, Бранко;
3) стајати/стојати: Стојадин, Стојан, Стојана, Стојанка;
4) владати: Владан, Владимир, Владица;
5) десити (се): Деса, Десанка;
6) светлети: Светлана;
7) видети: Видосава;
8) сањати: Сања;
9) (х)ранити (се): Ранко;
10) миловати: Милован[35].

ЗАКЉУЧАК

На основу, делом прикупљене, а делом ексцерпиране грађе из матичне књиге рођених, коју чини укупно 153 лична имена словенског порекла којима се именују 353 особе, може се извести закључак да мотивне лексеме у личним именима мештана села Доњи Љубеш могу бити именице (властите, заједничке, апстрактне и градивне), описни придеви и глаголи. Забележен је скоро једнаки број личних имена којима су мотивне лексеме именица (67 имена) и придев (64 имена), док је забележено 22 имена којима је мотивна лексема глагол. Што се тиче именица, највише је забележено имена која у себи носе фитонимски или зоонимски назив, чиме се потврђује то да словенски народ(и) чувају и преносе културно наслеђе из словенске митологије, народних веровања, обичаја и сл. Придев се, као мотивна лексема у имену, давао из простих разлога што се веровало да значење имена обавезује његовог носиоца, а наш корпус, као најфреквентније мотивне лексеме, бележи придеве *мио, рад(ан)* и *драг*. Сматра се да се глаголима као мотивним лексемама људима пружа дужи опстанак у животу и бољи квалитет живљења, па су тако најчешће давана имена која у себи носе основу глагола *стати, бранити (се)*,

34 Милица Грковић наводи да је име Станиша у прошлости давано деци као заштитно име када су деца умирала или када се рађао велики број деце (1977: 185–186), а Милета Букумирић истиче да ће мајка престати да рађа девојчице ако јој се на крштењу да име са кореном стан-: Станица, Станка, Станојка, итд. (2009: 80).

35 Име Милован представља облик трпног придева од глагола миловати. (Грковић 1977: 134)

стајати и *владати*. Овим истраживањем се, такође, доприноси ономастичким проучавањима Алексиначког Поморавља, а, будући да сличних радова нема, овај рад може бити од велике важности за антропонимски систем наведеног предела, с обзиром на то да се антропонимским системом пружа извесна слика о језику, семантици, али и о култури овога краја.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

Богдановић 2009: Недељко Богдановић. „Име и надимена у југоситочној Србији". *Именослови српских писаца*. Зборник радова. Прир. Ана Савић-Грујић, Недељко Богдановић. Ниш: Филозофски факултет, 7–12.

Букумирић 2005: Милета Букумирић. *Живот Срба у Гораждевцу*. Београд: Етнографски институт САНУ.

Гочанин 2009: Милош Гочанин. „О личним именима према мотивној лексеми у српском језику", *Межкультурная коммуникация*, год. 10, бр. 2, 129–133.

Грковић 1977: Милица Грковић. *Речник личних имена код Срба*. Београд: Вук Караџић.

Дошљак 2000: Драшко Дошљак. *Лична имена Заостара*. Врање: Филолошки факултет Приштина.

Јашовић 2017: Голуб Јашовић. „Творбена структура мушких и женских личних имена забележених у сливу реке Косанице", *Зборник радова Филозофског факултета*, год. XLVII, бр. 4, 283–300.

Јовић 1993: Душан Јовић. „Лично име као језички знак". *Баштина*, бр. 4, 9–16.

Крстанова 2009: Вера Крстанова. „Савремено стање бугарског и српског система личних имена". *Српски језик у употреби*. Зборник радова. Ур. Милош Ковачевић. Крагујевац: Филолошко-уметнички факултет, 71–79.

Митровић 2016: Саша Митровић. „Осврт на српску антропонимију у Дунавској клисури". *Исходишта*, бр. 2, 131–143.

Поломац 2011: Владимир Поломац. „Неколико напомена о систему личних имена у Крагујевцу у првој половини XXI века". *Ономатолошки прилози*, бр. XXI, 35–42.

Стефановић 2018: Душан Стефановић. „Микротопонимија села Доњи Љубеш код Алексинца: Прилог ономастици Алексиначког Поморавља". *Јухорски зајис*. Тематски зборник. Ур. Голуб Јашовић и др. Крушевац: Историјски архив, 209–215.

Ћупић 2009: Драго Ћупић. „Именослов Црне Реке". *Ономатолошки прилози*, бр. XIX–XX, 331–445.

Чајкановић 1923: Веселин Чајкановић. *Имена од урока*. Београд: Штампарија Мироточиви.

Шипка–Клајн 2011: Милан Шипка–Иван Клајн. *Име моје и твоје*. Нови Сад: Прометеј.

Штасни 2016: Гордана Шрасни. „Лична имена настала онимизацијом". *Теме језикословне у србистици кроз дијахронију и синхронију*. Зборник радова. Ур. Јасмина Дражић, Исидора Бјелаковић, Дејан Средојевић. Нови Сад: Филозофски факултет, 479–493.

Šimundić 1978: Mate Šimundić. „Motivacija prostih osobnih imena u nas". *Onomasticajugosavica*, 165–175.

Šimunović 2009: Petar Šimunović. *Uvod u hrvatsko imenoslovlje*. Zagreb: Golden marketing.

Dušan R. STEFANOVIĆ

MOTIVATION OF PERSONAL NAMES IN DONJI LJUBEŠ NEAR ALEKSINAC

Summary

The subject of this paper is the motivation of personal names in village Donji Ljubeš, which is located in the northwestern part of Aleksinačko Pomoravlje. The research is based on a corpus that makes both male and female personal names excerpted from birth registers born in that village. The personal names of people are analysed from the semantic aspect. There are 72 male names registered for 172 people and 81 females names registered for 181 people. A total of 153 personal names of Slovenian origin were listed, by which 353 persons were named. This paper contributes to the onomastic research of Aleksinačko Pomoravlje, since the papers of this type in the given area are in deficit.

Key words: Onomastic, personal names, motivation of personal names, Donji Ljubeš, Aleksinacko Pomoravlje.

Рад је предат 6. септембра 2019. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине*, одобрен за штампу.

УДК 811.111'255=163.41
811.111'276.6
81'322.4
doi:10.5937/bastina1949117V

Прегледни рад

*Марија Д. ВУКОВИЋ**
Факултет за саобраћај, комуникације и логистику Будва, Црна Гора

*Јелена Д. РАЈОВИЋ***
Висока техничка школа струковних студија из Урошевца, Лепосавић

УТИЦАЈ МАШИНСКОГ ПРЕВОЂЕЊА НА КВАЛИТЕТ ПРЕВОДА СТРУЧНИХ ТЕКСТОВА СА ЕНГЛЕСКОГ ЈЕЗИКА НА СРПСКИ

Апстракт – Употреба интернет машинских преводиоца има велику и честу праксу у свакодневном животу, као један најдоступнији, а уједно и најлакши начин за превођење како стручне литературе, тако и разних других текстова. Такође, све више можемо видети објављене преводе у којима има доста грешака. У овом раду се налази пилот истраживање, засновано на анализи десет студентских радова анализе машинских превода кратких, истих, стручних текстова у временском распону од три школске године. Циљ овог рада је да покаже колико су поуздани машински преводиоци били некада, а колико су сада као и да ли има промена и којих. Врсте грешака, као и проценти у којој мери су се јављале су анализиране, извршен је контролни превод у обрнутом смеру и на основу тога су донети закључци наведени у раду. Временски распон од три године је показао да су разлике у преводу значајне што упућује на то да је управљање машинским превођењем могуће и то у делу развоја информационих технологија и сарадње лингвиста са стручњацима за информационе технологије. Та сарадња у погледу машинског превођења је неопходна и мора бити стална.

Кључне ријечи: енглески језик, управљање утицајем, машински преводилац, употреба интернет преводиоца, анализа грешака, квалитет превода.

УВОД

Потребе увођења информационих технологија на свим пољима доводи нас до све веће употребе компјутера и интернета у свакодневном животу. Стручна литература која је највећим дијелом на страном језику приморава нас да је преводимо и прилагођавамо својим потребама. Током деценијског рада са студентима, кроз преглед њихових писаних радова примећена је

* Предавач, mariavukov@gmail.com
** Предавач, gvozdena2001@yahoo.com

велика употреба машинског преводиоца, веома често на начин који је био неприхватљив. Текстови који су на тај начин коришћени нису били адекватни за употребу и преводи су били веома лоши, такорећи сводили су се на просту употребу машинског преводиоца у смислу самог копирања датог превода без испављања и анализирања истог. Отуда се јавила идеја за спровођење једног пилот истраживања које се сводило на заједничку анализу текстова на часовима енглеског језика. Кроз такву анализу би и студентима постало јасно које се све грешке јављају приликом машинског превода што би допринело подизању свести о начину паметне употребе машинских преводиоца. Зарад лакшег препознавања грешака, одлучено је да се те анализе раде на кратким стручним текстовима који су били на енглеском језику, а тражени превод на матерњем – српском језику. Гугл преводилац (*Google Translate*), машински преводилац, као један од најдоступнијих, коришћен је за спроведено истраживање којем би се показало и да ли је могуће управљање утицајем машинског преводиоца на квалитет превода кратких стручних текстова са енглеског језика на српски кроз анализу грешака.

ТЕОРИЈСКИ ПРИСТУП: ПРЕВОЂЕЊЕ – МАШИНСКО ПРЕВОЂЕЊЕ

Језик је једно од најважнијих средстава комуникације међу људима. Како би комуникација била успешна, учесници се морају међусобно разумети, то јест треба да на исти начин интерпретирају оно што желе рећи. „Када би се превођење сводило само на однос између два језика, као два семиотичка система, онда би главни, ненадмашни и једини пример задовољавајућег превођења био двојезични речник. Али могло би се рећи да се то, у најбољем случају, коси са здравим разумом који речник сматра средством за превођење, а не преводом". (Еко 2011: 39) Стога се превођење „не одвија између система већ између текстова". (Еко 2011: 39) У том смислу можемо рећи да је превођење облик комуникације међу људима, јер је главна сврха превођења разумевање поруке. Термин превођење, као процес, подразумева сложене мисаоне радње које укључују тумачење изворног текста и преношење значења на циљном језику. Са развојем преводилаштва јавила се потреба за анализирањем начина и самих резултата превођења. (Сибиновић 1990) Готово је немогуће замислити процес превођења без размишљања, јер захтева неисцрпно знање граматике, синтаксе, семантике, вишезначности, идиома, сленга, жаргона и познавање многих других лингвистичких правила изворног језика као и познавање културе његових говорника. Исто такво знање је неопходно и за преношење значења на циљном језику. Треба напоменути још и то да свака врста превођења преводиоцу као захтев поставља поседовање специфичних знања и вештина. Ипак, постоји скуп знања и

вештина који се очекује од преводиоца без обзира на врсту превођења којом се бави. „У тај скуп улази способност декодирања (то јест, разумијевања) изворне поруке и њеног поновног кодирања (то јест, изражавања) у језику примаоца, затим способност вјерног и неискривљеног преношења обавијести, те способност за успостављање комуникацијске интеракције с примаоцима преведене поруке". (Ивир 1978:16)

Идеја о употреби рачунарских програма за нови облик превођења-машинско превођење, стара је колико и први рачунарски системи. Први машински преводи који датирају из шездесетих година XX века, убрзо после појаве првих рачунара, представљали су постојање унапред задате базе података у којој су се налазили одговарајући парови одређених језика, такви преводи су били засновани на једноставној замени речи једног језика речима другог језика. Унапређењем рачунара, односно рачунарских програма и машинско превођење је постајало боље, тако да се каснији модели нису ограничавали само на речи, већ су користили читаве фразе, што је знатно унапредило граматичку структуру текста и превод фраза код којих дословни преводи нису били могући. Машинско превођење је потпоље рачунарске лингвистике и представља употребу рачунарских софтвера у циљу превођења текста или говора са једног језика на други. Машинско превођење, као и све остале софтверске апликације, захтева програмирање. У овом случају састављање двојезичне или вишејезичне базе термина и израза, уношење граматичких правила, граматичких структура и великог броја примера на основу којих би систем могао одредити делове циљног текста који одговарају деловима изворног текста. Рачунарски програми за машинско превођење који се данас користе дозвољавају подешавање за одређене области или професије, на тај начин побољшавају решење ограничене базе дозвољених замена. Упркос почетном ентузијазму и очекивању да ће даљи развој машинског превођења донети релативно брзе и значајне резултате, машински преводи још увек нису достигли ниво тачности који би пружио потпуно аутоматизоване преводе. Међутим његов највећи значај огледа се у помоћи коју пружа преводиоцима, при чему резултати тачности зависе од типа текста који се преводи, у појединим случајевима се тако преведени текстови користе као готов производ. Ипак, актуелни системи још увек не могу произвести превод који је истог квалитета као мануални, тј. ручни превод, посебно уколико је реч о неформалном језику.

Машинско превођење аутоматизује лакши део преводилачког процеса у најбољем случају ако имамо све горе наведено у виду, остало што захтева истраживање, решавање двосмислености, препознавање грешака и њихову обраду, за сад је нажалост недостижно без укључивања људског фактора. Не сме се рећи да је машинско превођење и рад на његовом усавршавању бескористан, машинско превођење може имати корисне резултате. Неки алати за машинско

превођење користе садржај доступан на интернету који обухвата милионе преведених докумената у циљу проналажења језичких образаца и успостављања везе између више језика. Једино се проблем може препознати у томе што се такви резултати могу постићи само у случају одређених типова текстова, уз примену контролисаног језика и завршну обраду коју би вршио човек.

Ако би препустили читав преводилачки процес машини, занемарили би чињеницу да се комуникација одвија у смислу који разумеју људи. Што значи да би тако језик, који је друштвени феномен, био дехуманизован, одвојен од људи, а превођење би довели до математичке и статистичке операције, где се занемарују лингвистичка и друштвена својства. Дословни превод или превођење ван контекста, је неупотребљиво у бројним случајевима и може звучати неумесно и довести до неспоразума. Превод поезије такође није одговарајући употребом машинских преводилаца, „поезија, као супериорнији облик синонимије много је тежа за превођење него што је случај са уобичајеном поруком". (Рајовић 2019) „Уколико се нешто без тешкоћа пренесе из једног језика у други, то онда јесте превод, али никако није реч о поезији." (Громовић 2019)

Машине још дуго неће бити способне да разумеју, што нас наводи да закључимо да је будућност машинског превођења у пружању разумљиве основе коју ће даље дотерати преводиоци и лингвисти. Машински превод код књижевних текстова још дуго ће бити неупотребљив без улоге човека као преводиоца. „Читалац (па и књижевни теоретичар, који је „ангажовани читалац"), нужно се детерминише способношћу да прати сугестије аутора и да их актуелизује. Чин перцепције дела тако постаје сродан акту стварања, јер се њиме успостављају увек нова значења." (Стишовић 2018)

Развој информационих технологија ће вероватно омогућити бар донекле прихватљиве преводе у будућности, поставља се само питање када у будућности. Брзи развој вештачке интелигенције, створиће велику базу знања, речника и меморију и вероватно довести до много финијег и усклађенијег превода у различитим областима.

ОПИС ИСТРАЖИВАЊА

Истраживање спроведено за потребе овог рада односи се на анализу грешака које су се јавиле приликом само просте употребе машинског превођења на кратким стручним текстовима. Период истраживања обухвата две школске године у распону од три године. Тај распон је узет како би исти студенти могли бити укључени у истраживање. Први део истраживања се реализовано 2017. године када су студенти добили задатак да у машински преводилац Гогел унесу кратак стручни текст на енглеском језику и преведу га на српски језик. Имали смо десет група, односно десет текстова сличне дужине, оквирно 400 речи. Добијени превод су само налепили у ворд документ без икаквог

исправљања и обележили све грешке које су препознали као направљене. Добијене грешке смо поделили у пет група, и то: 1) граматичке грешке, 2) техничке грешке, 3) лексичке грешке, 4) стилске грешке и 5) остављено непреведено. Други део истраживања спроведен је на потпуно исти начин код исте групе студената, на машинском преводу истих текстова само три школске године касније, 2019. године.

Кренули смо од претпоставке да машински преводиоци праве грешке и да је потребно одређено знање циљног језика како би се те грешке препознале, такође једна од полазних претпоставки је била да развој информационих технологија доводи и до развоја и побољшања машинских преводиоца. У истраживању и изради рада коришћена је дескриптивна метода, затим метода контрастивне анализе где се упоређује изворни текст са преводом који смо добили. У оквиру контрастивне анализе коришћена је и метода анализе и синтезе где се на основу анализе теоријских приступа и издвојених грешака долази до одређених закључака. Резултати истраживања представљени су графички, бројчано и описно.

Период од три године је сасвим довољан временски распон на основу којег би могли увидети промене које су се десиле, наравно ограничавамо се на мали корпус, кратке стручне текстове али довољне да покажу да ли и у којем смеру се промене дешавају и колико је могуће управљати њима.

Подела грешака је проста и разумљива за све учеснике истраживања, имајући у виду слаб ниво познавања енглеског језика групе која је учествовала у истраживању, као и не баш завидан ниво познавања граматике матерњег језика.

Након добијених анализа грешака за свих десет текстова, узели смо просечни број грешака који се јављао у текстовима, јер нас је у истраживању занимало само да покушамо да утврдимо на основу временског распона од три школске године да ли број грешака варира, у којој групи и где се најчешће јављају. Лингвистичка анализа грешака није рађена, јер би као таква превазишла оквире овог рада.

РЕЗУЛТАТИ ИСТРАЖИВАЊА

Током првог дела истраживања спроведеног 2017. године дошли смо до следећег: укупан број грешака, узимајући у обзир просек на основу свих десет текстова, машинског превода стручног текста са енглеског језика на српски дужине од 400 речи је – 199 што је скоро 50% од укупног броја речи.

Током другог дела истраживања спроведеног 2019. године на истим текстовима код истих испитаника дошли смо до следећег: укупан број грешака, узимајући у обзир просек на основу свих десет текстова, машинског превода стручног текста са енглеског језика на српски дужине од 400 речи је – 54 што је скоро 13,5% од укупног броја речи. Евидентно је да је укупан број грешака

драстично смањен у току временског распона од три године, што наводи на закључак да је рачунарски програм за машинско превођење унапређен.

Грешке које су се јавиле груписане су на следећи начин:

а) ГРАМАТИЧКЕ ГРЕШКЕ

Пре приказа резултата потребно је објаснити шта се све подразумева под граматичким грешкама.

Сви они глаголи који су преведени у погрешном глаголском времену (ограничено само на проста глаголска времена: прошлост, садашњост или будућност), затим именице које нису преведене у тачном роду или броју (мушки, женски или средњи род, односно једнина или множина), придеви који нису преведени у тачном степену поређења (позитив, компаратив или суперлатив). Као што је већ речено у опису, због слабог познавања како енглеског језика тако и граматике српског језика код испитаника, базирали смо се само на основе појмове који су свима били јасни како би могли препознати грешке у тексту.

Просечан број граматичких грешака, на основу анализе свих десет текстова у 2017. години, је је 26 што је 6,5% од укупног броја речи. Просечан број граматичких грешака на основу анализе свих десет текстова у 2019. години је био 6 што је 1,5% од укупног броја речи, односно за 5% мање у односу на 2017. годину (слика 1).

Слика 1 – Граматичке грешке у 2017. и 2019. години

b) ТЕХНИЧКЕ ГРЕШКЕ

Под техничким грешкама подразумевали смо правописне грешке (мало/велико слово, нови ред), интерпункцијске грешке (тачке, зарези и остало).

Од укупног броја речи ових техничких грешака је било најмање у односу на све остале грешке. На основу анализе свих десет текстова, дошли смо до просечног броја од 14 што износи 3,5% од укупног броја речи. Просечан број техничких грешака на основу анализе свих десет текстова у 2019. години је је 7 што је 1,75% од укупног броја речи, а то је за 1,75% мање у односу на 2017. годину (слика 2).

Слика 2 – Техничке грешке у 2017. и 2019. години

c) ЛЕКСИЧКЕ ГРЕШКЕ

Лексичке грешке се односе на оне речи у тексту које могу имати два или више значења, односно, које су преведене тако да не дају адекватан смисао реченици преведеној на наш језик. На пример, енглеска реч „good" има два значења, може бити „добро" и може бити „роба".

Од укупног броја речи, просечан број лексичких грешака је 30 што је 7,5% од укупног броја речи преведеног текста. Просечан број лексичких грешака на основу анализе свих десет текстова у 2019. години је је 15 што је 3,75% од укупног броја речи или за 3,75% мање у односу на 2017. годину (слика 3).

Слика 3 – Лексичке грешке у 2017. и 2019. години

d) СТИЛСКЕ ГРЕШКЕ

Стилске грешке су сличне вокабуларним грешкама, само што се оне односе на више речи или на читаву реченицу, која је у преводу са енглеског језика на српски употребом машинског преводиоца, дала резултат такве реченице да она нема смисао и разумљивост приликом читања.

За разлику од претходних грешака, овај тип грешке се не упоређује у односу на укупан број речи, већ у односу на укупан број реченица које се налазе у преведеном тексту.

Стил писања енглеског језика се генерално разликује од стила српског језика, тако да се проценат грешака тешко може извести прецизно, јер скоро свака реченица може бити другачије преформулисана, како би била у духу

српског језика. Истраживањем и анализирањем текста уочено је 43 грешаке у односу на 92 реченице које се налазе у преведеном тексту, што представља 46,7% од просечног броја реченица, што је статистички релативно велики број грешака које гугл преводилац прави приликом превођења. Просечан број стилских грешака на основу анализе свих десет текстова у 2019. години је 12 што је 3% од укупног броја реченица. Што је за 43,7% мање у односу на 2017. годину (слика 4).

Слика 4 – Стилске грешке у 2017. и 2019. години

е) ОСТАВЉЕНО НЕПРЕВЕДЕНО

„Остављено непреведено" се односи на оне речи које је машински преводилац изоставио приликом обраде текста, тј. приликом његовог превођења.

Статистички гледано укупан број грешака које је преводилац направио приликом обраде је 86 што у односу на просечан број 400 постојећих речи у тексту, представља 21,5% од укупног броја речи у тексту. Просечан број речи које су остављене непреведене на основу анализе свих десет текстова у 2019. години је 14, што је 3,5% од укупног броја речи. Што је за 18% мање у односу на 2017. годину. Овде треба нагласити да је 7 истих речи остало непреведено и у 2017. и у 2019. години што је 1,75% од укупног броја речи. Намеће се закључак да база података у којој су смештени еквиваленти за ова два језика није адекватно ажурирана (слика 5).

Слика 5 – Остављено непреведено у 2017. и 2019. години

ЗАКЉУЧНА РАЗМАТРАЊА

На основу спроведеног истраживања намеће се закључак да временски распон од три године показује изузетно побољшање превода, број грешака које је машински преводилац направио је драстично смањен, самим тим и квалитет превода је много бољи. Питање које се намеће још од шездесетих година XX века је да ли ће машинско превођење заменити људе као преводиоце и даље остаје нејасно. Тренутно је то још увек немогуће, али са брзим развојем информационих технологија, односно вештачке интелигенције, машинско превођење ће сигурно бити знатно успешније. Машине не разумеју значења, рачунарски програм само замењују један текст другим на основу информација које су им људи унапред одредили програмом. Превод без размишљања и разумевања у најбољем случају може бити добар, ако се испуне бројни предуслови или као случајност.

Управљање утицајем машинског превођења на квалитет превода је једино могуће кроз константно усавршавање рачунарских програма за машинска превођења, као и сталним ажурирањем базе података у таквим програмима. Посебно треба обратити пажњу на оне машинске преводиоце који су доступни свима и који су бесплатни, јер се ствара утисак да су они занемарени у односу на оне који се користе на вишим лествицама друштва.

Подизањем свести код корисника интернета о грешкама које се јављају приликом употребе машинских преводиоца у многоме може допринети контроли таквих превода, и ограничити преузимање истих као тачних и даље ширење лоших превода.

Главна разлика између преводилаца и рачунарског програма за машинско превођење огледа се у чињеници да се човек несвесно прилагођава свим околностима. Човек има способност да инедоречен, непрецизан и двосмислен текст и једино он можена адекватан начин прилагодити текст циљној сврси, препознати непостојање одговарајуће граматичке категорије или термина те грешке и одлучити како да се с њима поступи. Једино се човек може опредељити за одређени синоним на основу свог знања или искуства. Начин превођења преводилаца заснива се на великом броју одлука, животном искуству и разумевању значења, што се од машине не може очекивати. Машине често не доносе праву одлуку и резултат машинског превода у већини случајева није оно што се може сматрати природним језиком. „Знање“ и речника код машина је ограничено на оно што су програмери успели унети. Када причамо о недостацима машинског превођења списак је поприличан, али машинско превођење свакако има и позитивних страна и великих потенцијала. Првенствено текст који је машински преведен треба да послужи као полазна основа коју даље дорађују преводиоци и лингвисти.

Употребу машинских преводиоца не можемо ограничити само на оне кориснике који познају добро, пре свега свој матерњи језик, па онда и онај на који преводе жељени текст, али можемо сталним истраживањима и проказима резултата истих подићи свест код корисника о грешкама које се јављају приликом таквих превода. Употреба машинских преводиоца је корисна у смислу управљања временом јер у многоме скраћује време потребно за превод текста, али само уз велику опрезност у смислу исправљања, а пре свега препознавања грешака које он прави.

ЛИТЕРАТУРА

Громовић 2019: Милан Громовић. Есејистика Момчила Настасијевића у мелодијској спирали звука и језика. *БАШТИНА*, св. 47.

Еко 2011: Умберто Еко. *Казати готово исту ствар*. Београд: Paideia.

Ивир 1978: Владимир Ивир. *Теорија и техника превођења*. Уџбеник за I годину позивноусмереног образовања и васпитања средњег ступња преводилачке струке. Карловачка гимназија, Сремски Карловци.

Рајовић 2019: Јелена Рајовић. Елементи кохезије у оригиналу и преводу поезије на примеру песме „Стар си, оче Виљаме“ из романа алиса у земљи чуда. *БАШТИНА*, св. 47.

Сибиновић 1990: Миодраг Сибиновић. *Нови оригинал: Увод у превођење*. Београд: Научна књига.

Стишовић 2018: Ана Миловановић Стишовић. Комуникација са писчевом имагинацијом. *БАШТИНА*, св. 46.

Marija D. VUKOVIĆ
Jelena D. RAJOVIĆ

MANAGING THE IMPACT OF MACHINE TRANSLATION ON THE QUALITY OF THE TRANSLATION OF THE TECHNICAL TEXTS FROM ENGLISH INTO THE SERBIAN LANGUAGE

Summary

The use of Internet machine translators is a common and frequent practice in everyday life, as one of the most accessible and at the same time the easiest way to translate technical literature and other variety of texts. In addition, the number of published translations containing many errors increases on a daily basis. This paper presents a pilot study which is based on ten students' papers dealing with the analysis of machine translations of short, identical, technical texts in the time frame of three school years. The aim of this paper is to investigate the reliability of machine translators in the past and present and whether there are any changes in translations and which. The types of errors as well as percentage to what extent they occurred were analysed. The reverse translation was performed and based on that the results presented in the paper are obtained. The period of three years has shown that the differences in translation are significant. This indicates that the machine translation management is possible, especially in the field of information technology development and mutual co-operation of linguists and information technology experts. The cooperation in the domain of machine translation is necessary and must be permanent.

Key words: English language, management of the impact, machine translator, use of internet translator, error analysis, quality of translation.

Рад је предат 23. септембра 2019. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине*, одобрен за штампу.

УДК 316.644-057.874:[371.3::811.111(497.115)
371:004.738.5
doi:10.5937/bastina1949129K

Оригинални научни рад

*Данијела Г. КУЛИЋ**
Универзитет у Приштини са привременим седиштем у Косовској Митровици, Филозофски факултет, Катедра за енглески језик и књижевност

*Катарина Н. САВКОВИЋ***
Универзитет у Приштини са привременим седиштем у Косовској Митровици, Филозофски факултет

УПОТРЕБА ЈУТЈУБА У НАСТАВИ ЕНГЛЕСКОГ ЈЕЗИКА НА СРЕДЊОШКОЛСКОМ НИВОУ

Сажетак. У доба када се максимално користе све предности технологије, тешко је наћи на аспект живота који се не ослања на неке од иновација данашњице. Са убрзаним технолошким развојем и увећањем базе знања захтева се брзо и ефикасно усвајање савремених информационих вештина, што посредно утиче на осавремењивање и унапређивање наставног процеса. У раду смо настојали да утврдимо у којој мери се у нашој земљи тежи ка оваквом осавремењивању наставе. Спроведено је истраживање са циљем да се испита колико се у учењу и у настави енглеског језика на средњошколском нивоу користи Јутјуб (као важан дигитални медиј), потом и интернет уопште. Дат је преглед владајућих ставова, истакнуте су најважније предности Јутјуба за учење језика и његови битни недостаци. У главном делу рада представљени су резултати истраживања спроведеног међу средњошколском популацијом у Лепосавићу. На крају су предложени критеријуми за одабир квалитетних и прикладних Јутјуб садржаја за потребе наставе енглеског језика, као и препоруке за даља истраживања.

Кључне речи: Јутјуб, учење, енглески језик, настава, модернизација.

Интернет је данас светски феномен, са огромним бројем корисника који се повећава из дана у дан. Године 2018, у статистичким подацима Међународне телекомуникацијске уније (*International Telecommunication Union, ITU*) објављено је да чак половина светског становништва користи рачунар (ITU, 2018.). Приступ интернету глобално има чак 57,8% људи, а ситуација се значајно не разликује ни на просторима наше земље. Према Републичком

* ванредни професор, danijela.kulic@pr.ac.rs
** докторанд, katarinasvkvc3@gmail.com

заводу за статистику, заступљеност рачунара у домовима у Републици Србији износи 72,1%, а преко 3.590.000 лица интернет користи сваког дана.

Интернет привлачи кориснике различитих интересовања, захваљујући богатству садржаја и широком распону услуга и веб-сајтова које нуди – од забавних, спортских и културних, па све до едукативних и информативних садржаја. Интернет користе превасходно тинејџери и припадници млађег дела популације и то, како истичу Догруер и сарадници (Dogruer–Ayyam 2011: 607), углавном за забаву и дружење. Ипак, када се узме у обзир огромна количина информација која се чува на серверима, не може се заобићи ни изузетан потенцијал интернета као средства за учење и информисање. (Милошевић–Контрец 2013: 94)

Значајан сегмент употребе интернета, превасходно међу млађим корисницима, представља Јутјуб (*YouTube*), један од најпопуларнијих веб-сајтова данашњице. Како Ковингтон (Covington–Adams 2016: 192) истиче, Јутјуб је највећа светска интернет платформа за креирање, дељење и проналажење нових видео садржаја, настала 2005. године. Од 2008. године налази се на светској листи десет најпосећенијих веб сајтова (Morreale 2014: 14), а данас је трећи по популарности (Luscombe, 2015, цитиран у Holland 2016: 53). Оваква популарност наговештава да се Јутјуб неминовно користи у великој мери и да интернет корисници проводе значајан део свог времена управо на овом веб-сајту. Јутјуб нуди на милионе видео снимака распоређених у категорије попут: музика, игре, вести, филмови, спорт, образовање, итд. те постоји врло велика вероватноћа да сваки корисник пронађе нешто у складу са својим интересовањима. Путем Јутјуба корисници се могу информисати о светским догађајима, трендовима, актуелним темама. Они могу: гледати најновије музичке спотове, филмове, серије, представе и емисије; пратити спортска и културна дешавања; учити и вежбати вештине уз „уради сам" видее (познатије као *туторијали*), или се једноставно забавити гледањем видео-снимака о животу других корисника. Када се све ово има у виду, није тешко погодити зашто су видео-садржаји Јутјуба нарочито привлачни адолесцентима данашњице, будући да се они, како истиче Тапавички-Дурошић, углавном фокусирају на „визуелно". Ова популација, позната као постмиленијалци[1], рачунаре сматра „подразумевајућим средством за забаву, учење, рад и развој", додаје ауторка (2011: 144). Будући да број видеа етикетираних као „забавни" далеко предњачи на овом сајту, јасно је да се он пре свега користи управо у те сврхе. И мада су се временом јавили и ставови да медији попут телевизије и интернета утичу негативно на развој језичке културе код појединаца (Михајловић 2019: 85), едукативни потенцијал овог веб-сајта се просто намеће, будући да се он,

1 Постмиленијалцима Тапавички-Дурошић назива генерације рођене после 1995. године, у „зрелој фази компјутерске технологије" (2011: 144). За ову групу други аутори користе и термин *Генерација З*.

пре свега, може посматрати као велика база разноврсних информација. Сама форма Јутјуб садржаја чини их изузетно погодним за коришћење у образовне сврхе. Са овим у вези Данимир Мандић (цитирано у Petrović 2016: 34) наводи да комбинација звука, слике и текста значајно повећава проценат меморисања садржаја код ученика. Други, пак, истичу да је „визуално представљање материјала у настави пре свега интересантно ученицима" те сходно томе може допринети подизању њихове мотивације и позитивно утицати на њихов став према предмету (Levie–Lentz 1982, цитирано у Scheiter–Gerjets 2009: 75). Из овога закључујемо да Јутјуб несумњиво може бити наставно средство. Штавише, Јутјуб има чак и неколико предности у односу на традиционалне уџбенике и наставна средства када је у питању учење страног језика.

Прву и најочигледнију предност смо већ поменули; то је чињеница да су садржаји Јутјуба у форми видеа, што само по себи поспешује усвајање материје од стране корисника. Но, како Јутјуб није једини медиј који нуди едукативне садржаје у форми видеа, намеће се закључак да ово није једини узрок његове популарности. Овде долазимо до друге предности, која се намеће када се Јутјуб упореди са другим квалитетним онлајн видео курсевима, а то је да је овај веб-сајт потпуно бесплатан. Корисници могу без икакве накнаде уживати у „благодетима" Јутјуба који је данас прерастао у богату базу знања, а за разлику од осталих онлајн курсева који су такође бесплатни, не захтева ни регистрацију нити дељење података било које врсте (овде се мисли на личне податке; Јутјуб, као и бројни други веб-сајтови заправо тражи од корисника дозволу за прикупљање података о њиховим активностима на интернету, са циљем да им убудуће предлаже видее у складу са њиховим интересовањима). Уз све наведено, Јутјуб веб-сајт је и крајње једноставан за коришћење. Претраживање видеа се врши простим укуцавањем целог или дела назива видео-снимка или уношењем корисничког имена аутора.

Ипак, и поред тога што је користан, бесплатан и лако му се приступа, Јутјуб још увек није заживео као наставно средство јер није сасвим лишен мана. Првенствено, огромна количина видео материјала која се налази на Јутјуб серверима чини да међу квалитетним видео-снимцима има и много некорисног (или чак бескорисног) материјала. Корисници имају потпуну слободу избора при постављању снимака на своје канале, те се може наићи на прегршт снимака људи који обављају најобичније дневне активности, статичних снимака нечије собе, дворишта, зидова, или вишечасовних снимака људи који непомично гледају у камеру. Како корисници имају висок степен слободе при одабиру видео-снимка који ће објавити, намеће се и питање прикладности видеа. Јутјуб није веб-сајт намењен само (нити првенствено) малолетним лицима. Постоји велики број снимака који се, и поред тога што Јутјуб забрањује неке од следећих типова садржаја, и даље задржавају на овом сајту. То су: насилни, сексуално експлицитни

или увредљиви садржаји, затим обмањујући садржаји, садржаји који промовишу мржњу, штетне или опасне радње и тероризам[2].

Ипак, на интернету се могу пронаћи бројни начини да се овакви садржаји избегну и да се ученици заштите од њих приликом коришћења. У ту сврху би било неопходно организовати курсеве обуке за наставнике који би морали да се оспособе за једну нову улогу али и да појачају надзор ученика у току часова.

Бајков (Байков) и сарадници (Бајков–Бајков и др. 2003) закључују да је Јутјуб далеко испред традиционалних наставних средстава када је у питању учење страних језика. Као важну предност истичу, пре свега, чињеницу да аутентични изговор изворних говорника нама страног језика никад није био толико доступан. За разлику од граматика и уџбеника, у којима аутор мора да се довија не би ли пуким описивањем гласа усмерио читаоца ка што исправнијој његовој артикулацији, Јутјуб нам омогућава да у удобности свог дома слушамо и репродукујемо гласове једног језика учећи од његових изворних говорника. Ни најбољи уџбеници нису могли да дочарају тако верно изговор гласова неког језика, закључује Бајков (2003: 107). Осим овога, на Јутјубу се нуде бесплатни часови страних језика, од којих је велики број управо намењен ученицима енглеског као страног језика. Притом постоје и курсеви такозваног ESP (*English for special purposes*) који нуде часове енглеског за посебне области попут економије, права, медицине, информатике, инжењерства, итд. Уколико корисник не жели да се у тој мери посвети учењу језика, а ипак жели да учи и напредује, Бајков предлаже другу могућност: учење језика путем гледања филмова уз поднаписе (од енг. „subtitle“) на матерњем језику или на језику на коме је снимљен филм. Дакле, са преводом или транскрипцијом. (Бајков 2003: 107) Уколико је познавање језика на нешто вишем нивоу, онда се ученик може ослонити и на транскрипције, а уколико је у питању нешто нижи ниво познавања језика код ученика, онда се може користити и превод на матерњи језик. Говорећи о овој теми, Бајков предлаже још једну опцију – гледање филмова синхронизованих на матерњи језик ученика, уз коришћење поднаписа на језику који они желе да науче. На овај начин се ученици и даље могу ослонити на свој матерњи језик и постепено учити страни језик, што носи са собом најмање оптерећења и може се препоручити и онима који тек започињу учење страног језика. Ипак, овај метод се може применити само у оним земљама у којима се страна кинематографска достигнућа подвргавају таквој синхронизацији која је, у нашој земљи, засад у највећој мери резервисана за анимиране филмове за најмлађе гледаоце. Бајков додаје да се овај начин учења може

2 Ово су етикете које Јутјуб користи да означи непожељне садржаје; Јутјуб их предлаже корисницима који желе да пријаве снимак за који сматрају да крши смернице Јутјуб заједнице. Више о овоме може се прочитати на Јутјубовом сајту за подршку корисницима. Линк до сајта се налази испод: <https://support.google.com/youtube/answer/2802027>. приступљено 29.9.2019.

применити не само на филмове, већ и на остале типове забавног садржаја на Јутјубу који нуде опцију коришћења поднаписа (музика, туторијали, спорт...), и закључује да овакав начин учења језика резултира усвајањем нешто природнијег, „разговорног" језика, и лакшим, дугорочнијим памћењем, будући да се језик у оваквој ситуацији повезује са визуелно представљеним догађајима у филмовима, музичким спотовима, покретима тела и гестовима актера итд.

Смернице које је дао Бајков могу се пре свега применити на учење „код куће", односно, представљају углавном смернице за ученике који желе да допуне своје знање. Но, када говоримо о наставнику пред ким је задатак одабира видеа за потребе часа, онда се о врсти видеа и његовој адекватности мора далеко више водити рачуна. Одабрани видео снимци, у складу са циљевима часа, треба да омогуће ученицима овладавање језичким вештинама предвиђеним за тај час (читање, писање, слушање, говорење), што се може постићи или самим садржајем видеа, или активностима након гледања видеа. На пример, како би ученици вежбали писање на енглеском језику, наставник може захтевати од њих да бележе главне идеје видеа и да их потом објасне разреду. На овај начин би ученици вежбали и говор на енглеском језику. На сличан начин се у зависности од избора видеа могу вежбати и вештине слушања и читања. Наставник може дати ученицима задатак да слушајући песме на енглеском језику испишу текстове тих песама. Или, пак, да припреми погрешан текст песме, врло сличан оригиналу и ученицима да у задатак да, слушајући песму, пронађу грешке у тексту. Поред овога, наставник може и избор видеа да усмери на одређен језички систем. Постоји мноштво видеа намењених конкретно усвајању одређеног типа вокабулара. Такође постоји мноштво видео-лекција везаних за енглеску граматику. Могу се пронаћи и предавања професора са угледних универзитета, снимци конференција, интервјуа са стручњацима из области, итд. Још једна важна предност Јутјуба у односу на уџбенике и граматике овде долази до изражаја, а то је чињеница да нове језичке појаве и најновија открића у свету лингвистике могу за свега неколико минута постати доступни јавности на овом веб-сајту. За оне који уче и проучавају језик ово је од изузетног значаја будући да се језик, „као жива категорија" (Спасић 2019: 90), мења и изузетно је тешко држати корак са његовим непрекидним развојем.

Овако гледано, видео-садржаји Јутјуба би могли у великој мери да поспеше процес учења код адолесцената, а наше је мишљење да би се помоћу њега могао значајно унапредити и осавременити сам наставни процес. Овоме у прилог говори и став Д. Кулић и С. Зечевић да комбинација традиционалних метода и савремене технологије, односно комбинација различитих приступа, техника и активности у настави (Кулић–Зечевић 2017: 436) знатно подижу како мотивацију тако и ниво компетенције ученика. У вези са овим, Петровић (Petrović 2013, према Petrović 2016: 28) на тему увођења

дигиталних медија у реализацију наставе каже да они омогућавају висок степен слободе у реализацији наставе и да омогућавају наставницима да „успешно симулирају стварност тамо где је то опасно или [је] тешко изводљиво приказати је". Петровић закључује да би такав вид коришћења интернета био погодан и прикладан за наставу будући да би наставници у потпуности контролисали наставне садржаје и активности ученика (2016: 34).

Идеја о увођењу Јутјуба у наставу свакако није пионирска, и могу се пронаћи бројни радови страних аутора који су писали на исту тему (нпр. Алмураши (Almurashi 2016)) у свом раду разматра најефектнији начин за имплементацију Јутјуба у наставу страних језика, Девит и сарадници (DeWitt–Alias 2013) говоре о коришћењу Јутјуба на часовима сценске уметности, Ленс и Кичин (Lance–Kitchin 2007) предлажу коришћење Јутјуба на мастер студијама у области маркетинга, итд.). Ипак, чињеница је да, барем на нашим просторима, ова идеја још увек није заживела те да се имплементација овог и сличних дигиталних медија врши обазриво и лагано, делом из разлога што би она подразумевала стално стручно усавршавање наставника, „а то су обавезе које наставници нерадо примају", наговештава Мандић, поготово „у условима кад им није материјални положај онакав какав би требало да буде с обзиром на послове и задатке које обављају". (Мандић–Мандић 1996: 4) И Арсенијевић на сличан начин објашњава „кашњење" иновација у нашој земљи и додаје да су, за њихово увођење, Косову и Србији потребне „озбиљне институционалне реформе". (Арсенијевић–Радосављевић 2017: 270)

Пре него што представимо резултате истраживања о употреби Јутјуба у настави и код учења енглеског језика на средњошколском нивоу, сматрамо да је нужно истаћи разлику између учења језика, које је у домену нашег рада, и усвајања језика. *Усвајање* (енг. *acquisition*) је појам који се користи да означи „упијање" језика без свесне намере да се језик научи. Хармер (Harmer) истиче да је способност усвајања језика индивидуална ствар и да је то један од разлога зашто одређени појединци лако „покупе" (прим. прев: Хармер употребљава термин *„pick up"*) језик без похађања формалних часова језика, слично деци која усвајају матерњи језик. *Учење* је, с друге стране, свесно и организовано, намерно проучавање језика са циљем да се њиме овлада, истиче Хармер. (Harmer 2007: 50) У овом смислу, ђаци уче језик на часовима страног језика у оквиру формалног образовања, затим похађајући курсеве и часове страног језика, и слично.

МЕТОД

Циљ истраживања је да покаже у којој мери средњошколци и њихови наставници користе Јутјуб веб-сајт за учење, односно подучавање енглеског језика. У истраживању се пошло од претпоставке да ученици средњих школа у великој мери користе интернет. Такође се претпоставља да значајно

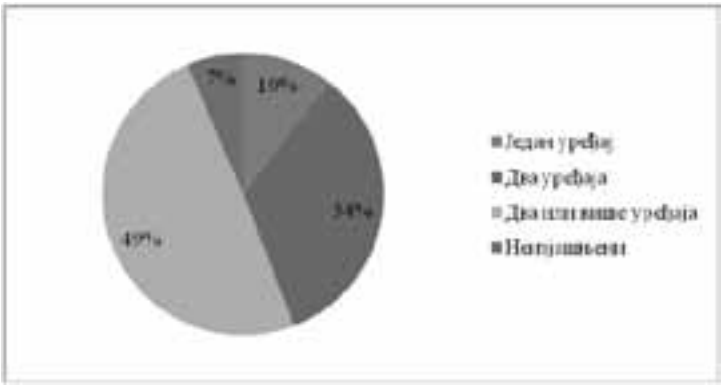
време проведено на интернету, пре свега на Јутјубу, ученици посвећују учењу страног језика какав је, на пример, енглески. С друге стране, очекивано је да се наставници средњих школа мало служе или се уопште не служе Јутјубом као наставним средством.

У истраживању је коришћен квантитативни метод. За потребе истраживања конструисан је анонимни упитник који је имао 21 питање затвореног типа. Коришћена је Ликертова петостепена скала, а понуђени су одговори од 1 до 5, при чему је 1 „никада", а 5 „сваки дан". Статистичка обрада података обављена је у SPSS програму , помоћу којег је извршена статистичка процедура израчунавања средње вредности у процентима.

Испитаници су ученици Средње школе „Никола Тесла" у Лепосавићу, који су добровољно пристали да попуне упитник. Учествовали су ученици првог, другог и четвртог разреда Гимназије и Економске школе. Важно је поменути да узорак чине ученици не само са територије општине Лепосавић, већ и из читавог косовско-митровачког округа, што узорак чини релевантим, будући да осликава стање међу средњошколцима са севера Косова и Метохије. У истраживању је учествовало 76 испитаника.

РЕЗУЛТАТИ

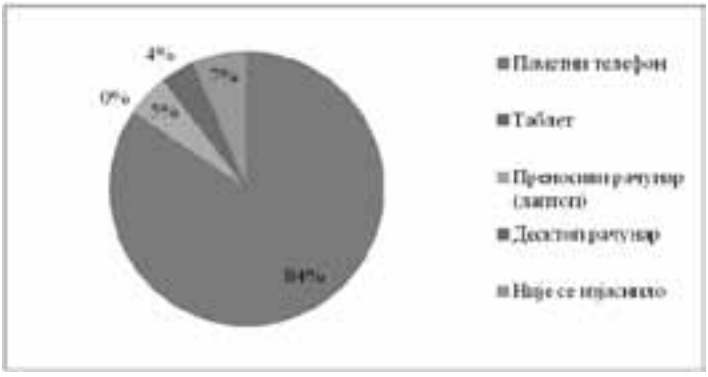
У овом делу рада биће приказани резултати истраживања до којих се дошло на основу теста самоперцепције ученика Средње школе „Никола Тесла". Од ученика се захтевало да одговоре на 21 питање везано за употребу интернета и Јутјуба (*Табела 1*), као и на питања везана за број и врсту уређаја које поседују (*Графикон 1, Графикон 2*), а помоћу којих могу да приступе интернету. Следећи графикон процентуално представља степен „умрежености" ученика, односно показује колико уређаја за приступ интернету они користе.

Графикон 1. Број уређаја за приступ интернету које ученици поседују

Графикон 1 показује колико се заправо ученици данас ослањају на технологију и интернет, будући да свега 10% ученика поседује само један уређај за приступ интернету. Значајно већи број ученика (34%) поседује два, док готово половина испитаника за приступ интернету користи више од два уређаја (паметни телефон, лаптоп, таблет, десктоп рачунар...).

Даље, из наредног графикона (*Графикон 2*) видимо да се студенти већински опредељују за паметни телефон када је приступ интернету у питању (84%), из чега се може закључити да им је преносивост и доступност, какву нуди мобилни телефон, веома важна. На другом месту је лаптоп рачунар, који представља спој функционалности и преносивости, док је на трећем месту десктоп рачунар, за који се опредељује свега 4% ученика.

Графикон 2. Уређаји које ученици најчешће користе за приступ интернету

Кључни део рада чине резултати приказани у следећој табели. Првих једанаест питања односе се на учесталост употребе интернета код испитаника. Питања 1–5 испитују степен употребе интернета и Јутјуба у сврхе које се не тичу школе/школског градива, док питања 6–11. испитују степен употребе интернета за учење/обнављање школског градива (где спада и учење енглеског језика). Преосталих десет питања (12–21.) се тичу употребе интернета и Јутјуба у току наставе (као наставних средстава). Будући да се није показало да постоји битна разлика међу одговорима мушких и женских испитаника, у резултатима није направљена дистинкција између ове две групе.

Као што се може видети из табеле, на прво питање (да ли користите интернет), 100% ученика је одговорило са „сваки дан", што не изненађује, будући да је у складу са ониме о чему смо говорили у уводном делу рада. На друго питање, везано за коришћење Јутјуба, чак 86% испитаника одговорило је да свакодневно користи Јутјуб. Из табеле се може видети да нико од ученика Јутјуб не користи ређе од неколико пута недељно. Што се сврхе коришћења овог веб-сајта тиче, Јутјуб свакодневно за разоноду (питање бр. 3) користи 87% ученика (слушање музике, гледање филмова, серија...).

Табела: Употреба Јутјуба код учења и у настави енглеског језика на средњошколском нивоу

Ред. бр.	Никада	Једном месечно	Једном недељно	Неколико пута недељно	Сваки дан
1.	0%	0%	0%	0%	100%
2.	0%	0%	0%	14%	86%
3.	0%	0%	3%	10%	87%
4.	8%	6%	16%	32%	38%
5.	10%	10%	14%	38%	27%
6.	32%	38%	13%	10%	6%
7.	32%	25%	14%	21%	8%
8.	26%	23%	19%	18%	13%
9.	13%	12%	14%	25%	36%
10.	31%	22%	18%	18%	10%
11.	47%	27%	13%	6%	6%
12.	51%	34%	8%	8%	0%
13.	56%	26%	5%	13%	0%
14.	74%	18%	4%	4%	0%
15.	66%	21%	8%	3%	3%
16.	78%	14%	3%	3%	3%
17.	70%	22%	5%	3%	0%
18.	90%	4%	4%	1%	1%
19.	81%	12%	4%	4%	0%
20.	88%	8%	0%	4%	0%
21.	90%	3%	4%	3%	0%

Нешто мањи број њих га у сврху информисања користи свакодневно (38%), док га незнатно мањи проценат ученика користи неколико пута недељно (32%). Такође, (питање бр. 5) неколико пута недељно већина ученика погледа неку врсту едукативних садржаја који нису везани за школски програм (38%), али се број ученика који бирају одговор „сваки дан" и „неколико пута недељно" значајно смањује када се ради о садржајима везаним за школско градиво. Тако, на пример, на питање број 6, (да ли користе Јутјуб за гледање видео лекција како би научили/обновили школско градиво), највећи проценат (38%) ученика – је одговорио са „једном месечно", док се чак 32% ученика изјаснило да ово никада не чине. Сразмерно мали број ученика користи овај веб-сајт за учење страних језика (питање бр. 7). Показало се да највећи број њих (32%) никада не учи страни језик помоћу овог веб-сајта, док мали број ученика то чини свега једном месечно (25%). И код 8. питања, везаног за коришћење Јутјуба за учење енглеског језика, добили смо сличне резултате – 26% испитаника се изјаснило да никада не учи енглески језик помоћу овог веб-сајта, 23% њих то чини свега једном месечно, а само 19% њих једном недељно.

Број ученика који уче енглески језик путем Јутјуба више пута недељно је занемарљив. Код 9. Питања (колико често гледају забавне видео садржаје на енглеском језику са циљем да науче језик) значајан проценат ученика – њих 36% – је одговорило са „сваки дан". Ово је интересантан скок у односу на претходно добијене резултате када је у питању учење енглеског језика помоћу Јутјуба, о чему ће бити више речи у дискусији. На последња два питања (10. и 11.) о коришћењу Јутјуба за савладавање енглеског вокабулара и граматике добили смо следеће резултате: енглеску граматику на Јутјубу свакодневно учи свега 10% ученика; 18% њих то чини неколико пута недељно; нешто већи проценат (22%) једном месечно док највећи број ученика (31%) никада не користи Јутјуб у ову сврху. Сличне резултате смо добили и када је у питању учење енглеског вокабулара. Неколико пута недељно или чешће Јутјуб у ову сврху користи свега 6% ученика, 27% једном месечно учи енглески вокабулар помоћу овог веб-сајта, док готово половина испитаника (47%) ово никада не чини.

Наредна питања (12–21.), као што смо већ поменули, односе се на употребу Јутјуба као наставног средства. На прво од ових (12. питање), да ли наставници користе интернет током часова, 51% ученика је одговорило да они то никада не чине, док се 34% њих изјаснило да наставници интернет користе свега једном месечно. Занемарљив број њих одговорио је да се то чини чешће од поменутог.

На наредно (13.) питање – да ли се Јутјуб користи као наставно средство током часова – чак 56% испитаника изјаснило се да се то никада не чини, а свега 26% њих је одговорило да се то чини једном месечно. Број оних који сматрају да се то чини чешће је поново занемарљив. На 14. питање, да ли наставник енглеског језика користи Јутјуб веб-сајт као наставно средство, чак 74% ученика заокружило је одговор „никада".

Питања број 15 и 16, која испитују да ли се чешће пуштају филмови, серије, музички спотови и исечци из филмова на српском или енглеском језику, природно, нису дала значајно другачије резултате, будући да се из претходна три питања могло установити да се Јутјуб у настави у овој средњој школи готово и не користи. На 17. питање, да ли наставник пушта едукативне видее и/или документарне снимке на енглеском језику, 70% ученика заокружило је одговор „никада", али је 22% студената заокружило одговор „једном месечно", о чему ћемо касније дискутовати. На наредно питање (18.), да ли наставници пуштају видео-снимке ове врсте на српском језику, готово сви ученици (90%) одговорили су са „никада", а број ученика који се изјаснио да се то чини једном месечно или чешће од тога је занемарљив. Коначно, и на последња два питања (да ли наставник користи за представљање енглеског вокабулара/објашњавање граматике) око 90% ученика одговорило је са „никада", што је сасвим у складу са резултатима добијеним на прва три полазна питања.

АНАЛИЗА И ДИСКУСИЈА

Добијени резултати се у великој мери поклапају са оним што је о овој теми речено у литератури. Ова старосна група, како је већ наведено у раду (према Тапавички–Дурожић, 2011.), у великој мери користи интернет, што потврђује и прву хипотезу аутора. Показало се такође и да ученици подједнако често и у истој мери користе и Јутјуб веб-сајт. Питање које се тицало броја уређаја које ученици поседују, а помоћу којих се могу повезати на интернет, додатно говори о „умрежености" данашњих генерација и о њиховој снажној вези са технологијом, што најочигледније потврђује чињеница да 100% испитаника свакодневно користи интернет.

Поставља се питање, да ли овако учестала и прекомерна употреба технологије омета ученике у свакодневним школским обавезама? Судећи по чињеници да су 29% испитаника одлични ученици, може се једино закључити да су они или научили да ускладе време коришћења интернета и бављења школским обавезама, или пронашли начин да технологију интегришу у свакодневни процес учења. Ипак, број ученика који користе интернет у едукативне сврхе је, нажалост, јако низак.

Међутим, охрабрујућа је чињеница да, иако у знатно мањој мери користе Јутјуб у циљу савладавања школског градива и учења језика, они и те како умеју да пронађу садржаје који ће им помоћи код усвајања енглеског језика (питање 9.). Овде се мисли, пре свега, на гледање садржаја на енглеском језику који *нису* едукативног карактера (филмови, музички спотови, ТВ емисије), али које ученици *циљано* пуштају како би боље овладали енглеским језиком. Будући да је ово свакако ближе Хармеровој дефиницији „усвајања" него учења језика, ауторке су се одлучиле управо за овај термин. Што се учења вокабулара и граматике помоћу Јутјуб видеа тиче, мишљења смо да висок проценат испитаника који то никада не чине није сасвим у складу са тенденцијом ових генерација да се ослањају на технологију. Међутим, не може се тврдити ни да је разлог због ког ученици не користе Јутјуб за учење енглеског (и/или других језика) непознавање благодети ове технологије. Приказано стање би се, можда, могло објаснити и мањком интересовања за учење језика, или недостатком жеље за учењем енглеског језика конкретно. Додатна истраживања на ову тему омогућила би да се то засигурно утврди. Било како било, без обзира на њихове личне афинитете, може се закључити да су ученици несумњиво увидели огромни едукативни потенцијал овог медија.

Што се тиче употребе Јутјуба као наставног средства на средњошколском нивоу, одговори који су ученици дали на питања 11–20. несумњиво потврђују нашу хипотезу да се Јутјуб изузетно мало користи у настави, односно, да се користи врло ретко. Ни на једно од постављених питања, проценат ученика који су одговорили са „једном недељно" , „више пута недељно" или „сваки дан"

није био значајно висок. На три од 10 питања, имали смо пораст у броју ученика који су заокружили одговор „једном месечно". Чињеница да су добијени овакви резултати (у вредностима од 20% до 30%), иако се већина студената изјаснила да на њиховим часовима наставник није никада користио овај медиј, могла би се објаснити разликом међу одељењима. Наиме, могуће је да су у питању ученици само једног одељења чији наставник енглеског језика на својим часовима једном месечно користи Јутјуб у сврху подучавања. Ово би се могло прецизније одредити додатним истраживањем у коме би се одељења посматрала одвојено уз посебне упитнике за њихове наставнике.

На основу добијених резултата може се са сигурношћу рећи да се у нашим школама још увек не даје много простора оваквој врсти технологије. Традиционални начин наставе преовладава и, мада се повремено јаве покушаји да се настава „освежи" новинама (у појединим одељењима, код појединих наставника), чињеница је да је Јутјуб и даље задржава ван наших школа.

Сами ученици Јутјуб далеко чешће користе за забаву и разоноду, нешто мање за информисање, а врло мало за учење и обнављање школског градива. Овде спада и учење страних језика, какав је енглески језик, те можемо рећи да је наша друга хипотеза овим резултатима оповргнута, будући да ученици, нажалост, користе едукативни потенцијал Јутјуба у далеко мањој мери од предвиђене.

ЗАКЉУЧАК

На основу добијених резултата може се закључити да се Јутјуб веб-сајт у настави недовољно користи, премда се ученици њиме изразито много служе. Истраживање је потврдило да студенти у великој мери користе интернет и Јутјуб као средство за забаву, информисање и учење. На основу овога, може се закључити да су они, као „постмиленијалци", и те како свесни великог потенцијала овог медија за наставу и учење, те да су научили да га веома вешто интегришу у своју свакодневницу.

Овим радом желели смо да покажемо да је неопходно следити њихов пример и покушати да у што краћем року и што ефикасније укључимо ове медије у образовни процес нових генерација. Традиционална настава која се, нажалост, још увек примењује у нашим школама далеко од тога да је у стању да одговори на комплексне захтеве модерног друштва којих је временом све више. У доба нагомилавања знања, ученицима су потребна нова средства и методе не би ли њима овладали, а наш је став да би се одмереном и адекватном употребом Јутјуб видео-садржаја обогатила настава, а градиво приближило ученицима и учинило занимљивијим и уопште, продуктивност на часовима подигла на већи ниво. Међутим, чињеница је да наш образовни систем врло лагано и обазриво прихвата новине у виду ових и сличних

технологија, те да би њихово инкорпорирање изискивало много новчаних улагања, времена и труда. Водећи се закључцима Данимира Мандића (1996), могло би се рећи да ни сами наставници још увек нису стекли слободу или, пак, довољно вештине да би се служили интернетом, рачунарима и новинама ове врсте, стога би усавршавање наставног кадра и набавка опреме били први корак ка овом циљу.

Мишљења смо да би било корисно поновити ово истраживање у другим школама и/или са испитаницима другог узраста, како би се открили могуће разлике у ставовима ученика или у степену коришћења Јутјуба у учењу и настави. Такође би било интересантно урадити компаративно истраживање и упоредити одговоре ученика средње школе са одговорима студената, што би нам пружило ширу слику и потпунији увид у стање ствари.

ЛИТЕРАТУРА

Almurashi 2016: Wael Adulrahman Almurashi. "The Effective Use of YouTube videos for Teaching English Language in Classrooms as Supplementary Material at Taibah University in Alula". *International Journal of English Language and Linguistics Research*, 2016. <https://www.researchgate.net/publication>. [12.10.2019].

Арсенијевић–Радосављевић 2017: Ољa Арсенијевић, Милан Радосављевић. „Компаративна анализа социо-културних односа према иновацијама студената из Србије, Војводине и са Косова". *Баштина*, 2017. <http://www.iskp.co.rs/wp-content/upload/2017/07/Bastina-42.pdf>. [21.10.2019].

Байков–Байков и др. 2013: Владимир Байков, Дмитрий Байков, Екатерина Крылова. *„Википедия и YouTube для всех"*. Москва: ДМК Пресс.

DeWitt–Alias et al. 2013: Dorothy DeWitt, Norlidah Alias, Saedah Siraj, Mohd Yusaini Yaakub, Juhara Ayob, Rosman Ishak "The Potential of YouTube for Teaching and Learning in the Performing Arts". *Procedia – Social and Behavioral Sciences*, 2013. <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S1877042813038846?fbclid=IwAR3F-WESJvhrc125hytFzLZA5mJZ3InnvoX_OhGevm2y2iTdsrySppeoXnE#!>. [21.10.2019].

Dogruer–Eyyam et al. 2011: Nazan Dogruer, Ramadan Eyyamb, Ipek Menevisab. "The use of the internet for educational purposes". *Procedia - Social and Behavioral Sciences*, 2011.<https://www.researchgate.net/publication/271617625_The_use_of_the_internet_for_educational_purposes>. [21.9.2019].

ITU 2018: ITU. *Measuring the Information Society Report: Volume 1*. <https://www.itu.int/en/ITU-D/Statistics/Documents/facts/ICTFactsFigures2017.pdf>. [20.9.2019].

Covington–Adams et al. 2016: Paul Covington, Jay Adams, Emre Sargin. "Deep Neural Networks for YouTube Recommendations". *Proceedings of the Recommender Systems Challenge*, 2016. <https://static.googleusercontent.com/ media/research.google.com/en//pubs/ archive/45530.pdf>. [21.9.2019].

Кулић–Зечевић 2017: Данијела Кулић, Снежана Зечевић. „Мултиписменост у образовању: глобално средство споразумевања и нови *есперанто*". *Глобализација и локализација: међународни тематски зборник*. Зборник радова. Косовска Митровица: Филозофски факултет Универзитета у Приштини. 435–450.

Lance–Kitchin 2007: Justin Lance, Paul James Kitchin. "Promoting the individual learning styles of Masters Students studying marketing- related modules through the use of YouTube video-clips". *Investigations in University Teaching and Learning*, 2007. <https://www.researchgate.net/publication/228770390>. [15.10.2019].

Мандић–Мандић 1996: Петар Мандић, Данимир Мандић. „Образовна информациона технологија". Београд: Учитељски факултет.

Милошевић–Контрец и др. 2013: Хранислав Милошевић, Наташа Контрец, Данијел Ђошић. *Вештине комуницирања*. Београд: Природно-математички факултет Универзитета у Приштини.

Михајловић 2019: Милица М. Михајловић. „Лексикологија у наставним плановима и програмима у школским уџбеницима". *Баштина*, 2019. <http://www.iskp.co.rs /wp-content/upload/2019/06/Bastina-47.pdf>. [20.10.2019].

Morreale 2014: Joanne Morreale. "From homemade to store bought: Annoying Orange and the professionalization of YouTube". *Journal of Consumer Culture*, 2014. <https://www.researchgate.net/publication>. [15.10.2019].

Petrović 2016: Marina Petrović. *Model e-učenja za podršku razvoju informatičkih kompetencija zaposlenih u obrazovanju*. Doktorski rad. Novi Sad: Prirodno-matematički fakultet. <http://nardus.mpn.gov.rs/bitstream/handle/123456789/7184/ Disertacija6877.pdf? sequence=2&isAllowed=y>. [13.10.2019].

РЗС 2018: Републички завод за статистику. *Употреба информационо-комуникационих технологија у Републици Србији*. Београд: Републички завод за статистику. < http://publikacije.stat.gov.rs/G2018/Pdf/G201816013.pdf>. [25.9.2019].

Спасић 2019: Наташа Спасић. „Поредбене иили начинске конструкције од Вука до данас". *Баштина*, 2019. <http://www.iskp.co.rs/wp-content/upload/2019/09/Bastina-broj-48.pdf?fbclid=IwAR2E89s1wCFAzUna7uF8z6aDkWaWNrKWAXFtiWKgaT8k FbVGAiLcuvPAwhw>. [17.10.2019].

Тапавички Дуроњић 2011: Татјана Тапавички Дуроњић. „Постмиленијумска генерација у умноженој стварности". *Култура полиса*, 2011. <http://kpolisa.com/KP16/kp16-III-2-TatjanaTapavickiDuronjic.pdf?fbclid=IwAR3EUSD7rY1UQrUBZeMwmrpNeEPSeVzqxqGtk24UK6mnON5HF1cq9y5mqtg>. [15.10.2019].

Harmer 2007: Jeremy Harmer. *The Practice of English Language Teaching (4th edition.)*. <https://www.academia.edu/25472823/The_Practice_of_English_Language_Teaching_4th_Edition_-_Jeremy_Harmer 21.9.2019>. [21.10.2019].

Holland 2016: Margaret Holland. "How YouTube Developed into a Successful Platform for User-Generated Content". *Elon Journal for Undergraduate Research in Communications*, 2016. <https://www.elon.edu/u/academics/communications/journal/ wp-content/uploads/ sites/153/2017/06/06 _Margaret_Holland.pdf>. [17.10.2019].

Scheiter–Gerjets et al. 2009: Katharina Scheiter, Peter Gerjets, Thomas Huk, Birgit Imhof, Yvonne Kammerer. "The effects of realism in learning with dynamic visualizations". *Learning and Instruction*, 2009. <https://www.sciencedirect.com/science/article / abs/pii/S0959475208000819?via%3Dihub>. [27.10.2019].

Danijela G. KULIĆ
Katarina N. SAVKOVIĆ

THE USE OF YOUTUBE FOR TEACHING ENGLISH IN HIGH SCHOOLS

Summary

Finding an aspect of life in which we do not rely on technology is almost impossible in an era in which its benefits are used to the utmost. Rapid technological changes and quickly growing knowledge base demand from us to acquire informational skills efficiently, which indirectly lead to improvements and updates in the teaching process. The aim of this paper is to investigate the scope of modernization of the teaching process in our country. A research was conducted in order to determine the extent of use of YouTube (as an important digital medium) and the Internet in general at a high school level. An overview of the prevailing attitudes on this topic is given, as well as the advantages and disadvantages of YouTube in the context of language learning. Results of the research that was conducted among the high school students in Leposavić are given in the main part of the paper. Finally, suggestions for selection of suitable teaching/learning video-contents were given, as well as recommendations for potential additional research in the future.

Key words: YouTube, learning, the English language, teaching, modernization.

Рад је предат 4. новембра 2019. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине*, одобрен за штампу.

БАШТИНА

ПОЛИТИКОЛОГИЈА СОЦИОЛОГИЈА ПРАВО И ЕКОНОМИЈА

УДК 303:001.891(497.115)
doi:10.5937/bastina1949147T

Оригинални научни рад

*Петар Д. ТАНЧИЋ**
Универзитет „Унион – Никола Тесла“, Факултет за пословне студије и право, Београд

*Драган Љ. ТАНЧИЋ***
Институт за српску културу Приштина – Лепосавић

ПРИМЕНА АНКЕТНОГ УПИТНИКА У МЕТОДОЛОГИЈИ ДРУШТВЕНИХ И ПОЛИТИЧКИХ НАУКА НА ПРИМЕРУ КОСОВА И МЕТОХИЈЕ***

Апстракт: У методологији друштвених и политичких наука, општепозната је чињеница да без анкетних испитивања и анкетних упитника није могуће спровести многа истраживања, нити доћи до нових научних сазнања. То је детерминисано, с једне стране, научном облашћу, а с друге, темом, пројектним задатком, идејном скицом, нацртом научне замисли и односом концептуализације према предистраживању и према интерпретацији и практиковању резултата истраживања. Анкета је техника методе испитивања а анкетни упитник инструмент и њихова примена изискује мноштво научних и стручних активности, почев од планирања анкетних испитивања, до израде анкетног упитника, формулације и форме питања, и др. У научном фонду постоје „два општа приступа схватања анкете. С једне стране, имамо схватања која под анкетом подразумевају научни метод... а с друге стране, имамо схватања која под анкетом подразумевају само једну од техника научне методе испитивања“ (Tančić, Tančić 2019: 185).

Кључне речи: Анкетна испитивања, анкетни упитник, истраживање, методологија, подаци, прикупљање података, обрада података.

ПЛАНИРАЊЕ АНКЕТА И ИЗРАДЕ АНКЕТНОГ УПИТНИКА

Један од битних чинилаца сваког научног истраживање односи се на планирање анкета и израде анкетног упитника. Планирање анкета и израда анкетног упитника је суштински одређено концептуалним оквиром,

* Дипл. политиколог, deimos_kod@yahoo.co.uk
** Ванредни професор, dragan_tancic@yahoo.com
*** Рад је написан у оквиру пројекта „Материјална и духовна култура Косова и Метохије“, Ев. број: 178028, који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

темом, пројектним задатком, идејном скицом, нацртом научне замисли, односом концептуализације према предистраживању и према интерпретацији и практиковању резултата истраживања. У контексту исказа у претходној реченици, у научном фонду генерално узев, постоји једна „научна празнина" и то када се има у виду примена анкете и анкетних испитивања на примеру модела. Тако, нпр. „разликују се следећи модели „теоријски, практични, реални, глобални, аналитички, типолошки.... мешовити или комбиновани модели, као што су на пример: теоријско-практични, структурално-функционални..."(Гордић, Танчић 2019:181). Неспорно је да се о примени анкете, њеном планирању и изради анкетних упитника, када се ради о моделима које смо навели, веома мало пише. С друге стране, савремена пракса и потребе показују нам да се и у овој области у наредном периоду мора посветити далеко више пажње одн. истраживања. Када се говори о циљевима анкете морамо навести и став Мозера, где он наглашава да се на првом месту морају одредити циљеви анкете који проистичу из циљева истраживања, а потом, током дефинисања општег плана прикупљања података мора доћи до изражаја методолошко начело комплементарне употребе различитих средстава и поступака. То фактички значи да се мора проценити да ли је анкета подесна за прикупљање одређених искуствених података односно да ли се њоме могу добити потребна обавештења о појави или процесима који треба да се истраже. Тако, нпр. било би погрешно ослонити се само на анкету у испитивању деце о вршњачком насиљу, уколико би у узорак ушла деца од 1. до 8. разреда основне школе, јер је неспорно (обзиром на узраст и њихове интелектуалне способности) да са децом од 1. до 4. разреда требало би да се примени интервју, а анкета на старијим узрастима, и сл. Мозер је у својој монографији још пре 60 година, истакао да су основни проблеми планирања анкете циљеви и средства, методе које ће се користити, предрачун трошкова, утрошак времена, рада, прикупљање података, упитници, грешке, теренски рад, претходно проверавање и пилот анкете (Мозер 1962: 55–65). Он је под обухватношћу анкете сматрао методолошке проблеме тј. од кога тражити податке, које методе употребити за њихово прикупљање и како их обрадити, анализирати и интерпретирати (Мозер 1962: 65–71).

Када су циљеви и битни садржаји анкете утврђени, потом се постављени циљеви теоријски разраде и преводе на операционални језик. Теоријска елаборација циљева неопходна је, јер је битно да се узму у обзир релевантна теоријска сазнања, да се изврши рашчлањивање садржаја основних циљева истраживања и да се укаже који искуствени односи морају да буду испитани, те следствено томе и који искуствени подаци су нужни у ту сврху. То значи да теоријски план анкете треба да садржи јасан преглед основних претпоставки које се желе испитати. Даља операционализација састоји се у указивањима, како да се истраживање изведе. Досадашња пракса је показала,

да се планови многобројних анкета недовољно теоријски разрађују, тако да се битни искуствени чиниоци и својства разних друштвених односа и стања не дефинишу са ширег теоријског аспекта, а операционално се одређују недовољно адекватним, искуственим показатељима који им, у најбољем случају, само делимично одговарају. Пример је економски или друштвени положај који се одређује само висином зараде или типом продукционих односа и сл. Теоријска разрада постављених циљева анкете развија њене основне садржинске задатке а операционализација теоријског плана указује на сасвим конкретан искуствени садржај о коме треба прикупити обавештења.

Према Руди Супеку функције упитника су: „упитник или протокол интервјуа служи у две сврхе: једном мора изразити циљеве истраживања у облику посебних питања, то јест добити потребна обавештења или податке; а други пут мора помоћи анкетару да ступи у додир с испитаником и одобровољи га да даде потребња обавештења....Друга функција је упитника... да помогне анкетару како би довео испитаника у такво расположење да му што лакше и добровољно саопћи своја мишљења". ...како постављамо питања. Да бисмо добили потребне одговоре или обавештења од испитаника, који пут је могуће поставити директна питања.....Но, има случајева кад треба рачунати да у неким питањима испитаници нису вољни да нам без отпора пружају потребне податке. Тада је најбоље употребити индиректни начин приступа тим питањима, што се постиже тако да се значајна питања ставе у један смислени контекст који испитанику не изгледа друштвено важан" (Supek 1995: 396). Потом, исти аутор наводи предности упитника и врсте података у упитнику: „Велика предност упитника није само у томе што га можемо примењивати на разне типове популације, и на различите типове истраживања, већ и на једно веома широко поље различитих информација које можемо помоћу њега добити. Садржај питања која постављамо у току једне анкете можемо класификирати на различите начине. Углавном можемо разликовати четири категорије података: 1) Лични подаци и подаци потребни за идентификацију испитаника и упитника у току обраде, 2) Подаци о околини (објективни услови под којима се одвија нека делатност, на пример, услови рада у једној радионици), 3) Подаци о понашању (на пример, у економици, што човек купује или на што троши, на што употребљава „слободно време", итд, и 4) Подаци о разини информисаности, мишљењима, ставовима, мотивима и тежњама. Овај део упитника често је и најзамашнији, нарочито ако се ради о испитивању ставова и мишљења. Да бисмо могли утврдити солидност нечијег мишљења или става, потребно је често претходно утврдити разину његове информисаности. Код испитивања мишљења и ставова, у многим случајевима не задовољавамо се само тиме да утврдимо једно мишљење већ и облике (pattern) ставова или мишљења, то јест унутарње везе или повезаност одређених ставова. Нас ће занимати да ли се противници Атлантског

пакта разликују не само по занимању или броју него и у неким другим питањима, политичког и идеолошког значаја, да ли заузимају друкчије ставове од присталица Атлантског пакта. Испитивање мотивације и тежња или очекивања је један од најтежих и најспорнијих видова испитивања ставова" (Supek 1995: 396). Затим, Супек истиче моменте о којима се мора водити рачуна када се састављају анкетни упитници: „М. Партен (11) саветује да код састављања упитника треба водити рачуна о следећим моментима:

1. Тко ће испуњавати упитник? Да ли испитаник чија наобразба може јако варирати, или анкетар који може бити високо школован и уносити извесне детаље чији смисао је само њему добро познат. Анкетар у овом случају познаје и "имплицитни смисао" који је садржан у питањима. Терминологија упитника мора бити прилагођена типу човека који даје информацију. Потребно је познавати психологију човека којега испитујемо, његове предрасуде, начин реагирања у ситуацијама које су сличне анкети.

2. Какав ће бити изглед упитника? Изглед упитника утиче на спремност човека да на њега одговори. Да ли је леп или ружан по изгледу, да лије кратак или дугачак, да ли је прегледан и разноврстан по начину испитивања или једноличан и досадан, итд. Има људи који не воле одговарати на подужи упитник, али ће одговорити на краћи само да се реше гњаватора!

3. Какав је вербални облик питања? Упитник мора водити рачуна о томе да је прилагођен речнику испитаника. Овај момент је мање важан, ако упитник служи само као подсетник за анкетара. Но, који пут ће бити немогуће, с обзиром на хетерогеност групе коју испитујемо или с обзиром на начин кодирања одговора, да речник посве прилагодимо човеку, односно да сасвим уклонимо неке нејасноће. Тада је потребно да анкетар властитим речима дода потребна разјашњења о смислу појединих речи." Додуше, код испитивања јавног мнијења објашњења редовно нису допуштена. Анкетар само опетује оригинално питање, а не мења фразеологију. Код испитивања јавног мнијења, веома је важно да анкетар не сугерира одговор наглашавајући неке речи или неке судове у питању. Видећемо да су поредак питања и формулација питања јако важни, те да утичу на одговоре. Потребно је у овом типу анкетирања осигурати највећу спонтаност испитаника, јер је његов први одговор онај најзначајнији.

4. Да ли постоји след питања који ваља строго следити? У истраживањима ставова помоћу упитника или интервјуа редослед питања је често веома важан. Тек у редоследу питања долази до изражаја структура самог става. Није свеједно у таквим испитивањима да ли један опћи суд претходи посебноме или обратно.

5. Колико питања улази у упитник? Ако има мало питања, тада није потребно никакво посебно планирање. Али, ако има много питања, потребно је планирати како ћемо подужи материјал сместити у што мањи простор а да не наштетимо слободи одговарања испитаника.

6. Да ли је сврха упитника да утврди чињенице или знање испитаника, или је сврха да се утврде његова веровања, мишљења и ставови? Ако желимо дознати ставове појединаца, онда их не можемо испитивати само о чињеницама. Двоје људи може имати исто мишљење о некој чињеници, али се могу јако разликовати у ставу према њој. Код испитивања ставова искачу разни проблеми о којима ваља водити рачуна при састављању упитника.

7. Да ли ће упитник бити употребљен и у будућим анкетирањима или само у овом привременом испитивању? Ако намеравамо употребљавати упитник у будућим испитивањима, у такозваним лонгитудиналним истраживањима, питања морају бити таква да се могу упоређивати у каснијим испитивањима, те да се и резултати могу упоређивати.

8. Каква ће бити манипулација упитника након прикупљених података? Кад се анкетар одлучује за облик упитника и вербалну формулацију питања, мора водити рачуна о испитивању као целини, то јест и о поступку обрађивања података, који ће се применити на анкету. Он ће морати водити рачуна о следећим питањима: хоће ли упитници бити кодирани (да ли ће симболи кодирања бити одштампани на упитнику), да ли ће кодирање бити нека посебна операција у каснијој фази? Да ли ће бити употребљена посебна картица за кодирање или ће се користити оригинални упитник? Да ли ће се табелирање вршити непосредно с упитником или ће се преносити на картице за кодирање? Итд... ". (Supek 1995: 397–398).

У научном фонду постоји општа сагласност, да се састављање упитника мора изводити по одређеним методолошким процедурама. То значи, приликом састављања упитника мора се имати у виду научна област(и) и научна дисциплина(е), тема истраживања, пројектних задатака, идејна скица, нацрт научне замисли и сама концептуализација намераваног истраживања.

ФОРМУЛАЦИЈА ПИТАЊА

Ђорђе Лекић наглашава да се свака тема мора превести на конкретне елементе истраживања, при чему сваки елеменат постаје одређено питање за анкетирање, те наводи пример, да уколико желимо да анкетирамо међусобну зависност понашања васпитача и васпитаника, онда морамо утврдити облике понашања васпитача (строг, благ, педантан, површан, одговоран, неодговоран, итд.) и облике понашања васпитаника (тврдоглав, упоран, приљежан, попустљив итд.). Свако од наведених питања треба формулисати: јасно, усмерено и једноставно. Јасна формулација омогућува разумевање постављеног питања. Усмерена формулација обезбеђује вредан одговор. Неутрална формулација спречава сугестивну тенденцију у постављању питања. Једноставна формулација растерећује питање од свих сувишних и непотребних речи које дезавуишу прави одговор. Уз свако питање, или уз

групу питања, треба прецизирати захтеве за попуњавање упитника: упиши, заокружи, прецртај, додај, изостави и слично. Добро формулисана питања и упутства за одговоре треба распоредити по неком критеријуму. Најбоље је сва питања средити у тематске групе, а онда групе поређати по логици развијања проблема за истраживање. Где год је могуће, питање треба поређати од лакшег ка тежем, од простог ка сложеном, под условом да се не поремети претходан захтев ређања питања по логици времена.Тако припремљена питања треба технички приредити за коришћење. У ту сврху треба водити рачуна о квалитету хартије, о величини и типу слова, о распореду текста, о техници умножавања и другим одликама које ће омогућити лако и тачно коришћење упитника (Lekić 1982: 150–156).

У анкетним испитивањима прикупљање података врши се путем вербалне, писмене или усмене комуникације, у складу са тим, мерни иструмент су упитник, лицем у лице, поштом, телефоном, E-mail, Интернет анкете и др. Гордић, Термиз, Танчић су истакли: „Прикупљање података је нужна етапа у спровођењу сваког научног истраживања, било оно претежно емпиријско или претежно теоријско. Ова етапа слиједи одмах послије обуке и провјере сарадника, предистраживања којим се верификује ваљаност пројекта истраживања и евентуалне реконцептуализације. Уобичајени исказ "прикупљање података" по свом смислу тврди да већ постоје готови подаци које ми само прикупљамо. У стварности истраживања, на основу одабраних и дефинисаних индикатора, ми откривамо одређене манифестације стварности, евидентирамо их и артикулишемо, вреднујемо их селекционирамо, класификујемо и придајемо значења. Дакле, готових података нема, већ их ми својом делатношћу прибављамо. Процес прикупљања података одиграва се по строгој процедури и одредбама планова садржаних у делу названом „Нацрт научне замисли – начин истраживања" као и у складу са одабраним узорком и изабраним методама и техникама" (Gordić, Termiz, Tančić 2015: 224).

Формулација питања у анкетним упитницима је посебно значајна етапа одн. гарант сваког доброг инструмента, за коју је посебно значајан језик анкете. О томе професор Војин Милић истиче:

> „Низ писаца који су испитивали проблем језичке формулације анкетних питања изнели су врло убедљиве доказе да су недостаци језичке природе значајан извор различитих грешака у добијеним резултатима, и да је ова страна израде основе за разговор изузетно важна, тим више јер је из више разлога тешко наћи најсрећнија језичка решења. Пре свега, језик свакодневног говора недовољно је прикладан за онако прецизно општење и споразумевање, какво је потребно у науци. Многе његове речи имају вишеструка, често недовољно одређена значења. То нарочито важи за многобројне апстрактније појмове који се могу схватити на врло различите начине. Иако неко одговори кратким одговором „да" или „не" на неко питање у коме се налазе поједини апстрактни појмови, као што су на пример, демократија, слобода, равноправност, и други, из тако упрошћеног одговора

> не може се врло често, довољно поуздано закључити шта он под тим појмом подразумева и шта стварно значи његов одговор. У језику савременог говора постоје многе територијалне и друштвене разлике. Управо због тога да би се смањиле тешкоће и избегле нејасноће у споразумевању, настоји се да се језик масовне анкете што више ослања на тзв. језичко језгро, које сачињава неколико хиљада најчешће употребљаваних речи. Језичко језгро многих језика је прилично утврђено. Међутим, ако се анкета ограничава на неки ужи део друштва морају се више узети у обзир његова језичке својства, било да се ради о неком крају или о неком посебном друштвеном слоју; не зато да би се коначна формулација питања претворила у локални дијалект или жаргон, него да би се знало које појмове треба помоћу синонима или описно објаснити, ако се они морају употребити" (Milić 1996; 496).

У идеалним ситуацијима, нпр. два или више истраживача, који независно формулишу питања на основу истог скупа индикатора, развили би различите упитнике. Ваљана формулација питања је веома сложена и изискује велико теоријско, методолошко и емпиријско знање и искуство. Када се формулишу питања мора се водити рачуна о индикаторима које преводимо у питања, и истовремено унапред морамо да мислимо и на све кораке који ће следити обраду података, интерпретацију, и др, али и о скривеним околностима које нас чекају током реализације истраживања. Приликом израде упитника, мора се имати у виду да свако питање за различите испитанике мора имати исто значење, а потом и да се умањи грешка мерења. Испитаник мора прво да разуме питање, како би схватио коју информацију од њега тражи анкетар, затим мора да формира суд о нечему, и сл. Веома је значајно: а) шта испитанике питамо (смисао питања); и, б) на који начин их питамо (формат питања). Суштински је значајно да истраживач приликом формулације питања мора да има у виду најмање компентентног саговорника а то значи најниже образовање, језичке способности, интелигенција, и др. Битно је имати у виду чињеницу да „...језик на коме се формулишу питања у анкети, треба да буде што ближи књижевном говору информативног типа. Неопходно је да анкетари познају говор краја, језичке особености појединих друштвених слојева, не само да би могли објаснити испитаницима поједине изразе, већ и да би боље разумели смисао добијених одговора. Очигледно је да језички прикладно формулисање питања захтева доста напора, па чак и експериментисања, јер свака озбиљнија нејасноћа може изазвати масовне грешке. Поред избора подесног лексичког материјала, разумљивост питања зависи и од тога колико су она јасно и недвосмислено постављена. Разумљивост се лакше постиже ако се смисао појединог, или групе сродних, питања пропрати уводним објашњењем. У сваком случају треба избегавати сувише дугачка и сложена питања састављена из низа елемената и с много ограничавајућих услова помоћу којих се смисао питања жели учинити прецизнијим, али оно услед тога постаје сувише сложена, па тежња за прецизношћу, смањујући разумљивост има супротни ефекат.

Због тога је неко сложено питање боље развити у неколико самосталних". (Milić 1996: 497), што је пре три деценија нагласио Војин Милић. Поред напред наведених методолошких проблема, значајно је имати у виду и какви ће бити упитници и какву ће имати форму питања која се постављају испитаницима. То значи, да ли ће упитници бити отвореног, затвореног или комбинованог типа, да ли ће питања бити отвореног, затвореног типа, и др. У том контексту, у зависности од тога како се постављају питања и како се прогнозирају одговори, упитници могу бити отвореног, затвореног и комбинованг типа.

Пример анкетног испитивања грађана Републике Србије, са посебним освртом на Косово и Метохију од 20. VII – 20. VIII 2011.

У складу са насловом овог научног рада и напред наведеним исказима, на примеру спроведеног анкетног испитивања дела популације централне Србије и са простора Косова и Метохије током 2011. године (који су иначе радили аутори овог чланка), по разним својствима кроз табелеарне приказе приказаћемо како су се формулисала питања и какви су били одговори испитаника на иста. У раду су дефинисане батерије питања, које су се односиле на проблеме у вези са поверењем испитаника у медије у Републици Србији, поверење у вези са радом државних органа, однос према политичким странкама и политичарима и њиховим активностима и акцијама, однос према евроинтеграцијама, Европској унији, предстојећим изборима, однос према најважнијим институцијама у Србији, однос према Цркви, као и однос испитаника према ставовима политичких странака и њихових првака о предстојећим изборима у Србији. За потребе овог рада ми смо се определили да прикажемо неколико табела у којима су дата питања, као и одговори испитаника и њихова статистичка обрада.

1. Битан чинилац анкетних испитивања су социодемографска обележја испитаника, а што се види из табела које следе.

Месец уношења података				
	Фреквенција	Проценат	Валид проценат	Кумулативни проценат
VII 2011	123	46.6	46.6	46.6
VIII 2011	141	53.4	53.4	53.4
Тотал	264	100.0	100.0	100.0

Као што се види из табеле, од 20. 07. 2011. до 30. 07. 2011. испитано је 46.6% испитаника, а од 01. 08. 2011. до 25. 08. 2011. 53.4% испитаника.

Пол				
	Фреквенција	Проценат	Валид проценат	Кумулативни проценат
Мушки	140	53.0	53.0	53.0
Женски	124	47.0	47.0	100.0
Тотал	264	100.0	100.0	

Према полној структури испитаници мушког пола заступљени су са 53% а жене са 47%.

Године старости				
	Фреквенција	Проценат	Валид проценат	Кумулативни проценат
Од 18 до 25	34	12.9	12.9	12.9
Од 26 до 30	29	11.0	11.0	23.9
Од 31 до 40	63	23.9	23.9	47.7
Од 41 до 50	61	23.1	23.1	70.8
Од 51 до 60	59	22.3	22.3	93.2
Од 61 до 70	13	4.9	4.9	98.1
Преко 70	4	1.5	1.5	99.6
Без одговора	1	.4	.4	.4
Тотал	264	100.0	100.0	100.0

Према годинама старости, од 18 до 30 година старости заступљено је 23.9% испитаника, од 31. до 60. година 69.3% испитаника (с тим што је веома значајно истаћи да 3. групе у овом распону су заступљене са 22% одн. 23% а што је битан чинилац обзиром на сам предмет истраживања), од 61. до 70. година старости заступљено је 4.9% испитаника, а без одговора био је само 1. испитаник одн. 0.4%.

Место боравка				
	Фреквенција	Проценат	Валид проценат	Кумулативни проценат
Град	158	59.8	59.8	59.8
Приградско насеље	28	10.6	10.6	70.5
Општина	34	12.9	12.9	83.3
Село	44	16.7	16.7	100.0
Тотал	264	100.0	100.0	

Према месту боравка, највише испитаника заступљено је из градова и општина 72.7%%, села и приградских насеља 27.3%.

2. У другом делу су презентовани ставови грађана Србије везани за садржаје у медијима одн. дневну штампу, ТВ и радио станице, по основу више варијабли, у посматраном периоду.

Које садржаје пратите свакодневно и најпажљивије код дневне штампе				
	Фреквенција	Проценат	Валид проценат	Кумулативни проценат
Садржаји о друштву, политици, економији, социјали, криминалу, политицким странкама, спорту	162	61.4	61.4	61.4
Садржаји о вашој општини, граду	13	4.9	4.9	66.3
Садржаји о активностима друштвених органа	3	1.1	1.1	67.4
Садржаји о политичким странкама	6	2.3	2.3	69.7
Садржаји о наркоманији, корупцији	24	9.1	9.1	78.8
Садржаји о естрадним звездама	3	1.1	1.1	79.9
Садржаји о трачевима	12	4.5	4.5	84.5
Без одговора	41	15.5	15.5	100.0
Тотал	264	100.0	100.0	

Од садржаја који су се свакодневно и најпажљивије пратили код дневне штампе највише су били заступљени садржаји о друштву, политици, економији, социјали, криминалу, политичким странкама, спорту са 61.4%, следе садржаји о наркоманији, 9.1% и остали са мање од 5%. Без одговора је било 15.5% испитаника. За детаљнију анализу по стратумима, такође је неопходан посебан захтев и договор са ауторима. Садржаји о политичким странкама прате се само са 2.3%, што је био веома значајан индикатор за предстојећу изборну кампању у 2012. години.

Ко је одговоран што нисте квалитетније информисани у домаћим медијима о догађањима у вези са проблемима у Србији и ван Србије				
	Фреквенција	Проценат	Валид проценат	Кумулативни проценат
САД, ЕУ	18	6.8	6.8	6.8
Русија	3	1.1	1.1	8.0
Политичка олигархија – моћници на власти	118	44.7	44.7	52.7
Власници и руководећа структура у медијима	66	25.0	25.0	77.7
Новинари	24	9.1	9.1	86.7
Без одговора	35	13.3	13.3	100.0
Тотал	264	100.0	100.0	

На питање: Ко је одговоран што нисте квалитетније информисани у домаћим медијима о догађањима у вези са проблемима у Србији и ван Србије; највише испитаника је истакло да су најодговорнији – политичка олигархија – моћници на власти са 44.7%, власници и руководећа структура у медијима 25%, новинари са 9.1%, и остали. Или, другим речима, 69.7% испитаника сматра да је политичка олигархија – моћници на власти и власници и руководећа структура у медијима одговорна што грађани нису квалитетније информисани. Ови индикатори на несумњив начин указује да постоји велико неповерење грађана према информисању у домаћим медијима, а што се може повезати и са следећим питањем и одговорима.

Да ли верујете прилозима, обавештењима из дневне штампе				
	Фреквенција	Проценат	Валид проценат	Кумулативни проценат
Да	64	24.2	24.2	24.2
Не	150	56.8	56.8	81.1
Без одговора	50	18.9	18.9	100.0
Тотал	264	100.0	100.0	

На питање: Да ли верујете прилозима, обавештењима из дневне штампе, 56.8% је одговорило да не верује, а само 24.2% да верује, при чему је 18.9% испитаника било б.о. Добијени одговори указују на велико неповерење грађана према прилозима, обавештењима из дневне штампе у домаћим медијима.

Да ли верујете информацијама, обавештењима са ТВ станица				
	Фреквенција	Проценат	Валид проценат	Кумулативни проценат
Да	73	27.7	27.7	27.7
Не	139	52.7	52.7	80.3
Без одговора	52	19.7	19.7	100.0
Тотал	264	100.0	100.0	

На питање: Да ли верујете прилозима, обавештењима са ТВ станица, 57.7% је одговорило да не верује, а само 27.7% да верује, при чему је 19.7% испитаника било б.о. Добијени одговори указују на велико неповерење грађана према информацијама, обавештењима са ТВ станица у домаћим медијима.

Да ли верујете информацијама, обавештењима са радио станица				
	Фреквенција	Проценат	Валид проценат	Кумулативни проценат
Да	64	24.2	24.2	24.2
Не	116	43.9	43.9	68.2
Без одговора	84	31.8	31.8	100.0
Тотал	264	100.0	100.0	

На питање: Да ли верујете информцијама, обавештењима са радио станица, 43.9% је одговорило да не верује, 24.2% да верује, при чему је 31.8% испитаника било б.о.

3. Поверење грађана у Цркву и друге институције у Србији

Да ли идете редовно у цркву				
	Фреквенција	Проценат	Валид проценат	Кумулативни проценат
Да	70	26.5	26.5	26.5
Не	165	62.5	62.5	89.0
Без одговора	29	11.0	11.0	100.0
Тотал	264	100.0	100.0	

Велики део испитаника – 62.5% није ишао редовно у Цркву, при чему 26.5% је ишло у цркву редовно, а мали број није исказао свој став, свега 11%.

Да ли сте члан неке политичке странке * Да ли идете редовно у цркву					
Укрштени подаци (на мањем узорку) – Чланство у странци – Да ли идете редовно у цркву		Да ли идете редовно у цркву			Тотал
		Да	Не	Без одговора	
Да ли сте члан неке политичке странке	ДС	1	12	0	13
	ДСС	1	4	0	5
	СПС	2	2	0	4
	СРС	6	4	0	10
	СНС	6	6	1	13
	ЛДП	0	1	0	1
	Г17+ / Уједињени Региони Србије	1	0	0	1
	ПУПС	0	1	1	2
	Јединствена Србија	0	1	0	1
	Ниједна	31	87	12	130
	СДВ	0	1	0	1
	ЛСВ	0	1	1	2
	Без одговора	5	7	5	17
	СВМ	0	1	0	1
Тотал		53	128	20	201

Према овим подацима, уочава се да редовно иду у цркву највише испитаници који нису чланови ниједне странке – 3 испитаник, или 24% од укупног

броја по овом основу; 6 чланова СРС – или 60% од укупног броја СРС; 6 чланова СНС или 46% од укупног броја; 1 члан ДС одн. 8% од укупног броја чланова (код којих 92% испитаника не иде редовно у цркву), и сл.

Да ли сте задовољни радом свештеника у Вашој цркви				
	Фреквенција	Проценат	Валид проценат	Кумулативни проценат
Да	112	42.4	42.4	42.4
Не	47	17.8	17.8	60.2
Без одговора	105	39.8	39.8	100.0
Тотал	264	100.0	100.0	

Радом свештеника у цркви задовољно је 42.4% испитаника, није 17.8% а 39.8% није се изјаснило, што су значајни индикатори како за цркву, тако и за друге субјекте.

Да ли сте задовољни радом новог Патријарха СПЦ				
	Фреквенција	Проценат	Валид проценат	Кумулативни проценат
Да	95	36.0	36.0	36.0
Не	60	22.7	22.7	58.7
Без одговора	109	41.3	41.3	100.0
Тотал	264	100.0	100.0	

Радом новог Патријарха СПЦ задовољно је 36% испитаника (што је за 6.4% мање у односу на рад свештеника у Цркви или за 12% мање у односу испитаника према задовољству са радом своје цркве), при чему 22.7% испитаника није задовољно са радом новог Патријарха СПЦ, а неопредељених испитаника има 41.3%, што је такође битан индикатор.

Да ли сте задовољни радом Ваше цркве				
	Фреквенција	Проценат	Валид проценат	Кумулативни проценат
Да	127	48.1	48.1	48.1
Не	50	18.9	18.9	67.0
Без одговора	87	33.0	33.0	100.0
Тотал	264	100.0	100.0	

Радом своје цркве задовољно је 48.1% испитаника, није 18.9%, а б.о. 33%.

Које сте вероисповести				
	Фреквенција	Проценат	Валид проценат	Кумулативни проценат
Православне	213	80.7	80.7	80.7
Католичке	15	5.7	5.7	86.4
Муслиманске	3	1.1	1.1	87.5
Нерелигиозан	9	3.4	3.4	90.9
Без одговора	23	8.7	8.7	99.6
Евангелизам	1	.4	.4	100.0
Тотал	264	100.0	100.0	

Према вероисповести највише су заступљени испитаници православне вере са 80.7%, католичке 5.7%, муслиманске са 1.1%, при чему је б.о. 8.7%, а нерелигиозни испитаника само 3.4%, што указује на веома велико присуство утицаја вероисповести код испитаника, а посебно кад се ради укрштање података по овом критеријуму, а што се може прибавити под посебним условима од аутора.

Којој институцији највише верујете				
	Фреквенција	Проценат	Валид проценат	Кумулативни проценат
Цркви	57	21.6	21.6	21.6
Војсци	13	4.9	4.9	26.5
Полицији	9	3.4	3.4	29.9
Председнику Скупстине	1	.4	.4	30.3
Председнику државе	13	4.9	4.9	35.2
Влади државе	1	.4	.4	35.6
Министрима	1	.4	.4	36.0
Народној банци Србије	4	1.5	1.5	37.5
Опозиционим политичким странкама које жестоко критикују власт	21	8.0	8.0	45.5
Ниједној	108	40.9	40.9	86.4
Без одговора	36	13.6	13.6	100.0
Тотал	264	100.0	100.0	

На скали поверења, ниједној институцији не верује 40.9% испитаника. Уколико том броју додамо и 13.6% испитаника без одговора, неспорно је да је преко 53% неопредељених, С друге стране, највећи степен поверења ужива црква 21.6%, опозиционе политичке странке које критикују власт 8%, Председник државе и војска са по 4.9%, полиција 3.4% и остали.

4. Ставови грађана Србије о поверењу у Европску унију, САД, Русију од 20. до 24. јула и од 25. јула до 20. августа 2011. у вези са КиМ

Ако се узму у обзир догађаји на Косову и Метохији пре 20–24. VII 2011 и од 25. VII 2011 – 20. 08. 2011, а посебно однос Европске уније и њених чланица, при чему имамо у виду да су неке и чланице Савета безбедности, као и држава из непосредног окружења Србије, очигледно је дошло до веома великог процента пада поверења грађана Србије у Европску унију, а истовремено до пораста поверења у Русију.

	За улазак у ЕУ у %	Против уласка у ЕУ у %	Неопредељени испитаници у %	Разлика у % (2/1)
а) Изјашњење грађана Србије од 20/24. VII 2011.	42	45	13	3
б) Изјашњење грађана Србије од 25. VII до 20. VIII 2011.	32	56	12	24
Разлика	10	11	1	

Испитаници су током истраживања од 20. до 24. 7. 2011. били опредељенији према Европској унији одн. 42% грађана било је за улазак у ЕУ, а против 45%. Разлика између за и против била је само 3%. После 25. 7. 2011. до 20. VIII 2011. (а због односа Европске уније према Србији и КиМ пре и после 24. 07. 2011.) неповерење грађана Србије се манифестовало у далеко већем броју према ЕУ. Наиме, у тим новонасталим условима за улазак у Европску унију изјаснило се само 32% грађана, при чему се 56% грађана Србије изјаснило против уласка у Европску унију. Разлика између за и против са 3% повећана је на 24%, а што се види из табеле која следи.

Питање: Уколико би овог месеца био референдум о уласку Србије у ЕУ, да ли би вас одговор био			
	Фреквенција	Валид проценат	Кумулативни проценат
Да	91	34.5	34.5
Не	144	54.5	89.0
Без одговора	29	11.0	100.0
Тотал	264	100.0	

Из претходне табеле (на укупном узорку), уочава се да је 34.5% испитаника за улазак у ЕУ, против 54.5%, а без одовора 11%. Уколико етапне

податке прикажемо на следећој табели, на мањем узорку, уочићемо сличну тенденцију код ставова испитаника.

Питање: Уколико би овог месеца био референдум о уласку Србије у ЕУ, да ли би ваш одговор био			
	Од 20.VII до 24 VIII 2011 у %	Од 25 VII до 20 VIII 2011 у %	Од 21 VII до 31 VIII 2011 у %
Да	42	32	34.5
Не	45	56	54.5
Без одговора	13	12	11
Тотал	100	100	100

Пад поверења је константно присутан од догађаја на К и М после 24. 04. 2011. одн. да се у том периоду у Србији одржао референдум о уласку у ЕУ, несумњиво је да би преко 50% испитаника – грађана Србије било против уласка Србије у ЕУ. С друге стране, за улазак у ЕУ после 25. 07. 2011. било је од 32% до 34% бирача. Број испитаника без одговора са 13% опао је на 11. у 3. етапи овог истраживања. Очигледно је да испитаници, бирачко тело од оних који су били за улазак у ЕУ, су променили став и определили се против уласка у ЕУ. Ово је посебно значајан индикатор за политичке странке у предстојећој зборној кампањи.

5. Пад и пораст поверења грађана Србије о уласку Србије у НАТО

Табела: Пад и пораст поверења у НАТО

	За улазак у НАТО у %	Против уласка у НАТО у %	Неопредељени испитаници у %
Изјашњење грађана Србије од 20/24. VII 2011.	8	76	16
Изјашњење грађана Србије од 25. VII до 20. VIII 2011.	8	80	12
Разлика	0	4	4

Испитаници су се у овом истраживању изјаснили и у вези уласка Србије у НАТО. За улазак у НАТО се изјаснило само 8% грађана Србије, и то и у свим периодима. Али, од 20. до 24. 7. 2011. против уласка у НАТО било је 76% грађана Србије, а од 25. VII 2011 до 20. 08. 2011. против уласка у НАТО – изјаснило се 80% грађана Србије, што указује на чињеницу пада поверења грађана у НАТО.

6. Пад и пораст поверења о савезу Србије са Русијом

Табела: Пад и пораст поверења у савез Србије са Русијом

	За савез са Русијом	Против савеза са Русијом	Неопредељени испитаници у %	Разлика у % (2/1)
Изјашњење грађана Србије од 20/24. VII 2011	35	38	27	3
Изјасњење грађана Србије од 25. VII до 20. VIII 2011	43	36	21	7
Разлика	8	2	6	

ЗАКЉУЧАК

У свакој људској заједници, друштвеној и политичкој, информисање је почетни и завршни чинилац сваког друштвеног, политичког и других процеса. То је битно својство друштвених и других односа, при чему под истим обухватамо и „научне односе“ у научној заједници. Комуницирање је однос између два или више субјеката. Без информисања и комуницирања у друштвеним, научним и другим односима нема ни нових научних сазнања, тако и у науци и научним дисциплинама. Разноврсне друштвене и политичке појаве реалитете и процесе неопходно је и методолошки научно истраживати применом различитих научних метода, техника и инструмената. Једна од метода којом се истражују разноврсне појаве, процеси и односи јесте метода испитивања и анкета као њена техника и анкетни упитник као њен инструмент. Неопходно је у наведеном контексту навести и исказ да методологија „.... као наука мора да спроводи и тзв. специфична методолошка истраживања у којима се конкретно истражују неке од научних метода истраживања, као што је случај када истражујемо анкетарску грешку приликом примене разних облика анкете....“ (Јовић, Шево 2017: 167). Примена анкете, анкетног упитника, у методологији друштвених и политичких наука показала се као неопходна за многа научна истраживања, а што се уочава и из теоријских и методолошких ставова и емпиријских примера који су дати у овом научном раду. На основу резултата добијених посредством анектних испитивања, неспорна је њихова велика улога у стицању нових научних и друштвених сазнања о многим појавама и процесима, под условом, да се анкетна испитивања остварују уз примену неопходних методолошких стандарда и процедура, у супротном, ваљани научни резултати ће изостати.

ЛИТЕРАТУРА

C.A. Moser, „Metodi anketiranja u istraživanju društvenih pojava“. Kultura, Beograd, 1962.

Rudi Supek, Intervju (razgovor) i Upitnik, u Metodologija empirijskog naučnog istraživanja, priredio Bogoljub Pejčić, Univerzitet u Beogradu, Defektološki fakultet, Beograd, 1995.

Djordje Lekić, Metodologija pedagoškog istraživanja i stvaralaštva, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd, 1982.

Miodrag Gordić, Dževad Termiz, Dragan Tančić, Metodološki osnovi istraživanja bezbednosti, odbrane i terorizma, Brčko, 2015.

Vojin Milić, Sociološki metod, Treće izdanja, Beograd, 1996.

Dragan Lj. Tančić, Petar D. Tančić, Metodološki problemi definisanja ankete kao metode i tehnike ispitivanja u društvenim i političkim naukama“, časopis Baština, sveska br. 47, Institut za srpsku kulturu, Priština – Leposavić, 2019.

Миодраг Л. Гордић, Драган Љ. Танчић, Примена модалног експеримента у истраживању потенцијалног система безбедности на локалном нивоу у Републии Србији, часопис Баштина, свеска бр. 48, 2019, Институт за српску културу, Приштина – Лепосавић, 2019.

Емина М. Лазовић Јовић, Бојан Н. Шево, Врсте и карактеристике методолошких истраживања у политикологији, часопис Баштина, свеска бр. 45, 2018, Институт за српску културу, Приштина – Лепосавић, 2018.

Petar D. TANČIĆ
Dragan Lj. TANČIĆ

THE APPLICATION OF SURVEY QUESTIONNAIRE IN THE METHODOLOGY OF SOCIAL SCIENCES IN THE EXAMPLE OF KOSOVO AND METOHIJA

Summary

In the methodology of social and political sciences it is generally known that without survey researches and survey questionnaires it is possible neither to conduct a lot of researches nor to reach new scientific knowledge. That was determined from one hand, by the scientific field, and from another one, by the theme, project task, and conceptual sketch, draft of the scientific idea and relation of conceptualisation toward the pre-research and toward the interpretation and practicing of the research results. The survey is the technique of the inspection method, and survey questionnaire an instrument so that their application requests a lot of scientific and professional activities starting from the planning of survey inspections until the making of survey questionnaire, formulation and forms of questions etc. In scientific fund there are „two general approaches of the comprehension of survey. From one hand, there are comprehensions which consider the survey as a scientific method... and from another one, there are comprehensions which consider survey as only one of techniques of scientific method of inspection" (Tančić, Tančić 2019: 185).

Key words: Survey inspections, survey questionnaire, research, methodology, data gathering, data processing.

Рад је предат 1. новембра 2019. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине*, одобрен за штампу

УДК 14 Бодријар Ж.
316.77 Бодријар Ж.
316.77:141.78
doi:10.5937/bastina1949167S

Оригинални научни рад

*Срђан Ж. СЛОВИЋ**
Институт за српску културу – Приштина, Лепосавић

БОДРИЈАРОВ КОНЦЕПТ СИМУЛАЦИЈЕ У ЕРИ МАСОВНЕ КУЛТУРЕ**

Апстракт: Жан Бодријар, велики теоретичар културе и медија, сматра се једним од пионира постмодерног правца у друштвеним наукама. Открио је да масовни медији креирају тражњу и овладавају предметима и, на крају, од савременог друштва стварају моћно потрошачко друштво. Медији су из темеља пољуљали постмодерну културу дајући нови правац реалости. У постмодерном друштву се однос између симулакрума и оног стварног подвргао темељној промени. Концепт истинске копије је нестао, док стварност чине модели и симулакрум. У постмодерим медијима и потрошачком друштву, све је постало представа, знак, спектакл, трансестетско, трансполитичко и транссексуално. У овом раду ће се вршити истраживање Бодријаровог разматрања следећа три концепта: а) постмодерно друштво је друштво комуникације успостављено путем масовних медија; б) постмодерно друштво је потрошачко друштво и в) култура постмодерног друштва је базирана на симулацији или симулакруму или хиперреалности. Под великим утицајем Сосура, Диркејма и Фројда, Бодријар је почео као Марксов социолог, да би касније анализирао Марксову теорију капиталистичке производње и експлоатације са становишта структуралистичко-функционалистичке теорије производње и циркулације знакова.

Кључне речи: промена, симулација, симулакрум, хиперреалност, Маркс, Диркејм, потрошачко друштво, знакови, оригинал.

Суштина Бодријарове филозофије постмодернизма заснива се на концепту симулације и хиперреалности. Ови термини се односе на превагу виртуелног у ери изузетног дејства масовне културе. Бодријар је сигуран да живимо у ери симулације оног правог. Људи су изгубили способност да адекватно разумеју стварност. Чини се да је стварност унапред припремљена и хиперреална, јер симулација у потпуности замењује оригинал.

* Виши научни сарадник; drsrdjans@gmail.com

** Рад је настао у оквиру пројекта *Материјална и духовна култура Косова и Метохије* ев. број 178028, који је одобрило и финансира Министарсво просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

Стварност је увек репродукована. У том контексту Бодријар дефинише *simulacrum* као копију копије, која је отргнута од оригинала, а која ту стоји на своме и чак замењује оригинал. У питању је реално без порекла, хиперреално „које замењује знакове реалног за реално". (Baudrillard, 1983: 4)

Бодријар истиче да људи нису свесни колико симулација мења одос између реалног и хиперреалног. Виртуела стварност је умогоме изменила наше представе о свету. Дакле, живимо у друштву у коме симулација реалности замењује чисту реалност. У таквом контексту симулакрум постаје истински. Свет је пун знакова и симбола у којима се реално мења хиперреалним. У таквом склопу односа полако се губи разлика између стварног и имагинарног. Људско искуство постаје симулација реалности, а не сама реалност. Симулација је у блиском односу са развојем масовне културе, која креира актуелну реалност.

Бодријар, заједно са Лиотаром и Фукоом, спада у пионире постмодернистичког правца у друштвеним наукама. У поменутом делу констатује „губитак реалности", Лиотар констатује „крај метанаратива" (Словић, 2019б: 141–152), а Фуко указује на „преиспитани однос између знања и моћи" (Словић, 2019а: 199–206). Према Бодријару, „стварно" се у овим условима дефинише у оквиру медија у којима обитава. Медији су ти који су довели до драстичне разлике између стварног и имагинарног; до разлике између стварности и илузија, као и између површине и дубине, која такође полако нестаје. Фредерик Џејмсон је у овом смислу понудио фразу „културна логика касног капитализма". Ради се о културним и друштвеним условима који су преовладавали у напредним капиталистичким друштвима од 1960-тих година, када је капитализам ушао у нову кризу.

Из наведеног се извлачи закључак да постмодернисти обожавају егзил – ради се о стању проистеклом из виртуелног играња игара. Играјући игру човек бежи од стварности. Другим речима, у питању је реверзибилност ремећења стварности. (Niall, 2016: 9) У том циљу и сам Бодријар истиче да „уколико утакнемо малу дозу реверзибилног у наш политички, економски и сексуални механизам, све ће бити срушено" (Niall, 2016: 9). Продуктивност је иманентна стварном времену, а времену игре је иманентан нихилизам. Игра жели да овлада игром, а онда када се то деси, сама игра постаје застарела. Неопходно је извршити замену како би као ТВ оне увек биле *on*. Што се слободе избора тиче, она је ограничена унапред одређеним правилима игре, тако да је сама слобода симулација слободе. Играч није никада у апсолутном смислу речи; дакле, нема егзила од стварности. Пошто се ради о капиталистичком систему друштвених односа, играч није ништа друго него потрошна роба. И у овом начину остваривања друштвених односа, капитализму је стало једино до профита.

Као типичан пример симулакрума Бодријар наводи мапу Римског царства. Она се односила на стање ствари када је Римско царство било на врхунцу своје моћи. Када је дошло до пропасти самог царства, мапа је остала

иста, али не и оригинално стање самог царства. Мапа није била идентична ни оном стању када је по први пут повучена. На основу тога имамо копију (мапу) без оригинала (царство).

Тумачећи симулацију Бодријар иде још даље. Симулација претходи стварном, као што мапи претходи територија. (Baudrillard, 1988: 166) Разлика између симулакрума и стварног полако нестаје, јер стварно мењају знакови стварног. Дисимулатор крије истину, а симулатор производи оно што сматра за истину. Уколико неко дисимулира болест, он као механизам одбране може да користи чињеницу да не постоје симптоми, док неко може да симулира болест производећи симптоме.

Бодријар наводи пренос представе у симулацију кроз четири корака:

– одраз основне реалности,

– маскирање основне реалности,

– маскирање одсуства основне реалности и

– непостојање односа са реалошћу – чист симулакрум. (Baudrillard, 1988: 170)

Док се прва три корака могу подвести под модернизам, овај последњи корак спада у постмодернизам. У њему нестају сви референтни објекти, па је немогуће просудити шта је истина а шта лаж. Када се дође до самог одсуства референтног објекта, онда је немогуће произвести нешто реално. Пошто је тешко спречити губитак реалности, онда долазимо до већ поменуте категорије хиперреалног. Такво друштвено стање зависи од производње и масовне потрошње. (Baudrillard, 1988: 181)

Медији или сајберкултура креирају потрошачко друштво. Информационе технологије имају велики утицај на постмодерни економски систем креирајући широк спектар тражње за предметима. Медији су уздрмали темеље постмодерне културе и дали нови правац креирања реалности.

Током 1980-их година Бодријар је промовисан у једног од главних теоретичара медија постмодерне ере. Заједно са симулацијом и технолошким достигнућима, медији представљају нову етапу у развоју људског друштва. У постмодерном друштву долази до замене индустријског друштва новим технологијама – медији, кибернетика, компјутери и информатика. (Kellner, 1989: 61) Рад више није продукциона снага друштва већ „знак међу знаковима". (Kellner, 1989: 61) Уместо термина *mode of product* Бодријар уводи термин *code of product*. У таквом стању ствари знакови и кодови постају основни чиниоци друштвеног живота.

Знакови и начини представљања чине стварност, а у интеракцији са другим знаковима креирају нову врсту друштвеног поретка – стварност. Медији су моћна и аутономна друштвена снага која производи широк опсег последица, а једна од њих је доминација заједно са манипулацијом и друштвеном контролом.

Бодријар доводи у посебну везу однос између медија и потрошачког друштва, што је иманентно капиталистичком начину производње. У својим раним радовима био је привржен Марксовој теорији вишка вредности, док је у својим потоњим радовима покушао да обради теме које је Маркс запоставио. Марксова теорија класне борбе, диктатуре пролетаријата и отуђења је у обзир узимала економске чиниоце, док је културне ставила у други план. Бодријар Марксову теорију, налик начину на који Маркс трансформише Хегелову, окреће на тумбе да би у том мистичном омоту пронашао рационално језгро. Шта ово значи? То значи да у духу постмодернизма у први план се ставља културно које произилази из симулације. Дакле, постмодерно друштво је друштво симулације контролисано од стране знака, кода и представа. Економија је и даље присутна, али не као искључиво детерминишући чинилац; економија и даље одређује културу али не у апсолутном смислу. Радник и даље продаје своју радну снагу али не у ери модернизма и индустријализације, већ у ери постмодернизма, конзумеризма и информационих технологија. То је и једина замерка Марксу: треба га осавременити управо овим елементима.

Поред Маркса, одређени утицај на Бодријарову концепцију потрошачког друштва имао је и Диркејм. Бодријар, у стилу Емила Диркејма, одређену појаву карактерише као колективну. Потрошња се на основу тога објашњава као „колективно понашање" – групна интеграција и друштвена контрола. (Baudrillard, 1998: 5) Потрошњу у Диркејмовом контексту не посматрамо као задовољство, већ као нешто институционално и наметнуто, скоро као обавезу. Бодријар је дошао до закључка да човек мора да учи како да троши. Поседовање потрошне робе је вид алијенације: оно не води солидарности већ диференцијацији. Слично је и са производњом. Оваквим својим схватањима Бодријар неумитно указује на Диркејмов функционализам. Иако је празна и површна, потрошња је функционална. Целокупна Бодријарова анализа потрошачког друштва је пример једне зреле функционалне анализе.

У основи потрошачког друштва је комуникација. Медији протичу кроз комуникацијски систем серијом представа и знакова. Они, једноставно, чине симулацију. Потрошна роба се препознаје преко знакова, тако да потрошач поручује ове знакове преко представа о артиклима који се купују. Сваки знак носи свој бренд. Да би се појачала пропагандна активност, у помоћ се позивају и јавне личности како би производ постао још упечатљивији. У оваквом одосу између продавца и купца знакови немају употребну вредост, већ само вредност размене. Резултат оваквог тржишног односа је пораст конзумеризма. Потрошња води ка производњи, а не онако како је резоновао Маркс. Дакле, повећана потрошња водила је повећаној производњи. Знакови и представе утичу и на друштвену стратификацију: ствара се нова класа потрошача.

Бодријар је мишљења да у постмодерном друштву потрошња није у стању да задовољи потребе, зато што потребе нису стварне. Оне су створене

путем симулације, па због тога не купујемо оно што нам стварно треба, него оно што нам код налаже да купимо; јавља се виртуелна стварност као осиромашена замена за оно реално, та стварност узурпира и изазива реално, па долазимо до већ поменуте категорије хиперреалног. Оно што остаје по Бодријару јесу знакови или „генерализовани код знакова, апсолутно арбитрарни код разлика". (Baudrillard, 1981: 91)

Бодријар је имао посебно мишљење везано за Заливски рат. Мишљења је да до овог рата није ни дошло. Његови чланци о овом рату систематизовани су у монографији под називом „The Gulf War Did Not Take Place" („Заливски рат се није десио"). Догађај у Персијском заливу није био рат већ су га сачињавали злочини који су само личили на рат. О рату се није могло говорити јер су савезничке снаге предвођене САД-ом умногоме надмашивале ирачке снаге. Све се одвијало према унапред познатом сценарију. (Baudrillard, 1995: 73) Оно што се одиста десило био је медијски догађај смештен у реалном времену зарад препознатљивих сврха; рат произведен за широки ТВ аудиторијум као егзил од виртуелног. У том циљу ТВ је послужила као тзв. универзално огледало. Слична је ситуација и са ратом на Косову предвођеним НАТО операцијама.

Бодријар је у својим делима желео да докаже да имитација или репродукција стварности захтевају више легитимације, вредности и моћи него што то тражи сам оригинал. У таквим условима Бодријар је дифинисао своју теорију хиперреалности где се разлика између репрезентације и оног заступљеног губи.

За Бодријара је и представљање одступање од оригинала. Представљање је критиковано, јер оно укључује поновно представљање једне ствари, особе, времена или места. Оваква критика представљања код Бодријара своје корене вуче из филозофије Ничеа, Витгенштајна, Хајдегера и његовог савременика Фукоа. Ниче се супротстављао демократском представљању јер је оно пружало шансу слабијем да образују већину и доминирају над јачим и изузетним. Јачи и изузетни по дефиницији чине мањину. Витгенштајн узима у обзир лингвистички релативизам и немогућност представљања било које реалности путем језика. Хајдегер се супротставља демократском индивидуализму, рационализму, напредној технолоији и волунтаризму, дакле, свему ономе што чини особеност западне демократије. (Rosenau, 1992: 93) Фуко закључује постмодернистичко схватање представљања тврдњом да када су субјекат и објекат више повезаи, а мање одвојени, природно представљање нема више начина да се развија чиме постмодерни свет остаје без оригиналног представљања.

За Бодријара, представљање је остатак модернизма. Представљање функционише и у ери постмодернизма, али само као „утишана већина" („majorité silencieuse"). (Baudrillard, 1978: 28) Постојање овакве већине никако није друштвеног карактера, већ само статистичког. Њена појавност

се остварује само путем сондирања јавног мњења, Зато, оваква већина, није ништа друго него маса, која свој појавни облик доживљава путем сондирања јавног мњења. Само тада. Она је симулација јер друштвено нестаје и уступа место симулацији. Представљање тзв. „утишане већине" је скоро немогуће, јер су масе укључене само током изборног процеса, док се након тога власт постепено отуђује. Маса није представљена, већ је само сондирана. Уколико се маса сондира путем референдума, њено је само да одговори са ЗА или ПРОТИВ.

ПРИЛОЗИ

* * *

Nastupila je, tvrdi Bodrijar, nova era u kojoj nova tehnologija, mediji, kibernetički modeli, informacioni procesi, zabava i industrija znanja, zamenjuju industrijsku proizvodnju i političku ekonomiju kao organizacioni princip društva…

Više ne postoji realnost koju posmatramo sa televizije, realnost je samo niz slika sa televizijskog ekrana.

Nalazimo se u univerzumu u kome ima sve više informacija, a sve manje smisla. Informacija guta svoje sopstvene sadržaje.

Žan Bodrijar, Simulakrumi i simulacija, Novi Sad, Svetovi, 1991, str. 83–84.

* * *

U svojoj daljoj analizi mas-medijskog simulakruma Bodrijar nam govori o četiri osnovne faze maskiranja stvarnosti. Prva faza će biti pojava veštačke stvarnosti, odnosno pojava paralelnog sistema koji će samo postojati kao prikrivena alternativa. Nakon ovog stadijuma veštačka stvarnost će maskirati samu stvarnost i postepeno preuzimati njenu ulogu, dok će se iza te maske vršiti rekonstrukcija prvobitnog stanja. Treća faza će označiti veliku krizu koje nećemo biti ni svesni, jer će veštačka stvarnost – novonastali simulakrum potpuno zamenjivati ono što smo nekada smatrali realnošću, odnosno doći će do faze „prikrivanja odsustva duboke stvarnosti", nakon čega će uslediti poslednja, četvrta faza u kojoj nećemo imati nikakve veze sa onim što smo nazivali realnošću „ona je čist sopstveni simulacrum".

Ako su Bodrijarove postavke tačne mi se sada nalazimo u poznoj drugoj fazi i spremamo se za prelazak u treću. Sve veći deo proizvodnje se zasniva na različitim oponašanjima, na veštački ponovljenim već postojećim stilovima, na laganom umnožavanju alternativnih istina u čijoj umreženosti nećemo biti u stanju da razotkrijemo onu pravu. Kada istina jednom bude uvučena u relativizujući sistem znakova ona će se ponašati kao jedna od njih što će postepeno dovesti do

njene trajne neprepoznatljivosti i nestanka. … Era simulacije započinje izvesnom likvidacijom svih referencijala ili – što je još gore: njihovim veštačkim vaskrsavanjem u sistemima znakova.

Predrag Nikić: Žan Bodrijar – Konstituisanje mas-medijskog simulakruma, http://freedomfight.net/pages/Br11/PedjaNikic.htm

* * *

Žan Bodrijar jedan je od vodećih teoretičara **postmoderne** koji je medijima posvetio mnogo prostora u svome radu… Savremeni mediji ne samo da igraju centralnu ulogu, već i definišu svet u kome živimo. Oni su ukinuli realnost, stvarajući hiperrealnost koja nema oslonca u stvarnosti, ona je svedena na niz slika. Nije čudno što je Bodrijar početkom devedesetih godina dvadesetog veka napisao članak „Rat u zalivu se nije desio", misleći na američko-irački rat u zalivu. Kako navodi Daglas Kelner u svojoj knjizi Medijska kultura, nijedna istina o tom ratu se nije pojavila u štampi Sjedinjenih Država pred početak rata i za vreme trajanja samog rata. Tako su stanovnici Sjedinjenih Država i Iraka gledali iste programe na televiziji u želji da vide šta se to stvarno dešava. Bodrijar smatra da je to bio medijski spektakl, a ne rat…

Ljubomir Maširević, Mediji i društvena teorija, http://www.komunikacija.org.rs/komunikacija/casopisi/zbornikfdu/8-9/16/download_ser_lat

* * *

Postmoderno doba otpočinje hladnim ratom, jer je to bio simbolički, a ne stvarni rat. Bilo je to ovako. Jedni su govorili: „Evo ti ovaj moj simbol.", a drugi su odgovarali: „ Evo tebi Berlinski zid." Onda su ovi opet na to odgovorili nečim trećim, a kao odgovor vratio im se „Sputnjik". Zatim su ovi poslali „Merkuri", kao simbol. Sve je to bio virtuelni rat. Nigde se nije ratovalo. Niko nije bio ubijen. Ali je to koštalo milijarde dolara, ljudi su prolazili kroz noćne more tokom trideset godina. Hladni rat označava početak postmodernizma. Hladni rat je bio prvi svetski virtuelni rat.

Trevor Bodi, kritičar i istoričar arhitekture, Intervju u Oro Pretu, SJW i IK, novembar 1994, http://www.thenao.net/akcelerator/akc2/akcs/12.html

ЛИТЕРАТУРА

Baudrillard 1981: Jean Baudrillard. *For a Critique of the Political Economy of Sign*. Transl. C. Levy. St. Louis: Telos Press.

Baudrillard 1983: Jean Baudrillard. *Simulations*. New York: Semiotex.

Baudrillard 1988: Jean Baudrillard. *Selected Writings*. Stanford: Stanford University Press.

Baudrillard 1995: Jean Baudrillard. *The Gulf War Did Not Take Place*. Transl. P. Patton. Bloomington: Indiana University Prtess.

Baudrillard 1998: Jean Baudrillard. *The Consumer Society. Myths and Structures*. Ed. Mike Featherstone. Nothingam: Nothingam Trent University.

Kellner 1989: Douglas Kellner. *Jean Baudrillard from Marxist to Postmodern and Beyond*. Stanford: Stanford University Press.

Niall 2016: Lucy Niall. *Dictionary of Postmodernism*. Seam Lucy-Stevenson. Oxford, Malden: Wiley Blackwell.

Rosenau 1992: Pauline Marie Rosenau. *Postmodernism and Social Sciences Insights, Inroads, and Intrusions*. Priceton: Priceton University Press.

Словић 2019а: Срђан Словић. „Фукоов концепт односа између знања и моћи". *Баштина*, св. 47, стр. 199–206.

Словић 2019б: Срђан Словић. „Лиотарово постмодерно стање". *Баштина*, св. 48, стр. 141–152.

НОВИНЕ И ЧАСОПИСИ

Baudrillard 1978: Jean Baudrillard. „La politique et la simulation". *Monde diplomatique*, Mai 1978.

Srdjan Ž. SLOVIĆ

BAUDRILLARD'S CONCEPT OF SIMULATION IN THE ERA OF MASS CULTURE

Summary

Jean Baudrillard, a cultural critic and media intellectual, claimed that the contemporary culture was postmodern. It is marked by plurality, diversion, intense fragmentation, and indirection. He discovers that it is mass media that create demands and seduction of objects and ultimately make the contemporary society a powerful consumer society. Media have shaken the very foundation of postmodern culture, giving a new direction to reality. Baudrillard describes that the relationship between the real and simulacra has undergone a tremendous change in the contemporary society. Now the very concept of a true copy is thrown into the wind. Models and simulacra have become reality. In the postmodern media and consumer society, everything becomes an image, a sign, a spectacle, a transaesthetic, transpolitical, and transsexual. The present paper made an investigation as to how Baudrillard focused his critical attention on the three points – (i) postmodern society is the society of communication established by mass media; (ii) postmodern society is a consumer society and (iii) the culture of postmodern society is based on simulation or simulacra or hyperreality. Deeply influenced by Saussure, Durkheim and Freud, Baudrillard starts as a Marxist sociologist, but later on like his contemporaries, such as Althusser and Lyotard, he analyses Marxian capitalist production in the light of structuralist theory of production and circulation of signs. But again after the tumultuous events of 1968, such as No Bra Day in May celebrated by miniskirt clad American women by burning brassieres and underwears, he gets disillusioned and disoriented. There undergoes a radical change in his Marxist-structuralist stance, which is inadequate to analyse the fundamental of the contemporary society. He develops a broader and more analytical outlook toward society. He argues that there is a rupture between modernity and postmodernity, marked by cyberculture. This culture is completely in the clutch of mass media, pestering and victimizing the individual.

Baudrillard finds Marx's economic philosophy incapable of explaining life in the late capitalist societies, because they are based on consumer. Throughout his life, Marx lays emphasis on the mode of production so much that the other aspect of capitalism i.e. consumer and culture slips from his mind. Baudrillard, by the way, supplements it by consumer, the focal point of his discussion. Now there is a shift from production to consumerism. This idea – the analysis of society through consumer and culture – occurs to his mind during his sojourn in America and writes a travelogue *America* in the lifestyle of the Americans.

Key words: Change, simulation, simulacrum, hiperreality, Marx, Durkheim, consumer society, signs, original.

Рад је предат 1. октобра 2019. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине*, одобрен за штампу.

УДК 343.1:343.53(497.11)"2004/2017"
doi:10.5937/bastina1949177B

Прегледни рад

*Никша, Д. БУЛАТОВИЋ**
Висока школа за пословну економију и предузетништво, Београд

*Дејана, Д. ЂОРЂИЋ***
Правни факултет у Новом Београду

ПРИВРЕДНИ ПРЕСТУПИ ОД ПРИЈАВЕ ДО ПРЕСУДЕ У РЕПУБЛИЦИ СРБИЈИ

Апстракт: Основни проблем овог истраживања је корелација између пријава, оптужница и пресуда за привредне преступе у Републици Србији. Предмет рада је анализа корелације односа привредних преступа у ланцу кривично-правног система од пријаве до пресуде у целини, али и засебно, од пријаве до оптужења и од оптужења до пресуде. Приликом истраживања користили смо већину основних метода научног сазнања анализе, синтезе, дедукције, индукције, корелацијеи статистичку методу. Значај истраживања је утврдити колика је стопа корелације између поднетих пријава, подигнутих оптужних аката и пресуда. Ако је негативна корелација од пријаве до пресуде висока, онда су истражни и претходни поступак показали неуспех. Високом негативном корелацијом између поднетих пријава против физичких лица у односу на поднете оптужне акте и донете пресуде, не само да се угрожавају права грађана, већ се оваквим поступцима оправдано доводи у питање кредибилитет органа поступка, и битно утиче на исплату штете која је причињена лицима против којих је покренут поступак.

Кључне речи: привредни деликти, привредни преступи, пријава, оптужница, пресуда.

УВОДНО РАЗМАТРАЊЕ

Поред „тамне бројке" криминалитета, један од основних проблема преткривичног и кривичног поступка код кривичних дела, а то важи и за претходни поступак и истражне радње код привредних преступа, је негативна корелација између пријаве, оптужнице и пресуде. За разлику од „тамне бројке", код које највећи број кривичних дела остане неоткривен, те се само

* Дипл. правник и мастер економиста – асистент, bulatovicniksa@gmail.com
** Доктор правних наука – асистент, dejanadjordjic@yahoo.com

посредним путем може процењивати колика је немоћ истражних органа већ на самом откривању постојања деликата, негативна корелација између пријаве, оптужнице и пресудеје видљива.

Са једне стране, негативна корелација представља ослобађањеневиног којем је нанета неправда и штета самим тим што је био пријављен и оптужен, код кривичних дела често и притворен и имао трошкове одбране. То говори о несавршености правосудних органа и неуспеху да открију, обезбеде и прикупе правнорелевантнедоказе.

С друге стране, у негативну корелацију улази и ослобађање пријављеног и оптуженог, у случајевима када његова кривица, односноодговорност није доказана, те је суд донео ослобађајућу пресуду или одбацио оптужни акт. То може нарушити углед и ауторитет правосудних институција, показати њихов неуспех, али и донети трошкове држави за исплате одштета ослобођеним лицима, која то буду захтевала.

Код привредних преступа стварје нешто „блаже природе" него код кривичних дела. Санкција не може гласити налишавање слободе. Увек је новчана, мада постоје и друге мере, попут забране одређене привредне делатности или обављања дужности. Окривљени се, у случају осуђујуће пресуде, не проглашава кривим, већ одговорним за привредни преступ.

Због тога је корисно спровести анализу корелације како бисмо измерили степен успешности рада државних органа надлежних за откривање и процесуирање ових деликата. Зато се овај рад бави анализомкорелације од пријаве до пресуде код привредних преступа у Србији.

Према дефиницији датој у члану 2. Закона о привредним преступима (у даљем тексту ЗОПП) „привредни преступ је друштвено штетна повреда прописа о привредном или финансијском пословању која је проузроковала или је могла проузроковати теже последице и која је прописом надлежног органа одређена као привредни преступ"(Закон о привредним преступима, „Службени лист СФРЈ", бр. 4/77, 36/77 – испр., 14/85, 10/86 (пречишћен текст), 74/87, 57/89 и 3/90 и „Службени лист СРЈ", бр. 27/92, 16/93, 31/93, 41/93, 50/93, 24/94, 28/96 и 64/2001 и „Службени гласник РС", бр. 101/2005 – др. Закон).

Привредни преступ представља облікпривредног деликта, а под привредним деликтима подразумевамо дела уперена против привреде, односно злоупотребе идруге незаконите радње у „финансијском и привредном пословању"(Пауновић, Димић, Арсенијевић 2019).

Постоји уже и шире схватање привредних деликата. Привредни деликти у ужем смислу представљају само кривична дела почињена у привреди. Према ширем тумачењу, реч је о свим казненим делима која се гоне судским путем или је за то надлежан други државни орган. Стога ту спадају кривична дела, преступи и прекршаји. Овај рад анализира привредне преступе.

Под негативном корелацијом подразумевамо, у овом раду, постојање изостанка оптужног акта или пресуде након поднете пријаве било да је поднета против физичког или правног лица. Како наводи Игњатовић, „универзално је правило да број јединица (дела и њихових починилаца), које у евиденцији фигурирају од једног до другог органа, опада" (Игњатовић 2011, стр. 55).

Кривична пријава је, према примедби Богића, „само једна врста сазнања или извор сазнања тужиоцу који је једини орган гоњења", те је тужилац тај који „треба да даје и квалификацију дела и цени доказе, а не полиција као што је пракса"(Богић 2011, стр 63).

Исто се може рећи и за привредне преступе за које члан 85. ЗОПП наводи да пријаву могу поднети сви државни органи, а да су надлежни органи обавезни узети у разматрање и пријаве грађана (Закон о привредним преступима, „Службени лист СФРЈ", бр. 4/77, 36/77 – испр, 14/85, 10/86 (пречишћен текст), 74/87, 57/89 и 3/90 и „Службени лист СРЈ", бр. 27/92, 16/93, 31/93, 41/93, 50/93, 24/94, 28/96 и 64/2001 и „Службени гласник РС", бр. 101/2005 – др. Закон). За разлику од кривичних дела, овде надлежност за писање пријаве закон даје органима инспекције који могу бити различити.

Остаје питање да ли можемо израз „губитак злочина", тачније реч „злочин", употребити за привредне преступе. За кривична дела научно је неспорно да су дела која улазе у појам криминалитета, односно злочина, али шта је са привредним преступима и прекршајима?Важеће схватање је да се „привредни"(Васић 2011, стр. 249) преступи третирају као посебна категорија деликта, која се према тежини налази између прекршаја и кривичног дела.

Треба рећи да се преступи односе само на привреду и финансије, а прекршаји на све области живота. Стога Јовашевић наводи да је „основна разлика привредног преступа и прекршаја управо у квантитативном разликовању друштвене опасности" (Јовашевић 1997, стр. 9). Ипак, већина аутора сматра да је разлика и квалитативне природе, па су по једнима привредни преступи тежи прекршаји, а по другима чак врста кривичних дела. Једни сматрају да би привредни преступи могли да се уврсте у прекршајно право као тежа врста прекршаја, тј., како наводи Соколовић, то су „деликти који се налазе између кривичних дела и прекршаја, те да са прекршајима имају доста заједничких особина." (Соколовић 2018, стр. 305). Исти аутор наводи и размишљања присталицадруге тезе, да су привредни преступи „врло слични кривичним делима и да, у ствари представљају кривична дела правних лица"(Соколовић 2018, стр. 305). Од када је у наше правоуведена и кривична одговорност правнихлица, што није било непознато упоредном праву, и у Србији се ствара јаснија разлика између кривичних дела у привреди и привредних преступа. Но, Соколовић решење проналази у схватању да би привредне преступе требало одредити у „оквиру казненог права схваћеног у ширем смислу" (Соколовић, 2018, стр. 306).

Аутори Ницевић и Ивановић када разматрају шта све спада у привредни криминалитетне доводе у сумњу да се, поред кривичних дела у привреди, и привредни преступи, па и привредни прекршаји могу уврстити у појам привредног криминалитета. Како кажу „с обзиром на егзистирање све већег броја, нарочито привредних преступа, намеће се потреба и за њиховим укључивањем у појам привредни криминалитет" (Ницевић, Ивановић 2001, стр 91). Аутори даље наводе, да се у „фази трансформације економског система, привредни преступи по опасности приближавају кривичним делима, како у погледу система одговорности тако у погледу њихове друштвене опасности" (Ницевић, Ивановић 2001, стр. 91), па изводе закључак да „ове три групе деликата чине привредни криминалитет" (Ницевић, Ивановић 2001, стр. 91). А ако би се и привредни прекршаји могли уврстити у криминалитет, онда то поготово важи за привредне преступе.

Из дефиниције знамо да је криминалитет укупност свих злочина у одређеном времену и простору. То онда значи да и привредни преступи представљају злочин и да на њих можемо применити израз „губитак злочина". И заиста, може се слободно рећи да привредни преступ представља злочин према оштећеном лицу, али и према привреди уопште. Овде је потребно имати у виду друштвену штетност привредних преступа, која се, како наводи Марковић, „изражава кроз радњу извршења, последицу и њихову узрочну повезаност" (Марковић 2017, стр. 214).

ОДГОВОРНОСТ ЗА ПРИВРЕДНЕ ПРЕСТУПЕ

За привредне преступе могу одговарати само правна лица и одговорна лица у правном лицу, односно у државном или органу локалне самоуправе. Аутори Илић и Динић истичу да је „у неким прописима за привредне преступе предвиђена и одговорност предузетника" (Илић, Динић 2014, стр. 223), али и да наш ЗОПП не предвиђа такву могућност (Закон о привредним преступима, „Службени лист СФРЈ", бр. 4/77, 36/77 – испр., 14/85, 10/86 (пречишћен текст), 74/87, 57/89 и 3/90 и „Службени лист СРЈ", бр. 27/92, 16/93, 31/93, 41/93, 50/93, 24/94, 28/96 и 64/2001 и „Службени гласник РС", бр. 101/2005 – др. Закон). Марковић дефинише одговорно лице као „оно лице коме је поверен одређени круг послова у области привредног или финансијског пословања у правном лицу, односно органу друштвено-политичке заједнице, државном органу или месној заједници"(Марковић 2017, стр. 214).

Према ЗОПП-у санкција за привредни преступ је новчана, а може се изрећи у условна новчана осуда за мањи преступ, која се извршава само уколико осуђениу одређеном периоду учини нови привредни преступ или кривично дело у привреди. Поред тога, као заштитне мере спроводе се јавно објављивање пресуде, одузимање предмета, забрана одређене привредне

делатности правног лица, тј. вршења дужности физичког лица (Закон о привредним преступима, „Службени лист СФРЈ“, бр. 4/77, 36/77 – испр., 14/85, 10/86 (пречишћен текст), 74/87, 57/89 и 3/90 и „Службени лист СРЈ“, бр. 27/92, 16/93, 31/93, 41/93, 50/93, 24/94, 28/96 и 64/2001 и „Службени гласник РС“, бр. 101/2005 – др. Закон).

Професори Алексић и Шкулић наводе да се „последице привредног криминалитета најчешће испољавају непосредно или посредно као материјална штета“(Алексић, Шкулић 1997, стр. 368).

Надаље, исти аутори наводе „да је доказивање ових кривичних дела тешко и захтева стрпљив рад“, а као оперативно тактичке радње наводе: „увид у евиденцију и документацију, прикупљање обавештења, разговор са осумњиченима, изненадне контроле инспекцијских органа, претресање итд.“ (Алексић, Шкулић 1997, стр. 369)

РЕЗУЛТАТИ ЕМПИРИЈСКОГ ИСТРАЖИВАЊА И АНАЛИЗА СА РАСПРАВОМ

Из анализе доступних података опривредним преступима физичких и правних лица за период од 14 узастопних година, од 2004. до 2017. године (табеле 1. и 3.), може се уочити однос корелације пријава, оптужних аката и пресуда из године у годину. (Подацима Завода за статистику Републике Србије додали смо укупан број преступа по свим категоријама).

Табела 1. Приказује привредне преступе физичких лица (stat.gov.rs)

Година	Србија (без КиМ)		
	Пријаве	Оптужења	Осуде
2004	6.171	5.523	2.908
2005	6.597	5.051	3.262
2006	5.970	5.447	2.870
2007	3.325	4.601	2.819
2008	3.920	3.657	2.247
2009	2.879	4.662	3.038
2010	2.348	2.988	2.002
2011	2.387	2.751	1.689
2012	1.712	2.592	1.782
2013	1.862	2.791	1.941
2014	1.719	2.228	1.679
2015	1.099	1.891	1.352
2016	5.956	1.953	1.341
2017	6.413	5.850	4.604
Укупно	52.358	51.985	33.534

Табела 2. Приказује индекс увећања привредних преступа физичких лица у односу на претходну годину (stat.gov.rs)

Година	Србија (без КиМ)		
	Пријаве	Оптужења	Осуде
2004	…	…	…
2005	107	91	112
2006	90	108	88
2007	56	84	98
2008	118	79	80
2009	73	127	135
2010	82	64	66
2011	102	92	84
2012	72	94	106
2013	109	108	109
2014	92	80	87
2015	64	85	81
2016	542	103	99
2017	108	300	343

Табела 3. Приказује привредне преступе правних лица (stat.gov.rs)

Година	Србија (без КиМ)		
	Пријаве	Оптужења	Осуде
2004	5.956	5.443	2.703
2005	6.410	4.729	3.147
2006	5.830	5.161	2.734
2007	3.153	4.347	2.688
2008	3.711	3.444	2.139
2009	2.732	4.377	2.929
2010	2.265	2.796	1.945
2011	2.332	2.461	1.567
2012	1.607	2.250	1.535
2013	1.718	2.500	1.707
2014	1.631	1.993	1.504
2015	1.013	1.677	1.215
2016	5.726	1.686	1.273
2017	6.196	5.433	4.534
Укупно	50.280	48.297	31.620

Табела 4. Приказује индекс увећања привредних преступа правних лица у односу на претходну годину (stat.gov.rs)

Година	Србија (без КиМ)		
	Пријаве	Оптужења	Осуде
2004	...	...	...
2005	108	87	116
2006	91	109	87
2007	54	84	98
2008	118	79	80
2009	74	127	137
2010	83	64	66
2011	103	88	81
2012	69	91	98
2013	107	111	111
2014	95	80	88
2015	62	84	81
2016	565	101	105
2017	108	322	356

НАЛАЗИ И РАСПРАВА

На почетку посматраног периода, тачније од 2004. до 2006. године, приметан је изузетно висок ниво пријава привредних преступа, које прати и сразмеран број оптужења, и нешто мање сразмеран број осуда. У том периоду, пријава, као почетне категорије, има приближно од 6.000 до 6.600 по години. Након тога долази до постепеног опадања броја окривљених код свих категорија, уз одређене флуктуације код појединих категорија. Међутим, општи тренд је указивао на опадање све до 2015. године, када је било свега 1.099 пријава против физичких и 1.013 против правних лица.

Након тога, у последње две године долази до значајног увећања пријава привредних преступа које се подижу на ниво сличан ономе са почетка периода посматрања. Односно, број пријава у 2016. години ниво 6.000, а наредне године знатно превазилази тајброј. У истој години уочавамо из истраживања да број оптужења и осуда не прати број поднетихпријава против физичких и правних лица, што наглашава негативну корелацију. Из истраживања се примећује да током 2017. године долази до раста нивоаоптужења, и пресуда од стране осуда на основу поднетих пријава.

Како бисмо могли објаснити ове несразмере у броју поднетих пријава, оптужних аката и пресуда? Период од 2004. до 2006. године био је период када је приватизација друштвених предузећа у Србији била у пуном јеку. Према Закону о приватизацији из 2001. године као доминантан је уведен

модел продаје друштвених предузећа (Закон о приватизацији, Службени гласник РС бр. 38/*2001*). Највећи део приватизације обављен је у периоду од 2002. до 2007. године. Приватизација је суштински почела још раније, а траје и данас. Како наводи Булатовић, „први зачеци приватизације у Србији отпочели су доношењем Закона о промету и располагању друштвеним капиталом, који је 21. децембра 1989. године усвојен на нивоу тадашње Социјалистичке Федеративне Републике Југославије", а „средином 2018. године остало је око 100 друштвених предузећа која нису продата, нити угашена кроз стечај" (Булатовић 2018, стр. 46). Тај процес траје и током 2019. године.

Према доступним показатељима, у ранијем периоду много мање пажње било је посвећено привредним преступима, па се може закључити да их је почињено знатно више од откривених случајева. То, опет, отвара могућност да је и на самом почетку посматраног периода, у јеку приватизације, могло бити и далеко више од забележених случајева привредних преступа, од пријаве до пресуде, те би ионако висока стопа била још виша. Из доступних извора који су коришћени у овом истраживању, приметно је из наглог скока броја поднетих пријава за привредне преступе у 2016. години да је у ранијем периоду била присутна „тамна бројка" привредних преступа.

Нагли пораст броја пријава у 2016. години у односу на 2015. годину, за чак 442% код физичких лица (индекс увећања 542) и 465% код правних лица (индекс увећања 565), не може се објаснити другачије осим појачаном акцијом инспекцијских и других органа надлежних за сузбијање привредних преступа. Јер, неће бити да се толики број привредних субјеката и физичких лица наједанпут одлучио на чињење привредних преступа, а да то раније нису чинили. Јасно је да су томе били склони и раније, али су тек сада у већој мери откривани у преступу.

О „тамној бројци" привредног криминалитета, односно криминалитета „белог оковратника", Николић наводи податке из истраживања ЕлвинаСадерланда по којем је „само незнатан број преступника подвргнут гоњењу, а разлог је у релативно малој огорчености јавности према овој врсти преступа" (Николић 2000, стр. 238). Наравно, овде можемо да претпоставимо да је огорчење, а тиме и притисак јавности, ипак било далеко веће у Србији услед бројних медијских извештаја о злоупотребема у привреди (Мијатовић, Пејановић 2018), посебно током процеса приватизације, али и да су након завршетка главнине тог процеса, огорчење и притисак спласнули. Истовремено, опали су и одређени специфични облици криминалитета у привреди који су били уско повезани са приватизационим процесом, али су други облици наставили функционисање без прекида.

Када статистичке податке за Србију преточимо у табелу добићемо јасне податке колики је проценат негативне корелације од пријаве до правоснажне пресуде.

Табела 5. Приказује привреднепреступе физичких лица у Србији изражен у % (stat.gov.rs)

Србија	Привреднипреступикод физичких лица изражени у %		
Година	Од пријаве до оптужења	Од оптужења до осуде	Од пријаве до осуде
2004	–10,50	–47,35	–52,88
2005	–23,43	–35,42	–56,50
2006	–8,76	–47,31	–51,93
2007	+38,38	–38,73	–15,22
2008	–6,71	–38,56	–42,68
2009	+61,93	–34,83	+5,52
2010	+27,26	–33,00	–14,74
2011	+15,25	–38,60	–29,24
2012	+51,40	–31,33	+4,09
2013	+49,89	–30,46	+4,24
2014	+29,61	–24,64	–2,33
2015	+72,07	–28,50	+23,02
2016	–67,21	–31,34	–77,48
2017	–8,78	–21,30	–28,21
Укупан период	–0,71	–35,49	–35,95

Табела 6. Приказује привреднепреступекод правних лица у Србији изражен у % (stat.gov.rs)

Србија	Привреднипреступи правних лица изражени у %		
Година	Од пријаве до оптужења	Од оптужења до осуде	Од пријаве до осуде
2004	–8,61	–46,00	–54,62
2005	–26,22	–33,45	–50,90
2006	–11,48	–47,03	–53,10
2007	+37,87	–38,16	–14,75
2008	–7,19	–37,89	–42,36
2009	+60,21	–33,08	+7,21
2010	+23,44	–30,44	–14,13
2011	+5,53	–36,33	–32,80
2012	+40,01	–31,78	–4,48
2013	+45,52	–31,72	–0,99
2014	+22,19	–24,54	–7,79
2015	+65,55	–27,55	+19,94
2016	–70,56	–24,50	–77,77
2017	–12,31	–16,55	–26,82
Укупан период	–3,94	–34,53	–37,11

АНАЛИЗА И РАСПРАВА

Из табела 5. и 6. можемо уочити да највећа правилност негативне корелације постоји у делу од оптужења до пресуде. Ту је видљива константа, а одступања су умерена. Негативна корелација, по правилу, износи више од 30% и креће се до око 47%. Код физичких лица она је у свега три календарске године нижа од 30%, а најнижа у 2017. години када износи 21,3%. Код правних лица, она је нижа од 30% само у последње четири године, а у 2017. години се налази на нивоу од 16,55%.

Одступања негативне корелације од пријаве до оптужења су изузетно велика и износе од 67,21% до 72,07% код физичких лица, односно од 70,56% до 65,55% код правних лица.

А када се анализирају изнети подаци од пријаве до пресуде, може се видети да је негативна корелација правило које у неким календарским годинама има изузетке. Негативна корелација је у 2016. године достигла ниво од 77%.

Када износимо налаз на основу резултата истраживања за целокупан период посматрања. Негативна корелацијаприврених преступа код физичких лица износи:

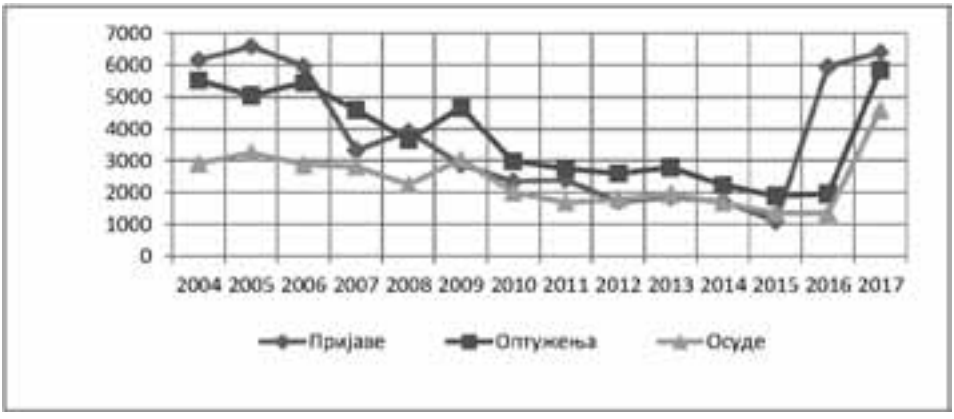
1) од пријаве до оптужења 0,71%;
2) од оптужења до пресуде 35,49%
3) од пријаве до пресуде 35,95%.

Негативна корелација у посматраном периоду код привредних деликата правних лица износи:

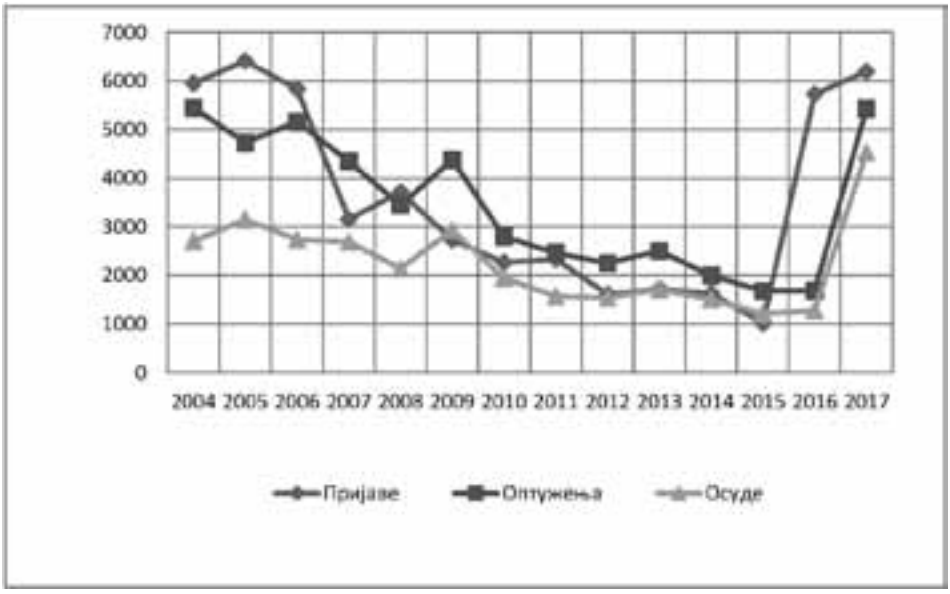
1) од пријаве до оптужења 3,94%
2) од оптужења до пресуде 34,53%
3) од пријаве до пресуде 37,11%

Из свега наведеног може се закључити да је укупнанегативна корелација од пријаве до пресуде већа од једне трећине.

Графикон 1. Приказује корелацију пријава, оптужних аката и пресуда код привредних преступа физичких лица по годинама у Србији (без података са Косова и Метохије)

Графикон 2. Приказује корелацију пријава, оптужних аката и пресуда код привредних преступа правних лица по годинама у Србији (без података са Косова иМетохије)

На графичком приказу се уочавају периоди и кретање броја пријава, оптужења и осуда. На почетку тог периода, у прве три године, види се висок ниво све три посматране категорије. Потом следи постепено опадање, уз значајноувећање броја поднетихпријава за привредне преступе током 2008. године, и нешто већи број оптужења и осуда током 2009. година. Потом следи наставак опадања свих категорија. Најнижи ниво у све три категорије (пријаве, оптужења, осуде) наступа током 2015. године. Затим следи нагли скок пријава у 2016. години, док се скок оптужења и осуда догађа тек 2017. године.

Може се запазити да нагли скока поднетихпријава за привредне претсупе, није пратило повећање броја оптужења и осуда.

Такође, може се запазити да у годинама када је поднет велики број пријава (више од 3.700), обавезно следи негативна корелација већ у компарацији од пријаве до оптужења, са израженом негативном корелацијомод пријаве до осуде.

ЗАКЉУЧНО РАЗМАТРАЊЕ

На основу компаративне анализе из извора о броју поднетих пријава за привредне преступе, оптужних аката поднетих на основу поднетих пријава и донетих пресуда на основу поднетих оптужних аката у Републици у Србији, у периоду од 2004. до 2017. годиненалаз из истраживања показује, да је негативна корелација од пријаве до пресуде пронађена у више од трећине случајева.

Резултати из истраживања такође указују на налаз да свако треће физичко или правно лице против ког је поднета пријава за привредни преступ, бива ослобођеноодговорности.

Из налаза који су у овом раду изведенитоком четрнаестогодишњег периода, можесе утврдити, да поступак од оптужења до пресуде показује највећу правилност у негативној корелацији. Ту јенегативна корелација увек извесна, како у целокупном посматраном периоду, тако и гледано према подацима из појединих година.

БИБЛИОГРАФИЈА

Алексић, Шкулић: Ж. Алексић, Шкулић М. *Криминалистика,* Правни факултет универзитета у Београду – Центар за публикације и Досије, Београд, стр. 368–369.

Богић 2011: Ј. Богић. Законом против закона, CodexCommerce, Београд, стр. 63.

Булатовић 2018: Булатовић. *Трансформација привредних субјеката као фактор неуспешне приватизације привреде Републике Србије,* Висока школа за пословну економију и предузетништво, Београд, стр. 46–114.

Васић 2011: Н. А. Васић. Одабрана привредна запажања – Бранислав Ђ. Нушић о Косову, Баштина,

Свеска 30, Приштина – Лепосавић.

Илић, Динић: Р. Илић, С. Динић. *Казнено право – прекршаји и привредни преступи,* Мегатренд универзитет, Београд, стр. 223.

Игњатовић 2011: Ђ. Игњатовић, *Криминологија,* Досије, Београд, стр. 55.

Јовашевић 1997: Д. Јовашевић. *Коментар Закона о привредним преступима,* Службени Лист СРЈ, Београд, стр. 9.

Марковић 2017: В. Марковић. Привредно финансијска регулатива, Универзитет Сингидунум, Београд, стр. 214.

Мијатовић, Пејановић 2018: М. Д. Мијатовић, Д. Б. Пејановић. Схватање корупције у научној теорији, међународним документима, Баштина, Свеска 46, Приштина – Лепосавић.

Николић 2000: З. Николић. *Криминологија са социјалном патологијом,* Народна књига, Београд, стр. 238.

Ницевић, Ивановић 2001: М. Ницевић, Ивановић. *„Организовани привредни криминалитет као фактор угрожавања економске безбедности“,* Економски изазови, Интернационални универзитет Нови Пазар, стр. 91

Пауновић, Димић, Арсенијевић 2019: С. С. Пауновић, М. С. Димић, О. М. Арсенијевић. Анализа друштвено-економских кретања у Србији у условима кризе, Баштина, Свеска 48, Приштина – Лепосавић.

Републички завод за статистику, 25.10.2018., виђено 18.03.2018. stat.gov.rs.

Соколовић 2018: Р. Соколовић. *Порески деликти и привредни преступи,* Прима, Београд, стр. 305–306

Закон о приватизацији, „Службени гласник РС“ бр. 38/*2001*

Закон о привредним преступима, „Службени лист СФРЈ“, бр. 4/77, 36/77 – испр., 14/85, 10/86 (пречишћен текст), 74/87, 57/89 и 3/90 и „Службени лист СРЈ“, бр. 27/92, 16/93, 31/93, 41/93, 50/93, 24/94, 28/96 и 64/2001 и „Службени гласник РС“, бр. 101/2005 – др. Закон)

Nikša D. BULATOVIĆ
Dejana D. ĐORĐIĆ

ECONOMIC OFFENSES FROM APPLICATION TO THE VERDICT IN THE REPUBLIC OF SERBIA

Summary

The main research problem is the correlation between applications, indictments and verdict for economic offenses in the Republic of Serbia. The subject of this paper is the analysis of the correlation of economic offenses in the chain of criminal justice system from the application to the verdict as a whole, but also separately, from the application to the charge and from the charge to the verdict. In the research we used most of the basic methods of scientific knowledge, analysis, synthesis, deduction, induction, correlation and statistical method. The significance of the research is to determine the correlation rate between the filed applications, the indictments and the verdicts. If the negative correlation between the application and the verdict is high, then the investigative and pre-litigation proceedings have shown failure. The high negative correlation between the filed applications against individuals in relation to the filed indictments and rendered judgments. Not only jeopardize the rights of citizens, but by such procedures we justifiably call into question the credibility of the organs of procedure, and significantly affect the obligation of taxpayers who pay damages that was committed against the persons against whom the proceedings were instituted.

Key words: Economic offenses, application, indictment, verdict.

Рад је предат 4. октобра 2019. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине*, одобрен за штампу.

УДК 338.48-611(497.113)"1905"
338.48-53:7/8
doi:10.5937/bastina1949191K

Прегледни рад

*Живана Р. КРЕЈИЋ**
Универзитет Унион, Факултет за пословне студије и право, Београд

*Снежана Р. МИЛИЋЕВИЋ***
Универзитет у Крагујевцу, Факултет за хотелијерство и туризам у Врњачкој Бањи

ПОЉОПРИВРЕДНО-ИНДУСТРИЈСКА ИЗЛОЖБА У ПАНЧЕВУ 1905. ГОДИНЕ КАО ПРЕТЕЧА САВРЕМЕНИХ ТУРИСТИЧКИХ ДОГАЂАЈА

Апстракт: Рад се бави анализом и значајем одржавања једне од првих изложби на подручју данашње Војводине, пољопривредно-индустријском изложбом у Панчеву, која је одржана 1905. године. Њен значај био је вишеструк са економског, културног и уметничког аспекта, како за домаће становништво, тако и за посетиоце којих је било око 100.000. Темељеност у организацији догађаја подразумевала је обнову компletне инфраструктуре града, изградњу саобраћајница, увођење ванредних бродских полазака, подизање смештајних капацитета за велики број домаћих и међународних посетилаца, изградњу парног купатила, добар маркетинг, али и пратеће анимативне садржаје попут извођења представа, концерата, приредби, коњских трка, такмичења.

Изложбе су претече данашњих манифестација, пословних и туристичких догађаја и зато их је важно анализирати као допринос развоју пословног и манифестационог туризма на нашим просторима.

Кључне речи: изложба, Панчево, сајам, производи, манифестација, пословни туризам.

УВОД

Иако су светске метрополе још у XVIII веку биле места организације пољопривредно-индустријских изложби на којима су занатлије, пољопривредници и велепоседници поносно представљали своје производе, њихов значај није био мањи ни почетком XX века, када су приређиване у војвођанским градовима.

* доцент, zivana.krejic@fpsp.edu.rs
** ванредни професор, snezana.milicevic@kg.ac.rs

Изложбе су биле претеча данашњих сајмова и догађаја пословног и манифестационог туризма, а њихов значај био је вишеструк, како за град тако и за регион у коме су организоване.

Угарска је 1896. обележавала миленијум од досељавања Мађара, па су, у оквиру прославе, покенуте привредне и уметничке изложбе. У Панчеву је 1905. године организована велика пољопривредно-индустријска изложба, са циљем промоције и продаје производа које су поносно израђивали и представљали његови грађани, суседи и гости из околних земаља.

Иако је највећи значај ове изложбе за Панчево и околину у тренутку њеног одржавања био економски, она нам данас може послужити као изузетан пример у планирању и организацији догађаја у сферама привреде, културе и уметности, али и као подсећање на методе које су тадашње власти примењивале како би заштитиле домаће произвођаче и спречавале угрожавање њиховог опстанка на тржишту. Пољопривредна делатност била је усмерена на постизање највеће могуће добити за народ. (Керкез 2016: 219)

„Сајам је облик јавног организовања тржишта (дневног, месечног, годишњег, сезонског) на којем се просторно и временски сусрећу понуда и тражња, ради трговања робом или закључивања трговинских послова изложеним узорцима." (Светић 2015:1) Организација пољопривредно-индустријских изложби у прошлости била је условљена потребом људи да размене своје производе због преживљавања, а нешто касније и економске добити. Један од најстаријих облика трговине и трговања, била је трговина стоком, пољопривредним производима и рукотворинама које су биле неопходне за живот и рад. Списи Историјског архива у Панчеву показују да су лекари често контролисали здравље стоке која је требало да буде вожена на вашар (Историјски архив у Панчеву, Фонд Магистрата I, 1800). Пољопривредници и сточари су приликом пласирања својих производа били изложени дугом и неугодном путу, необавештености о пијачним ценама и слично, чиме су често трпели велику штету. (Бецић 2013:172)

Без обзира на период дешавања, организација догађаја се не може замислити без превоза, смештаја и исхране излагача и посетиоца, али и приказивања природних и културних знаменитости места у којем се организују, што се веома позитивно одражава на целокупни развој туризма.

Сајмови и изложбе међународног карактера представљају средства подстицајног привредног и трговинског развоја, а своју примарну улогу у развоју градова, па и читавих регија добијају у првој половини XX века. (Лазић 2015)

У раду су приказани готово сви сегменти организације и значаја пољопривредно-индустријске изложбе која се одржала у Панчеву 1905. године, у периоду када и многи други европски градови приређују овакве догађаје.

Данас је на светском туристичком тржишту све присутнија тражња за посетом и учествовању у догађајима, као јединственим доживљајима за посетиоце, јер привлаче потенцијалне туристе. (Зечевић и др. 2015) Са друге стране, сајмове и изложбе можемо посматрати као део пословног туризма, односно, као активност или догађај који је повезан са пословним интересом.

С обзиром на чињеницу да пословни путници представљају растући сегмент међународног туристичког промета, овај облик туризма се сматра једним од најпожељнијих облика туристичког развоја дестинација широм света. (Драгичевић и др. 2015)

Предмет истраживања у овом раду представља сагледавање свих чињеница које су биле важне за велики и значајан догађај као што је била Изложба 1905. године, а који подразумева планирање, организацију, маркетинг, начин излагања производа, отварање и затварање манифестације и пратеће садржаје.

Циљ истраживања је да се увиди на који начин је могуће применити искуства из прошлости у погледу организације у области пословног и манифестационог туризма на нашим просторима.

ОРГАНИЗАЦИЈА ПРВИХ САЈМОВА И ЊИХОВ ЗНАЧАЈ

Развој трговине условио је настанак првих сајмова још у доба Грчке и Римске цивилизације, када су се трговци сусретали са произвођачима на тржницама и трговима, размењујући производе.

Иако се сматра да је колевка сајмова био Рим, историјски записи указују да су они били организовани још у периоду 3–4. века пре Христа, на подручју данашњег града Либанона. Краљ Јудеје, Херод, покренуо је изградњу трајног сајамског центра са зидом за излагање производа. Упркос томе, трагови организације сајмова из периода п.н.е. су нестајали и мало који сајам из тог доба је остао забележен у историјским списима. (Пинезић 2015)

То је разлог због којег се њихов настанак и крајем XVII века у Француској, где су поред каравана, продавница играчака, акробата и егзотичних животиња, италијански глумци изводили представе, комаде без дијалога, комичне представе или представе мимике. У економском смислу, сајмови су се поистовећивали са путујућим продавницама и трговцима, док је у временском смислу њихова организација подешавана тако да су се одржавали у периоду празника, попут Светог Спаса и Светог Анте, сајмова у Венецији и Падови. (Исто 2015)

Склапање пословних и породичних договора, размена информација у недостатку информативних гласила, утицали су на пораст значаја сајма, али и на бржи развој тржишта. Период организације сајмова био је такав да су

одржавани једном годишње или квартално, омогућавајући на тај начин великом броју излагача и трговаца из других градова и округа да се припреме и представе своје производе.

Значајан податак везан за одржавање сајмова у прошлости је да су њихови организатори морали имати подршку политичке власти, без обзира да ли их је организовала држава или црква. (Carreras & Torra 2008)

Средњовековни сајмови организовани су по налозима краљева, принчева, племића или црквених власти, углавном због недостака прихода, са циљем да се опорезује продаја производа.

Велики светски градови попут Париза, Лондона, Прага, били су место организације и одржавања сајмова на којима су представљани производи и технолошка достигнућа човечанства, углавном у области привреде.

Према до сада доступним подацима, прва изложба је организована је у Лондону, 1761. године и на њој су излагане пољопривредне машине. (Бјелић 2011) Неколико година касније, светске изложбе се организују у свим већим центрима и постају начин пласмана и подстицај за даљи развој производа и услуга како у домену привреде, тако и у области уметности и образовања.

Иако развој и настанак сајмова на подручју наше земље није довољно истражен и поткрепљен документацијом из прошлости, са сигурношћу можемо тврдити да је један од атрактивнијих и познатијих облика окупљања људи због размене робе и услуга био вашар.

Претпоставка је да вашар није био најстарији облик окупљања људи у нашој земљи, те да су слични начини окупљања постојали и пре преузимања назива од Мађара, који су боравили на нашим просторима.[1]

Вашар или сајам може се посматрати као облик окупљања народа, са циљем да становници продају или набаве неопходне производе у недостатку продавница. Вашари су били организовани поред цркава, најчешће на празнике (црвено слово) и били су евидентирани у црквеном календару, како би што већи број становништва унапред био обавештен, узео учешће и допринео њиховој масовности. Поред размене пољопривредних производа, вашари су имали важну друштвену улогу. То су били дани када се свечано облачило, лепо поздрављало, где су се прикупљале и давале важне информације, а млади се упознавали. Да би се девојка лакше и боље удала, требало је да се, између осталог и да се покаже. За то су служили сеоски вашари. Они су за девојку разонода и забава. (Стојановић, Јовановић 2004).

То је био разлог због којег су и мањи градови увиђали значај приређивања изложби, од којих је становништво могло имати не само тренутну, већ и дуготрајну корист. Тако су Вршац и Зрењанин били међу првим мањим градовима који су 1902. године организовали сајамску изложбу производа локалног карактера.

1 vásár – сајам, пазар.

РАЗЛОЗИ ОРГАНИЗОВАЊА ИЗЛОЖБЕ У ПАНЧЕВУ

У Панчево су још средином XIX века, у периоду постојања Банатске војне границе, веома често стизале позивнице за учешће на великим пољопривредно-индустријским али и уметничко-занатским изложбама у Бечу, Будимпешти, Берлину, Минхену, Темишвару.

Током 1866. године, Генерална команда у Темишвару захтева да јој се доставе обавештења да ли су домаће животиње које су биле пријављене за пољопривредну изложбу у Бечу у добром стању. (Историјски архив у Панчеву 1866:1557) Током исте године, 04. априла, шаљу се експонати на наведену изложбу. Биле су то у највећој мери овце, говеда и перната живина. Неколико месеци касније, у Панчево стижу обавештења о наградама и награђенима са територије града који су излагали своје производе у Бечу. Радило се о произвођачима свиле, шпиритуса, брођа и произвођачима пива и власницима Вајфертове пиваре. (Историјски архив у Панчеву 1866: 3044)

Са једне стране, Панчево није желело да заостаје за својим суседима, па је пољопривредно-индустријска изложба планирана са циљем да занатлије и пољопривредници покажу да су способни за конкуренцију на тржишту. Поред угледања на друге градове, главни разлог за организовање Изложбе у Панчеву био је економске и газдинске природе. (Ђорђевић 2000)

Главни разлог одржавање изложбе био је да покаже успон привреде Јужног Баната, по узору на Миленијумску изложбу 1896. године у Будимпешти, као и на сајмове у Лондону, Паризу, Риму. Почетком 20. века у Јужном Банату било је око 11000 хектара обрадивих површина, а у Панчеву је тада било три предузећа са око 200 запослених, што је на 21000 становника чинило 0,9 %, нешто мање него што је у то време имао Нови Сад, а више од осталих градова у Јужној Угарској.

У оквиру будимпештанске дневне штампе 1905. године закључује се и да су Панчевци желели да упознају Балканско полуострво са својим занатлијским производима, индустријом, а да у области трговине теже да остваре тешње везе. Наводи се и да је мађарска индустрија стално напредовала, те да је то био један од разлога због којег јој је требало створити пијаце. (Gazdák Lapja 1905)

Припреме за овај велики догађај трајале су пуне три године. У октобру 1902. године, на предлог председника пољопривредног удружења, Адолфа Шчитинског, донета је одлука о организацији изложбе у Панчеву. Првобитни план био је да се изложба одржи 1904. године. Међутим, материјална основа за њену организацију само је делимично била обезбеђена. (Споменак 1905) Слаба и оскудна година, донела је изборе у Панчеву, што је само још један доказ колико су економско-политичке прилике утицале, али и данас утичу на све облике друштвеног живота и организације догађаја. У страху од

лоше организације, изложба се одлаже за 1905. годину. Иако је била одложена, убрзане припреме за њену организацију почеле су већ 1904. године. Позиви су упућивани занатлијама, пољопривредницима и творничарима да дођу у што већем броју и прикажу своје најбоље производе и најлепшу стоку.

ПРИПРЕМЕ ЗА ИЗЛОЖБУ

На идентичан начин као и данас када се у неком светском граду одржавају велики и значајни догађаји, у Панчеву се две године раније почело са детаљним припремама за изложбу. Да би се обезбедила материјална основа за изложбу, донете су одлуке о висини субвенција које је давао сам град, Тговачка и занатска комора Темишвара, Министарства трговине и пољопривреде и Панчевачка Пучка банка. Озелењавање улица и тргова, формирање пијаце, сређивање простора око цркава, зидање кеја поред реке, калдрмисање улица које воде ка граду, гасно осветљење, асфалтирање тротоара, успостављање телефонских веза, био је значајан и видљив напредак којим су се поносили грађани Панчева. Један од најзначајаних инвестиционих догађаја за град била је одлука о градњи парног купатила у првим месецима 1905. године, што је изазвало потпуно одушевљење грађана, али и став да више неће заостајати за градовима попут Вршца, Зрењанина, Темишвара и Новог Сада. (Грађанин 1905)

Веома важне биле су и припреме саобраћаја за изложбу. Сматрало се да је у интересу града, али и потенцијалних гостију из белог света који ће доћи на изложбу да се фијакери обнове и детаљно прегледају. Пошто је апел грађана усвојен, фијакери су били обновљени, а њима су се касније гости превозили до изложбе. (Исто)

Како се до тада највише користио пароброд као средство превоза, инсистирало се на уређењу обала око река, али и сређивању пристаништа. Превоз лађом је био главна атракција, посебно за посетиоце из Београда, којима за овај догађај нису били потребни пасоши. На дан отварања изложбе, отвара се пруга Панчево–Вршац са моторним возовима. Један од догађаја који је претходио изложби, најлепше је описан у листу *Дневник из јуна 1905*. „Поред успешних акција у области саобраћаја, мобилисао се сав народ Панчева“ (Дневник 1905:3). У недостатку средстава, управници изложбе, господин Милан Зако, председник изложбе Адолф Матановић, директор изложбе Ђока Павловић, председник пољопривредног удружења Адолф Бахман, организовали су балове на различитим локацијама у граду, са циљем да сакупе новац за припрему изложбе. У овој фази припрема, донет је и Статут за оцењивање квалитета излагача и Водич изложбе. Садржај статута био је веома детаљан и односио се на доделу установљених награда, тако да није

било места грешкама или нејасноћама. Изложба је имала Велики и Извшни одбор и Осам подобора за занатство, пољопривреду, домаћу индустрију, финансије, аранжирање и декорацију, разоноду, пријем и смештај и штампу. (Хеш 1976)

Позиви за учешће упућивани су свим занатлијама и пољопривредницима, са жељом да их буде што више. Позиви су стизали и до Беча, Будимпеште, Темишвара, али под условом да се потенцијални излагачи не баве истим занимањима који већ постоје у Панчеву. На овај начин, организатори су штитили домаће привредне и пољопривредне производе и поштовали напоре панчевачких привредника и занатлија.

Током априла 1905. године, изложбени павиљони су путем усмене лицитације издавани у закуп. Уз посебне дозволе, сваки од павиљона су градили посебни мајстори и шегрти. Посебно су планирани музички павиљон, посластичарница и ресторан. Кафане, ресторани, сајмови, су била места где се успостављало јавно мњење. (Богавац и Даниловић, 2018:143)

О томе колико је степен организације био висок, говори и молба извесне госпође Мерсилц, која се 15. фебруара 1905. године обраћа Извршном одбору изложбе са жељом да за време њеног трајања отвори Рибљу чарду у којој ће посетиоцима нудити специјалитете од рибе и домаће вино. По добијању позитивног одговора, иста госпођа се обраћа поново 04. априла 1905. године, како би доставила унапред ценовник хране и пиће, али и са жељом да у наведеној чарди продаје и пиво, као и остала јела, која подразумевају и месо. Госпођа убрзо добија одговор Извршног одбора изложбе, да се молба одбија и уколико се усуди да понуди друге врсте хране и меса, да ће се наложити затварање Рибље чарде. (Историјски архив у Панчеву 1905).

Објашњен је детаљно и рад стручне групе жирија која је била дужна да са техничке стране оцени изложбени експонат. Оцењивали су савременост експоната, материјала, савремени облик, квалитет и потпуност израде, модерне тачке гледишта, потпуност и побољшање система израде, количина производње, јефтиноћа, степен који је постигнут за индустријску производњу, погодност продаје сиромашном становништву, оцена са уметничке стране гледишта у односу на облик, боју и украс. (Хеш 1976)

Поред статута, оштампан је и Калауз занатлијске и пољопривредне изложбе Панчева, који представља својеврстан водич изложбе која ће трајати од 15. августа до 15. септембра 1905. године. Квалитет водича и његова улога у промоцији догађаја била је огромна. Настао је на Светској изложби у Паризу, 1900. године, где је и награђен медаљом за штампарство.

Када је завршена градње прекрасних павиљона, фотографисани су за разгледнице које су пре и за време трајања изложбе слате из поште, која је имала свој изложбени одбор поред других павиљона, као уосталом и полиција и ватрогасци који су водили рачуна о безбедности скупа. Поред водича,

фотографија, разгледница, штампане су и улазнице са симболима града, као врста пропагандног материјала са једне стране, али и као начин прецизног мерења броја посетилаца.

ОТВАРАЊЕ ИЗЛОЖБЕ

Изложба је званично отворена 15. августа 1905. године у најлепшем панчевачком парку, Народној башти, у присуству многобројних званица из привредног, политичког и културног живота. Град је био окићен, а свечана поворка званица и грађана, по завршетку свечаног пријема у згради Магистрата, кретала се кочијама ка месту одржавања. Изложбу је отворио градоначелник Панчева, Адолф Матановић, а потом је организован обилазак павиљона и свечани банкет за 150 званица у новосаграђеном ресторану. (Хеш 1976)

Народна башта увече је била осветљена плинском расветом, а атмосферу су улепшавали оркестара војне и ромске музике, многобројне представе за децу, коњичке трке, надметања у разним вештинама.

У оквиру Индустријског павиљона били су представљени предмети металне, глинене и саобраћајне индустрије, уређаји за осветљење, прехрамбени индустријски производи, зачини, напици. Ковачи, бравари, лимари из Панчева, поносно су представљали своје производе, док су гости из Сегедина и Будимпеште излагали справе за пољопривреду и домаћинство, санке из Банатског Карловца, машине за плетење жице из Дебељаче, Вршца, канте за ђубре из Зрењанина.

Учешће су узеле и фабрике цемента из Будимпеште, Баје, Арада, Зрењанина. Одевне предмете попут шешира, обуће и то опанака, папуча, као и разна крзна, представљали су гости из Пожаревца, Новог села, Бечеја, Сегедина, Темишвара, Сомбора. Шампањац је био из Печуја, паприка из Сегешвара, док су се Панчевци представили као штампари, зуботехничари, фотографи, фирмописци, вајари, тесари, сликари. Музички инструменти који су били изложени, били су власништво мајстора из Будимпеште, Темишвара и Сомбора. (Ђорђевић 2000) У овом павиљону била је посебно изложена археолошка збирка са налазишта, власника циглане Јохана Бахмана, коју ће касније уступити Народном музеју у Панчеву, где се и данас налази. Вештачке везене слике свилом, представљене су у овом павиљону.

Највише излагача из Панчева, било је у Пољопривредном павиљону. Поред класичних прехрамбених производа попут вина, ракије, ликера, грожђа, воћа, винове лозе, зелени, пиринча, житарица, пчела и меда, велико интересовање је владало за збирке лептирова, буба и биљака, Коломан Ламбрехта, као и за вештачко брдо на самом улазу, које је осликавало флору и фауну Панчева. Колекција Панчевачке Пучке банке представила је податке

о квалитету житарица, док су жене и девојке у павиљону домаће индустрије представљале углавном своје рукотворине. (Хеш 1976)

Један од павиљона који је привукао велику пажњу посетилаца био је Аласки павиљон. Удружења панчевачких рибара изложило је рибарски чамац са мрежама, својом заставом и обележјима. У оквиру овог павиљона излагао је и Игњац Вајферт, као ловац на пернату дивљач. Ту су били и павиљони гостију из Алибунара, Мраморка, Локава, Владимировца, Опова, Ченте, Црепаје, Баранде, Фаркаждина, Томашевца.

Број посетилаца је премашио 100.000, а приходи су процењени на преко 115.000 круна. На изложби се представило 713 излагача, а њих 436 је награђено златним, сребрним и бронзаним дипломама, одликовањима, новчаним наградама. Списак награђених излагача био је заиста подугачак. (Исто, 1976)

Изложба је након веома успешних месец дана трајања затворена у недељу 17. септембра 1905. године. Након завршних коњских трка, уследио је ватромет у вечерњим часовима. Све новине у тадашњој Аустроугарској, али и шире, извештавале су са поносом о овом великом и значајном догађају, који је привукао велики број посетилаца и представио Панчево у најбољем светлу. Једина забележена замерка остала је записана на првој седници Магистрата, а односила се на жалбу српских лекара, Мушицког, Гаћанског и Јовановића који су замерили градоначелнику зашто је изложба затворена само на мађарском, а не и на српском и немачком језику. (Ђорђевић 2000:119)

ЗАКЉУЧНА РАЗМАТРАЊА

Пољопривредно-индустријска изложба у Панчеву 1905. године доживела је велики успех. Остало је забележено да је гостију било са свих страна, чак и из Вашингтона. Сви излагачи су били задовољни, а Град је добро зарадио. Гостију који су дошли из Београда било је око 19.000, што је тада био број становника у целом Панчеву. (Ђорђевић 2000).

Изложба је превазишла локални значај и по својим карактеристикама, броју посетилаца, излагача, трговини, задуженој особи испред сваког павиљона која је давала информације о производима, била је најсличнија данашњем сајму.

Изузетна организација, обнова постојеће и изградња нове инфраструктуре града, увођење нових паробродских и железничких полазака до Панчева и од Панчева ка већим центрима, представљали су сјајну увертиру за успех овог великог и значајног догађаја. У оквиру припрема за изложбу, назиру се почеци развоја маркетинга у организацији догађаја, попут штампе фотографија и разгледница са изложбе, улазница, позива, реклама и одјава догађаја у новинама.

Допунски садржаји којима је изложба употпуњена попут представа, коњских трка, концерата, завршног ватромета, данас би имали карактер пратећих садржаја било које врсте пословног догађаја, не само код нас, већ и у свету.

Сагледавањем организације оваквог догађаја који се догодио пре више од 100 година, треба преиспитати начине организације већине пословних и манифестационих догађаја у нашој земљи, који би требало да чине окосницу развоја туризма и буду одраз напретка и цивилизацијске зрелости људи, са циљем да се превазиђе њихов вашарски карактер и аматерска организација. Посебна пажња усмерена је на нове облике туризма, који су последњих деценија у порасту. (Крејић и др 2019).

Србија поседује упоредне (компаративне) конкурентне предности (природне услове, изворе и ресурсе и сл.) за динамично, дугорочно и приоритетно развијање пољопривредне производње и манифестација. (Брацановић, 2019:119) Креативност је покретач економског раста и кључни стратешки ресурс за повећање конкурентности у економији заснованој на знању, баш какве су биле и изложбе у прошлости. (Арсенијевић и Радосављевић, 2013: 273)

ЛИТЕРАТУРА

Арсенијевић–Радосављевић 2013: Оља Арсенијевић – Милан Радосављевић. *Компаративна анализа социо-културних односа према иновацијама студената из Србије, Војводине и са Косова. Баштина,* Приштина – Лепосавић, Вол. 42, стр. 269–294.

Burke–Auguštin–Ritman–Auguštin 1991: Peter Burke – Borko Auguštin – Dunja Rihtman – Auguštin. *Junaci, nitkovi i lude: narodna kultura predindustrijske Evrope.* Školska knjiga, 1991.

Бецић 2013: Иван М. Бецић. *Локалне финансијске установе у Гњилану у међуратном периоду.* Баштина, Приштина – Лепосавић, Вол. 34, стр. 171–188.

Бјелић 2011: Предраг Бијелић. *Маркетиншки инструменти промоције промоције спољне трговине,* Маркетинг, вол. 42, но. 4., 268–276.

Богавац Миладиновић–Даниловић 2018. Живанка М. Миладиновић Богавац, Нељо С. Даниловић. *Улога слободних и независних медија у демократској легитимизацији друштва.* Баштина, Приштина – Лепосавић, Вол. 46, стр. 144–157.

Брацановић 2019. Слободан Н. Брацановић. *Поједини аспекти економских кретања земаља у транзицији*. Баштина, Приштина – Лепосавић, Вол. 48, стр. 195–212.

Carreras–Torra Fernandez 2008. Albert Carreras, Lidia Torra Fernandez. *Why did modern trade fairs appear*. Barcelona: Universitat Pompeu Fabra.

Драгичевић, В., Јовичић Д., Блешић, И., Станков, У. 2012: Business tourism destination competitiveness: a case of Vojvodina province (Serbia), *Economic research*, Vol.25, No. 2, pp. 311–332.

Хеш 1976. Елза Хеш. *Индустријско-пољопривредна изложба у Панчеву 1905. године*, Информатор Историјског архива Панчево 13, стр. 37–47.

Николић–Ђорђевић–Зечевић 2016: Јелена Николић, Александар Николић, Бојан Зечевић, *Сатисфакција посетилаца међународних културних догађаја у Београду*, Маркетинг, вол. 47, бр. 2, стр. 104–110.

Историјски архив у Панчеву, *Фонд Магистрата* II–IV, 1866. г., број 1557 и 3044.

Историјски архив у Панчеву, *Фонд Магистрата* I, 1800. г. п. 4319/4, број 465/P,/38.

Историјски архив у Панчеву, *Фонд Народна башта*, 1905. г., св. необрађен.

Керкез 2011. Слободан Ђ. Керкез. *Идеолошке основе аграрне политике у окупираној Србији и село под окупацијом 1941–1945,* Баштина, св. 31. Приштина – Лепосавић, стр. 217–233.

Krejić–Milićević–Plećić–Babić 2019. Živana Krejić, Snežana Milićević, Katarina Plećić, Dragana Babić. *The Possibility of the development bird watching as a specific form of tourism in the Deliblato sands – case study*. Teme, 475–488.

Лазић 2015. Сања Лазић. *Београд између два светска рата*, Факултет за туризам и спорт, Нови Сад, *Tims Acta*, Бр. 9, стр. 37–47.

Мартиновић 1905. Иван Мартиновић. Одлагање изложбе за 1905, *Сйоменак*, 17. фебруар 1905., бр. 8.

Ђорђевић 2000. Часлав Ђорђевић. *Панчево – сајамски град*. Заједница књижевника Панчева, Панчево.

Светић 2015. Марко Светић. *Сајмови и изложбе пољопривредно-прехрамбених производа у Вуковарско-сријемској жупанији*, Свеучилиште Јосипа Јурја Штросмајера, Пољопривредни факултет у Осијеку.

Стојановић Јовановић 2004. Биљана Стојановић Јовановић. *Социомедицински аспекти живота жена у Србији током XX века,* Медицински часопис Понс, Вол. 12, Бр. 1, стр. 35–40.

Gazdák Lapja, 20.10.1905., 36.

Пинезић 2015. Матија Пинезић. *Еволуција сајмова*, Факултет економије и туризма, Пула.

Дневник, 21.4.1905., стр. 26.

Živana R. KREJIĆ
Snežana R. MILIĆEVIĆ

AGRICULTURAL-INDUSTRIAL EXHIBITION IN PANČEVO 1905 AS A FRONT OF CONTEMPORARY TOURIST EVENTS

Summary

The agricultural-industrial exhibition in Pancevo in 1905 was a great success. The rest was noted that there were guests from all sides, even from Washington. All exhibitors were pleased, and the City made good money. The number of guests who came from Belgrade was about 19.000, which was then the number of inhabitants in all of Pancevo.

The exhibition went beyond the local significance and in terms of its characteristics, the number of visitors, exhibitors, trade, the person in charge in front of each pavilion that provided information on the products, was most similar to today's fair.

Exceptional organization, renovation of the existing and construction of new infrastructure of the city, introduction of new steam and railway departures to Pancevo and from Pancevo to larger centres, represented a great overture for the success of this great and significant event. As part of the preparation for the exhibition, the beginnings of the development of marketing in the organization of events, such as printing photographs and postcards from the exhibition, tickets, invitations, advertisements and cancelling events in newspapers, are observed.

Supplementary contents complemented by exhibitions such as performances, horse races, concerts, fireworks, would today have the character of accompanying contents of any kind of business event, not only here but in the world.

Considering the organization of such an event that took place over 100 years ago, we should consider ways of organizing most business and event events in our country, which should form the backbone of tourism development and reflect the progress and civilization maturity of people, with the aim of overcoming their fair character and amateur organization. Serbia has comparative (comparative) competitive advantages (natural conditions, resources and resources, etc.) for the dynamic, long-term and priority development of agricultural production and events that are in accordance with it. Creativity is an engine of economic growth and a key strategic resource for increasing competitiveness in a knowledge-based economy, just like exhibitions in the past

Key words: Exhibition, Pančevo, fair, products, manifestation, business tourism.

Рад је предат 12. новембра 2019. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине*, одобрен за штампу.

УДК 005.963.1:331.548
001.895:331.5
doi:10.5937/bastina1949203M

Прегледни рад

*Оливера В. МИЛУТИНОВИЋ**
Факултет за менаџмент, Сремски Карловци

*Боривоје В. БАЛТЕЗАРЕВИЋ***
Факултет за менаџмент, Сремски Карловци

УТИЦАЈ ТЕХНОЛОШКИХ ИНОВАЦИЈА НА ТРЖИШТЕ РАДА И КРЕИРАЊЕ ПОТРЕБЕ ЗА НОВИМ СТРУЧНИМ ПРОФИЛИМА

Апстракт: Суштинско питање на које овај рад покушава да одговори је да ли ће технологија заменити човека у процесу рада? У почетку се и појава саме индустријске револуције интерпретирала као негативан утицај технологије на незапосленост, који је радну снагу лишио посла, а сада се напредак електронике и роботике доживљава као агенс сличне технолошке промене, која ће укинути радна места неквалификоване радне снаге, истовремено повећавајући потражњу за квалификованим радницима и стручношћу. Промене у индустријској потражњи за овим новим, специфичним стручним профилима као и технолошке иновације представљају кључне факторе тржишта рада у будућности. Управо у овој, новонасталој ситуацији, формалне и неформалне образовне институције имају прилику да ефикасно и релевантно одговоре на дати изазов кроз креирање кореспондирајућих адаптираних студијских програма као и краткорочних програма сертификације и квалификације, пружајући тиме неопходна знања и вештине радној снази будућности.

Кључне речи: технолошке иновације, тржиште рада, незапосленост, стручни профили, напредак, адаптација

УВОД

Овај рад разматра двоструке ефекте убрзаних друштвених промена у савременом друштву: с једне стране, технолошке промене воде дугорочном економском расту, продуктивности и побољшању животног стандарда; с друге стране, технолошке иновације, посебно у ИТ сектору, које такође воде појави и ширењу нових идеја, производа и производне технике, у целокупној економији истовремено покрећу процесе „креативне деструкције". Последице нових технологија на тржиште рада, стручне профиле и радна

* ванредни професор, olivera.milutinovic@famns.edu.rs
** доцент, baltezb@yahoo.co.uk

места, такође су двоструке: укидају углавном ниже квалификована радна места у неким индустријама, истовремено креирајући нова радна места у брзо развијајућим индустријама, које захтевају читав спектар нових технолошких вештина. С историјског аспекта, процес замене старих индустрија новим, као последице технолошког процеса, није нов, као ни кореспондирајући процес прилагођавања радних вештина и профила савременим трендовима потражње на тржишту рада. Суштинска промена у односу на иновацијом и технологијом вођено реструктуирање тржишта рада, у односу на раније периоде, односи се на брзину иновативног развоја.

Циљ рада је да се укаже на то да брзина развоја технологије представља растући изазов за сам процес друштвене адаптације и прилагођавања стручних профила и вештина у односу на константно променљиве потребе индустрије у експанзији, као и да се скрене пажња на оправдане стрепње да технолошке иновације у савременом друштву могу водити незапослености и социјалним немирима. Аутори сматрају да технологија и технолошки прогрес не могу сами по себи бити одговорни за креирање незапослености и консеквентних социјалних проблема. Сваки еволутивни изазов и развој условљени су способностима да се прихвати промена, што се своди на потенцијал развоја капацитета за адаптацију кроз додатна стручна усавршавања, програме преквалификације и развоја техничке писмености у складу са новим захтевима и потребама глобалног тржишта рада.

Рад је методолошки подељен на четири структурална чиниоца: први структурални чинилац даје уводна разматрања о теми која се обрађује у овом раду; други структурални чинилац даје преглед актуелне литературе и приказује резултате спроведених истраживања утицаја технолошких иновација на тржиште рада; трећи структурални чинилац даје преглед постојеће литературе, али и ставове аутора о томе како технологија, дигитализација и иновације представљају изазов за тржиште рада у будућности; четврти структурални чинилац односи се закључна разматрања и предлог аутора да се развију нови, студијски програми као и модули брзих квалификација и сертификација.

> „Многе природне и друштвене знаности већ се налазе у „пост-пост" периоду било да се ради о постмодернизму или постструктурализму. У том смислу доћи ће до новог снажног вала критике и деконструкције владајуће парадигме." (Halmi 2019: 135)

ТЕХНОЛОШКЕ ИНОВАЦИЈЕ И ТРЖИШТЕ РАДА

Технолошке иновације мењају постојећу парадигму и актуелну структуру тржишта рада, што генерише потребу за новим стручним профилима како би се ишло у корак са иновацијама које намеће друштво у вртоглавом, технологијом вођеном развоју.

> „Организација се прилагођава сталним и све убрзанијим променама у окружењу, а запослени честим променама захтева радног места и услова у којима раде. Употребно време знања се све више скраћује, због чега се школско и факултетско образовање, углавном, схватају као један од услова за заснивање радног односа и један од предуслова за учење и образовање током целог радног века. Образовање и усавршавање запослених, на тај начин, постају један од кључних и најефикаснијих фактора развоја људских ресурса, организационе флексибилности и конкурентске предности." (Милутиновић 2013: 103)

Боље разумевање начина на који развој науке и технологије утиче на стварање нових занимања и накнадне промене образовних програма, као и увођење програма брзих уско специјализованих доквалификација могу помоћи у процесу прилагођавања новим захтевима тржишта рада. Као резултат истраживања и развоја, иновације диктирају стварање нових занимања, као и потражњу за стручно оспособљеним кадровима.

> „Радикалне промене које су се последњих деценија догодиле у државама с простора негдашње, условиле су потребу ревизије васпитања и образовања у многим аспектима." (Миленовић–Миловановић 2018: 412)

Иновације постају претња за велики број постојећих професија и то не само за професије које захтевају нижу стручну спрему и нижи степен квалификација. Аутоматизација процеса производње, вештачка интелигенција и алгоритми за дубинско учење, као и роботика, у новије време показали су да могу да изврше једнак, или понекад чак и бољи посао од људи запослених у професијама као што су осигурање, право, адвокатура, дерматологија, спортско новинарство, психологија, итд. Штавише, расте забринутост да ће технолошки развој у блиској будућности уништити послове милиона радника који возе аутомобиле и камионе, анализирају медицинске тестове и податке, обављају послове менаџмента, издају лекове и оцењују тржишта, чак и оних који се баве програмирањем и креирањем алгоритама.

Бројне студије су потврдиле да је велики број постојећих радних места угрожен напретком технологије и компјутеризованих аутономних система који у потпуности укидају потребу за људском радном снагом на неким позицијама. Процена да постоји вероватноћа да дође до компјутеризације 702 занимања, указује на то да је скоро 47% свих постојећих послова у САД под ризиком од укидања. Последњих година, будућност запослења је тема од растућег интереса на међународним конференцијама. (Frey–Osborne 2013)

Према истраживањима које су спровели Универзитет Елон (Elon University) и Истраживачки центар Пју (Pew Research Center) августа 2014. године, консултујући експерте, поводом дилеме да ли ће вештачка интелигенција и роботика створити више послова него што ће уништити, мишљења

су подељена: 48% испитаника сматра да ће више послова бити уништено него створено, док је 52% супротног става. (Smith–Anderson 2014)

Историја показује да су иновација и технолошки развој у прошлости имали позитиван епилог у погледу тржишта рада. Технологија и иновација били су главни покретачи економског раста и запошљавања, барем у дугорочном контексту. Наведена истраживања показују како иновација истовремено уништава и креира запосленост. У прошлости је трка између стварања радних места, кроз нове производе и уништавања истих због нових технологија, превагнула у корист креирања послења као последице технолошких иновација. Међутим, актуелна ситуација и растући напредак технологије, оваквих размера, дешава се по први пут у историји, тако да нема гаранција да ће се повољни епилог поновити. Ради се о поновљеном превиђању потенцијала креирања нових радних места као директне последице технолошке трансформације, услед недостатка информације о будућим потенцијалним пословним нишама, за којима ће потребу креирати нова технолошка парадигма.

Предвиђања и истраживања (Card–DiNardo 2002), о новим технологијама и запошљавању, наводе и неке забрињавајуће чињенице, посебно у погледу тога да технолошке промене нису неутралне по питању вештина. Нове технологије имају тенденцију да фаворизују одређене вештине, док девалвирају вредност или потпуно укидају потребу за другима, кроз смањење потражње за истим од стране компанија које користе наведене нове технологије. Овај тренд се у научној заједници описује као „технолошка промена условљена вештинама" (Skill Biased Technological Change).

Неки аутори (Acemoglu–Autor 2011) указују на то да нове технологије све више замењују рутинске задатке, те је у САД потражња за рутинским пословима и радним задацима знатно опала, без обзира на то да ли ти послови и задаци имају когнитивни или мануелни карактер. Последица тога је да се потражња за средње квалификованом радном снагом знатно смањила, док је потражња за висококвалификованом и ниско квалификованом порасла. Тај тренд је означен као „поларизација послова". Развој европског тржишта рада у последњих 20 година следио је пут технолошких промена усмерених на вештине, док је број послова и занимања који захтевају само ниско квалификовану радну снагу у сталном опадању. Тешко је одредити да ли су овоме узрок увођење нових технологија или сама глобализација. Оно што се са извесношћу може рећи је да ће иновације створити нова радна места у будућности, али искључиво у занимањима која нису потиснута технологијом. Проценат послова који подразумевају рутинске операције биће сведен на минимум, док ће доћи до експоненцијалног пораста занимања за која су неопходни креативност и социјалне вештине.

Будућа организација рада ће, кроз више-секторске промене диктиране технологијом, утицати на промену свих друштвених структура, укључујући социјалне, економске и културолошке.

„Основна карактеристика социјалних иновација, које у најмању руку, морају ићи паралелно са технолошким (а било би најбоље као њихова претеча, да им крче пут) јесте њихова културна и социјално-психолошка природа. Социјалне иновације су, пре свега, нове социјално-економске институције, резултат реформи, промена 'правила игре', типичних модела понашања, базичних претпоставки, веровања и вредности." (Арсенијевић–Радосављевић 2017: 272)

ТЕХНОЛОГИЈА, ДИГИТАЛИЗАЦИЈА И ИНОВАЦИЈЕ КАО ИЗАЗОВИ БУДУЋНОСТИ

Евидентно је да ће дигитализација, у оквиру технолошких иновација, променити све сегменте друштва. Утицаће не само на обим посла и потражњу за различитим нивоима вештина, већ и организацију рада. Одређене услуге које обављају појединци постају у све већем броју доступне у понуди преко специјализованих платформи на интернету. Као резултат тога, компаније ће се постепено пребацивати све више на пројектно оријентисане организационе структуре уместо на фиксне хијерархије. Таква „платформа" и такав концепт економије могу довести до боље равнотеже пословног и приватног живота запослених, али такође могу резултирати и већом несигурношћу, као и периодима присилне незапослености. Чест је случај да професионалци који самостално раде преко платформи немају стандардно социјално и здравствено осигурање, на које иначе сви запослени у традиционалном смислу имају право.

Такође је битно питање како ће сама дигитализација утицати на запосленост у социјалној економији, или трећем сектору, укључујући услуге социјалне помоћи, образовање, обуку и пословну интеграцију. Социјална економија пружа радна места многим појединцима који не би могли наћи посао у другим областима економије, јер им недостају потребне вештине, или припадају категорији лица са посебним потребама. Повећани притисак према основним занимањима на тржишту рада такође ће се рефлектовати на угрожавање радних места у сектору социјалне економије. Срећом, социјална економија укључује велики број нерутинских послова у области здравства, социјалног рада и образовања, које је тешко заменити информационим технологијама. С друге стране, напредак у области иновација и дигиталних технологија има потенцијал за унапређење и бољу организацију послова у области социјалне економије, чиме би се директно утицало на ефикасније пружање релевантних услуга.

Поред очигледног одушевљења напредним технологијама, јавност није у потпуности свесна пратећег губитка радних места, јер ће неки послови заувек нестати. Људи ће извесно куповати јефтиније аутомобиле, за чију је производњу утрошено више машинских него људских радних сати, игноришући

чињеницу да ефекат таквих куповина представља директну подршку процесу индустријске аутоматизације.

Многи економисти уопште не разматрају развој технологије у контексту запошљавања, они технологију и иновацију сматрају виталним фактором производње. Неки тврде да технологија омогућава предузећима смањење потребе за људском радном снагом и последично мање производне трошкове. Има стручњака који заступају став да додатна куповна моћ, као последица нижих производних трошкова, изазива повећање укупне потражње, индиректно повећавајући тиме запосленост због експанзивног ефекта технологије на економију. Постоје чак и мишљења да аутоматизација може на јако драматичан начин уништити радна места јер се већина радника не може адаптирати на нову структуру потражње на тржишту рада, тако да долазимо до закључка да је технолошки напредак далеко више допринео незапослености од саме троме економије. (Lohr 2011)

Узевши у обзир разноликост и супротстављеност горе наведених ставова о утицају технологије, можемо закључити да управо непостојање једног званичног преовлађујућег става доводи до неизграђене свести јавности о аспекту доприноса технологије у процесу креирања незапослености. Без технологије нема ефикасне производње нити константног унапређења животног стандарда. Зато је, цивилизацијски, технологија битна и незамењива, и поред свих аспеката пратећих промена у економском, социјалном, културолошком и егзистенцијалном смислу. Међутим, „савремена оорганизација која тражи квалитет мора да обезбеди управљање које се ослања не само на технологију, већ и људске ресурсе". (Baltezarević B. Baltezarević R. i dr. 2018: 89)

ЗАКЉУЧНА РАЗМАТРАЊА

Као што је већ наведено у овом раду, савремени економисти технологију и иновацију сматрају виталним фактором производње, при чему не разматрају развој технологије у контексту запошљавања.

Актуелни изазов неусклађености између постојећих стручних профила, образовног система (студијских програма) и потреба индустрије за новим стручно оспособљеним профилима, настао је постепеним променама у науци и технологији. Наука и технологија су, заузврат, утицале на промене и иновације у индустрији, због интеграције нових технологија у производне процесе и организацију рада, као саставног дела непрекидног, али и убрзаног, процеса индустријске и технолошке еволуције.

Концептуални модел који аутори предлажу у новонасталој парадигми је следећи: „системске еволутивне промене" креирају потребу за додатним, новим стручним профилима и занимањима. Једина, истраживањима подржана, стратегија која би омогућила универзитетима и образовним институцијама

да задрже своју образовну релевантност и последично стабилизују деструктивне и дестабилишуће промене у свим сегментима друштва, лежи у приоритетној и ургентној фокусираности на развој нових, актуелним индустријским потребама прилагођених, студијских програма као и модула брзих квалификација и сертификација.

У противном, аутори сматрају да неблаговремена адаптација у функцији времена може довести до неминовног експоненцијалног креирања незапослености, и кореспондирајућих социо-економских нестабилности. Суштинско питање са којим се модерно друштво сусреће, у погледу технолошког развоја и незапослености, своди се на могућност и капацитете еволуције формалних и неформалних образовних структура у односу на константномењајућу потражњу за новим знањима и вештинама, наметнуту захуктаним моментумом технолошког и иновационог развоја.

ЛИТЕРАТУРА

Acemoglu–Autor 2011: Daron Acemoglu – David Autor. "Skills, Tasks and Technologies: Implications for Employment and Earnings". In *Handbook of Labor Economics* Vol. 4, Part B, ed. David Card – Orley Ashenfelter, Amsterdam: Elsevier, 1043–1171.

Арсенијевић–Радосављевић 2017: Оља М. Арсенијевић – Милан Ж. РАДОСАВЉЕВИЋ. „Компаративна анализа социо-културних односа према иновацијама студената из Србије, Војводине и са Косова, *Баштина* (42), 269–294.

Baltezarević B.-Baltezarević R. i dr. 2018: Borivoje Baltezarevic, Radoslav Baltezarevic, Vesna Baltezarevic. *The Internet as Medium of Communication and Knowledge Sharing*. Saarbrücken, Germany: LAP LAMBERT Academic Publishing

Lohr 2011: Steve Lohr. „More Jobs Predicted for Machines, Not People" October 23, 2011. <https://www.nytimes.com/2011/10/24/technology/economists-see-more-jobs-for-machines-not-people.html> [05.09.2019].

Миленовић–Миловановић 2018: Живорад М. Миленовић – Бошко Љ. Миловановић. „Наставници основних школа Пчињског округа о доприносу наставе православног катихизиса у васпитању и образовању ученика за мир и демократију, *Баштина* (45), 411–424.

Милутиновић 2013: Оливера В., Милутиновић. *Учење уз рад и развој људских ресурса*. Докторски рад. Београд: Факултет за пословне студије.

Smith–Anderson 2014: Aaron Smith – Janna Anderson. „AI, Robotics, and the Future of Jobs", Pew Research Center, August 6, 2014. <https://www.pewinternet.org/2014/08/06/future-of-jobs/>[10.09.2019].

Frey–Osborne 2013: Carl Benedikt Frey – Michael A. Osborne. *The future of employment: howsusceptible are jobs tocomputerisation?* Oxford, England: Oxford Martin School, University of Oxford.

Halmi 2019: Aleksandar A. Halmi. „Tehnologija mjerenja kaosa i nelinearne dinamike u društvenim znanostima", *Baština* (47), 135–152.

Card–DiNardo 2002: David Card – John E. DiNardo. "Skill Biased Technological Change and Rising Wage Inequality: Some Problems and Puzzles, *Journal of Labor Economics*, Vol. 20, No. 4, 733–783.

Olivera V. MILUTINOVIĆ
Borivoje V. BALTEZAREVIĆ

IMPACT OF TECHNOLOGICAL INNOVATION ON THE LABOUR MARKET AND NEED CREATION FOR NEW OCCUPATIONAL PROFILES

Summary

The essential issue this paper aspires to answer is whether technology will replace man in the process of work? Initially, the advent of the Industrial Revolution itself was interpreted as a negative impact of technology on unemployment, which deprived the workforce of employment, and now the advancement of electronics and robotics is perceived as an agent of similar technological change that will abolish the unskilled workforce, while increasing the need for skilled workers and expertise. Changes in industrial demand for these new, specific occupational profiles as well as technical innovations represent key factors of the job market in the future. It is in this emerging situation that formal and informal educational institutions have the opportunity to effectively and relevantly respond to a given challenge by creating the correspondingly adapted study programs as well as short-term certification and qualification programs, thus providing the necessary knowledge and skills to the workforce of the future.

Key words: Technological innovation, labour market, unemployment, occupational profiles, progress, adaptation.

Рад је предат 23. септембра 2019. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине*, одобрен за штампу.

УДК 303.442:316.356.4(497.11)"2016/2017"
doi:10.5937/bastina1949211F

Оригинални научни рад

*Божидар С. ФИЛИПОВИЋ**
Универзитет у Београду
Факултет за специјалну едукацију и рехабилитацију

ИНТЕРПРЕТАЦИЈЕ ОДНОСА МЕЂУ НАЦИЈАМА – ИЗМЕЂУ ЕКОНОМСКЕ САРАДЊЕ И КОНФЛИКТА

Апстракт: У раду смо посветили пажњу методолошком проблему интерпретације квантитативних података који се односе на ставове испитаника о односима међу нацијама (народима). Предочили смо податке нашег квалитативног истраживања које је осмишљено као извесна 'допуна' квантитативних података. Конкретно, фокусирали смо се на индикатор („Међу народима се може остварити сарадња, али не и потпуно поверење") који је коришћен у релативно великом броју домаћих и међународних репрезентативних истраживања. Резултати показују значајан број сродних тумачења појмова сарадње и потпуног поверења међу нацијама. Ипак, већи број варијација се јавља у тумачењу потпуног поверења које се најчешће доводи у везу са кризним ситуацијама и ратовима. Такође, јављају се и слојевитије интерпретације које указују на различито схватање нације (грађанско и етничко), као и самог оквира у којима се сам однос тумачи (индивидуални и колективни). Истовремено, нисмо уочили интерпретације које би довеле у питање дању употребу наведене тврдње као индикатора – значајније контрадикторности и недоследности у тумачењу од стране испитаника.

Кључне речи: међународни односи, међунационални односи, квантитативни и квалитативни приступ, валидност.

УВОД

У анализама међународних односа политичке и економске елите држава, уз руководства међународних организација, најчешће се јављају као једини релевантни актери. Значај одређеног актера, на међународној политичкој сцени, обично се разматра као међусобни однос релативно малих друштвених група које поседују велику моћ. Док се мишљење и понашање појединаца који су на челу држава неретко анализира и до најмањих детаља, ставови већине грађана понекада остају у сенци. Изузетак су избори,

* Асистент, filipovic.bozidar1@gmail.com

референдуми (у демократским земљама) и кризни догађаји када се пажња истраживача и медија усмерава на политичке преференције грађана. За такве полазне претпоставке постоји много разлога. Међутим, у последњих неколико деценија фокус пажње се мења и оквир анализе постаје шири. О наведеној промени можда најбоље сведочи појам *меке моћи* (Nye 2004) који је увелико ушао у употребу и изван академског дискурса. Осим војне и економске моћи, у анализи међународних прилика све се више пажње посвећује утицајима који су везани за друге области друштвеног живота. Управо је због свега наведеног свако емпиријско истраживање које се тиче питања међународних односа интересантно и значајно. Конкретно, мислимо на анкетна истраживања спроведена на репрезентативном узорку.

Низ анкетних истраживања које у Србији спроводио Младен Лазић са својим сарадницима обухватала су и питање посвећено међународним односима. (Лазић 2000; Лазић 2011; Лазић и Цвејић 2013; Лазић 2014; Lazic–Cvejic 2015; Лазић 2016) Истраживања су спровођена како би се добили подаци о друштвеној структури и вредносним оријентацијама становништва Србије, односно Југославије: „Истраживање *Друштвена структура и квалитет живота* спроведено је на подручју целе СФРЈ, крајем 1989. године, у организацији Конзорцијa социолошких и сродних института Југославије. Подаци су прикупљени на узорку од 13.422 јединица. [...] Истраживање *Стратификацијске и вредносне промене у периоду друштвене трансформације* је спроведено у оквиру ширег пројекта СЕЕССП (South East European Social Survey Project) на територији шест земаља Југоисточне Европе у периоду 2003–2004. Од укупног броја анализираних испитаника, који је износио 2997 [...]. Најзад, истраживање *Промене основних структура српског друштва* реализовано је на територији целе Србије у првој половини 2012. године у организацији ИСИ ФФ. Подаци су прикупљени на репрезентативном узорку од 2500 испитаника“ (Петровић 2013: 381).

У свим наведеним истраживањима било је коришћено и питање којем ћемо у нашем раду посветити пажњу: „Међу нацијама се може остварити сарадња, али не и потпуно поверење“ („Among nations it is possible to create cooperation, but not full trust“). Ово питање представља индикатор националистичке вредносне оријентације (види више: Пешић, 2016: 495–496). Овде нећемо приказивати податке које су прикупљени у наведеним квантитативним истраживањима. Фокусираћемо се на резултате нашег *квалитативног* истраживања. „У раду желимо приказати део резултата квалитативног методолошког ’опита’ који смо спровели с намером бољег разумевања инструмента, односно, исказа који су коришћени у квантитативном истраживању вредносних оријентација. Циљ квалитативног методолошког истраживања је боље разумевање интерпретација исказа, тј. покушај провере (смисаоне) валидности исказа. Оно се стога може посматрати као допринос

истраживању конструктивне ваљаности (валидности) инструмента истраживања (Фајгељ 2010: 462) која се ограничава на ниво интерпретација значења од стране испитаника. У раду ћемо се ограничити на само један сегмент проблема валидности – интерпретације исказа од стране испитаника. Наше квалитативно методолошко истраживање спроведено је на релативно малом квотном узорку од 20 испитаника. Сви испитаници трајно су настањени на територији града Београда. Структура узорка по полу и старости одговара карактеристикама опште популације Београда. Истраживање је спровођено, са извесним прекидима, у периоду од око годину дана, током 2016. и 2017. године. Испитаници су после сваког исказа давали одговоре који су понуђени на Ликертовој скали, а након одговора сваком испитанику је постављено питање 'Како сте Ви разумели ово питање?'. У зависности од одговора испитаницима су постављана и потпитања (која су се такође односила на делове тврдње или сам одговор) како би се боље разумела њихова интерпретација исказа". (Филиповић 2018: 244–245) Треба подсетити да ваљаност представља један од основних захтева сваког емпиријског истраживања (Базић 2011: 278), па и у случају анкете као веома распрострањене технике прикупљања података (Симић 2012: 259). Дакле, у нашем квалитативном истраживању смо испитивали само један део проблема конструктивне валидности индикатора (Фајгељ 2010: 462–463). Морамо истаћи да у раду нећемо посветити пажњу само проблему валидности, јер су добијени подаци занимљиви сами по себи. Говоре нам о проблему перцепције сарадње и поверења између нација. Напомињемо да су сви разговори снимани и вођени од стране потписника ових редова.

НАЛАЗИ ИСТРАЖИВАЊА

Начелно, одмах на почетку, можемо рећи да нам подаци квалитативног истраживања указују на релативно добру валидност индикатора. Она је потврђена у највећем броју одговора испитаника. Прво, можемо истаћи да (већина) интерпретација исказа омогућава употребу ове тврдње као индикатора националистичке оријентације. На пример, нема испитаника који су тврдили да је исказ неразумљив или нејасан. Друго, код већине испитаника се може уочити смисаона „подударност" у одговорима између Ликертове скале и накнадне интерпретације сопствених одговора. Али у овом раду не желим само да укажемо да интерпретације омогућавају употребу индикатора, односно да констатујемо одсуство смисаоних контрадикторности и недоследности. Желели бисмо такође да скренемо пажњу и на специфичне интерпретације тврдње које се понављају у одговорима испитаника. У овом погледу се издвајају веома слична схватања сарадње, па и потпуног поверења код значајног броја испитаника.

Б. Ф: Добро. Сада ми реци како си разумео ово питање односно зашто ниси могао да се одлучиш?

Испитаник: Зато што мислим да у кризним ситуацијама да свако… да често… не могу да замислим ни један народ. Можда би најтеже било у Европи, али мислим да када би политичка елита напуњдала народ једне на друге да би они пре или касније прихватили то.

Б. Ф: Прихватили шта?

Испитаник: Да не могу да живе у потпуности једни уз друге. Да немају потпуно поверење. Мислим да у тим кризним ситуацијама долази до неповерења. Мислим да то није још превазиђено.

Б. Ф: А реци ми како си онда разумео питање? Ову разлику између сарадње и потпуног поверења? Да ли то за тебе, када си изговарао ово питање, има неки… на шта си помислио једноставно?

Испитаник: Шта, да дефинишем та два појма?

Б. Ф: Не, не да дефинишеш. Него у контексту овог одговора на питање. Како си разумео сарадњу, а како потпуно поверење? И ту разлику заправо?

Испитаник: Па сарадњу сам разумео као… сарадњу, лупам у бизнису, а потпуно поверење да нема никаквих проблема једни са другима у било ком контексту, било када. (Самозапослен архитекта, 33 године, одговор: „нити се слажем, нити се не слажем".)

Б. Ф: Сада ми реци како си разумео разлику између сарадње и потпуног поверења? У самој реченици, када си одговарао. Како си схватио ту разлику?

Испитаник: Па схватио сам је на том неком глобалном нивоу, јер је сарадња може бити економска, трговинска, како се каже. А поверење ти је просто поверење између две нације, између двеју држава. Да имаш тог неког поред себе на кога се можеш ослонити и у добру и у злу. Знаш, типа у случају рата да он одмах буде твој савезник. Без, не знам, неких договора, без премишљања. Него да је ту. Да знаш да можеш на њега рачунати, то јест, на ту нацију. А мислим да ми тренутно немамо неку нацију која је… мислимо да имамо, али…

Б. Ф: Извини, ово што причаш, то би био пример сарадње или потпуног поверења?

Испитаник: Ово је сарадња, али за потпуно поверење мислим да немамо. Искрено, немамо. Чак ни са Грчком, не знам… чак ни са Русијом, том фамозном: не. (Нижи руководилац у хипермаркету, 31 година, одговор: „слажем се".)

Б. Ф: Како сте Ви разумели разлику између сарадње и потпуног поверења?

Испитаница: Па сарадња може у смислу пословне сарадње. Или, шта ја знам. Ја сам ето прво на то помислила. На пословну сарадњу. Али мислим да поверење може да се оствари. И сарадња и поверење. Мислим да човеку друге нације човек исто тако може да верује.

Б. Ф: Ван пословног амбијента?

Испитаница: И ван пословног, да, да.

Б. Ф: У чему се огледа потпуно поверење међу нацијама? За Вас?

Испитаница: Потпуно поверење у чему се огледа?

Б. Ф: Како сте Ви схватили у овом исказу потпуно поверење међу нацијама? Тај део исказа.

Испитаница: Па потпуно поверење у смислу да једни другима могу да верују и да се осећају онако потпуно слободни. Да не сумњају ни у њихове поступке, ни размишљања. Ето тако, једноставно. (Пензионерка, 63 године, одговор: „не слажем се".)

Б. Ф: Реци ми како си ти разумела разлику између сарадње и потпуног поверења? У овом исказу.

Испитаница: У овом исказу мислим на сарадњу мислим на оно што се мора. Ако могу тако да кажем, а све што се мора мислим на неке политичке, економске и било какве аспекте. А што се тиче овог поверења. Ако мислимо на оно поверење да је то нека безусловна сарадња. Без икаквих сумњи да може да дође до било какве злоупотребе те отворене сарадње […]

Б. Ф: Разлика између сарадње и потпуног поверења. Рекла си шта је сарадња, а ово потпуно поверење …

Испитаница: […] А то међусобно поверење значи буквално да се осећаш као да је то неко твоје нације. Мада у принципу и у глобалу, зашто би морао и требао да имаш поверења ако је неко припадник твоје нације. И зашто би морао да му безусловно верујеш. (Незапослена, 52 године, одговор: „слажем се“.)

Б. Ф: Реците ми како сте схватили овај исказ?

Испитаник: Па, шта ја знам. Да никада не треба у потпуности веровати, без обзира на све. Тако да … ми смо барем то искусили.

Б. Ф: А како сте Ви разумели разлику између сарадње и потпуног поверења?

Испитаник: Сарадња, па шта ја знам, трговина, економски да сарађујемо, али потпуно поверење … не можемо да имамо … у никог. Премда ми више волимо Русе [смех]. Ми смо такав народ, али ја мислим да не можемо ни у њих да имамо. Јер то је само интерес у питању... (Портир, 61 година, одговор: „слажем се“.)

Б. Ф: Како сте Ви разумели овај исказ?

Испитаник: Опет сам на финансије помислио. Сарадња. Оно економски само. На пример, ми и Хрвати, ми и Словенци.

Б. Ф: То би била сарадња?

Испитаник: Да, сарадња. Поверење опет, стицајем [околности – Б. Ф.] што је било несрећних деведесетих. И опет то не може да се исправи никако. Не може никакво поверење да се стекне. (Домар, 50 година, одговор: „нити се слажем, нити се не слажем“.)

Б. Ф: А реци ми како си ти разумео разлику између сарадње и потпуног поверења?

Испитаник: Па то видим отприлике као пословну сарадњу. Сарадњу као пословну сарадњу, наравно, шта би друго било. А потпуно поверење је отприлике оно братска нација [смех]. Да се волимо и тако то. (Графички дизајнер – самозапослен, 37 година, одговор: „у потпуности се слажем“.)

Б. Ф: А реци ми како си ти разумела разлику између сарадње и потпуног поверења?

Испитаница: Сарадња, као пословна сарадња.

Б. Ф: А шта би било потпуно поверење? У смислу те разлике? Како си је ти схватила?

Испитаница: Потпуно поверење … па рецимо да … у тој сарадњи … сада не знам како да објасним.

Б. Ф: Како се она види? Како видимо? Сарадњу видимо тако што видимо сарадњу економску, ако сам разумео?

Испитаница: Да, да.

Б. Ф: А како видимо знак неког потпуног поверења између нација? Шта би за тебе то било? Неки пример можеш, ако ти је то лакше.

Испитаница: Не знам. Искрено, сада ми ништа не пада на памет [смех]. (Студенткиња, 22 године, одговор: „слажем се".)

Испитаница: Па разумела сам на следећи начин. Једноставно државе између себе сарађују, да ли на трговински или неки други начин. Али једноставно свака држава има неки свој интерес. У том смислу не може постојати потпуно поверење.

Б. Ф: А како си разумела разлику између сарадње и потпуног поверења? Дакле, шта разликује?

Испитаница: Сарадња је више неки интерес и више ме асоцира на посао. Значи када неко сарађује, ту постоји нека координација. И неки, чак бих некако рекла и интереси на обе стране. Значи обе стране ће се овајдити од нечега. Али потпуно поверење је тотално друга нека категорија. То је готово немогуће, никоме не верујемо потпуно. (Студенткиња, 24 године, одговор: „у потпуности се слажем".)

Б. Ф: Како си ти схватио разлику у овом исказу? Како си разумео када си прочитао реченицу – сарадња и потпуно поверење. Шта разликује једно од другог? За тебе?

Испитаник: Па сарадња је задовољавање интереса једне и друге стране. А потпуно поверење мало превазилази то.

Б. Ф: Шта би оно подразумевало? За тебе?

Испитаник: Па не знам. Када се говори о нацијама нисам сигуран.

Б. Ф: Да ли мисли да се оно икада може, у било којој ситуацији, на било ком месту, остварити? Потпуно поверење међу нацијама.

Испитаник: Не знам како се конкретно дефинише…

Б. Ф: Не, не. Шта је за тебе? Како си ти схватио? То је оно што ме занима. Ако си помислио на нешто, ако ниси, сасвим је у реду.

Испитаник: У неком ширем контексту пројекат Европске уније. Али ево видиш да сада неке земље су мање задовољне, неке одлазе. Тако да и тај пројекат је некако пропао, па ниси сигуран да ли може да постоји потпуно поверење. (Санитарно-еколошки техничар, 35 година, одговор: „не знам".)

Б. Ф: А како си ти схватила разлику између сарадње и потпуног поверења?

Испитаница: Па сарадња нека, можда нека… али опет и та сарадња пословна и било каква, и овако, комшијска…

Б. Ф: То би била сарадња, а шта би било поверење?

Испитаница: Не, али опет без тог поверења, тешко, видиш не знам. Како онда, која сарадња.

Б. Ф: Шта си ти помислила? То је питање. Не шта би требало да буде.

Испитаница: Прво сам помислила… помислила сам на посао, нека сарадња… посао неки.

Б. Ф: А ово за потпуно поверење ниси имала нешто специфично?

Испитаница: Мислим на неко дубинско дружење. Неко баш опуштање, баш поверавање у тако неке ствари. Не знам. (Незапослена, 56 година, одговор: „слажем се".)

Испитаница: Слажем се.

Б. Ф: Под два. Е сада ми реците то што се желели да кажете.

Испитаница: Да, да. Сада ћу Вам рећи зашто […]. Да је нажалост такво стање да то што сам ја можда имала своје неке ружичасте наочаре живота и било

ми је много лепо са њима не значи да сам у праву. Јер на глобалном нивоу… када бацим поглед на реченицу, то је једна реченица, као, ето, закључак општи. Очито је да људи могу да сарађују. […] Значи свакако ће сарађивати, сешће, јешће, пиће, ићи ће на Нове године, играће шах, све. Али када дође неки моменат тог најдубљег поверења или када зазвижде поларизације, свако је отишао тамо […].

Б. Ф: Како сте Ви разумели у овој реченици разлику између сарадње и потпуног поверења. Поменули сте нешто већ…

Испитаница: Сарадња је увек… људи највише сарађују преко лове. То тако дође некако. Та економска сарадња […] Илустрација тога је још мало баналнија. Грмео је рат у целој Југославији и противничке снаге су продавале једне другима оружје. И онда су се биле тим оружјем. То знам сигурно […].

Б. Ф: Шта би било потпуно поверење? Шта би био знак или како бисмо уочили потпуно поверење? Дакле, ово је била сарадња, ово о чему сте говорили. Дакле, да ли сте помислили на нешто када сте прочитали реченицу, а тиче се потпуног поверења?

Испитаница: […] Шта је поверење? […] Рекла сам да имам ујну која је мештанка, из места. Значи ујак је дошао као учитељ, заљубили се и узели се. Она је муслиманка […] Жена је свашта доживела и преживела и ево ове године је напунила 90 година […] Ко јој је главни за финансије који има картицу њеног текућег рачуна? Комшија [име комшије], Србин. Цео живот се знају. Знају се од када су се та деца рађала. Она их зна. Са мајком се дружила и оцем. Они су и даље као да се ништа није десило, наставили да живе оног момента када су им дивљаци и примитивци дозволили да наставе да живе […] То је мој тај конкретан пример да може да буде поверења. Апсолутно поверење, сва пажња овог света. Не знам, за рођендан, да одведе. Неће окренути не знам неког ту свог […] То некада неће урадити свој род рођени. (Незапослена, 55 година, одговор: „слажем се“.)

Б. Ф: Само ми реци како си схватила разлику између сарадње и потпуног поверења? У овом исказу у овој реченици?

Испитаница: Пази, сарадња често буде само пословна. То опет вуче негде мени на политику.

Б. Ф: Сарадња?

Испитаница: Да, јер ако остварујемо сарадњу с другом нацијом онда имамо неку корист. То су неки послови, привреда.

Б. Ф: У смислу привреде?

Испитаница: Да, да. Ако већ имамо потпуно поверење, то већ могу бити пријатељи и све остало. С којима ћеш имати неки много, много ближи однос.

Б. Ф: Шта још осим пријатељства. Да ли можеш још нешто да наведеш? Шта би био знак тог потпуног поверења међу нацијама? Како то просто може да се види? Овде кажемо ‘аха, овде постоји потпуно поверење зато што има пријатеља, а и има и… још нешто. Шта би то било? Ако можеш да се сетиш, ако не, да те не терам?

Испитаница: Па види, да данас није све условљено том неком политиком, економијом, не знам чиме. Знаш, потпуно поверење је то неко пријатељство које се остварује и које функционише годинама и… не знам. Десило се нама. Били смо у лошој ситуацији, помогла нам је Кина, на пример. Знаш. Хоћу да кажем увек постоји и то јесте неко поверење, али нажалост ми увек имамо политику која има неке упливе и неке краке које пушта тамо или вамо, па увек нешто зависи од нечега. Па и ми никада, ни као народ… просто не знаш. Ја сада као обичан грађанин

нисам баш сигурна ко ми је од тог народа… ко те гледа као пријатеља, ко не. Заправо можда они гледају ко ја, па смо онда сви дивни пријатељи, али можда и не. Зато што постоје неки страни елементи у целој причи. (Пословна секретарица, 46 година, одговор: „не слажем се“)

Б. Ф: Е сада ми реци како си ти схватио и како си разумео разлику између сарадње и потпуног поверења? Шта је сарадња за тебе у овој реченици, а шта потпуно поверење?

Испитаник: Сарадња у смислу… нека да кажем помоћ у незгодним ситуацијама. Економска сарадња, помоћ при неким катастрофама, хуманитарна помоћ, при неким, опет кажем, катастрофама, како год, али потпуно поверење као поверење…

Б. Ф: Шта је потпуно поверење?

Испитаник: Поверење у смислу…

Б. Ф: Како си ти схватио реченицу, то те питам? Како си ти схватио тај део потпуно поверење?

Испитаник: Поверење је за мене… поверење је да неће нико да те изда. У било ком смислу. Да неко, дајем пример, војно поставља нешто око твоје земље, а испада да као неће ништа, а да му потпуно верујеш, то не. (Шеф продаје у породичном микропредузећу, 25 година, одговор: „у потпуности се слажем“.)

ИНТЕРПРЕТАЦИЈЕ ПОТПУНОГ ПОВЕРЕЊА

На основу интерпретација испитаника можемо закључити да се сарадња готово увек схвата као економски однос. У њој се остварују рационални интереси нација (етничких заједница) које из такве сарадње имају међусобну корист. Сарадња се посматра као однос између колектива, односно целина. На другој страни, већи спектар значења испитаници придају синтагми потпуно поверење. Када се синтагма интерпретира у значењу односа нација – а не индивидуа – најчешће се јављају асоцијације на рат и сукобе. Поверење се „тестира“ у кризним ситуацијама ратне опасности. Такође, у случају потпуног поверења чешће се јављају тумачења која подразумевају и индивидуални ниво односа између припадника различитих нација. Потпуно поверење се у случају неколико испитаника јавља као неостварив или тешко достижан идеал. Код неколико испитаника потпуно поверење се наводи као потенцијални однос између „традиционалних“ савезника.

Б. Ф: Како си схватио овај исказ?

Испитаник: Па исто. Ја мислим да… Схватио сам га тако да нације, без обзира што су различите могу да сарађују увек. Не видим зашто не би постојало поверење међу њима. Ако се испуњавају обострани интереси.

Б. Ф: А како си ти разумео разлику између сарадње и потпуног поверења у овој реченици, у овом исказу?

Испитаник: Па сарадња је нешто опште што их повезује, а поверење је можда нешто личније мало.

Б. Ф: А у чему се огледа то потпуно поверење међу нацијама? Како се оно испољава? Како га видимо просто? Ако га има, ако постоји. Ако би могло да се деси.

Испитаник: Па не знам, ако гледамо у пословном смислу. Ако на ту врсту сарадње гледамо, вероватно, рецимо, неко плаћање или не знам ни ја. Рецимо тог типа нешто. Да ли неко неком нешто може да да на одложено, да верује да неће бити преварен и тако даље. (Рачунарски техничар, 34 године, одговор: „не слажем се".)

У случају двојице испитаника појмови се искључиво интерпретирају у оквиру односа међу појединцима. У одговору припадника националне мањине (радник – виљушкариста, 35 година), садржај исказа се редукује на индивидуални ниво. О сарадњи и поверењу испитаник говори из сопствене перспективе и непосредног искуства суживота у локалној заједници. Оваква промена оквира дискурса испитаника (са колективног на индивидуални) не доводи нужно у питање сам индикатор, јер и даље смисаоно реферише на присуство или одсуство националистичке оријентације.

Б. Ф: Сада ми реци како си разумео овај исказ?

Испитаник: Значи ја сарађујем са целом околином. Ето код мене у улици, без проблема. Има значи тридесет кућа и сви смо измешани што се каже. И мешовити бракови и шта ја знам, али са свима сам оно … ако ми треба нека помоћ или нешто увек има да ми прискочи и да помогне.

Б. Ф: Реци ми како си разумео ову разлику између сарадње и потпуног поверења? У исказу.

Испитаник: Сарадња је да радим нешто ако ми треба помоћ. Има да ми прискочи. А поверење, могу да му оставим кључ и да кажем: „ај комшија причувај ми кућу". И има да ми причува. То је поверење између комшије друге нације и мене. (Радник – виљушкариста, 35 година, одговор: „не слажем се".)

Б. Ф: Како си схватио овај исказ?

Испитаник: Баш то. Две нације могу да сарађују, али не видим зашто би уопште остваривале потпуно поверење. Шта је потпуно поверење? Како може нација да оствари било шта? Мислим, чак ни нација не може да сарађује. Може држава да сарађује. Можда ни ово „у потпуности се слажем" није тачно по мени.

Б. Ф: Зашто?

Испитаник: Зато што нација као нација није нешто што може да буде ограничено, дефинисано потпуно и не знам … мислим. Па самим тим не може са другом нацијом у потпуности нити да сарађује, нити да ратује, нити било шта. (Графички дизајнер – самозапослен, 37 година, одговор: „у потпуности се слажем".)

У случају последњег испитаника јавља се занимљив однос према схватању нације (етничке заједнице) која се не види као субјект. Он сматра да само држава може бити субјект, док се нација посматра као збир индивидуа одређене етничке припадности. И у другим одговорима истог испитаника се могао уочити снажан отклон од националистичког дискурса. Стога се са методолошког аспекта овај пример издваја као посебно занимљив јер се

испитаник слаже са исказом из веома особеног разлога. У његовом случају исказ свакако не мери степен националистичке оријентације. Појам нације се у исказима осталих испитаника интерпретира и као етничка заједница и као политичка категорија, односно држава. Једна испитаница покушава да „деполитизује" исказ јер услове за остваривање сарадње и потпуног поверења види у одсуству уплитања политике.

> Б. Ф: Како си схватила исказ?
>
> Испитаница: Пошто је питање „међу нацијама", мислим да се међу нацијама може остварити потпуно поверење, али без мешања политике. Мислим да оно што заправо нама данас срећу квари јесте политика која нам забада нос у све. И где стално слушамо и где нас стално трују да се десило ово, десило оно. Нећемо ми њима дозволити ово, знаш. Мислим да међу људима, као међу људима, а људи чине једну нацију, може да се оствари потпуно поверење. Али без уплива неких страних елемената у све то. Када је у питању нација, мислим да може. Али ако опет имамо тог неког вођу или било кога, да се вратим на почетак, ко нам диригује зашто нешто треба или не треба, онда се неће вероватно остварити. И увек ће постојати тај неки црв сумње. Али ја мислим да може.
>
> Б. Ф: Овде си нацију схватила као етничке заједнице?
>
> Испитаница: Да. (Пословна секретарица, 46 година, одговор: „не слажем се".)

Анализом одговора се може уочити да се интерпретације углавном односе на локални или регионални оквир. Другим речима у својим одговорима испитаници углавном полазе од себе и околности у којима се налазе. Као што смо већ могли да видимо, интерпретација потпуног поверења је чешће подразумевала диференцијацију на нације са којима јесте и није могуће остварити такав однос. Сарадња се у интерпретацијама јавља као готово универзално могућа и пожељна. Овакав однос према сарадњи испитаници заузимају без обзира на претходне одговоре (Ликертова скала).

> Испитаник: Па може да се оствари сарадња.
>
> Б. Ф: Исказ је „Међу нацијама се може остварити сарадња, али не и потпуно поверење". Значи ти се слажеш да се може остварити сарадња али не и потпуно поверење?
>
> Испитаник: Па зависи. Међу неким нацијама. С неким нацијама што да не.
>
> Б. Ф: Од чега зависи, само ми то реци?
>
> Испитаник: Па просто, од историјских околности, од тренутних ситуација у којима се дешавају. Од свега.
>
> Б. Ф: Е сада ми реци….
>
> Испитаник: Е ајде објасни… можемо ми са Хрватима… боле ме уво. Мене не занимају ни једни, ни други, ни трећи, ни пети. Разумеш. Ајде, ајде сад ти. Лупам ти, било ко. Ти си Србин, ајде веруј Хрвату или Хрват теби. Нема шансе човече. Ту се догодило толико ствари, толико зла, толико свега. Разумеш. Знаш, мислим ти и ја смо седели у Београду, болело нас уво. Ајде ти сад мом другу који је дошао из Книна објасни да он треба да верује Хрвату. Па не може му веровати када му овај седи на гајби. Знаш.

Б. Ф: Реци ми како си схватио разлику између сарадње и потпуног поверења? У овом исказу?

Испитаник: Потпуно поверење, то је знаш, мислим… немам појма. Прво једну ствар ја тебе да питам. Је л' ово генерално или везано за нас као нас?

Б. Ф: Овде је битно како си ти схватио док си одговарао. Како год да си схватио, шта год да си мислио…

Испитаник: Ја гледам кроз призму нас као народа српског.

Б. Ф: ОК, ОК, онда ОК.

Испитаник: Ако мислиш… што да не. Мислим поверење међу народима. Знаш, види. Ево ти, мислим не знам. Толико примера има, глупих. Ја сам ти депо непотребних информација, разумеш. Људи сарађују, функционишу…

Б. Ф: Сада ме занима, ОК, ако мислиш да постоји разлика. Када кажеш нас, мислиш на Србију?

Испитаник: Зависи где гледамо.

Б. Ф: Која је разлика, Србија у односу на неке друге примере који ти падају на памет? Ових односа…

Испитаник: Ми смо оптерећени глупим стварима. Ми смо стварно преоптерећени историјом и блиском историјом. Било непосредно… и другим неким стварима. Други људи живе, нису ратовали од Другог светског рата и боли их уво. Немају проблеме, не размишљају. Размишљају о другим стварима, друге ствари их занимају. То ти је та подела. До 250 евра размишљаш о неким стварима, чим зарађујеш преко тога гледаш шта ћеш да купиш, где ћеш да путујеш и боли те уво. Разумеш. Не размишљам. Да ти кажем, поверење на Балкану. Ко бре?! Овде нико ником не верује. Овде бре Србин Србину не верује, 'оће да верује неком другом. Не верује и ћао. То је то просто.

Б. Ф: Да ли мислиш да се некада између нација може остварити потпуно поверење? Било за Балкан…

Испитаник: За Балкан не, негде преко да. Што да не. (Техничар у јавном предузећу, 33 године, одговор: „слажем се".)

Испитаник: Значи може се остварити сарадња. Значи увек. Сви би сарађивали и са црним ђаволом, само да је у неком нашем интересу. Али потпуно поверење не. Е сад, овај, зашто не. Ја мислим да ми се опет као нешто бусамо у груди. Као оно стари Словени и словенске душе, Русија, Пољска… не. Али мислим да је свако гради поверење прво у интересу себе. Мислим у својим земљама. И да никако не може нас Русија волети као што воли Русе. Или, рецимо, не могу ја више волети Русију, као што волим Србију. Што је рецимо здраво за мене, мислим неко здраво размишљање. (Нижи руководилац у хипермаркету, 31 година, одговор: „слажем се".)

Б. Ф: Како си схватила овај исказ?

Испитаница: Схватила сам га… да ли је то моја грешка или не, ово гледам овде, уско. Значи, овај овде наш регион. И онда када помислим на нешто шире онда помислим да мој исказ и не мора да буде такав какав у моменту помислим. И не знам зашто помислим на строго наше окружење, а не на шире нешто, јер би онда мој одговор на овај исказ био другачији.

Б. Ф: Слободно реци разлику и у једном и у другом случају, ако правиш неку разлику у интерпретацијама. Кажеш регион, па нешто још друго што није регион или… како год.

Испитаница: Па не волим што се везујем за…

Б. Ф: У овом делу можеш да појасниш како си ти то разгранала у свом одговору. То хоћу да кажем. Ако си некако поделила онда реци у овом случају би било овако, а у неком другом би био неки други одговор. Дакле, слободно то можеш да кажеш. То хоћу да ти кажем само.

Испитаница: Па не, ако о овом овде нашем… То нам је прво познатији. То смо и доживели, нешто и преживели. Па нам је познатије. Када помислиш на неке друг нације које су даље. Посебно на неке, на пример, Скандинавије онда се можда и имају предрасуде, а можда имам и незнање. Да су њихови међунационални односи много… та сарадња много већа. И да свакако поверења има. Можда баш зато што сматрамо да су предрасуде… да су тамо… да је национална та сарадња и велика и да је поверење велико. А можда је то још горе него овде и зато сам се и двоумила на шта да мислим. И онда сам се свела да је можда стварно и за једне и за друге та двојка. (Незапослена, 52 године, одговор: „слажем се".)

Б. Ф: Сада ми реци како си ти схватила овај исказ?

Испитаница: Па ево ми и Босанци, рецимо, сарађујемо. Вучић сарађује са њима и све то. И са Хрватима исто остварујемо сарадњу. Али мислим да се не може никада неко поверење у потпуности остварити. (Студенткиња, 22 године, одговор: „слажем се".)

Б. Ф: Како си ти схватила овај исказ?

Испитаница: Па мислим да може да се оствари сарадња. Ето, конкретно Косова тамо… муслимани, али не потпуно поверење. Јер једноставно негде стварно не може никад човек да некако верује када има нека лоша искуства и када стално неке ствари понављају, лоше. Мислим, не знам, ко може да има поверења. Тешко, тешко, не знам. (Незапослена, 56 година, одговор: „слажем се".)

Б. Ф: Како сте схватили ову реченицу, овај исказ?

Испитаница: Па ево малопре смо причали о томе. Можемо ми да остваримо сарадњу са Косоварима, је л' тако? Са овим, мислим, Шиптарима, али како да имаш поверења у њега. А мој дека, који је из Мостара, који је био високи интелектуалац. Он је имао пет ћерки и он је рекао за црног Циганина има да се… ја се извињавам дете не знам одакле си и шта си.

Б. Ф: Ништа, ништа. Само причајте.

Испитаница: Буде ли се удала једна од вас за муслимана, ја [има да – Б. Ф.] вам пресудим. Њему не веруј ни испод стола да је. То ти је то. Можда је мало ружно што причам.

Б. Ф: Како сте Ви разумели разлику између сарадње и потпуног поверења? У овој реченици.

Испитаница: Има брате колико хоћеш.

Б. Ф: Реченица гласи: „Међу нацијама се може остварити сарадња, али не и потпуно поверење". Сада ја Вас питам, каква је разлика за Вас, у овој реченици када сте прочитали? Шта је за Вас разлика?

Испитаница: Чекај, нормално, потпуно поверење. Значи да можеш слободно да се крећеш, да радиш, да живиш, да учиш, да се дружиш? Је л' тако?

Б. Ф: А шта би била сарадња онда?

Испитаница: Сарадња, шта ја знам…

Б. Ф: За Вас. То Вас питам? Како сте Ви схватили?

Испитаница: Па ето, опет се враћам на Косово. Оно што се договори то нека буде. Је л' тако. Оно што си се договорио у Бриселу ајде то одржи и готово. Значи

договор кућу гради. Не морамо ми да се волимо, али морамо неког кодекса да се придржавамо. Је л' тако. Нисмо дивљаци брате мили. А они су очигледно дивљаци. Неки пут смо и ми дивљаци, али ајде сад. Је л' тако.

Б. Ф: Да ли се некада међу нацијама може остварити потпуно поверење?

Испитаница: Па не може.

Б. Ф: Не може?

Испитаница: Не може. И сувише смо различити сине. Може донекле. Знаш када је могло? То је било можда и силом. Док је онај ћопави [Јосип Броз Тито – Б. Ф.] био жив. То је од страха. Иначе, можда када би била економски јака. Пример, Србија стравично јака или, не мора Србија, није важно. Нека буде и Хрватска, нека буде и Босна, али стравично економски јака. Онда народ бре не гледа по џепу. Он иде, баш га брига шта си ти и како си ти. Онда је све мир и тишина. Али када си ти у нестабилном региону и у држави, онда немаш ти то поверење. Лако је завадити тај свет. Разумеш сине? А када ти економски стојиш јако, онда нема проблема. Сви ће да дођу код тебе. Неће да гледа што си ти Србин, што је то Србија. Па први тај Хрват би дошао код нас. Искрено да ти кажем да је Хрватска јака, али не мислим економски само. Него и демократски јака, ја бих прва рекла мојој деци идите ако је боље тамо него овде. Је л' тако. Као што бих рекла за Немачки и Швајцарску. Зар не? То је само главно, ништа друго. И надам се да си ме разумео? (Пензионерка, 67 година, одговор: „у потпуности се слажем".)

Б. Ф: Сад ми реци шта ти је била дилема и како си схватила исказ? То ми је најважније. Како си разумела?

Испитаница: Па искрено, кренула сам политички да гледам, зато што реално можеш да… Помислила сам на све са којима ми сарађујемо. Русија и тако то. И ти када погледаш, они су као ту и помоћи ће ти, али опет када погледаш нико ти ту није сто посто сигуран да ти сада кажеш: „да ја идем сада уз њих и Србија је сада…" Не, у сваком тренутку ако они виде неки интерес бољи од нас, ћао, отпада Србија. То ми је. А реално, ако је све у реду, сарадња може да буде одлична. Али опет, реално, нема тог поверења. (Незапослена, 20 година, одговор: „не знам".)

Б. Ф: Како си ти схватио ову реченицу, ово питање?

Испитаник: Једноставно сам схватио тако да ми сви колико год били у неким несугласицама, цео свет, једноставно морамо да сарађујемо. Али не можемо да имамо потпуно поверење између нас. Сарадња да, али поверење потпуно не […]

Б. Ф: А да ли се некада, било када, међу нацијама може остварити потпуно поверење?

Испитаник: Мислим да не може. Зато што смо једноставно сувише различити као нације сви, цео свет. Може између неких, али између свих не.

Б. Ф: А између којих може? Ако мислиш да може?

Испитаник: Па не знам, не могу да дам неки одговор. Може, на пример, лупам, ајде да кажем… ајде да се изразим опет неке православне земље, лупам Русија. Нисам опет неки приталица… не причам о политици. Пре би било поверење између Србије и Русије, него Србије и неке тамо католичке. У глобалу, ето, ако ништа, бар по вери. (Шеф продаје у породичном микропредузећу, 25 година, одговор: „у потпуности се слажем".)

У случају једне испитанице се не јавља разлика између потпуног поверења и сарадње.

Б. Ф: Како сте схватили овај исказ?

Испитаница: Па зато што када су заједно онда заједно, а када нису, рекла сам, увек се стреши шта ће да буде и како. Где ће да избије пожар, где неће.

Б. Ф: А овде у овом исказу, у овој реченици како сте схватили разлику између сарадње и потпуног поверења?

Испитаница: А ако радиш са неким видиш какав је ко.

Б. Ф: А шта би била сарадња, а шта потпуно поверење? Како сте то разумели овде?

Испитаница: Па када је сарадња, ту је и поверење.

Б. Ф: А значи то је онда исто?

Испитаница: Да, то је исто онда. Ако сарађујеш значи да поверење имаш. (Пензионерка, 75 година, одговор: „у потпуности се слажем".)

ЗАКЉУЧАК

Без обзира на то што ћемо на страницама уџбеника из области методологије друштвених наука често моћи да пронађемо препоруке о употреби више различитих метода, истраживачи се ретко придржавају таквог упутства. У друштвеним и хуманистичким наукама је изражена специјализација и неретко искључиво усмерење на квантитативни или квалитативни приступ. Иако је специјализација сама по себи пожељна, истовремено може представљати и препреку у погледу примене више различитих метода у оквиру једног истраживања. Треба истаћи да наше квалитативно истраживање не представља независан приступ проблему, јер је већ дефинисано оквиром наведених квантитативних истраживања. Стога се не може рећи да смо у овом случају остварили триангулацију метода. (Jick 1979) Без обзира на све наведено можемо констатовати да је наше истраживање омогућило боље разумевање интерпретација исказа који су коришћени у великом броју квантитативних истраживања. Увек је потребно имати у виду контекст у којем се јављају резултати одређеног истраживања. (Танчић–Лазовић Јовић 2018: 191) Начелно, резултати нашег квалитативног истраживања показују да испитаници нису имали проблема са разумевањем исказа или неког његовог дела. Такође, нисмо уочили ни знатне контрадикторности у погледу „слагања" одговора на Ликертовој скали и накнадне интерпретације самог исказа. Код само једног испитаника одговор смисаоно не кореспондира са накнадним интерпретацијама исказа (графички дизајнер – самозапослен, 37 година).

Видели смо да се тумачење појма сарадње схвата на веома сличан начин код готово свих испитаника. Овакве интерпретације се јављају независно од одговора на Ликертовој скали. Са друге стране, појам потпуног поверења показује веће варијације у тумачењима, мада се и у случају ове синтагме могу уочити одређена груписања. Тако се појам често доводи у

везу са ратним и кризним околностима у којима се поверење исказује или „тестира". Занимљиво је да се код испитаника који су имали оваква тумачења други углавном посматра као актер који може или треба да покаже поверење према нацији којој испитаник припада. Дакле, проблем се разматра као питање поверења које нам други (не)указују. Када у својим одговорима наводе конкретне примере испитаници и испитанице се често позивају на регионални политички контекст, односно на ратна збивања током последње деценије двадесетог века. Један део испитаника је синтагму тумачио на индивидуалном нивоу, а важно је напоменути и да се нација тумачи у политичком (грађанском), али и етничком значењу. Имајући у виду релативно мали узорак нашег квалитативног истраживања свакако морамо рећи да су даља истраживања неопходна како бисмо боље разумели значења која испитаници придају исказима коришћеним у „великим" (репрезентативним) истраживањима.

ЛИТЕРАТУРА:

Базић 2011: Мирјана Базић. „Методолошки проблеми истраживања у области историје". *Баштина*, 31: 275–292

Фајгељ 2010: Станислав Фајгељ. *Методе истраживања понашања*. Београд: Центар за примењену психологију.

Филиповић 2018: Божидар Филиповић. „О приватизацији и приватном власништву – квалитативни и квантитативни приступ проблему вредносне оријентације." *Глобална криза неолибералног облика капиталистичке регулације и локалне последице: случај Србије*. Зборник радова. ур. Јелена Пешић, Анђелка Мирков, Вера Бацковић.

Jick 1979: Todd Jick. "Mixing Qualitative and Quantitative Methods: Triangulation in Action". *Administrative Science Quarterly*, 24 (4): 602–611.

Лазић 2000: Младен Лазић (ур.). *Рачји ход*. Београд: Филип Вишњић.

Лазић 2011: Младен Лазић. *Чекајући капитализам: настанак нових класних односа у Србији*. Београд: Службени гласник.

Лазић–Цвејић 2013: Младен Лазић – Слободан Цвејић (прир.). *Промене основних структура друштва Србије у периоду убрзане трансформације*. Београд: Чигоја.

Lazic–Cvejic 2015: Mladen Lazic – Slobodan Cvejic. "Post-Socialist Transformation and Value Changes of the Middle Class in Serbia", *European Sociological Review*. Vol 27, Issue 6, 2015, pp. 808–823.

Лазић 2014: Младен Лазић (прир.). *Економска елита у Србији у периоду консолидације капиталистичког поретка*, Београд: Чигоја.

Лазић 2016: Младен Лазић. (прир.). *Политичка елита у Србији у периоду консолидације капиталистичког поретка*, Београд: Чигоја.

Nye 2004: Joseph Nye. *Soft Power: The Means to Success in World Politics*. New York: Public Affairs

Петровић 2013: Ирена Петровић. „Промене вредносних оријентација средње класе у периоду пост-социјалистичке трансформације у Србији". *Социологија*, 40 (3): 375–394.

Пешић 2016: Пешић Јелена. *Вредносне оријентације у пост-социјалистичким друштвима Србије и Хрватске*. Докторски рад. Београд: Филозофски факултет.

Симић 2011: Мирјана Симић. „Методолошки проблеми компаративних истраживања у образовању". *Баштина*, 33: 251–268

Танчић–Лазовић Јовић 2018: Драган Танчић – Емина Лазовић Јовић, „Проблем избора модела и процедура методолошких истраживања". *Баштина*, 46: 187–198

Božidar S. FILIPOVIĆ

INTERPRETATIONS OF THE RELATIONSHIPS AMONG NATIONS – BETWEEN ECONOMIC CO-OPERATION AND CONFLICT

Summary

In the paper, we have presented the results of the qualitative methodological research. The purpose of this research was to obtain a better understanding of the quantitative instrument, that is, the statements used in the research of the value orientations. Our attempt to test the validity of the statements was the primary research goal. We have confined ourselves only to one segment of the issue – the respondents' interpretation of the statements. Our qualitative research was carried out on a relatively small quota sample consisting of 20 respondents. It has been conducted, with some interruptions, over a period of approximately one year. All the respondents were residents of the Belgrade city area. The structure of the sample, according to sex and age, corresponds to the characteristics of Belgrade's general population. After each statement, the respondents gave answers which were offered on the Likert scale, and after answering, each respondent was asked, "How did you understand this question?" Depending on the answers, the respondents were also asked additional questions (which also related to the parts of claims or the answer itself) in order to understand their interpretation of the statements better. The following statement was in focus of our work: "Among nations it is possible to create co-operation, but not full trust." Finding has shown consistency in the respondents' interpretation of the statement. We have discerned certain "matching" between responses on the Likert scale and the subsequent interpretation of the statement. The notion of "cooperation" is almost always associated with an economic relationship between nations. The interpretation of this term has not shown significant variation among respondents. On the other hand, the term "full trust" has been interpreted more widely. Majority of the respondents associated this segment of the statement with events like war and crisis. Also, "full trust" has been interpreted as a relation between individuals and collectives as well. The results of our endeavour shed new light on existing quantitative data obtained through the numerous (international) research.

Key words: International relations, interethnic relations, quantitative and qualitative approach, validity.

Рад је предат 26. септембра 2019. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине*, одобрен за штампу.

УДК 005.332.3(497.11)
doi:10.5937/bastina1949229D

Оригинални научни рад

*Гордана В. ЂУРЕТИЋ**
Факултет за информационе технологије и инжењерство, Београд

*Невена Д. КРАСУЉА***
Факултет за пословне студије и право, Београд

МОГУЋНОСТИ ПРИМЕНЕ ДОСТИГНУЋА У УПРАВЉАЊУ ПРОМЕНАМА ИЗ РАЗВИЈЕНИХ ЗЕМАЉА НА СРБИЈУ

Апстракт: У овом раду сагледана је прошлост српских предузећа и њихова актуелна позиција у оквирима светске привреде, са процењеном извесности/неизвесности пословања условљеном динамичним и сложеним окружењем. Неизвесност у Србији за ширење промена битно је утицала на вишедеценијско заостајање. Константна ишчекивања да ће се промене саме по себи десити, довело је до високог нивоа деморалисања и тражења излаза у чувању постојећег стања, иако је оно водило у даље повећање ентропије. Другим речима, организације у Србији нису прихватиле неопходност проактивног приступа у суочавању са нарастајућим проблемима изазваним неумитном датошћу транзиције.

Кључне речи: промена, информационо-комуникационе технологије, управљање, конкурентност

ПОЗИЦИЈА СРБИЈЕ НА ДИНАМИЧКОЈ ПРИВРЕДНОЈ СЦЕНИ

Ако је могуће сагледати прошлост српских предузећа, па и актуелну позицију уз висок степен поузданости, питање је да ли се будућност може сагледати, бар као тенденција. Она мора да буде пројекција која је у сваком случају неизвесна. Неизвесност пословања савремених предузећа условљена је динамичним и сложеним окружењем које доводи до нових праваца у пословању.

Сиромаштво и енормно социјално раслојавање у Србији, у којој су тренутно много значајнији фактор држава, политичка ситуација или једноставно

* доцент, gordana.djuretic@fpsp.edu.rs
** ванредни професор, nevena.krasulja@fpsp.edu.rs

стицај околности и срећа, него рад, предузетништво и знање, све теже се разумева и подноси (нарочито због имплицитне легализације претходно стеченог богатства на основу привилегија и формирања такве имовинске структуре у којој се интересно подударају добитници из времена бившег режима и поједини носиоци данашње власти) (Мађар 2003).

Темпо промена у пословном свету је веома брз. Нарочито конкуренција у већини делатности се одвија све већом брзином. Данашња предузећа се свакодневно суочавају са великим ризицима са једне стране и сјајним могућностима са друге стране. Потребно је извршити баланс између ризика и могућности. То је једино могуће уколико предузећа прате технолошке трендове и захтеве глобалне економије.

Неизвесност у Србији за ширење промена је битно утицала на вишедеценијско заостајање по том питању. Константна ишчекивања да ће се промене саме по себи десити, довело је до високог нивоа деморалисања и тражења излаза у чувању постојећег стања, иако је оно водило у даље повећање ентропије. Многе организације у Србији још увек нису прихватиле неопходност проактивног приступа у суочавању са нарастајућим проблемима изазваним транзиционим променама.

Уједињене нације све земље света, по економском критеријуму, разврставају на три групе: развијене земље, земље у развоју и земље у транзицији. Земље у транзицији су: Русија, Белорусија, Украјина, Румунија, Бугарска, Хрватска, БиХ, Црна Гора, Србија, Македонија, Албанија, Молдавија, као и азијске државе настале распадом СССР (Казахстан, Киргистан, Азербејџан, Узбекистан, Туркменистан, Таџикистан, Грузија и Јерменија). Према Европској банци за обнову и развој (EBRD), данас, у 2019. години, статус „земаља у транзицији", у Европи имају још само земље Западног Балкана: Албанија, Босна и Херцеговина, Србија и Црна Гора.

Позиција Србије на дну лествице бивших југословенских република резултат јеуспорене реиндустријализације и неадекватних реформи, али и високог степена деиндустријализације драстично повећане разарањем капацитета услед ратова потпаљених углавном од страног фактора, а након ратова урушавањем привредеи путем наметнутих економских санкција (Цветићанин2014).

Имајући у виду комплексност самог појма „економска развијеност", који се не може свести на посматрање само оствареног дохотка по становнику, већ се морају узимати у обзир и друге категорије, као што су привредна структура, технолошка опремљеност и сл, може се рећи да земље у развоју представљају велику групу земаља са ниским или средњим националним дохотком по становнику, релативно неразвијеном привредном структуром и релативно малим учешћем у светској производњи и трговини. Њихов извоз чине углавном производи ниже технологије и нижег степена обраде, као и релативно мали број извозних производа.

Генерално посматрано постоји тенденција благог раста учешћа земаља у развоју у светској привреди, али то и даље не значи да се јаз у развијености временом смањује, јер поред БДП, временом расте и број становника. Зато је потребно погледати тенденције кретања БДП *percapita*. Примера ради, у 2013. години, просечан БДП по становнику у земљама у развоју износио је око 3.000 долара, у земљама у транзицији око 6.000, а у развијеним земљама чак преко 40.000 долара.

Да би једна национална економија еволуирала у смеру интензивног напретка, није довољна само макроекономска стабилност, либерализација и приватизација. Макроекономске реформе у транзицији само су потребан, али не и довољан услов раста конкурентности. Према WEF (The World Economic Forum) 69% варијација у конкурентности може се објаснити микроекономским фундаментима система. Без микроекономских реформи, раст БДП као резултат коректних макроекономских политика, либерализације и приватизације не може бити одржив, или се неће трансформисати у раст стандарда становништва. Макроекономске политике које за циљ имају повећање прилива страног капитала не могу се аутоматски трансформисати у раст продуктивности уколико иза конкретних инвестиционих пројеката не стоје адекватне пословне стратегије и ефикасно вођење посла. Добра монетарна и фискална политика као и реалан девизни курс само елиминишу препреке за раст продуктивности, али микроекономски фундаменти развоја морају бити активирани уколико се жели раст продуктивности. Другим речима, ни приватизација сама по себи, у Србији, неће довести до просперитета уколико приватизована предузећа остану у монополском положају, а не унапреде своју конкурентност, макар под притиском стратегија страних предузећа. (Пауновић, Димић, Арсенијевић 2019)

Разбијање локалних монопола смањује трошкове живота, повећава квалитет производа и смањује загађење. Ефективно и етичко корпоративно управљање повећава транспарентност и поверење портфолио инвеститора у локалне компаније. Уколико су грађани у стању да сагледају корист од реформи, они су спремни да поднесу личну жртву и да се супротставе антиреформским групама. На тај начин се сусрећу политичка воља и јавна подршка реалним променама. Претходна анализа недвосмислено наводи на закључак да су за управљање даљим растом конкурентности привреде Србије битне две ствари: интензивирање микроекономских реформи у јавном и приватном сектору и конкурентан девизни курс. У питању су аспекти транзиције који су у првој и другој деценији двадесет првог века перманентно систематски запостављани. Отуда, задатак корпоративног управљања променама у наредном периоду мора бити отклањање поменутих девијација. То се може чинити на разне начине: формирањем одбора директора (управних и надзорних одбора) који контролишу понашање извршног менаџерског

тима, интерном ревизијом, поштовањем етичког кодекса, односно свим тим акцијама и активностима једновремено, другим речима ефикасним и ефектним стратегијским менаџментом.

ТРЕНД ПРОМЕНА У ОРГАНИЗАЦИЈАМА

Опстанак предузећа и његов напредак у савременим условима, зависи искључиво од могућности предузећа да прилагоди свој производни програм, технологију и квалитет производа захтевима савременог тржишта. Производ се не производи само да би би био продат, већ да би испунио жеље и очекивања потрошача (Јокић 2005). То је данас веома тешко реализовати јер је конкуренција све већа. Разумевање проблема и свест о томе да су неопходне промене у пословању предузећа мора се стално налазити у динамичкој равнотежи периода релативног мировања (уз спокој и задовољство) и релативног кретања, при чему је овај други период испуњен иновативним садржајима. Да би се одржао ниво свести о неопходности промена потребни су системи обраде информација о високим пословним перформансама – савремене информационе технологије. Те информације у себи садрже податке о тржишту, потрошачима, запосленима, акционарима, добављачима, конкуренцији и финансијским резултатима. Системи који обезбеђују ове информације морају да буду тако развијени да пружају истините и реалне информације. Овако формиран систем омогућава комуникацију и помаже предузећу да се лакше трансформише и успешније носи са динамичним променама у окружењу.

Предузећа такође морају да промене филозофију размишљања о пословању. Од пресудне важности нису само поседовање савремене технологије већ је веома важно познавање тржишта и његових законитости. Уколико на време антиципирамо све потребе и захтеве тржишта, можемо остварити профит. Потребно је упознати се са правилима игре на тржишту, где – „потрошач јесте краљ“!

Према предвиђањима водећих стручњака из области економије и менаџмента, на развој садашњих предузећа доминантан утицај имаће економско, друштвено, информатичко и политичко окружење. Што се економског окружења тиче, максимални профит и минимални трошкови су примарни циљ пословања. Друштвени утицај подразумева интеграцију економских и друштвених вредности. Информационо окружење има посебан утицај на пословање предузећа. Да би се остварио профит, морају се пратити савремени трендови у развоју науке и технике, достигнућа информационе технологије. Боље познавање свих категорија информационих технологија омогућава бољу комуникацију на светском тржишту и повољне резултате у међународној економији. Политичко окружење је веома битно, нарочито у погледу доношења важних стратегијских одлука.

ОСТВАРИВАЊЕ КОМПАРАТИВНИХ И КОНКУРЕНТСКИХ ПРЕДНОСТИ

Пре него што пређемо на објашњење квантитативних показатеља отворености економије у глобалном свету, позабавићемо се питањем разлике између затворенеи отворене економије. По правилу, мале земље су отвореније од великих, а развијеније од неразвијених. Степен те отворености/затворености може се мерити одговарајућим, математички израчунатим, индексом. Реч је, наиме, о индексу глобалне конкурентности, заснованом на теорији *конкурентских предности* Мајкла Портера. Од настанка ове теорије (Porter 1980, 1982), у анализи положаја земље у међународној подели рада више пажње се посвећује конкурентским у односу на компаративне предности, где сепод разликама између компаративних и конкурентских предности подразумевају ове:

1. компаративне предности се односе на земљу, а конкурентске на производ;

2. компаративне предности се односе на једну или више карактеристика земље, док конкурентске разлике укључују све факторе који један производ чине пожељним на светском тржишту;

3. компаративне предности могу да постоје, а да не буду искоришћене, док су конкурентске предности преточене у производ.

На светском економском форуму у Давосу, 2004. године, први пут је коришћен индекс глобалне конкурентности. Портер сматра да је макро конкурентност (конкурентност привреде) изведена из конкурентности предузећа која у тој привреди послују. Појам конкурентности, који се углавном односио на производ, укључивањем великог броја фактора у мерењу индекса, пренет је на ниво националне економије.

Индекс глобалне конкурентности све факторе групише у *девет група*: 1. институције, 2. инфраструктура, 3. макроекономија, 4. здравље и основно образовање, 5. више образовање и обука, 6. тржишна ефикасност, 7. технолошка опремљеност, 8. развијеност пословања и 9. иновације. Сви наведени фактори не утичу подједнако на конкурентност у развијеним и неразвијеним земљама, па се због тога њихов утицај на коначни индекс глобалне конкурентности различито валоризује.

Конкурентно оријентисано предузеће је оно предузеће које може на тржишту да понуди квалитетан производ и под повољнијим условима од конкурената. Таква оријентисаност предузећа поставља себи веће захтеве али истовремено буди и нове изазове. Прихватање ризика води несумњиво ка већим успесима и бољим перформансама. С друге стране, прихватање изазова је нешто што је укорењено код сваког успешног лидера (Котлер 2007).

Стратегије у пословној економији које нису дале позитивне резултате морају бити брзо заборављене. Морамо се окренути оним стратегијама које ће бити оријентисане ка остварењу конкурентне предности тржишту. Пошто садашња предузећа своју активност обављају у условима сложеног окружења

мора се применити стратегија адекватна тим условима. Модерна стратегија пословања подразумева остваривање добрих резултата који ће бити постигнути најновијим достигнућима из области иновација, тоталног управљања квалитетом (TQM), информационих технологија и реинжењеринга.

Свако предузеће, како би остварило добро пословање, мора бити оријентисано на производе, технологију, производне процесе, потрошаче, конкуренцију и тржишну оријентацију.

КОРПОРАТИВНО ПРИВРЕЂИВАЊЕ И УПРАВЉАЊЕ

У свему реченом, као црвена нит, провлачи се најбитнија карактеристика глобалног света, а то је корпоративно управљање (тржишним) привредним процесима. Озбиљне анализе корпоративног управљања показују, наиме, да постоји директна веза између образовања директора и менаџера, с једне и перформанси компанија, с друге стране. Економија „пати" уколико директори уче само на сопственом искуству (Клајн 2009,129). Да би се то елиминисало, потребна је систематизована размена информација и едукација.

Такође, битно је да се директори понашају етички, ширећи културу понашања којом се добија на обе стране, односно која доприноси широј друштвеној одговорности. Последично, у овој области се јављају организације чија је мисија управо развој делотворног и етичног корпоративног управљања кроз регрутовање, тренинг, праћење, промоцију и сертификацију корпоративних директора. [Једна од организација те врсте јесте и *Удружење корпоративних директора Србије*.] Само организације које су способне да сакупе кредибилне људе и таленат могу да испуне мисију ширења идеје на следбенике.

Уколико стратегијски сектор остане у рукама државних институција и уколико се унапреди корпоративно управљање у приватном сектору, може се очекивати преливање позитивног утицаја и на квалитет јавног управљања. Већина теоретичара и практичара привредног развоја се слаже да адекватно јавно управљање представља кључну функцију развоја. Без адекватног јавног управљања, други покретачи привредног развоја (макроекономске политике и секторске политике, пре свега) имају субоптималан и компромисан карактер.

Другу половину прошлог века карактеришу тежње великог дела јавности, да се промовише концепт „социјалне одговорности корпорација" односно, поред профитних, и непрофитни циљеви бизниса! У нашој некадашњој социјалистичкој привреди предузећа су имала експлицитно постављене непрофитне, најчешће социјалне циљеве: раст плата запослених, сигурност запослења, раст права радника, синдикално организовање на свим нивоима, итд. У капиталистичким земљама непрофитни (социјални или политички) циљеви се правдају концептом државе благостања, и своде се

на исто: побољшати положај радника, учинити нешто за локалну заједницу, заштитити животну средину, помоћи болеснима и сиромашнима.

Све у свему, поставља се питање шта се дешава уколико циљ бизниса није само профит? Односно, ако се проблему приђе са аспекта корпоративног управљања: шта се дешава уколико менаџер максимизује неку другу циљну функцију која није профит? Теза да профит није једини циљ бизниса основ је теорије социјал-демократије која наводно гуши покретачку и мотивациону снагу појединаца и људи који организују бизнис. Адам Смит је говорио о повећању богатства, данас се говори о „профиту". Другим речима, тежња да се промовишу и непрофитни циљеви бизниса отвара питање да ли су се основни принципи функционисања економије променили од времена Адама Смита до данас? Да ли је приватна својина и њена заштита основа организације економије у друштву и држави, и да ли је приватни интерес кључни принцип понашања, што је посебно евидентно код нас, у нашој актуелној друштвеној средини?

Јасних и недвосмислених одговора на постављена питања за сада нема, мада се, као преовлађујуће мишљење кристалише став да, када је реч о корпоративном управљању, основни циљ корпорације као облика организовања предузетничке идеје првенствено мора бити бизнис и профит, а социјална политика мора остати у надлежности државе, са могућим интермедијарним стањима. Кад је Србија у питању, вероватно ће народ, као и увек, показати своју унутрашњу снагу, чувати своје достојанство и бити спреман на адекватне промене.

Табела 1. Предлог минималног програма трансформације предузећа у Србији.

Адекватне промене на путу у развијене земље:	**Адекватне теме за виши ниво образовања менаџера:**
• повећање продуктивности, • лакши развој фирме и доношење квалитетнијих одлука, • смањење броја грешака у раду, • систематичније, модерније руковођење, • веће задовољство и мотивација запослених, • боље искоришћавање постојећих ресурса, • развој плана едукација и ефикасније обуке запослених, • смањење броја конфликтних ситуација, • већа заинтересованост запослених за личним развојем.	• шта је систем управљања запосленима, • користи система у савременој организацији, • стратешка употреба система управљања у циљу побољшања резултата фирме (и рада запослених), • које све процесе систем може да интегрише, • како увести систем – корак по корак, • анализа: како да систем буде одржив • анализа случаја I: ефекти, користи и исплативост, • анализа случаја II: увођење система, анализа користи и исплативости.

РАЗВОЈ ИНФОРМАЦИОНО-КОМУНИКАЦИОНЕ ТЕХНОЛОГИЈЕ У СРБИЈИ

Стратегијом раста до развијене земље, ако је тонаш циљ, би морао бити императив и за наша предузећа, која се укључују у развојни пут земље у друштво развијених земаља. У економској литератури све више се сматра да организације, аналогно људском роду, а такође и производи, тржишта, па чак и друштва, имају своје животне циклусе. Они се рађају, расту, сазревају, старе и умиру. Отуда, при дефинисањустратегије раста привреде једне земље, поред других, и овај концепт се узима у обзир, што може бити од користи и за стратегију развоја Србије.

У процесу транзиције и трансформације, у смеру привредно развијене земље, посебна пажња се мора поклањати пословима којима ће се бавити њена предузећа, као и тржиштима на којима ће та предузећа наступати, својим производима и услугама. Предузећима се морајустворити услови да могу самостално одлучивати о томе да ли се концентришу на једно или више пословних подручја; да се могу вертикално интегрисати и пословно повезивати, као и да се могу, зависно од потреба, диверсификовати и у нова пословна подручја. Другим речима, да се, са становишта тржишта, предузећа могу оријентисати локално, регионално, национално и/или међународно.

Шта је још од кључног значаја за економски и друштвени развој Србије?[1] Као и у развијеним земљама и економијама, то је развој информационог друштва (ИД) на основама информационо-комуникационе технологије (ИКТ). То је не само кључно одређење за брз економски развој, већ и неопходан услов за смањење развојних разлика између Србије, региона и Европске уније, као и развојних регионалних разлика унутар националне привреде. То је и покретач интеграционих процеса са ЕУ у којој је помак од индустријског ка информационом друштву у далеко узнапредованој развојној фази што мора бити аксиом развоја тржишне привреде у Србији; паралелно са тим сваки степен развоја информационо-комуникационих технологија у Србији, може да буде и показатељ укупног развоја, имајући у виду да је у савременој привреди управо ИКТ „уско грло“ укупног развоја.

У нашој привреди, неопходне су радикалне реформе домаћих привредних субјеката, што је и шанса да информационо-комуникационе технологије добију место које им припада. У теорији и пракси, реализују се три корака трансформације домаћих предузећа, и то у организационом и технолошком смислу, и у сектору радне снаге. При томе је циљ приближавање глобалном тржишту, као и успостављање непосредних контаката пословних партнера, избегавање

1 „Криза свакој особи, сваком народу може бити прави благослов, јер све кризе доносе напредак.“ (Алберт Ајнштајн).

посредника и стварање производа и услуга по мери купца; затим, брже и ефикасније пословање, мањи трошкови пословања, као и значајно снижење цена.

Који би били основни мотиви и кључни изазови за развој информационог друштва у Србији? То је пре свега низак ниво економског и друштвеног развоја који карактерише незапосленост, корупција; низак ниво корпоративног управљања. Затим недостатак политичких програма и неупућеност политичког вођства у визију модерних развојних политика на националном и локалним нивоима, као и низак ниво административних капацитета владе и њених институција. Недовољно исказана потреба повезивања развоја информационог друштва са процесом стабилизације и придруживања ЕУ и са акционим плановима, моделима и стандардима ЕУ.

Табела 2. Информационо-комуникационе технологије (ИКТ) и стање у привреди и предузећима Републике Србије.

ИКТ решења за привреду Србије:	**Кључне баријере су:**	**Пажња усмерена на:**
• Србији је потребан нови извор економског раста, • Србија има значајно смањену продуктивност привреде, • Србија има недовољан нивоиновативности, • Србија има високу стопу незапослености, • у Србији је недовољан ниво конкуренције у многим привредним гранама, • Србија касни у трансформацији ка друштву знања; убрзати тај процес.	• недостатак политичке свести и акција у домену ИД и примене ИКТ, • предузећа недовољно примењују ИКТ, • ниско издвајање за Р&Д, одлив кадрова, • изгубљена радна места у процесу приватизације нису надокнађена кроз процес иновације пословања подржаног ИКТ, • монополи, корупција, затворена тржишта, • инфраструктура, образовање, свест, • недовољна издвајања за развој ИД.	• ИКТ кључан приоритет владе и политика развоја, • креирање пословног амбијента: порези, регулатива, мала администрација, подршка, • реформа система образовања, обнова истраживачких потенцијала, задржавање малих образованих кадрова у земљи, • ИКТ као креатор нових радних места, • мрежно окружење и примене ИКТ подржавају конкуренцију, партиципацију корисника, растућу улогу потрошача, • реализација усвојених стратегија.

На овом путу изградње информационог друштва и *е-економије* у домаћим условима, постоје и значајне тешкоће и препреке. То су, између осталог, недовољно развијена домаћа телекомуникациона инфраструктура и скромни хардверски и софтверски потенцијали. Затим, информатичка неписменост и у вези с тим недовољан ниво свести и разумевања потенцијалних ризика и предности примене ИКТ. Недовољна улога државе као промотера,

координатора и актера (који процесе подстиче и подржава), као и неодговарајућа законска регулатива. Суштина је у томе, да ИКТ требапретворити у потенцијал раста. У том смислу држава и влада треба да буду катализатори коришћења потенцијала ИКТ и Интернета, а сви менаџери у предузећима требада имплементацију ИКТ поставе на врх своје пословне активности. Такође, све заинтересоване стране, сви стејкхолдери, треба да учествују у подстицању активности и дијалога о примени ИКТ.

Српској привреди је потребан нови извор економског раста, те је шанса искористити континуиране технолошке помаке у области ИКТ, пре свега моћи мобилне телефоније, виртуелизације и *рачунарства у облаку*, као и потенцијала друштвених мрежа. Наша национална економија мора развијати инфраструктурне потенцијале, а на нивоу предузећа морају се развијати нови организациони и пословни модели, као и посебан потенцијал, а то је образована радна снага.

ШТА СРБИЈА ТРЕБА ДА ПРЕУЗМЕ ОД РАЗВИЈЕНИХ ЗЕМАЉА?

У покушају да се одговори на питање из поднаслова, неминовно се мора поћи од позиције Србије у свету, посебно у Европи и, нарочито, у Европској Унији (ЕУ). Сама чињеница да се ЕУ и даље шири, разумљиво је што се у Републици Србији последњу деценију и по интензивно ради на припремама за приступање Србије Европској унији.

Отуда је разумљиво што Република Србија у свему мора да се усагласи са ЕУ, а то значи и у погледу вођења економске политике од које зависи какве организације (предузећа, фирме, компаније, друштва и сл.) могу да буду организоване, са којим могућим односима унутар сваке појединe организације, између више њих, и какви односи треба да буду са државом. Ово је посебно значајна чињеница у ситуацији кад се, последњих неколико година сматра да у Србији нису достигнути услови, ни државно-правни, нити економско-материјални за организовање предузећа и компанија, са свих битних аспеката развоја, посебно са аспекта корпоративног устројства организација и корпоративног управљања у њима, а то је у данашње време један од најбитнијих критеријума могућег уласка у свет развијених. [Међународна финансијска корпорација (International Finance Corporation, IFC) дефинише корпоративно управљањекао „структуре и процесе за вођење и контролу привредних друштава“; Организација за економску сарадњу и развој (Organisation for Economic Co-operation and Development, OECD) дефинише корпоративно управљање као„интерна средства помоћу којих се воде и контролишу акционарска друштва …, а која обухватају

групу односа између менаџмента друштва, његовог одбора, његових акционара и других носилаца интереса."]

Корпоративно предузетништво, у коме се управљање организацијом препушта професионалном менаџменту, није „средство" за једнократну употребу, за решавање акутних проблема у пословању, већ је средство системског и систематског трагања за изворима конкурентске предности, која представља суштину управљања у савременим предузећима. Потребно је да сви, и предузетник (један или више власника корпорације, била она мања или већа) и професионални менаџмент разумеју феномен предузетништва; ризике које собом носи (могућност неуспеха и финансијских губитака), као и изостанак предузетничке иницијативе који одводи у губитак добре тржишне позиције и у пропадање.

* * *

У односу на независно предузетништво, које је и данас претежно заступљено у Србији, корпоративно предузетништво, карактеристично за развијене земље, значајно се разликује у погледу мотива за рад, вредновања остварености, динамичности процеса производње, поузданости, спремности на ризике; у вештинама пословања и стиловима комуницирања.

И професионални менаџмент, без кога нема корпоративног устројства предузећа, значајно се разликује од традиционалног менаџерског приступа пословању. У Србији, од једне до друге организације, последњих година, уз власнике и директоре, значајније су заступљени и менаџери, али они нису самостални у свом послу. [Кад се томе дода и чињеница да у нашим организацијама директори најчешће врше и управљачку и контролну функцију, збрка је потпуна.] Традиционални и професионални менаџмент суштински се разликују, како у погледу стратешке оријентације, посвећености променама, ангажовању на развоју организације, тако и у контроли процеса пословања, оптималности ресурса, анализи структуре менаџерских функција, политици награђивања, вредновању етичких, естетичких и културних аспеката у организацији.

Корпоративно предузетништво, вођено и руковођено професионалним менаџментом, као оквир и простор за одвијање сталних промена кроз перманентно увођење иновација, осавремењивање и модернизацију пословних процеса у организацијама, не може настати и развијати се као резултат парцијалних и *ad hoc* акција и активности. То је системски и систематски – комплексан и ризичан – процес подстицања и трансформисања идеја у оптималне исходе који, дугорочно гледано, омогућавају одржавање конкурентске предности, у условима хиперконкуренције и глобализације светске економије. У том контексту, менаџмент организацијау Србији, не такав какав сада јесте (традиционалан), већ трансформисан у професионални менаџмент

треба да предузме активности на јачању постојећих, али и на стварању нових предузетничких потенцијала запослених, путем повећавања капацитета њихових знања и сазнајних способности, као и оспособљавања за учешће у свим процесима креирања флексибилне и адаптивне организације, способне не само да преживи кризна времена, већ да из њих изађе ојачана и довољно умешна (и успешна у својим „потезима“) да се носи са конкурентским актерима, постојећим и ново-пристиглим у простор-времену сталних промена унутар глобалне светске економије.

* * *

Рад смо решили завршимо могућим конкретним препорукама организацијама у Србији, првенствено професионалном менаџменту сваке од њих понаособ.

1. Организацију пословања и руковођење фирмом поверити професионалном менаџменту, усмереном на стална иновирања и увођења нових промена. То због тога што се показало да је професионални менаџмент услов рационалног и ефикасног управљања не само пословима већ и људима, што омогућавабољи успех и веће ефекте организације. Тиме се такође омогућава људима (запосленим у организацији) да постану успешнији, ефикаснији и задовољнији својим професионалним постигнућима. Истовремено, професионални менаџмент је гарант успостављања сталног процеса стицања нових знања као услова за иновирање, осавремењивање и модернизацију пословања и одрживог развоја.

2. Настојати да професионални менаџмент, по својим карактеристикама, буде истовремено и когнитивни менаџмент, у коме се, у процесу управљања људима и организацијама, управљачки поступци заснивају и на наукама о когнитивним (мисаоним и сазнајним) процесима. Применом психологије, антропологије, социологије и кресподентних наука, такав менаџмент ће омогућити запосленима да, из дана у дан, постајусве успешнији, ефикаснији и задовољнијисвојим професионалним постигнућима. Уз то ће се омогућитии прецизно идентификовање талената и снага појединаца да би се на основу тога јасно дефинисале мере за унапређење њихове ефикасности и успешности на вишим нивоима постигнућа.

3. Елиминисатиидеологизацију менаџмента и ценитисамо стручност и знање које може генерисати и уводити промене.

4. Свака организација у Србији, са својим професионалним менаџментом, треба да настоји да да сопствени допринос у стварању државне економске политике која би брже ишла у сусрет постојећој економској политици ЕУ, њеним стандардима и кодексима у којима се регулишу питања организације рада компанија, посебно управљања стратегијским променама.

5. Суштина постојања организације јесте у томе да буде привремена. Креирање сваког новог пословног подухвата увек треба посматрати тако као да се ради о оснивању новог предузећа, у смислу да организација (у свом изворном облику) траје само привремено, она се стално трансформише и мења. Разлози за то налазе се у специфичности тржишта и природи промене. Предузеће је, наиме, у сталној интеракцији са динамичким окружењем: прибавља ресурсе из окружења, и резултате свог функционисања испоручује окружењу. Другим речима, да би опстало предузеће стално мора да се мења и прилагођава окружењу.

6. Дати већи значај интелектуалном капиталу тј. знању, у смислу да је то основи ресурс и да мора бити уграђено у процесе, производе, системе и контроле. При томе, знању се приступа плански и по потреби, преко унутрашњих (организационих) и спољних извора. Знање, такво какво по својој природи јесте, разноврсно и свестрано (суштина конкурентске предности) увек се може и даље трансформисати, и то формално, преко обуке, или неформално, социјализацијом радног окружења. Управљање знањем може бити моделовано полазећи од заједничког рада, усмерено на достизање заједничких циљева, све до изградње корпоративне меморије у којој се налазе сва знања за решавање проблема. Та знања морају бити пажљиво похрањена како би се могла вишеструко користити. При томе се информационе технологије користе не само као средство комуникације већ и за креирање новог знања.

Знање као интелектуални капитал истовремено јеи интелектуална имовина. Отуда је потребно дасе изгради и систем за управљање знањем, да се осмисле модели процеса управљања њиме. Као вредна имовина коју организација поседује, знање мора бити и дигитално формализовано, са могућношћу дистрибуције, перманентног дељења и стално примене. У свакој од тих фаза, најпре треба идентификоватинивое постојећег знања, потом и потребе за новим знањем, а након тога следе: активација знања, креација новог знања, његово организовање и складиштење, расподела и допремање до корисника, што подразумева коришћење и примену знања.

7. Нужно је да свака организација у Србији постане „организација која учи". То следи из чињенице да организације развијених земаља максимално користе знања стављајућиих у функцију адекватне компетентности у управљању. Разлози што је то тако јесу двојаки. Најпре, то намеће свеопшти напредак у техници, технологији, комуникацијама и међусобном повезивању привредних субјеката, на глобалном плану; други разлог је доба турбулентних промена у коме људски род данас живи на планети Земљи. Организација која учи намеће потребу перманентног даљњег школовања и усавршавање у знањима, не само менаџера већ и свих запослених, и то кроз посебне, додатне програме. При томесе у први план стављају флексибилност и адаптивност

у знањима и њиховој примени – флексибилност и адаптивност саме организације. Такође и оспособљеност за брзо доношење квалитетних одлука на свим нивоима управљања.

8. На основу претходно исказаних препорука, следи да се и у нашим организацијама запослени морају ослободити „стега" организације и имати пуну слободу у изношењу идеја и давању предлога за унапређење пословања организације, посебно у исказивању спремности за промене.

9. Такође је нужно преузимање методологије процењивања виталности организације коју користе организације развијених земаља. Пре свега је ту реч поортфолио и SWOT анализи, увек сагледаваних, у једном ширем контексту, са разумевањем глобалног света, у исто време целовитог и фракталног –Маклуановог „Глобалног села" и Милграмовог „Малог света."

ЗАКЉУЧАК

Позиција Србије на дну лествице бивших југословенских република резултат јеуспорене реиндустријализације и неадекватних реформи, али и високог степена деиндустријализације драстично повећане разарањем капацитета услед ратова и урушавања привреде. Отуда, паралелно са сагледавањем стања у Србији, било је нужно да се, у циљу могућег поређења, размотре и анализирају привредна структура и технолошка опремљеност велике групе земаља у развоју, које са ниским или средњим националним дохотком по становнику, такође имају релативно неразвијену привреду и мало учешће у светској производњи и трговини. Њихов извоз чине углавном производи ниже технологије и нижег степена обраде, као и релативно мали број извозних производа.

Да би једна национална економија еволуирала у смеру интензивног напретка, није довољна само макроекономска стабилност, либерализација и приватизација. Макроекономске реформе у транзицији само су потребан, али не и довољан услов раста конкурентности. Без микроекономских реформи, раст БДП као резултат коректних макроекономских политика, либерализације и приватизације није одржив, ине трансформише се у раст стандарда становништва. Ипак, генерално посматрано, последњих година постоји тенденција благог раста учешћа земаља у развоју у светској привреди, али то и даље не значи да се јаз у развијености временом смањује, јер поред БДП, временом расте и број становника.

Опстанак предузећа и његов напредак у савременим условима, зависи искључиво од могућности предузећа да прилагоди свој производни програм, технологију и квалитет производа захтевима савременог тржишта. Разумевање проблема и свест о томе да су неопходне промене у пословању предузећа мора се стално налазити у динамичкој равнотежи периода релативног

мировања и релативног кретања. У том другом периоду, да би се остварио профит, морају се пратити савремени трендови у развоју науке и технике, као и достигнућа информационе технологије. Боље познавање свих категорија информационих технологија омогућава бољу комуникацију на светском тржишту и повољније резултате у међународној економији.

У процесу транзиције и трансформације, у смеру привредно развијене земље, посебна пажња се мора поклањати пословима којима ће се бавити њена предузећа, као и тржиштима на којима ће та предузећа наступати, својим производима и услугама, при чему је кључна улога стратегијског менаџмента. У предузећима се морају створити услови да могу самостално одлучивати о томе да ли се концентришу на једно или више пословних подручја; да се могу вертикално интегрисати и пословно повезивати, као и да се могу, зависно од потреба, диверсификовати и у нова пословна подручја. Другим речима, да се, са становишта тржишта, предузећа могу оријентисати локално, регионално, национално и/или међународно.

На крају се поставља и питање: шта је још од кључног значаја за економски и друштвени развој Србије и шта Србија треба да преузме од развијених земаља. У одговору на ова питања дају се и конкретне препоруке.

ЛИТЕРАТУРА

Бањак–Гордић 2019: Мирослав Бањак, Миодраг Гордић, *Глобализација моћи*, у: БАШТИНА, Приштина – Лепосавић, св.47

Брацановић 2019: Слободан Бацановић, *Поједини аспекти економских кретања земаља у транзицији*, у: БАШТИНА, Приштина – Лепосавић, св.48

Drucker 1965: Peter Drucker, *Praksa rukovođenja*, Panorama, Zagreb

Goati 1996: Vladimir Goati, *Višepartijski mozak Srbije*, u: Pečujlić M., Milić V.

Jokić 2005: Dragoslav Jokić, *Preduzetništvo*, Beograd

Klajn 2009: Naomi Klajn, *Doktrina Šoka*, Samizdat B92, Beograd

Kotler 2003: Filip Kotler, *Kako kreirati, ovladati i dominirati tržistem*, Stilos, Novi Sad

Kotter 2007: John Kotter, *Leading Change*, Harvard Business Review, 85 (1)

Kotter 2009: John Kotter, *Vođenje promjena*, Lider, Zagreb

Madžar 2003: Ljubomir Madžar, *Upravljanje promenama u uslovima tranzicije*, u: Zbornik radova: Radikalne promene u preduzećima i privredi u uslovima globalizacije, Megatrend, Beograd

Mašić 2003: Branislav Mašić, *Strategijski menadžment*, Univerzitet Braća Karić, Beograd

Paunović–Dimić–Arsenijević 2019: Svetislav Paunović, Maja Dimić, Olja Arsenijević, *Analiza društveno-ekonomskih kretanja u Srbiji u uslovima krize*, u: BAŠTINA, Priština – Leposavić, sv.48

Porter 1980: Michael Porter, *Competitive Strategy*, New York Press

Porter 1992: Michael Porter, *The Competitive Advantage of Nations*, Macmillan Press.

Gordana V. DJURETIĆ
Nevena D. KRASULJA

POSSIBILITIES OF APPLYING ACHIEVEMENTS IN CHANGE MANAGEMENT FROM DEVELOPED COUNTRIES IN SERBIA

Summary

This paper looks at the past of Serbian companies and their current position within the world economy with an assessment of the certainty / uncertainty of business, conditioned by a dynamic and complex environment. The uncertainty in Serbia about the spread of change has significantly affected the decades-long lag. The constant expectation that change would happen by itself led to a high level of demoralization and the search for a way out to preserve the existing state although it led to a further increase in entropy. In other words, organizations in Serbia did not accept the need for a proactive approach in dealing with the growing problems caused by the inexorable transition date.

Key words: Change, information and communication technologies, management, competitiveness.

Рад је предат 20. октобра 2019. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине*, одобрен за штампу.

УДК 159.923.3.075-057.875(497.115)
159.923.5.075-057.875(497.115)
doi:10.5937/bastina1949245D

Оригинални научни рад

*Јелена И. ДАВИДОВИЋ РАКИЋ**

*Миљана С. ПАВИЋЕВИЋ***
Универзитет у Приштини са привременим седиштем у Косовској Митровици, Филозофски факултет Косовска Митровица

ДОМЕНИ ИНТЕРПЕРСОНАЛНОГ ЦИРКУМПЛЕКС МОДЕЛА КАО ПРЕДИКТОРИ ОСОБИНА ЛИЧНОСТИ МЛАДИХ НА КОСОВУ И МЕТОХИЈИ

Апстракт: Циљ рада је био да се испита предиктивна моћ домена интерперсоналног циркумплекс модела у предвиђању особина личности младих на Косову и Метохији. Узорак су чинили млади узраста од 18 до 26 година старости, који студирају на једном од три факултета Универзитета у Приштини са привременим седиштем у Косовској Митровици. За прикупљање података коришћени су следећи инструменти: Интерперсонални упитник (The Interpersonal Questionnaire – IPQ-S 76) и Инвентар личности Великих пет (Big Five Inventory – BFI).

Резултати регресионе анализе показују да је интерперсонални циркумплекс модел значајан у предвиђању екстраверзије, отворености, савесности и пријатности. Из групе предикторских варијабли су се издвојиле: (не)Плашљивост и Екстравертност у предвиђању екстраверзије; Асертивност, Припаданост и (не)Манипулативност у предвиђању отворености за искуство; (не)Хладнокрвност у предвиђању савесности; (не)Асертивност и (не)Резервисаност као и Пријадност у предвиђању пријатности. Младе који су асертивни, дружељубиви и топли, карактеришу оптимизам, срдачност, отвореност за промене и нова искуства.

Кључне речи: Интерперсонални цикрумлекс модел, особине личности, млади.

УВОД

Саливен, аутор теорије интерперсоналних односа, која је полазна идеја, тј. ослонац за настанак Интерперсоналног циркумплекса, истиче да се личност формира, изражава, али и мења у зависности од интерперсоналних релација.

* доцент, jelena.davodovic.rakic@pr.ac.rs
** асистент, miljana.pavicevic@pr.ac.rs

Живот у студентском кампусу карактерише се дељењем простора са већим бројем непознатих индивидуа, које имају исти, или бар сличан ритам свакодневице, усмерен ка истом циљу: похађању наставе, полагању испита и завршетку студија. Развојна карактеристика узраста наших испитаника јесу честе интеракције са вршњацима. Физички простор у којем се одвијају њихове социјалне интеракције носи одређене специфичности, у смислу не тако давних ратних сукоба, повремених оружаних инцидената, медијске будности за актуелна свакодневна дешавања на том простору. Највећи број студената Универзитета у Приштини са привременим седиштем у Косовској Митровици је из централне и јужне Србије. Услед ових специфичности, нас је у овом истраживању интересовало да ли постоји корелација између димензија личности, са једне стране, и домена интерперсоналне интеракције, конкретније: да ли се понашањима у социјалној интеракцији могу предвидети широко дефинисаним димензијама личности модела Великих пет.

ОДРЕЂЕЊЕ ОСНОВНИХ ПОЈМОВА

Интерперсонални циркумплекс. Идеју за формулисање интерперсоналног циркумплекса Вициис (Wiggins) је нашао у Саливеновој (Sulliven) теорији интерперсоналних односа, по којој је личност само хипотетички ентитет, које се може проучавати једино у контексту међусобних односа. Како ова теорија припада групи социјално психолошких теорија (Hol & Lindzi, 1983: 161), јединица проучавања није личност, већ међусобна ситуација. Дакле, о личности се сазнаје тек на основу понашања конкретне особе, а у односу на једну или више других особа. Интерперсонална релација не мора да буде у односу на стварно присутне друге особе, већ може бити и у односу на неприсутне претке и потомке, јунаке или потпуно измишљене ликове. Интеракције са свима другима, посебно са имагинарним другима, имају велику важност у развоју индивидуе. Сви психички процеси, укључујући и снове, су интерперсоналне природе.

Иако личности приписује само хипотетички статус, Саливен је види и као „динамички центар различитих процеса који се одигравају у низу међусобних поља“ (Hol & Lindzi, 1983: 184). Сходно томе, могуће је да се личност мења у зависности од нових међусобних релација. Социјално окружење је природна средина човека, његов развој се одвија у тој средини, јер је читав систем потреба у основи интерперсонални, „у смислу да зависи од комплементарности мотива и понашања других“ (Wiggins & Trobst, 1999. према Smederevac i Mitrović, 2009: 189).

Емпиријска истраживања Саливенових концепата почињу средином XX века, након што их тим истраживача са Универзитета у Калифорнији

операционализује одређеним мерним инструментима. Исказе које су давали пацијенти о себи и о другима, анализирани су у току групне психотерапије, а као резултат настала је таксономија. Првобитно се састојала од 16, а накнадно од 8 интерперсоналних варијабли, које се организују око две биполарне координате: доминација-субмисивност и афилијација-хостилност (Leary, 1957 према Strack, 1996: 212–216). Саливенове координате: Залагање и Заједништво, Фоа и Фоа дефинишу као статус (снагу) и љубав (прихватање) (према Smederevac i Mitrović, 2009: 189). Истраживањима током раног периода развоја модела Великих пет уочено је да две од пет димензија имају везе са социјалним понашањем. Карактеристике димензија Екстраверзија (отворен, друштвен, причљив..) и Пријатност (љубазан, учтив, саосећајан..) заправо се односе на међуљудске тенденције. Интреаперсонални циркумплекс је структурални модел који све стилове социјалних интеракција класификује према вредностима на ортогоналним димензијама Доминације (статуса) и Љубави (брижности). Хоган (према Smederevac i Mitrović, 2009: 194) сматра да уочене особине код других особа чине саставни део њихове репутације, јер свака индивидуа има циљ да или одржи или побољша репутацију. Свака од могућих стратегија у том циљу је мање адаптивна, а више је у правцу одржавања позитивне слике о себи. На тај начин непосредно окружење утиче на развој идентитета.

Конструисано је више инструмената за процену димензија интерперсоналног циркумплекса. (Wiggins, 2003: 21) Подаци за конструкцију инструмената су прикупљани из психотерапијских ситуација, било посматрањем понашања учесника психотерапије (ICL – Wiggins, 2003:23), било њиховим вербалним исказима у вези са проблемима у току иницијалног интервјуа (IIP – Horowitz, 1979 према Horowitz, 1996: 283–300), или пак полазећи од теорије о интерперсоналној комуникацији током психотерапије (IMI – Kiesler, 1988 према Wiggins, 2003:24). Инструменти настали изван психотерапијске ситуације су IAS, који полази од таксономије описа личности у лингвистичкопсихолошким истраживањима (Goldberg, 1977 према Wiggins, 2003: 31); затим SAS-C (Wiggins & Trobst, 1999: 653–670) који се ослања на теорију Фое и Фое (Фоа & Фоа, 1974, према Wiggins, 2003: 35). IIG инструмент (Horowitz et al, 1997 према Smederevac i Mitrović, 2009: 193) настао је одабиром ајтема интерперсоналног домена из претходно конструисаних, а по критеријуму да се често појављују у пилот студијама и да јасно описују само један циљ.

Предност циркумплекс модела, у односу на друге моделе личности, је што пружа интерперсоналну интерпретацију варијабли. У концептуалном смислу описује начине интерперсоналног понашања, које је под утицајем двају координата (доминације и афилијације), које чине његову основу. У интерпретативном смислу, модел допушта строге анализе варијабли,

везане за тест ситуацију као и за саму особу у психодијагностичком раду. (Wiggins, 2003 према Smederevac i Mitrović, 2009: 194) Овим карактеристикама обезбедио је примену у различитим областима истраживања: психологије личности, клиничке психологије, социјалне психологије (Wiggins & Trobst, 1999: 653–670), развојне психологије (Xue i Zhao, 2011: 665–668), медицине (Gallo & Smith, 1997: 129–147).

Интерперсонални циркумплекс модел Вижинса (Wiggins) постаје доминантна теорија, која повезује карактеристике личности са понашањем у интерперсоналном простору (Wiggins, 1996: 217–233). Он је психолошки класификациони систем који се заснива на односу црта личности и последичних понашања у односу са другима, тј. он је „огледало, пројекција" личносних особина на интерперсоналне релације. Основне осе са поларизованим вредностима су доминантност-субмисивност и хостилност-пријатељство. Пресецима оса формирају се четири квадранта: пријатељски-доминантан, хостилно-доминантан, хостилно-субмисиван и пријатељски субмисиван. У социјалној интеракцији, понашања на оси доминантности изазивају социјалне одговоре по принципу комплементарности (доминантно понашање особе А изазива субмисивно понашање особе Б), док понашања на оси афилијације изазивају одговоре по принципу кореспондентности (љубазно понашање особе А изазива исто такво понашање особе Б). Велики број истраживања указују на везу циркумплекс модела са Петофакторским моделом, јер су резултати показали да многи фактори за процену личности уместо једног имају два велика оптерећења. Када се њихови ајтеми мапирају у дводимензионалном простору, а оптерећења посматрају као координате, формира се циркумплекс.

Интерперсонални циркумплекс није само модел особина, јер се њиме може описати било која врста социјалног понашања. Резултати истраживања (Shaver and Brennan, 1992 према Xue i Zhao, 2011:666) стилова повезаности и Big Five модела личности показали су да испитаници са стилом сигурне везаности чешће извештавају о екстраверзији, док појединци са анксиозним стилом везаности имају виши скор на димензији неуротицизна а нижи на димензији пријатности. Разматрајући однос стилова везивања и циркумплекс модела (Xue i Zhao, 2011:667) показало се да се особе са различитим стиловима везивања различито позиционирају и интерперсоналном циркумплексу. Са сигурним стилом везивања повезане су следеће димензије из овог модела: доминантан-самоуверен, скроман-неискусан, топао-сарадљив и друштвен-екстраверт. Са амбивалнентним стилом везивања негативно је повезана димензија друштвен-екстраверт. Особе које се плаше везивања постижу високе корелације на скалама прорачунат-арогантан, хладан-несарадљив и повучен-интроверт. Особе које одбацују везивање остварују високе скорове на скалама повучен-интроверт и скроман-неискусан.

Применом у различитим областима модел је доживео промене различитим именовањем главних оса. Нпр. у психологији рада познато је да су за успешне руководиоце мање важне њихове одлике личности, тј. пресудно је њихово понашање у ситуацијама руковођења. (Petz, 1987:200) Тако Флејшманова (Fleishman) теорија стила руковођења (према Petz, 1987:200) ову врсту понашања описује помоћу две међусобно независне димензије: 1.„усмереност на рад", „смисао за организацију и планирање" и сличним називима; 2.„усмереност на људе", „заинтересованост за људе". Усмереност на рад се у интерперсоналном контексту односи на моћ, контролу у интеракцији, док се друга односи на посвећеност другима и бригу о њима. Интеграцијом Петофакторског модела и Интерперсоналног циркумплакса обезбеђује се истраживачки интегритет за студије које су показале везу телесних болести са одликама личности (Scheier & Bridges, 1995 према Gallo & Smith, 1997: 129–147), јер одлике личности које су препознате као фактори ризика за настанак физичких болести имају своје друштвене корелате. Из тог разлога је циркумплекс добар мерни алат (Kiesler, 1983, 185–214; Wiggins, 1979: 395–412). Резултати истраживања (DeYoung et al, 2013: 465–475) су показали прецизније мапирање интерперсоналних особина унутар модела Великих пет, конкретније да су различити аспекти димензија Екстраверзије и Пријатности различито повезани са осама Интерперсоналног циркумплекса. Услед непостојања консензуса у вези са терминологијом када се именују било димензије, било домени унутар модела Великих пет, као и различите формулације ајтема који чине одређен димензију (домен) или аспект личности, истичемо да у поменутом истраживању димензију Екстраверзија чине аспекти: Асертивност и Ентузијазам, док димензију Пријатности чине: Саосећање и Учтивост.

Домаћа истраживања на тему интерперсоналног понашања покрећу Смедеревац и Митровић. Да би се избегао евентуални утицај постојећих теоријских оквира на конструкцију инструмента, уводе другачији емпиријски приступ у ову област истраживања. Упитник ИМТЕ (Mitrović, Čolović і Smederevac, 2005: 403–421) као предмет мерења има перцепцију и евалуацију других особа. Иако су почетни конструкти ових истраживања били опажање и евалуација других особа, две издвојене димензије кореспондирају са Вицинсовим димензијама доминације и афилијације. У поменутом истраживању није добијена циркумплекс структура, али се показало да се на основу различитих почетних скупова варијабли, које су намењене процени интерперсоналног понашања, издвајају димензије доминације и афилијације.

Резултати поменутих истраживања сугеришу да је социјални контекст битан за испољавање особина личности, те је наш рад усмерена на сагледавање тог односа. За разлику од поменутих студија, ми користимо BFI инвентар Великих пет и Вигинсов (Wiggins) IPQ-76, верзију за самопроцену.

Особине личности. Особине личности у овом раду биће објашњене преко модела личности великих пет, који је настао као резултат лексичких студија. Модел Великих пет („Big Five“) претпоставља постојање пет базичних димензија личности које леже у основи особина личности откривених како приликом анализе природних језика, тако и анализе психолошких мерних инструмената: неуротицизам, екстраверзија, отвореност, сарадљивост, савесност. (Pervin, Cervone i John, 2008: 294) Приликом настанка овог модела пошло се од логичке претпоставке и лексичке хипотезе да су карактеристике које су људима важне и које служе за међусобно поређење, кодиране у језику којим се они служе и да за те карактеристике постоје речи које се користе у свакодневној комуникацији. Основна функција и значај модела Великих пет се огледају у његовој интегративности и могућности да дотадашње различите системе представи у јединственом оквиру, тј. он је омогућио једноставније истраживање и сагледавање димензија личности. (Pervin, Cervone i John, 2008:294) Неуротицизам (Smederevac i Mitrović, 2018:177) укључује индикаторе анксиозности, напетости и лошег расположења. Неуротицизам се односи на склоност ка доживљавању негативних емоција. У питању су емоционално реактивни људи, који често осећају анксиозност, страх или депресију. Екстраверзија (Smederevac i Mitrović, 2018:176) обухвата особине као што је причљив, асертиван и енергичан. Екстраверзија се одликује упадљивом оријентацијом ка спољњем окружењу. Подразумева окруженост другим људима, много енергије и доминацију доброг расположења. Отвореност ка искуству обухвата особине као што су имагинативност, и широк спектар интересовања. У питању је димензија когнитивног стила, која разликује имагинативне, креативне особе од приземних и конвенционалних. Отворени људи су интелектуално радознали, осетљиви на лепоту и уметност. Такође, имају израженију свест о властитим осећањима. Испољавају тенденцију ка индивидуализму и неконформизму. (Smederevac i Mitrović, 2018:177) Пријатност је димезија која укључује особине као што су саосећајност, љубазност и оданост. Она подрзумева индивидуалне разлике у сарадљивости са другим људима. Пријатне особе воле да буду у друштву људи. Оне су пажљиве, љубазне, великодушне и склоне компромисима у циљу одржавања хармоничних односа. Пријатни људи у основи имају оптимистични став о људској природи. Сматрају да су људи у основи поштени и да им се може веровати. (Smederevac i Mitrović, 2018:176) Савесност обухвата особине као што су склоност планирању, организованост и ефикасност. Односи се на начин на који особа контролише, регулише и усмерава своје импулсе. Савесне особе избегавају невоље и успешне су у планским и циљу усмереним активностима. Други их често процењују као поуздане и способне. (Smederevac i Mitrović, 2018:176)

МЕТОД

Предмет

Предмет истраживања је био да се утврди да ли се на основу домена интерперсоналног циркумпекс модела (асертивност, доминантност, манипулативност, хладнокрвност, резервисаност, интровертност, плашљивост, заштитништво, пријатност, брижност, припадност, екстравертност) могу предвидети особине личности (неуротицизам, екстраверзија, отвореност, савесност, пријатност) код младих на Косову и Метохији.

Инструменти

За мерење основних варијабли истраживања коришћени су следећи инструменти:

Инвентар Великих пет (Big Five Inventory – BFI) (Benet-Martinez & John, 1998, prema Knežević, Džamonja-Ignjatović i Đurić-Jočić, 2004) састоји се од 44 ајтема формулисаних у облику кратких фраза које се темеље на придевима за особине које су прототип петофакторског модела. Задатак је испитаника да на скали Ликертова типа од 1 (уопште се не слажем) до 5 (у потпуности се слажем) процене у којој се мери појединa тврдња односи на њих. Инвентар има пет субскала и то: Неуротицизам (8 ајтема), Екстраверзија (8 ајтема), Отвореност за искуство (10 ајтема), Пријатност (9 ајтема) и Савесност (9 ајтема). Поузданост субскала изражена преко Кронбах алфа коефицијента износе: Неуротицизам α=.73, Екстраверзија α=. 71, Отвореност α=. 69, Савесност α=. 75, Пријатностα=. 72

Интерперсонални упитник (The Interpersonal Questionnaire – IPQ-S 76) (Wiggins, 2003) састоји се од 76 фраза којима се описују људи, а задатак испитаника је да се самоопишу, давањем једног од одговора на скали Ликертовог типа, где 1 значи „изразито се не слажем", а 5 значи „потпуно се слажем". Ајтеми IPQ-S 76 су сажети у 12 домена, тј. 6 биполарних димензија: 1. Асертивност-Плашљивост, 2. Доминантност-Заштитништво, 3. Манипулативност-Пријатност, 4. Хладнокрвност-Брижност, 5. Резервисаност-Припадност, 6. Интровертност-Екстравертност. Сваки домен се састоји од по 6 ајтема, осим домена Заштитништво, који садржи 7, и домена Пријатности, који садржи 8 ајтема. Поузданост већине домена изражена Кронбаховом алфом је задовољавајућа, а вредности су у распону од α=.40 (за домене: Плашљивост и Брижност) до α=.79 (за домен Интровертност).

Узорак и процедура

Узорак чини 171 студент Универзитета у Приштини, са привременим седиштем у Косовској Митровици. Полна структура је таква да су више заступљене особе женског пола (67,3%), у односу на мушки пол (32,2%).

Највише испитаника је са Филозофског факултета (47,4%), затим са Правног факултета (32,7%) и са Економског (19,9%). Сви испитаници су студенти основних академских студија, прву годину чини 55,6%, а другу 44,4% испитаника. Узраст испитаника је у распону од 18 до 26 година старости (М= 19,65; СД= 1,16; Мдн=19). Истраживање је спроведено у просторијама факултета. Испитивање је било анонимно, а испитаници су добровољно учествовали у истраживању, након што им је објашњен циљ и указано да ће подаци бити коришћени у истраживачке сврхе. Од статистичких метода коришћена је дескриптивна статистика и мултипла регресиона анализа.

РЕЗУЛТАТИ ИСТРАЖИВАЊА

У табели 1 дат је приказ резултата дескриптивне статистике за домене интерперсоналног циркумплекса и особина личности. Дескриптивни показатељи указују да испитаници остварују највишу просечну вредност на домену Припадност, док је најмања просечна вредност добијена на Интровертности. Такође, резултати дескриптивне статистике показују да је код младих на Косову и Метохији најизраженија димензија пријатност, док је најмање изражена димензија неуротицизам.

Табела 1. Дескриптивни показатељи за домене интерперсоналног циркумплекса и особина личности

	N	**Мин.**	**Макс.**	**АС**	**СД**
Асертивност	171	1,33	5,00	3,35	,75
Доминантност	171	1,00	5,00	2,98	,73
Манипулативност	171	1,00	4,83	2,38	,78
Хладнокрвност	171	1,00	5,00	2,96	,76
Резервисаност	171	1,00	5,00	2,59	,78
Интровертност	171	1,00	4,83	2,35	,88
Плашљивост	171	1,33	4,50	2,77	,59
Заштитништво	171	1,33	5,00	3,22	,71
Пријатност	171	1,50	5,00	3,36	,72
Брижност	171	1,83	5,00	3,681	,59
Припадност	171	1,67	5,00	3,86	,64
Екстраверност	171	1,50	5,00	3,69	,68
Неуротицизам	171	8	36	23,16	5,14
Екстраверзија	171	15	40	28,65	4,51
Отвореност	171	23	46	34,57	4,42
Савесност	171	19	45	32,19	5,46
Пријатност	171	18	45	34,69	4,81

За процену предиктивне моћи домена циркумплекс интерперсоналног модела у предвиђању особина личности младих на Косову и Метохији, коришћен је модел мултипле регресије. У модел регресионе анализе као предиктори су укључени домени интерперсоналног циркумплекса (асертивност, доминантност, манипулативност, хладнокрвност, резервисаност, интровертност, плашљивост, заштитништво, пријатност, брижност, припадност, екстравертност), а скорови на мереним димензијама личности (неуротицизам, екстраверзија, отвореност, савесност, пријатност) третирани су као критеријске варијабле.

Неуротицизам. Резултати регресионе анализе су показали да циркумплекс интерперсонални модел није значајан у предвиђању неуротицизма као особине личности.

Екстраверзија. Интерперсонални циркумплекс модел је значајан у предвиђању екстраверзије као особине личности и објашњава 43,8% варијансе екстраверзије младих. Из групе предикторских варијабли су се издвојили домени: Плашљивост са негативним предзнаком β коефицијента (β=-.148, п<0,05) и Екстравертност (β=.190, п<0,05) као значајни у предвиђању екстраверзије.

Табела 2. Мултипла регресиона анализа: Домени интерперсоналног циркумплекс модела као предиктори екстраверзије младих

Особине личности	**R**	**R^2**	**F**	**β**	**Sig.**
	.661	.438	9.919		
Асертивност				,146	,105
Доминантност				,166	,055
Манипулативност				,092	,312
Хладнокрвност				–,150	,072
Резервисаност				–,129	,177
Интровертност				–,072	,473
Плашљивост				**–,148**	**,033***
Заштитништво				–,061	,436
Пријатност				,037	,622
Брижност				–,116	,175
Припадност				,192	,058
Екстравертност				**,190**	**,040***

*p<0.05
**p<0.01

Отвореност. Интерперсонални циркумплекс модел је значајан у предвиђању отворености за искуство као особине личности и објашњава 27,2% варијансе отворености младих. Из групе предикторских варијабли су се издвојили домени: Асертивност (β=.216, п<0,05), Манипулативност са негативним предзнаком β коефицијента (β=-.221, п<0,05) и Припадност (β=.239, п<0,05) као значајни у предвиђању отворености.

Табела 3. Мултипла регресиона анализа: Домени интерперсоналног циркумплекс модела као предиктори отворености ка искуству младих

Особине личности	**R**	**R^2**	**F**	**β**	**Sig.**
	.522	.272	4.579		
Асертивност				**,216**	**,038***
Доминантност				,163	,104
Манипулативност				**–,221**	**,037***
Хладнокрвност				,050	,601
Резервисаност				,135	,224
Интровертност				,172	,136
Плашљивост				–,127	,110
Заштитништво				–,045	,621
Пријатност				,087	,321
Брижност				,162	,103
Припадност				**,239**	**,040***
Екстравертност				–,011	,918

*p<0.05
**p<0.01

Савесност. Интерперсонални циркумплекс модел је значајан у предвиђању савесности као особине личности и објашњава 16,7% варијансе отворености младих. Само једна димензија из групе предикторских варијабли се издвојила као значајна у предвиђању особина личности и то домен Хладнокрвност, са негативним предзнаком β коефицијента (β=-.243, п<0,05)

Табела 4. Мултипла регресиона анализа: Домени интерперсоналног циркумплекс модела као предиктори савесности младих

Особине личности	**R**	**R^2**	**F**	**β**	**Sig.**
	.409	.167	2.554		
Асертивност				,057	,601
Доминантност				–,057	,589
Манипулативност				–,004	,971
Хладнокрвност				**–,243**	**,016****
Резервисаност				–,086	,462
Интровертност				,221	,074
Плашљивост				–,017	,843
Заштитништво				–,155	,099
Пријатност				–,124	,178
Брижност				,093	,373
Припадност				–,001	,995
Екстравертност				,191	,090

*p<0.05
**p<0.01

Пријатност. Интерперсонални циркумплекс модел је значајан у предвиђању отворености за искуство као особине личности и објашњава 41,3% варијансе пријатности младих. Из групе предикторских варијабли са негативним предзнаком β коефицијента су се издвојили домени: Асертивност (β=-.226, п<0,01) и Резервисаност (β=-.233, п<0,05), док је Припадност са позитивном вредношћу β коефицијента (β=.259, п<0,01) као значајни у предвиђању пријатности

Табела 5. Мултипла регресиона анализа: Домени интерперсоналног циркумплекс модела као предиктори пријатности младих

Особине личности	**R**	**R^2**	**F**	**β**	**Sig.**
	.643	.413	8.851		
Асертивност				**–,226**	**,015****
Доминантност				–,033	,711
Манипулативност				–,170	,070
Хладнокрвност				–,166	,055
Резервисаност				**–,233**	**,020***
Интимност				,185	,074
Плашљивост				,024	,736
Заштитништво				–,094	,240
Пријатност				,049	,528
Брижност				,116	,185
Припадност				**,259**	**,013****
Екстравертност				,098	,305

*p<0.05
**p<0.01

ДИСКУСИЈА И ЗАКЉУЧАК

У раду смо кренули од претпоставке да су домени интерперсоналног циркумплекс модела значајни у предвиђању особина личности младих на Косову и Метохији.

Резултати дескриптивне статистике су показали да је најизраженији домен интерперсоналног цикрумпекс модела – Припадност, а најизраженија особина личности – пријатност. Младе одликује изражена потреба за припадањем, што се може објаснити узрастом испитаника. Наиме у периоду адолесценције изражена је потреба припадања вршњачкој групи и прихватања од стране вршњака. Такође, младе одликује љубазност и сарадљивост са другим људима. Они су оптимистични, одани и теже да одрже хармоничне односе.

Резултати регресионе анализе показују да се димензија Неурозицизам из модела Великих пет не може предвидети интерперсоналним циркумплекс моделом, тј. ни једним од његових домена. Иако у опису Неуротицизма

у овом моделу стоји да се особе са високим скором одликују брзим обесхрабривањем, брзим збуњивањем, тешким суочавањем са стресом, што би подразумевало присуство социјалних релација, овакав резултат изненађује, и захтева накнадна истраживања.

Домен Плашљивост са негативним предзанком β коефицијента (β=-.148, п<0,05) и Екстравертност (β=.190, п<0,05) из интерперсоналног циркумплекса су значајни у предвиђању екстраверзије као особине личности. Млади које одликује одважност, асертивност, социјабилност, позитивне емоције, показиваће висок скор на димензији екстраверзија. Добијени резултати су очекивани ако се има у виду да екстраверзију чини социјални аспект и позитивни афективитет. (Larsen & Buss, 2008: 88)

Домени интерперсоналног циркумплекс модела Асертивност (β=.216, п<0,05), Припадност (β=.239, п<0,05), као и Манипулативност али са негативним предзнаком β коефицијента (β=-.221, п<0,05) су значајни у предвиђању отворености за искуство. Када се млади понашају асертивно, сарадљиво и имају изражену потребу припадања и дружења, онда ће бити радознали и отворени за нове идеје.

Димензију Савесности из модела Великих пет је могуће предвидети интерперсоналним циркумплексом, а као значајна предикторска варијабла се издвојио домен Хладнокрвност, и то са негативним предзнаком β коефицијента (β=-,243; п<0.01), што значи да млади са израженом негом и бригом за друге испољавају висок скор на димензији савесност.

У предвиђању димензије личности пријатност, издвојили су се следећи домени интерперсоналног циркумплекс модела: Асертивност (β=-,226, п<0,01) и Резервисаност (β=-,233, п<0,05) са негативним предзнаком β коефицијента и Припадност (β=.259, п<0,01). Добијени налазе говоре да млади који су неасертивни у интерперсоналним односима, али који су „на клацкалици" између истовремене потребе за припадањем и резервисаношћу, су особе од поверења, скромни и благе нарави. (Larsen & Buss, 2008: 88)

Ако упоредимо проценат варијансе којом домени интерперсоналног циркумплекс модела предвиђању особине личности, видимо да је око 40% варијансе екстраверзије и пријатности објашњено доменима циркумпекса, док је проценат варијансе којом су објашњени отвореност и савесност знатно нижи. Овакав резултат је у складу са почетном идејом конструкције интерперсоналног циркумплекса, јер су то основне осе модела. У предвиђању неуротицизма, интерперсонални циркумплекс модел није значајан. У коришћеном инструменту индикатори Неуротицизма (Smederevac i Mitrović, 2018:177) су анксиозност, напетост и лоше расположење, дакле склоност ка доживљавању негативних емоција. Иако се не прецизира разлог овоме, а Саливенова теорија једнаку важност придаје стварним као и имагинарним другима, ово је неочекивани резултат, посебно имајући у виду актуелни

физички простор у којем бораве испитаници. Осим тога, ова димензија личности код наших испитаника је најмање изражена, те остаје питање: да ли управо студенти са нижим скоровима на димензији неуротицизма бирају да студирају на Приштинском универзитету? Добијени налази упућују на закључак да се у предвиђању особина личности младих узму у обзир и друге варијабле, попут васпитних стилова и контекста одрастања младих с обзиром на специфично подручје Косова и Метохије у коме млади живе.

У будућим истраживањима, интересантно би било сагледати модераторску улогу самог простора у којем студенти бораве током студирања (нпр. студенти Универзитета у Приштини и неког од других Универзитета у Р. Србији) на интерперсонално испољавање димензија личности. Како интерперсонални циркумплекс обједињава мотиве, вредности, а у новијим модификацијама модела укључена је и временска димензија, било би интересантно сагледати да ли се популација младих са овог простора разликује у садржају испољавања својих особина личности у односу на вршњаке са других универзитета.

ЛИТЕРАТУРА

DeYoung – Weisberg – Quitly – Peterson 2013: Colin G. DeYoung – Yanna J. Weisberg – Lena C. Quitly – Jordan B. Peters. Unifying the aspects of the Big Five, the interpersonal circumplex, and trait affiliation. *Journal of personality*. 81.5: 465–475.

Gallo – Smith 1997: Linda C. Gallo – Timothy W. Smith. Construct Validacion of Health-Relevent Personality Traits: Interpersonal Circumplex and Five-Factor Model Analyses of the Aggression Questionnaire. International Journal of Behavioral medicine. 5 (2), 129–147.

Hol – Lindzi 1983: Kelvin S. Hol – Gardner Lindzi. Teorije ličnosti. Beograd: Nolit.

Horowitz 1996: Leonard M. Horowitz. The study of interpersonal problems: A Leary legacy. *Journal of Personality Assessment*, 66.2: 283–300.

Kiesler 1983: Donald J. Kiesler. The 1982 interpersonal circle: A taxonomy for complementarity in human transactions. *Psychological review*, 90.3: 185–214

Knežević – Džamonja Ignjatović – Đurić Jočić 2004: Goran Knežević – Tamara Džamonja Ignjatović – Dragana Đurić Jočić: Petofaktorski model ličnosti. Beograd: Centar za primenjenu psihologiju.

Larsen – Buss 208: Randly J. Larsen – David M. Buss. Psihologija ličnosti, područja znanosti o ljudskoj prirodi. Jastrebarsko: Naklada Slap.

Mitrović – Čolović – Smederevac 2005: Dušanka Mitrović – Petar Čolović – Snežana Smederevac. Tipološki pristup dimenzijama evaluacije drugih. Psihologija, 38, 403–421

Pervin – Cervone – John 2008: Lawrence Pervin – Daniel Cervone – Oliver John: Psihologija ličnosti: teorije i istraživanja. Zagreb: Školska knjiga.

Petz 1987: Boris Petz: Psihologija rada. Zagreb: Školska knjiga

Smederevac – Mitrović 2018: Snežana Smederevac – Dušanka Mitrović. Ličnost – metodi i modeli. Treće dopunjeno i izmenjeno izdanje. Beograd: Centar za primenjenu psihologiju društva psihologa Srbije.

Smederevac – Mitrović 2009: Snežana Smederevac – Dušanka Mitrović. Ličnost – metodi i modeli. Drugo izdanje. Beograd: Centar za primenjenu psihologiju društva psihologa Srbije.

Strack 1996: Stephen Strack. Introduction to the Special Series-Interpersonal Theory and the Interpersonal Circumplex: Timothy Leary's Legacy. Journal of Personality Assessment. 66, 212–216.

Wiggins 1996: Jerry S. Wiggins. An informal history of the interpersonal circumplex tradition. *Journal of personality assessment*, 66.2: 217–233.

Wiggins 1979: Jerry S. Wiggins. A psychological taxonomy of trait-descriptive terms: The interpersonal domain. *Journal of personality and social psychology*, 37.3: 395–412

Wiggins 2003: Jerry S. Wiggins. *Paradigms of personality assessment*. Guilford Press.

Wiggins – Trobst 1999: Jerry S. Wiggins – Krista K. Trobst. The fields of interpersonal behavior. In L. A. Pervin & O. P. John (Eds.), *Handbook of personality: Theory and research* (pp. 653–670). New York, NY, US: Guilford Press.

Xue – Zhao 2011: Wen Xue – Shouying Zhao. The Analysis of Attachment Styles through Interpersonal Circumplex Description. Psihology vol 2. Num 7, 665–668.

Jelena I. DAVIDOVIĆ RAKIĆ
Miljana S. PAVIĆEVIĆ

DOMAINS OF THE INTERPERSONAL CIRCUMPLEX MODEL AS PREDICTORS OF YOUTH PERSONALITY TRAITS IN KOSOVO AND METOHIJA

Summary

The Interpersonal Circumplex Model forms the theoretical basis of the paper, which explains the behaviour of the individual in interpersonal relationships and the Big-Five Personality Model, which implies the existence of five basic dimensions of personality. The paper aimed at examining the predictive power of the domain of the interpersonal circumplex model in predicting personality traits of youth in Kosovo and Metohija. The sample consisted of young people aged 18 to 26 studying at these three faculties (Faculty of Philosophy, Faculty of Economics and Faculty of Law) at the University of Pristina with temporary head office in Kosovska Mitrovica. The following instruments were used to collect the data: The Interpersonal Questionnaire (IPQ-S 76) and the Big Five Inventory (BFI).

Results of the regression analysis show that the interpersonal circumplex model is significant in predicting extraversion, openness, conscientiousness, and pleasantness, and the percentage of variance explaining personality traits ranges from 16 to 40%. The following variables were singled out from the group of predictor variables: (non) Fearfulness and Extraversion in Extraversion Prediction; Assertiveness, Belonging/Attachment, and (non) Manipulativeness in Predicting Openness to Experience; (non) Equanimity in predicting conscientiousness; (non) Assertiveness and (non) Reservation as well as Belonging in predicting pleasantness. Young people who are assertive, sociable and warm-hearted, are characterized by optimism, cordiality, openness to change and new experiences. The findings obtained are in harmony with some previous studies that showed that the interpersonal circumplex model contributes substantially to predicting extraversion and pleasantness.

Key words: Interpersonal circumplex model, personality traits, youth.

Рад је предат 18. априла 2019. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине*, одобрен за штампу.

БАШТИНАБАШТИНАБАШТИНАБАШТИНА

ИСТОРИЈА

УДК 355.544(497.115)"1937/1941"
doi:10.5937/bastina1949263V

Оригинални научни рад

*Далибор З. ВЕЛОЈИЋ**
Институт за српску културу – Приштин, Лепосавић

УТВРЂИВАЊЕ ГРАНИЦЕ СА АЛБАНИЈОМ НА ТЕРИТОРИЈИ КОСОВСКЕ ДИВИЗИЈСКЕ ОБЛАСТИ**

Апстракт: Рад на основу грађе похрањене у Војном архиву, као и литературе, обрађује утврђивање границе са Албанијом у зони одговорности Косовске дивизијске области, тачније утврђивање призренског и ђаковичког правца. Радови на утврђивању ових праваца извођени су 1940. године и до почетка Априлског рата нису у потпуности завршени. проблеми са којима су се војне власти суочавале били су, огледали су се, пре свега, у лошој организацији, с обзиром на то да албанска граница није представљала приоритет за утврђивање.

Кључне речи: Војска Краљевине СХС/Југославије, Косовска дивизијска област, утврђивање (фортификација), Косово и Метохија, Албанија

Југословенски војни врх је утврђивању државних граница приступио тек од 1937. године. С обзиром на чињеницу да је Италија била најопаснији југословенски сусед, који је могао да угрози границе, пре свега, у Словенији, интензивнији радови предузети су на прилазима Дравској долини (опширније: Терзић 1963, 303–309; Милетић 2017, 71–91). Сходно ратним плановима северо-западна граница, као потенцијално најугроженија, морала је бити осигурана сталним фортификацијским објектима, као и пољском фортификацијом међупростора. (Tešić 1991, 27–55; Bjelajac 1994, 206–212; Велојић 2017, 145–170)

Утврђивању границе према Албанији приступило се интензивније након италијанске анексије. (Велојић 2018, 215–216) Наиме, заплашена немачким продором на Балкан, Италија је тражила начин да се осигура учвршћивањем у Албанији што би представљало одскочну даску за даље операције.

---

* Научни сарадник, d.velojic@yahoo.com.

** Рад је написан у оквиру пројекта *Материјална и духовна култура Косова и Метохије* (број 178028), који је одобрило и финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

Анексију Албаније признала је Немачка, док се први суседи, Грчка и Југославија, нису отворено супротставили (Павловић 2001, 448–449). Од тог тренутка на територији Албаније биле су концентрисане знатне италијанске снаге, које су могле представљати отворену претњу за Југославију, а што се нарочито испољило избијањем грчко-италијанског сукоба 1940. године.[1]

План утврђивања према Албанији предвиђао је израду солидних препрека против борних кола, израду лаких објеката за одбрану тих препрека, израду сигурних прилаза за брзо и лако поседање израђених одбрамбених објеката израду сигурних пасивних заклона за безбедност посаде и резерви за време најјачег непријатељског бомбардовања артиљеријом и авијацијом. Овакав план је, у ствари, прилагођавао карактеристике земљишта одбрани, а све у циљу једноставнијег запречавања и стварања изненађења по непријатеља.[2]

Сходно томе, према речима члана комисије за утврђивање генерала Раденковића, као продужење утврђивања граничног фронта према Италији, предузето је и утврђивање према Албанији.[3]Граница у зони одговорности Косовске дивизијске области простирала се од планине Богићевице, југоисточно, преко Ћафа Морине, Ћафа Чобана, Ћафа Ђонита, Маја Кочиње, Ћафа Прушита, Куноре, планине Паштрика и нагло се спуштала на Бели Дрим (пресецала га је низводно од села Врбнице). Одатле се пела на Коритник, а затим јужно преко Пантелевца, Црног Врха, Теразиског брега, Ак Бунара спуштала се у долину реке Чајлаке. Одатле се преко Корабских варта пела на планину Кораб.[4]Са стратегијског гледишта неправилности које су ишле на штету југословенској страни односиле су се на реон Проклетија, чијим би гребеном, према мишљењу војних кругова, требало повући границу.[5]

Према географско-зопографским објектима, гранични, тзв. Косовско--призренски одсек, делио се на четири пододсека:

1. Пећки пододсек, од Маја Спатита до изворног дела реке Ереник, закључно са Јунићком планином.

2. Ђаковички пододсек, од Јунићке планине до Паштрика (искључно).

---

1 Југословенско-италијански конфликт је тридесетих година, након економске кризе, дошао у фазу смиривања и покушаја за успостављањем добросуседских односа. (*Britanci*II 1986*,* Stojadinović 1963, Krizman 1975, Milak 1987) Наиме, привредни разлози су умногоме утицали на италијанску владу да среди односе са суседном државом, потписивањем споразума из 1937. године, што је било од обостране користи. Југославији је нарочито ишло у прилог, пошто је фашистичка Италија представљала озбиљну претњу као сусед, али и као иницијатор и покровитељ многих сепаратистичких група.

2 ВА, П 16, к. 8, ф. 1, д. 2/207. Изјава генерала Душана Симовића.

3 ВА, П 17, к. 5, ф. 1, д. 11/7. Изјава генерала Милана Раденковића.

4 *Стратешијско-географска процена наших фронтова и праваца,* Београд, 1922, 28.

5 *Исто,* ВА, П 17, к. 16, ф. 1, д. 46.

Ова два пододсека стратегијски су природни, јер иду главном вододелницом. Неповољност је та што иза граничног фронта југословенска страна није имала погодних баријера.

3. Призренски пододсек, од Паштрика до Коритника. Овај пододсек је правилан јер поменута два масива затварају отвор реке Дрим.

4. Вранишки пододсек, од Коритника до Калабака. На самом граничном фронту изгледа неприродан по југословенску страну, али с обзиром на Коритник и Шар планину, он је веома јак.[6]

С обзиром на обостране објекте, вероватно груписање снага и организацију командовања, на овој територији оформљено је Косовско-Подримско војиште које је обухватало зону од Белог Дрима до линије: главни масив Шар планине-Калабак до ушћа реке Маће. Косовско војиште са југословенске стране било је осетљивије и важније од албанског Подримског, пошто је гранични фронт врло слаб, тако да се са противничке стране могло лако спустити у Метохију и Призрен.[7]

Према напред наведеним границама војишта, оформљен је и Косовско-Подримски операцијски правац. Њега су сачињавали:

1. Косовско-Пећко-Скадарски правац дејства који је полазио од Косовске Митровице, преко Рудника, Пећи, Јунићке планине, Дрима до Скадра.

2. Косовско-Ђаковичко-Скадарски правац дејства који је полазио од Приштине, преко Ораховца, Ђаковице ка Скадру.

3. Косовско-Призренско-Скадарски правац, полазио је од Урошевца, преко Штимља, Призрена, до Везировог моста, одакле су постојале две варијанте за дејство: преко Гемсића до Скадра и преко Ђафа Кумулца до Љеша.

4. Вранишки правац дејства служио је више као варијанта Призренског правца, за помоћну акцију у циљу маневрисања Коритника у правцу Љума или Бицана.[8]

Ова четири поменута правца дејства, чију је директрису представљао Призренски чинила су целину. Значај посебних праваца огледао се у томе што су се налазили на веома лошој територији у погледу комуникација. Важна места на југословенској територији била су Призрен, читава област Метохије, али и само Косово поље које је имало изузетан стратегијски значај. Са албнаске стране није било већих места која би представљала стратегијеке објекте, осим Скадра, који је био даље од границе и представљао завршетак овог операцијског правца.[9]

---

6 *Стратегијско-географска процена наших фронтова и праваца,* 28.

7 *Исто,* 29.

8 *Исто,* 30. ВА, II 17, к. 517, г. 3, д. 3. Студија команде III армијске области о одбрани фронта према Албанији стр. пов. ђ. бр. 337 од 14. октобра 1927.

9 *Исто.*

Када се, уласком Италијанске војске у Албанију, а касније испољавањем немачких тежњи за продирање на исток и југоисток, појавила хитна потреба за утврђивањем граница према Албанији и Бугарској, није било времена за примену фортификације јачег типа, тако да се морало приступити утврђивању тих граничних фронтова у типу запречавања праваца израдом мањих бетонских објеката, у комбинацији са рушењем и осталим техничким запрекама на комуникацијама.[10]Искуство с краја Првог светског рата, након прве појаве борних кола и прогнозе могућег брзог развоја офанзивне ратне технике, нарочито авијације и моторизоване копнене војске, значајно су утицали на гледишта о систему утврђивања. Тип утврђивања примењен према територији Албаније, с обзиром на италијанску надмоћ у оклопно-механизованим јединицама, а имајући у виду и рељеф, примењиван је на тај начин што је на теже пролазним правцима, кроз планине и шуме постојао систем запречавања комуникација, али и читавих зона по дубини.[11]

За одбрану важнијих граничних фронтова, као према Италији, Немачкој и Мађарској, формиране су биле посадне јединице у виду водова, чета, батерија и батаљона, са одговарајућим наоружањем монтираним у самим фортификацијским објектима, којим је руковала посада. Према Албанији, где није постојала јача фортификација, посадне јединице нису формиране, већ су ту функцију вршиле јединице за заштиту граница, као и јединице предвиђене планом за одбрану тих одсека. На тим местима није постојало ни наоружање у објектима, већ је коришћено наоружање јединица одређених за њихово поседање у датом моменту.[12]

Дуж границе, на растојању 1–2 km, налазиле су се карауле, већином на планинским гребенима. Карауле су представљале обичне куће од 2–3 одељења, саграђене од слабог материјала (зидови углавном од земље, а кровови од дасака), тако да нису представљале нарочиту заштиту. Око сваке карауле постојао је стрељачки заклон за 20–30 војника, израђен од бусења или камена. Такве карауле на гребенима, нису, како је речено, представљалејаче гортификацијске објекте, тако да се на њих није могло рачунати.[13]

Утврђивање дела границе под контролом Косовске дивизијске области спроведено је на два најважнија правца: Ђаковичком и Призренском. Оваква подела извршена је с обзиром на географске карактеристике терена, као и на стратешки значај. Наиме, продором овим правцима са територије Албаније угрозиле би се у тактичком смислу комуникације на територији Метохије, као и само Косово поље. Тиме би био онемогућен маневар

10 ВА, П 17, к. 5, ф. 1, д. 11.
11 *Исто.*
12 *Исто.*
13 ВА, П 17, к. 16, ф. 1, д. 46.

југословенским снагама по дубини, иза линије фронта. Међутим, проблем стратегијског значаја наступио би након избијања непријатељских снага на Косово, пошто би се тиме угрозила комуникација у долини Мораве и Вардара, што би имало за последицу спречавање повлачења југословнеске војске на југ, у Грчку.

Ђаковички и Призренски операцијски правци обухватали су правце непријатељског наступања који воде из заплаве Дрима преко Метохије и призренске котлине према Косову, а у зони северно од Шар планине до Жлеба и Мокре горе. Ова два правца дефинисана су имајући у виду прва два географско-стратегијска објекта, Призрен и Ђаковицу, облик и карактер граничног фронта и општу конфигурацију земљишта. Призренски правац је у оперативном погледу важнији, јер се најкраћим путем пресеца веза косовског платоа са Скопљем и скопском равницом, тако да се вардарска долина доводи у опасност. Овај правац има добру везу са позадином, а тактички је тешко савладив, пошто је земљиште, почев од граничног фронта па у дубину пружало повољне услове за одбрану.[14]

Ђаковички правац је дужи и захтева обилажење, али је тактички савладивији од Призренског, пошто се терен по преласку границе нагло спушта на реку Ереник и до Косова прелази скоро у маневарско земљиште. Евентуалним успехом на Ђаковичком правцу извлачиле би се и снаге из правца Призрена, тако да је акција на ова два правца у тесној оперативној и тактичкој вези.[15]

Најосетљивије комуникације којима би непријатељ могао да наступа налазиле су се:

1. долина Дрима-Ћафа Прушит-Ђаковица. Гранична линија на зони овог правца постављена је на најпролазнијем делу граничног фронта у захвату Ђаковичког правца. веза ове комуникације са позадином је врло добра, јер у правцу Ћафа Прушит из Албаније води пут, док од границе према Ђаковици не постоји јача линија положаја на којој би се непријатељ могао зауставити.

2. Јерка-Ћафа Ђонит-Кореница-Ђаковица. У реону ове комуникације земљиште је врло непроходно, тако да је веза са позадином тешка. Овим правцем се могу упутити јаче снаге, али искључиво као садејство онима на другим одсецима.

3. Долина Дрима-Ћафа Морина-према Ђаковици за Приштину или преко Дечана за Пећ. Овај правац је сличних особина као и први, што упућује на његов изузетан значај. У том делу постојао је аутомобилски пут који је

14 ВА, II 17, к. 48, ф. 1, д. 2. Образложење тактичко-фортификацијске организације на Ђаковичком и Призренском правцу. *Стратешијско-географска процена наших фронтова и праваца,* 29.

15 ВА, II 17, к. 48, ф. 1, д. 2

омогућавао пристизање јачих снага из правца Албаније и њихово наступање на широком фронту након преласка границе.[16]

Разлози којима се комисија за утврђивање руководила приликом повлачења линија утврђивања налазили су се у конфигурацији терена првог правца из долине Дрима преко Ђафа Прушита ка Ђаковици. Најзначајнији објекат представљала је река Ереник која је протицала кроз Јуничко поље. Сама река није представљала својом величином противколску препреку, али се додатним утврђивањем могао организовати јак положај који би цео предтерен држао под унакрсном ватром.[17]

Утврђивање ових праваца отпочело је крајем 1939. године,[18] а било је под контролом штаба главног руковаоца радова бр. 6, формираног из штаба III армијске области у Скопљу, а потчињеног Сталној комисији за утврђивање.[19] На одсеку бр. 1, односно Ђаковичком правцу, распоређен је 36 раднички батаљон, као и две чете 35. батаљона, док је отсек 2 (Призренски правац) обезбеђивао непотпун 35. батаљон.[20]

Утврђивање спроведено по дубини, а у складу са тереном, омогућавало је узастопну одбрану на више тачака. Типичан пример за то је Призренски правац, где је на првој линији, тачније уз саму границу утврђен део од Горожупа до Врбнице постављањем запрека на комуникацијама. Друга линија затварала је део између Добруће и Жура и контролисала је комуникације у долини Белог Дрима и северно од Жура. Трећа запречна линија налазила се на прилазима самом Призрену и контролисала Влашњу и Призренску бистрицу.[21]

Након првих неколико месеци, у извештају поднетом руковаоцу радова бр. 6 наведено је да су у групи Ђафа Морина, у првој линији, сви објекти забетонирани, маскирани, предати на реверс командиру 5. чете граничне трупе и поседнути. Ровови су били завршени и у том тренутку је већ постављано храстово коље. У другој линији објекти су такође већ поседнути и завршен је планирани мост на реци Еренику код Поповца. У групи Ђафа Прушит у првој и другој линији остало је да се израде шипиви, али су објекти већ предати команданту места Ђаковица. На Призренском правцу извођени су радови око постављања шипова иза Дрима, као и око

16 *Исто.*
17 *Исто.*
18 *Aprilski rat 1941,* zbornik dokumenata, 1, Beograd, 327–329.
19 Радовима на утврђивању целокупног граничног фронта према Албанији руководио је референт инжењерије штаба III армијске области. ВА, II 17, к. 441, ф. 1, д. 33. Извештај штаба главног руковаоца радова бр. 6 Сталној комисији за утврђивање стр. пов. бр. 981 од 19. априла 1940.
20 *Исто*, д. 31. Извештај штаба главног руковаоца радова бр. 6 штабу III армијске области стр. пов. бр. 980 од 18. априла 1940.
21 *Исто,* ф. 4. Карта запречавања Призренског правца стр. пов. бр. 315 из 1941.

маскирања треће линије. Оно на шта су се јединице на терену жалиле био је лош дотур хране, као и отпуштање обвезника, што је за последицу имало вишедневне застоје.[22]Реакција главног руковаоца радова била је наређење за подизање ескарпног зида на трећој линији, код касарне у Ђаковици, како би се комплетирало утврђивање крупнијих објеката. Само је додатно утврђивање касарне коштало 69.600 динара, што је одобрено из кредита за претходну годину.[23]

Изласком комисије на терен у лето 1940. године, учињене су мање сугестије у погледу генералног уређења Ђаковичког и Призренског правца. Оцењено је да су положаји за осматрање, утврђивање и постављање артиљерије превилно одређени, али да, због малог броја артиљеријских оруђа, положаји морају бити ојачани пољским батеријама. Затим је наведено да се сама река Дрим не може искористити као противоклопна препрека и да се ватром не може фланкирати цела његова дужина, тако да је потребно израдити нов техничко-фортификацијски пројекат и у складу са њим извршити корекуре. [24]

Пар месеци касније извршене су допуне на оба правца, тако да су изграђена додатна 74 митраљеска и пушкомитраљеска гнезда.[25] Током 1940. године таквих преправки и допуна било је више, да би почетком наредне године био извршен детаљни преглед.

Коначна контрола извршена је почетком 1941. године од стране комисије коју је одредио командант одсека. Њен извештај упућивао је на недовољан број објеката, што је у најкраћем року морало бити решено. Пре свега, на Призренском правцу потребно је било изнад граничне карауле објекат за дејство, пошто се са тог места контролисала долина која се простире од албанске карауле до Врбничке долине. Затим је израђен објекат ради затварања реке Дрима код села Добружда, као и ради лакшег дејства у правцу Врбничке долине и села Шкоза. Затим су прерављени већ израђени објекти ради контроле целе Врбничке долине. Преправке које су извршене односиле су се на израду јачих заклона и на постављање митраљеза уместо пушкомитраљеза, који имају већи домет. Код Ћафа Прушита и Ћафа Добруне изграђени су објекти за контролу и дејство према караули Ћафа Прушит и Албанији, али и да би се потпомогло дејство са суседних објеката. Код Ћафа Морине са гребена планине Шкозе затворена је долина која води ка

22 *Исто,* ф. 2, д. 10. Извештај команданта одсека главном руковаоцу радова бр. 6 стр. пов. бр. 1698 од 30. јула 1940.

23 *Исто,* д. 11. наређење главног руковаоца радова бр. 6 команданту одсека стр. пов. ђ. бр. 2524 од 29. августа 1940.

24 ВА, П 17, к. 450, 2, д. 42. Извештај Сталне комисије за утврђивање стр. пов. бр. 1975 од 9. јуна 1940.

25 ВА, П 17, к. 441, ф. 5, д. 3. Преглед допунских објеката на територији Косовске дивизијске области стр. пов. бр. 1757 од 7. августа 1940.

селу Молићу, као и низ помоћних објеката са којих се фланкирном ватром могла контролисати поменута долина. Поред тога, сугерисано је да се изради објекат који би могао са својих пушкарница да туче у правцу граничне карауле. На Ђаковичком правцу потребно је било прерадити објекте који би контролисали правац према селу Рачи и према жандармеријској станици код Терзиског моста, пошто, због висине десне обале реке Ереник, израђени заклони за дејство нису били довољни.[26]

С обзиром на чињеницу да се утврђивању границе са Албанијом пришло тек крајем 1939. године, не може се навести крупнија замерка на брзину рада и недовољан број израђених објеката. Када се узме у обзир основна идеја ратних планова израђиваних у 1940. и 1941. години, која предвиђа офанзиву према Албанији, јасна је одлука југословенског војног врха да се утврђивање напред наведених праваца сведе на објекте лакшег типа што је подразумевало митраљеска гнезда, противтенковске ровове, као и препреке на путевима.

НЕОБЈАВЉЕНИ ИЗВОРИ

Војни архив
Пописник 16, фонд откупљене и поклоњене грађе
Пописник 17, фонд Војске Краљевине Југославије

ОБЈАВЉЕНИ ИЗВОРИ

Aprilski rat 1941, zbornik dokumenata, 1, Beograd: Vojnoistorijski institut, 1969.
BritancioKraljeviniJugoslaviji, priredio Živko Avramovski, Zagreb: Globus, 1986.
Стратешијско-географска процена наших фронтова и праваца, Београд: Министарство војске и морнарице, 1922.

ЛИТЕРАТУРА

Алексић 2015: Ј. Алексић, Косовскомитровачки срез у Априлском рату, *Баштина*, 38 (2015), 143–161.
Бецић 2014: И. Бецић, Пећки новчани заводи основани после Великог рата, *Баштина,* 37 (2014), 137–155.
Бецић 2015: И. Бецић, Јужносрпска банка из Косовске Митровице, *Баштина*, 39 (2015), 143–160.
Bjelajac 1994: M. Bjelajac, *VojskaKraljevineSHS/Jugoslavije 1922–1935*, Beograd: InstitutzanovijuistorijuSrbije, 1994.
Велојић 2017: Д. Велојић, Ратни планови војске Краљевине СХС/Југославије 1922–1938, *Војноисторијски гласник,* 1/2017, 145–170.

26 *Исто*, ф. 4, д. 23, д. 56. Комисијски извештај команданту одсека бр. 1 главног руководаоца радова бр. 6 од 19. фебруара 1941.

Велојић 2018: Д. Велојић, Ратни планови војске Краљевине Југославије према Албанији 1938–1941, *Баштина,* 44 (2018), 215–229.

Krizman 1975: B. Krizman, *Vanjska politika jugoslavenske države,* Zagreb: Školska knjiga, 1975.

Milak 1987: Enes Milak, *Italija i Jugoslavija 1931–1937,* Београд: Institut za savremenu istoriju, 1987.

Милетић 2017: М. Милетић, Утврђивање граница Краљевине Југославије 1935–1941, *Војноисторијски гласник,* 1/2017, 71–91.

Павловић 2001: С. Павловић, *Историја Балкана,* Београд: Клио, 2001.

Stojadinović 1963: M. Stojadinović, *Ni rat ni pakt,* Buenos Aires, 1963

Терзић 1963: В. Терзић, *Југославија у Априлском рату,* Титоград: Графички завод, 1963.

Tešić 1991: D. Tešić, Ratni planovi Vojske Kraljevine Jugoslavije 1938–1941, *Војноисторијски гласник,* 1/1991, 27–55.

Dalibor Z. VELOJIĆ

THE FORTIFICATION OF THE FRONTIER WITH ALBANIA IN THE TERRITORY OF KOSOVO DIVISION DISTRICT

Summary

With the Italian annexation of Albania including the outbreak of Italian-Greek war, the danger of the deterioration of the South-Western frontier of Yugoslavia increased. The fortification of the frontier with Albania was approached in the autumn of 1939, and in the zone of the Kosovo Division District two directions were fortified: Prizrenski and Djakovički. The fortification of this boundary front was done by the placement of lightweight objects, first of all, machine guns nests, antitank trenches, and obstruction of roads by hedgehogs and escarps in accordance with the configuration of soil. A considerable part of the foreseen objects were built until the beginning of fight actions in April 1941. The system of Djakovički and Prizrenski direction could not come true due to war plans which had foreseen the onslaught from the territory of Kosovo and Metohija into Albania.

Key words: The Army of the Kingdom of SCS/Yugoslavia, Kosovo Division District, fortification, Kosovo and Metohija, Albania.

Рад је предат 1. октобра 2019. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине*, одобрен за штампу.

УДК 316.72:352(497.11)"1987/1989"
334.7:352(497.11)"1987/1989"
323(497.11)"1987/1989"
doi:10.5937/bastina1949273S

Оригинални научни рад

*Јован Д. СИМИЈАНОВИЋ**
Институт за српску културу – Приштина, Лепосавић

*Дарко Д. ГУЧАНИН***
Историјски музеј Краљева

САРАДЊА КРАЉЕВА И ТИТОВЕ МИТРОВИЦЕ (1987–1989)***

Апстракт: У овом раду смо настојали да представимо сазнања о разним облицима сарадње два града од 1987. до 1990. године. Сарадња је управо тада доживела нагле успоне и падове. Путем истраживања о сарадњи два града настојали смо да пружимодопринossазнањима о тадашњој политичкојситуацији на Косову и Метохији, која је управо тада постајала драматична. Рад је заснован на, до сада некоришћеним историјским изворима, који се чувају у Историјском архиву у Краљеву. Због кратке историјске дистанце од велике користи нам је била и тада актуелна штампа и релевантна литература.

Кључне речи: Краљево, Титова Митровица, братимљење градова, привредна сарадња, културна сарадња, Србија, Косово и Метохија.

Сарадња између Краљева и Косовске – Титове Митровице се почевши од ослобођења у II светском рату, па све до зближавања и братимљења средином осамдесетих година XX века одвијала у маргиналном обиму. Скоро целокупна привредна интеракција се односила на грађевинске послове, које је грађевинско предузеће „Каблар" из Краљева изводило у Косовској Митровици још од средине педесетих година XX века.[1] У истом периоду, институционална сарадња у домену културе се одвијала путем гостовања КУД „Абрашевић" из Краљева у Титовој Митровици.[2]

---

* стручни сарадник, jovan_simijanovic@yahoo.com

** архивист, gucanin.darko@gmail.com

*** Рад је написан у оквиру пројекта *Материјална и духовна култура Косова и Метохије* (ев. бр. 178028), који је одобрило и финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

1 Историјски архив Краљево,(у даљем тексту: ИАК), Фонд Грађевинског предузећа „Каблар", Записник са 2. седнице Радничког савета „Каблар" од 27.8.1982.

2 ИАК, Фонд КУД „Абрашевић", Извештај управе КУД „Абрашевић" од 31. 1. 1955; ИАК, ФондКУД „Абрашевић", Извештај о раду КУД „Абрашевић" за период 1973–1977.

Неформална културна интеракција је била свакако много обимнија, тим пре што је тада била доста јака миграциона струја из Титове Митровице ка Краљеву. (Благојевић 1991: 424–425; Симијановић 2011: 125–130; Симијановић 2018: 253–258)

Немири из марта 1981. године су изазвали доношење Политичке платформе за акцију СКЈ у развоју социјалистичког самоуправљања, братства и јединства и заједништва на Косову. Убрзо потом, крајем 1981. године, Општински одбор СУБНОР-а у Краљеву јеизнео предлог будућег братимљења Краљева и Титове Митровице. До братимљења два града је дошло тек 23. новембра 1983. године. (Симијановић, Гучанин 2018: 510–511)[3]

Међутим, све до краја 1987. године, братимљење и сарадња нису довели до значајнијих резултата. Развој привредне сарадње се одвијао готово потпуно посредством иницијатива радних организација из Краљева. Развој сарадње у области културетакође није текао задовољавајуће. Иницијативе за сарадњу у области културе су најчешће наилазиле на неповерење и резервисаност организација и установа из Титове Митровице. Планирано одвијање сарадње у области културе и образовања је онемогућавао и недостатак финансија. (*Ибарске новости*, 3. 11. 1988: 4)[4]

Тада важеће политичко-економске околности су имале значајну улогу на ток развоја сарадње два града. Политички систем, утемељен на уставу из 1974. године, је током средине осамдесетих година двадесетог века показивао своје слабости. Републичко руководство Србије није наилазило на подршку савезних органа у погледу евентуалног преуређења уставних односа. Покрајинско руководство на Косову је иступало тврдњама да се проблеми смањују, међутим, масовна исељавања Срба су сама по себидемантовалатетврдње. Србија без покрајина је тада била сматрана за привредно развијеније подручје. Ужа Србија је сврстана у развијене крајеве Југославије уз Словенију, Хрватску и њену северну покрајину САП Војводину. Србија је тада издвајала 3% свог друштвеног бруто производа за развој неразвијених, од чега је око 47% тих средстава ишло на развој Косова. Међутим, реалност стања економске развијености је била много неповољнија. Стога је крајем

година; ИАК, ФондКУД „Абрашевић“, Извештај о раду КУД „Абрашевић“ за 1981. годину; ИАК, Фонд КУД „Абрашевић“, Извештај о раду КУД „Абрашевић“ за 1982. годину.

3 ИАК, Фонд Међуопштинска конференција Социјалистичког савеза радног народа – Краљево (у даљем тексту ИАК, МОК, ССРН, Краљево), кутија бр. 16, Записник са седнице Председништва МОК ССРН од 16. 4. 1981. године; ИАК, Фонд Скупштина општине (у даљем тексту: СО) Краљево, Служба протокола, кут. 239, Записник са свечане седнице СО Краљево од 25.11. 1983.

4 ИАК, Фонд Самоуправне интересне заједнице основног образовања (у даљем тексту: СИЗ) основног образовања и васпитања, Записник са заједничке 15. седнице Извршног одбора и 14. седнице Одбора за ученички стандард СИЗ-а основног образовања и васпитања од 22.2.1988.

1984. године дошло до иницијативе, коју је изнео тадашњи председник ЦК СК Србије Иван Стамболић, да се средства намењена за помоћ преполове и да та средства буду директоно инвестирана, без посредовања савезних органа. Намера је била да се косовска јавност упозна са размерама инвестиција СР Србије у јужну покрајину, самим тим и демантују пароле „Трепча ради, Београдсе гради". Ипак, иницијатива није била подржана на савезном нивоу. (Ристановић: 2018, 409–410)

Дотадашња улагања из савезног буџета, чији је најзначајнији део потицао од средстава СР Србије, су несумњиво допринела развоју привреде и стандарда на Косову. Директним дотацијама из савезног буџета на Косово је у периоду од 1971. до 1984. године стигло 64 милијарде тада нових динара за подршку финансирања опште и заједничке потрошње и за развој друштвених делатности. Трепча је половином осамдесетих година Двадесетог века била један од највећих произвођача олова у свету. Управо претходна улагања су била предуслов успешне производње. Захваљујући улагањима „Привредни развитак Косова прескочио је столећа". (Ђаковић: 1984, 338–339) Ипак економски стандард становника је био на ниском нивоу, а нарастајућа економска криза је ишла на руку албанским националистима, који су иступали са тврдњама да је економска криза на Косову последица експлоатације. Побуна албанаца 1981. године је најавила бурну декаду.

Девета деценија XX века је препуна судбоносним догађајима и процесима који се доводе у везу са будућим развојем бурних догађаја на Косову и Метохији. Као преломну тачку за будући развој догађаја разни домаћи и страни аутори узимају разне догађаје почевши од побуне Албанаца на Косову 1981. године, сахране Аклександра Ранковића 1983. године, Меморандума САНУ 1986. године, говора Слободана Милошевића на Косову 1987. и 1989. године и усвајања амандмана на Устав СР Србије 1989. године. (Ристановић 2014: 165)

Нове, а у контекстунашетеме, могил бисмо рећи и преломне околности, су наступиле након IX пленарне седнице ЦК СКЈ, одржане 26. 6. 1987. године, на којој је тема разматрања било и стање братства и јединства на Косову. Закључено је да је стање лоше, да угрожава стабилност земље и изазива незадовољство грађана. Констатовано је да се исељавање Срба и Црногораца настављало. Затражена је диференцијација, изградња јединствене југословенске политике, хитно заустављање исељавања, осуда национализма, обезбеђивање равноправности, елеминисање спорости и опортунизма. Основана је и радна група за испитивање одговорности ранијих руководећих кадрова (Павловић, Бонџић, Гаталовић, Пантелић, Антонић, Миликић: 2012, 260–261). Будући ток догађаја је показао да већина закључака ове седнице није успешно спроведена у пракси. (Николић, Цветковић 2014: 197)

Са друге стране, закључци су директно подстакли развој сарадње Краљева и Титове Митровице у наредних пар година. У оквиру домена задатака и обавеза окружних и општинских органа Савеза комуниста донетих на IX пленарној седници ЦК СКЈ пружиле су се конкретније могућности за повећање обима сарадње Краљева и Титове Митровице. Сходно томе у Краљеву је 23. децембра исте године, на првој заједничкој седници председништава Општинског комитета социјалистичког савеза радног народа, у даљем тексту: ОК ССРН, Краљева и Титове Митровице, био је усвојен Програм облика сарадње општина Краљево и Титове Митровице на спровођењу закључака IX пленарне седнице ЦК СКЈ, непосредних задатака VI седнице ЦК СКС и X седнице ПК СК Косова.

Према Програму сарадња је била подељена на четири основна вида:

– друштвено-политичка сарадња,

– привредна сарадња,

– сарадња у области друштвених делатности,

– допринос на заустављању исељавања Срба и Црногораца, повратак исељених и долазак свих оних који желе да живе и раде на подручју општине Титова Митровица.

Од друштвено-политичке сарадње се очекивало да ће довести до тога да органи скупштина општина и друштвено-политичких организација два града размене своје оперативне програме и успоставе канал за информисање о реализацији тих програма. Овај вид сарадње је подразумевао да сви чланови СКЈ буду у функцији закључака IX пленарне седнице ЦК СКЈ, да се мобилишу на правилном тумачењу политике СКЈ о Косову. Од сарадње се очекивало да непрестано иде узлазном путањом. Пожељно је било да се побратимске везе два града проширују, слично као и код других побратимљених градова у СФРЈ, успостављањем чина братимљења између радних организација, заједница, друштвених организација, грађана у области културе, науке, спорта и образовања. Скупштина општине Краљево је преузела одговорност за будућу организацију кадровске, стручне и техничке помоћи за реализацију задатака у образовању, судству, здравству и државним органима.

Привредна сарадња је у почетку, у практичном смислу, била замишљена као испитивање могућности за сарадњу кроз непосредно удруживање за отварање погона у Титовој Митровици. За финансијску основу спровођења привредне сарадње су била планирана средства од оног дела средстава која Краљево уплаћује у Фонд за неразвијене.

Сарадња у области друштвених делатности је обухватала разноврсне облике повезивања основних, средњих, виших и високих школа. Сарадња је подразумевала организацију гостовања, сусрета и такмичења, посета у области спорта и физичке културе. Задаци информисања и популаризације сарадње двају градова били су поверени Ибарским новостима, Радио Краљеву и Радио Митровици.

Сви, претходно побројани видови сарадње су имали задатак и да утичу на заустављање исељавања Срба и Црногораца са Косова, као и бржи повратак оних који су се већ одселили.

У сврху спровођења сарадње био је формиран и заједнички Координациони одбор. Одређено је да оба градска председништва обављају шестомесечну анализу извршавања програма на заједничким седницама. Наравно, Програм сарадње је био и иницран и реализован уз сагласност и инструкције републичких органа.[5]

Дакле, почетак реализације Програма облика сарадње општина Краљево и Титова Митровица на спровођењу закључака IX пленарне седнице ЦК СКЈ представљанови почетак сарадње, доста амбициозније и свеобухватније замишљене.

Управо у то време је јавност у Србији, самим тим и у Краљеву, била потресена бројним сведочанствима о притисцима које су Срби и Црногорци трпели у покрајини.[6] Још крајем 1985. године дошло је до настанка и брзог ширења протеста српског становништва на Косову и Метохији. До лета 1988. године протест Срба на Косову и Метохији је изазвао широк талас мобилизације у Србији и Црној Гори. (Vladisavljević 2003: 84–85, 89–90)

У септембрује и у Краљеву био формиран и посебан Одбор за организацију митинга Солидарности са обесправљеним неалбанским становништвом на Косову. Тиме се и Краљево придружило другим градовима, пре свега у ужој Србији и Црној Гори, у којима су били организовани митинзи истим поводом. Иницијативу за митинг покренуле су Конференција основних организација Савеза синдиката ФВК и Председништво Месног комитета, у даљем тексту: МК ССРН „Зеленгора". Иницијативу су прихватили ОК ССРН-а Краљево и Општинско веће синдикалног савеза ОВСС Краљева. Митинг солидарности са обесправљеним неалбанским становништвом на Косову одржан је 22. септембра 1988. године на месту стрељања краљевчана у октобру 1941. године. Митинг је имао јасан југословенски карактер. Један од говорника био је и Милан Антончић Велебит, првоборац, народни херој и члан Савета СР Хрватске. На митинг су биле позване делегације свих градова-побратима града Краљева, али су се одазвали само представници

5 ИАК, Фонд Општинска конференција (у даљем тексту ОК) ССРН, кутија 31, Записник са прве заједничке седнице председништава ОК ССРН Краљева и Титове Митровице од 23. 12. 1987. године; ИАК, СИЗ основног образовања и васпитања, Записник са заједничке 15. седнице Извршног одбора и 14. седнице Одбора за ученички стандард СИЗ-а основног образовања и васпитања од 22.2.1988. године.

6 Краљевачка јавност је била узнемирене случајем убиства Данила Милинчића још током 1982. године, као и другим бројним национално мотивисаноим злочинима албанских екстремиста. На огорчење јавности додатно су утицали скорији немили догађаји, попут „случаја Мартиновић" из маја 1985. године. Огорчење и узнемирење српске јавности додатно је ескалирало након масакра у касарни у Параћину септембра 1987. године, који је починио Азиз Кељменди, војник албанске националности.

из Плужина, шта више, низванични представници Титове Митровице се нису појавили. У потоњем разговору председника Скупштине општине Краљево Бранислава Миленковића и Миће Шпаравала председника Одбора за организовање митинга ван Косова и Метохије констатовано је да недолазак представника побратимских градова указује на то да се на косовску трагедијуу свим крајевима СФРЈ не односи са подједнаком дозом емпатије. Бојкот митинга од стране осталих побратимских градова је тумачен каополитички мотивисан поступак, условљен ставовима републичких и покрајинских Конференција ССРН-а. Састанак је завршен закључцима да се настави сарадња са свим побратимскимградовима, укључујући и Титову Митровицу. (*Ибарске новости*, 24. 9. 1988: 1–2, 4; *Ибарске новости*, 29. 9. 1988: 4)[7]

Митинг братства и јединства је био одржан и у Титовој Митровици 9. октобра. Општинско руководство није желело да буде организатор митинга, тек у последњем тренутку учеснике митинга је поздравио Скендер Иљази, председник Општинског већа Савеза синдиката Титове Митровице. Према речима Вукосаве Базовић тадашњег секретара ОО СК службе СДК, партијском чланству је било препоручено да се не појављују на митингу. Упркос изостанка подршке Општинског комитета митинг је окупио велики број незадовољника. Према наводима *Политике* на митингу је учествовало око 30.000 људи. Између осталих, окупљенима се обратио и доктор Милан Ивановић, који је позвао на промену руководства на Косову, као што је то већ учињено у државном паријском врху Србије и Војводине. Један од говорника је био и Халит Трнавци, шеф катедре за албанологију на Филолошком факултету у Београду, који се окупљенима обратио прво на српском, а потом и на албанском језику, што је изазвало аплауз и одобравање присутних. Трнавци је обраћање закључио речима: „Браћо и пријатељи, захтевајмо данас, са овога слободарскога места, и смену Председништва САП Косово! Захтевајмо да се то учини одмах! Док се то не изврши, остаћемо овде до краја!“ (*Политика*, 10. 10 1988, 9)

Притисак јавности и нарасло незадовољство су довели до тога да је ЦК СКС 11. октобра усвојио ставове државног и партијског руководства Србије о митинзима солидарности са Србима и Црногорцима на Косову. Затражено је од ПК СК Косова да утврди личну и колективну одговорност Коља Широке, Светислава Долашевића и Азема Власија и предложено је да се именовани искључе из СКЈ. Истог дана је у Приштини била одржана седница председништва ЦК СКЈ и ПК СК Косова, на којој је био одбачен

7 ИАК, ОК ССРН, кутија 33, Закључци са заједничке седнице Председништва ОК ССРН Краљево и Председништва Општинско веће савеза синдиката (у даљем тексту: ОВСС) Краљево од 9.9.1988. године; ИАК, ОК ССРН, кутија 32, Записник са заједничке седнице Председништва ОК ССРН-а Краљево и Председништва ОВСС Краљево од 15.9.1988. године; ИАК, ОК ССРН, кутија 61, Записник са 4. седнице организационог одбора за припрему митинга солидарности.

предлог ЦК СКС да се именовани искључе из партије. (*Политика*, 12. 10. 1988, 1, 7–9; *Политика*, 20. 10. 1988: 4; Павловић, Бонџић, Гаталовић, Пантелић, Антонић, Миликић:2012, 275) Питање одговорности за тадашње стање на САП Косову је било тема дневног реда XVII седнице ЦК СКЈ, која је почела заседање 17. октобра 1988. године у Београду. На предлог ЦК СК Србије формирана је Радна група за утврђивање одговорности Коља Широке, Светислава Долашевића и Азема Власија. Након, благе и неефектне реакције ПК СК Косова епилог је била смена Председништва овог тела на седници 17. новембра 1988. године. Смењени су Кађуша Јашари, Азем Власи, а прихваћене су оставке Уроша Шешлије, Милана Гвоздића, Рахмана Дедаја и Екрема Арифија. (*Политика*, 20. 10. 1988: 1, 4; *Политика*, 3. 11. 1988: 1, 5–12;. *Политика*, 18. 11. 1988: 1, 5–9; Николић 2012: 176–177) Истовремено, током 1988. године десиле су се и кадровске промене у Титовој Митровици постављањем Халила Комтрашија на место председника ОК ССРН–а Титове Митровице, Доброслава Гвоздића на место председника Скупштине општине и Бахредина Османија на место председника ОК СКС Титове Митровице. (*Политика*, 8. 3. 1989: 9)

Међутим, смењено покрајинско руководство је имало подршку општинских руководстава и руководстава предузећа широм Косова и Метохије, где су Албанци били у већини. Стога већ за време трајања седнице ПК СК Косова, 17. новембра, започеле су четвородневне демонстрације и обуставе рада на Косову од стране радника албанске националности. Непосредно по избијању демонстрација тадашњи ОК СКС у Титовој Митровициисказао је подршку Азему Власију и смењеном покрајинском руководству, а истовремено су и радници СОУР „Трепча“ албанске националности започели штрајк. Смена покрајинског руководства, демонстрације и, уопште, нередовно стање на Косову значило је да је далеко успостављење редовног стања на САП Косову, што је стварало атмосферу у којој је привредна, као и свака друга сарадња, била отежана. (*Политика*, 18. 11. 1988: 9; *Политика*, 19. 11. 1988: 10–11; *Политика*, 4. 3. 1989: 1; *Политика*, 7. 3. 1989: 7; *Политика*, 8. 3. 1989: 1)[8]

Упркос лошим политичким околностима и отежаним условима, крајем 1988. године сарадња између два побратимска града је почела да иде узлазном путањом. Управо током те кризне 1988. године, сарадња је постала неупоредиво садржајнија него раније. Сарадња је била остварена у толикој мери, да је на састанку општинских структура и представника друштвено-политичких организација Краљева и Титове Митровице средином јуна 1988. године у Титовој Митровици закључено да је у претходних шест месеци, на пољу сарадње, било постигнуто више него за претходне четири године.

8 ИАК, Општински комитет Савеза комуниста Србије, (у даљем тексту: ОК СКС) Краљево, кутија 222, Информативни билтен број 10 за 1988. годину.

(*Ибарске новости*, 16. 6. 1988: 4) Достојна истицања је и чињеница да су становници Краљева узели учешћа у републичким програмима привремене помоћи у кадровима покрајинским општинама у покушају решавања нагомиланих проблема у судству, образовању, здравству, управи. (*Ибарске новости*, 7. 7. 1988: 9; *Ибарске новости*, 19. 1. 1989: 3)

Током 1988. године били су остварени бројни контакти општинских власти, огранака Савеза комуниста и друштвено-политичких организација двају градова, успостављена је размена информација и координација у спровођењу програма сарадње. На привредном плану настављено је пословање ГП „Каблар", млекаре „14. октобар" и РО „Пољопромет" у Титовој Митровици. Закључени су и пословни аранжмани између СОУР-а „Трепча" и Природног лечилишта и одмаралишта „Матарушка и Богутовачка Бања". Такође, закључени су уговори о сарадњи ООУР-а „Електромонтажа" у саставу РО „Електросрбија" са ООУР-ом „Енергетика" из Трепче. Отварени су и контакти између пекарских предузећа два града. Сарадња са Титовом Митровицом је отворила врата за проширивање пословања краљевачких предузећа и у другим градовима на Косову и Метохији. РО „Папирпромет" је отворио своја представништва и књижару у Приштини. У домену друштвених делатности, сарадњи у области образовања, науке, културе и спорта, напредак у сарадњи је био очигледан. У Матарушкој Бањи је још 5. марта 1988. године, била одржана заједничка седница Секретаријата за друштвени положај и активност жена општина Краљево, Титова Митровица и Титово Ужице. Том приликом су била размењена мишљења и предлози, а формирана је и радна група, која би требало да донесе програм заједничких активности. Иницијатива за потенцијалну сарадњу је убрзо стигла од стране Сенихе Буље, председнице општинске конференције за друштвену активност жена из Титове Митровице. Она је предлагала сарадњу око 200 незапослених жена из Титове Митровице и задруге „Радиност" из Краљева. (*Ибарске новости*, 10. 3. 1988: 7)[9]

Почетком априла 1988. године у Краљеву је била потписана повеља о братимљењу између месне заједнице „Први тунел" из Титове Митровице и „Центар" из Краљева. Истовремено је била потписана повеља истоветног карактера између ОШ „Раде Милићевић" и ОШ „Светозар Марковић". (*Ибарске новости*, 31. 3. 1988: 6, *Ибарске новости*, 7. 4. 1988: 9) Сарадња у области културе, у то време, се реализовала тако што је била промовисане књига „Краљевачки батаљон", као и монографија посвећена народном хероју Радету Милићевићу. Акциона конференција ССО Образовног центра „Даница Јаснић" је маја 1988. године организовала трибину „Истина о

9 ИАК, ОК ССРН, кутија 32, Информација о остваривању програма сарадње са братском општином Титова Митровица,

Косову" коју је одржао др Халит Трнавци, шеф катедре за албанологију на Филолошком факултету у Београду. (*Ибарске новости*, 19. 5. 1988: 2)

Успостављена је и сарадња у области информисања између НИРО „Ибарске новости" и одговарајућих субјеката у Титовој Митровици. Ибарске новости су, почев од августа 1987. године, учестало почеле да објављују, у складу са Програмом сарадње, бројне вести о побратимском граду. Радио Краљево је од краја априла укључило у свој програм уторком емисију „Лутајући микрофон", која је доносила вести из побратимских градова.

На јулским свечаностима 1988. године у Краљеву је наступио КУД „Боро и Рамиз", а ансамбл модерног балета КУД-а „Абрашевић" наступио је на свечаностима поводом дана ослобођења Титове Митровице у новембру исте године. Паралелно са остваривањем поменуте сарадње, биле су започете и припреме за организацију дана културе Краљева у Титовој Митровици и Титове Митровице у Краљеву.[10]

И у на плану физичке културе сарадња је кренула узлазном путањом још од јануара 1988. године, када су атлетичари из Титове Митровицеузели учешћа на новогодишњој трци „Мрсаћ 88". Почетком фебруара била је одржана пријатељска, припремна утакмица између ФК „Слога" из Краљева и ФК „Трепча" из Титове Митровице. На омладинском фудбалском турниру градова побратима „Братство и јединство", одржаном априла 1988. године у Краљеву, по први пут је учествовала и репрезентација побратимског града из Покрајине. Организована је и сарадња пионира, а ОШ „Милун Ивановић" из Ушћа је учествовала на Ибарској олимпијади, где су учествовале и две школе из Титове Митровице. Покренута је иницијатива за оснивање кајак-клуба у братском граду у Покрајини. На традиционалном октобарском меморијалном турниру у одбојци „Краљевачки октобар" учествовала је и екипа ОК „Трепча" из Титове Митровице. (*Ибарске новости*, 25. 2. 1988: 9; *Ибарске новости*, 28. 4. 1988: 12; *Ибарске новости*, 13. 10. 1988: 12)[11]

Општинска конференција ССРН у Краљеву је 12. фебруара 1989. године била домаћин скупа Срба и Црногораца досељених у Краљево под притиском албанских сепаратиста и националиста. Тај скуп је био први такве врсте у Србији, а биојеорганизованнаиницијативуУдружења за повратак Срба и Црногораца у свој завичај, који је био формиран у јануару исте

10 ИАК, КУД „Абрашевић", Извештај о раду КУД „Абрашевић" за 1988. годину; ИАК, КУД „Абрашевић", Записник са 7. седнице Председништва КУД-а „Абрашевић" од 30.6.1988. године;

11 ИАК, ОК ССРН, кутија 32, Информација о остваривању програма сарадње са братском општином Титова Митровица; ИАК, СИЗ основног образовања и васпитања, Записник са заједничке 15. седнице Извршног одбора и 14. седнице Одбора за ученички стандард СИЗ-а основног образовања и васпитања од 22.2.1988. године; ИАК, СИЗ основног образовања и васпитања, Записник са 11. седнице Скупштине СИЗ-а основног образовања и васпитања од 3.3.1988. године.

године у Косову Пољу под окриљем Социјалистичког савеза Покрајине. Отварајући скуп председник ОК ССРН Раде Милићевић је изнео процене да је тада у Краљеву живело око 20.000 људи са Косова, да је Краљево и даље циљ многих досељеника са Косова. Осим тога нагласио је и да је током 1987. године Краљево на име средстава за неразвијене издвојило за Косово 420 милијарди динара. Констатовано је да то није имало никаквог ефекта. Предложено је формирање Одбора за координацију активности ради стварања услова и прикупљања информација о свима који желе да се врате на Косово и Метохију. (*Ибарске новости*, 16. 2. 1989: 4)

Перспектива развитка сарадње два побратимска града у 1989. години деловала је извесно, упркос бројним компликацијама. На опште околности које су се односиле на будући ток сарадње утицало је усвајање Југословенског програма мера и активности за заустављање исељавања Срба и Црногораца са Косова, бржи повратак оних који су га напустили и долазак свих који желе да живе и раде на Косову (тзв. YU-програма). Поред осталог, тачком 89 овог Програма било је превиђено да Краљево и Сомбор помогну Титову Митровицу. Председник Извршног већа Скупштине општине Титова Митровица Шемседин Хоти је у интервјуу Ибарским новостима поводом остваривања YU-програма, изнео подозрив став, нагласивши да су њихови проблеми пре свега ствар Покрајине. Решења је видео у „сопственим снагама", како би се обезбедила уставност и законитост у Покрајини. Помоћ и вољу за помоћ Краљева и Сомбора је ставио у други план. Хоти је истакао да је помоћ наведених градова добродошла у областима опште управе, урбанизма, развоја мале привреде, туризма, грађевинарства и снабдевања града, тим пре што већ годинама постоји успешна привредна и друга сарадња са Краљевом, крунисана побратимством. У циљу очувања постојећих видова сарадње и продубљивању и проширивању исте, Хоти је нагласио да се у Титовој Митровици интензивно ради на сагледавању потреба и могућности за кооперацију, а конкретни предлози биће верификовани у Скупштини општине Титова Митровица, а, онда, послати у Краљево и Сомбор на разматрање и усвајање код надлежних органа. Хоти је очигледно иза бирократског речника сакрио своја негодовања због планиране и страховања од евентуалне успешне реализације планираног повратка Срба и повратка надлежности Србије над покрајином. Са друге стране, Председник Извршног савета Скупштине општине Краљево Андрија Раковић, је наглашавао економски аспект сарадње. Сматрао је да је најважније да не буде мегаломанских и политичких фабрика, већ да се почне са скромним, сигурним улагањима на бази економске оправданости. На састанку представника три града закључено је да сржи привредне сарадње са Титовом Митровицом буде економски интерес и помоћ друштвено-политичкој заједници. Предложено је формирање дистрибутивног центра пољопривредно-прехрамбених

производа из ПК Сомбор, изградња силоса за брашно и фарме за тов јунади у Титовој Митровици, помоћ у послу детаљног урбанистичког решења Титове Митровице, те програми сарадње у домену културе и спорта. (*Ибарске новости*, 16. 2. 1989: 1, 4–5)

Међутим, реализација је била ометена новонасталим околностима. Након најављене промене Устава СР Србије путем усвајања амандмана, већ 3. фебруара започињу, масовнаокупљања грађана албанске националности и обуставе рада на САП Косову, који су кулминирали 20. фебруара, осмодневним штрајком рудара албанске националности у Старом Тргу. Протест се ширио по градовима Покрајине и обухватио је 214 радних организација и преко 70 основних и средњих школа, а протестанти су тражили одустајање од уставних промена и смену тројице покрајинских руководилаца, који су сматрани за саучеснике и сагласне са променом Устава. У Титовој Митровици је, већ 22. фебруара, Председништво ОК ССО подржало захтеве рудара и инсистирало је на оставкама југословенски настројених комуниста из Покрајине Рахмана Морине, Али Шукрије и Хусамедина Аземија. Дан касније је то исто учинила и већина чланова председништва ОК СКС махом састављена од представника албанске народности. Тројица прозваних руководиоца су 27. фебруара поднели оставке. Већ 25. фебруара председништво СФРЈ је затражило појачавање снага безбедности на Косову. Да би после проширене седнице истог тела 26. и 27. фебруара било наређено предузимање посебних мера са циљем да се заштити уставни поредак, јавни ред и мир, безбедност грађана и друштвене својине, те нормализација живота и рада. На територији САП Косово била је 1. марта уведена забрана окупљања грађана иполицијски час, а војска је стављена у стање приправности. (*Политика*, 28. 2. 1989: 1, 5–9; *Политика*, 2.3.1989:1)

Окружно јавно тужилаштво из Титове Митровице је 2. марта на основу пријаве Одељења службе државне безбедности и истражног судије Окружног суда у Титовој Митровици поднело захтев за спровођење истраге против Азема Власија, Азиза Абрашија и Бурхана Каваје због основане сумње да су починили кривично дело конрареволуционарног угрожавања друштвеног уређења из члана 114. КЗ СФРЈ, кажњиво по члану 139, став 1. Потом, на затвореној седници ОК СКС Титове Митровице, током расправе о политичко-безбедоносној ситуацији у општини, оставке су поднели Бахредин Османи, председник ОК СКС Титове Митровице, Добросав Гвоздић, председник Скупштине општине и члан Председништва ОК СКС Драган Антонијевић. Бахредин Османи је означен као главни кривац за смишљено одуговлачење спровођења закључака највиших партијских и државних органа Покрајине, СР Србије и СФРЈ. ОК СКС Звечана је тражио одговорност бившег председника Покрајинског извршног већа, бившег председника Скупштине општине Титова Митровица и бившег

секретара ОК СКС Титове Митровице Бахрија Оручија, којег су сматрали експонентом албанске националистичке политике већ више од две деценије и припадником групе блиске Фадиљу Хоџи. Тражена је одговорност и руководстава ОК СКС И ОК ССО Титове Митровице, чланова КПО СОУР-а „Трепча", радника и многих других митровачких функционера. (*Политика*, 4. 3. 1989: 1; *Политика*, 7. 3. 1989: 5; *Политика*, 8. 3. 1989: 1, 9; *Политика*, 15. 3. 1989: 1, 6, 7)

Фебруарски догађаји на Косову, као и митинг у Љубљани у Цанкарјевом дому 27. фебруара 1989. године, изазвали су експлозију незадовољства широм Србије. Наведени догађаји су били повод да у Краљеву, 28. фебруара, слично као у многим градовима у СФРЈ, дође до одржавања протестног митинга на коме је дата подршка спровођењу мера и закључака ЦК СКЈ и ЦК СКС. Затражено је да се казне вође контрареволуције, изражена је солидарност са народом Косова и огорчење против руководства СР Словеније. Организација протеста је започела у раним јутарњим часовима 28. фебруара зборовима у Фабрици вагона, Јасену, Медицинском центру, Машинском факултету, школама и органима управе. Око 11.30 у протестну поворку су кренули студенти Машинског факултета, па су им се придружили ученици средњих школа, радници Фабрике вагона, Јасена и Магнохрома. Митинг је одржан на централном градском тргу уз присуство, како је навођено, око 50.000 људи. (*Ибарске новости*, 2. 3. 1989: 1–2; *Политика*, 2. 3. 1989: 10)[12]

Осим организованих демонстрација градске власти Краљева су настојале и да конкретно помогну побратимски град, па су у најтежем тренутку, у време генералног штрајка и тоталне парализе производње у Титовој Митровици, послате нешто веће количине млека него што је, иначе, испоручивано овом граду. Шемседин Хоти, председник Извршног већа Скупштине општине Титова Митровица је у интервју у датом „Ибарским новостим", марта 1989. године, рекао да га је током кризних дана телефоном позвао председник Извршног савета Скупштине општине Краљево Андрија Раковић и питао: „Шта вам је потребно?" Према Хотијевим тврдњама он је том приликом затражио само нешто већу испоруку млека. По питању планова сарадње Хоти је изразио наду да ће убрзо уследити конкретни разговори руководстава два града. (*Ибарске новости*, 16. 3. 1989: 1, 4–5)

По питању остваривања YU-програма Председништво ОК ССРН-а Краљево донело је 10. марта 1989. године одлуку о формирању Одбора за повратак грађана исељених са Косова и новоопредељених за живот на Косову са подручја општине Краљево. Послови и задаци одбора су се састојали у координисању, усмеравању и праћењу друштвено-политичких активности свих

12 ИАК, ОК ССРН Краљево, кутија 33, Информација о одржаном протестном митингу у Краљеву 28.2.1989. године.

организованих друштвених организација на реализацији општејугословенског опредељења обезбеђивања услова за повратак исељених грађана са Косова.[13]

Иако се начелно ситуација у Покрајини полако смиривала, на првој седници, после фебруарских догађаја, Скупштине општине Титова Митровица 12. марта 1989. године Фарук Мехмети, начелник регионалног центра безбедности, је констатовао да је након увођења посебних мера политичко-безбедоносна ситуација у Титовој Митровици и даље веома тешка и сложена. Нагласио је да је међу Србим и Црногорцима и даље владала несигурност, да су исељавања и даље масовна и да није деблокиран у потпуности друштвено-политички, културни и привредни живот. (*Политика* 13. 3. 1989: 1, 5). Иако су све приватне радње и радне организације, осим рудника „Стари трг" почеле да раде, фебруарски су догађаји донели застој и губитке привреди Титове Митровице. Увид у сву компликованост ситуације, искушења и недаће, које су пратиле тадашњу привредну сарадње са САП Косовом краљевачка јавност је имала кроз пословање СОУР „Магнохром" у чијем саставу су се налазили рудници Голеш, Дева и Стрезовце. На пример, после генералног штрајка фебруара 1989. године, производња је релативно брзо успостављена у рудницима Дева и Стрезовце. Док у руднику Голеш, не само да производња није успостављена ни крајем марта исте године, него СОУР „Магнохром" чак није ни успео да успостави директну везу са тим рудником. Шта више, „Магнохром" није успео да ступи у контакт ни са липљанским општинским Извршним већем, које је због увођења привремених мера било одговорно за рудник. (*Ибарске новости* 30.3.1989: 6; Политика 7. 3. 1989: 13)

Усвајање амандмана на Устав СР Србије 23. марта 1989. године у покрајинској скупштини довело је до нових демонстрација, праћенихпо први пут од 1981. године озбиљним оружаним сукобима и људским жртвама. Извршно веће Косова је зато забранило сва јавна окупљања. Немири нису мимоишли ни Титову Митровицу. Проглашење уставних амандмана, 28. марта, у Скупштини СР Србије, којима су значајно смањена права и овлашћења Покрајинау односу на Устав из 1974. године и враћање истих Србији, је на Косову било пропраћено новим таласом насилнихдемонстрација. (Николић 2012: 186–189)

У таквим околностима одвијање програма сарадње Краљева и Титове Митровице није могло бити остварено онако како је планирано. И не само то, после кратког узлета и интензивног повезивања током 1988. године, фебруара и марта 1989. године је наступио почетак процеса стагнације односа. Мора се имати у виду да је одређени наставак плодне сарадње из 1988.

13 ИАК, ОК ССРН Краљево, кутија 33, Одлука о оснивању, саставу, начину рада и задацима Одбора за повратак грађана исељених са Косова и новоопредељених за живот на Косову са подручја општине Краљево.

године постојао и касније, пре свега, у области културе и спорта. Тако је 17. марта 1989. године у Титовом Ужицу одржана заједничка седница Секретаријата конференције жена Краљева, Титове Митровице и Титовог Ужица, а сличан сусрет је уприличен 20. априла 1990. године у Титовој Митровици. Фудбалске репрезентације Краљева и Титове Митровице су учествовале на омладинском турниру збратимљених и пријатељских градова „Братство-јединство", који је одржан крајем априла 1989. године у Пироту. Поменуте репрезентације градова ће учествовати и на сличним турнирима током следећих година. Успостављена сарадња ОШ „Раде Милићевић" из Титове Митровице и ОШ „Светозар Марковић из Краљева је настављена 1990. године, као и сарадња архива и музеја оба града. Поводом четири деценије постојања Народног музеја у Краљеву 12. априла 1990. године била је отворена изложба „Прошлост Титове Митровице у збиркама Завичајног музеја". КУД „Абрашевић" је одржао два концерта у Титовој Митровици 1989. године, а КУД „Боро и Рамиз", из побратимског града, је два пута гостовао у Краљеву. (*Ибарске новости*, 20. 4. 1989: 15; *Ибарске новости*, 5. 4. 1990: 11; *Ибарске новости*, 12. 4. 1990: 10)[14]

Покушаји обнављања и снажење привредне сарадње текли су, свакако, много теже. Први званичан сусрет представника локалних власти Краљева и Титове Митровице, после фебруарских и мартовских догађаја 1989. године, била је заједничка седница Председништава општинских огранака Савеза комуниста средином јула 1989. године. На тој седници су, поред званичника партије, учествовали и представници друштвено-политичких организација два града. Циљ састанка је био договор о политичкој и привредној сарадњи, превазилажењу националне нетрпељивости и исељавања Срба и Црногораца са Косова, те стварање утврђеног програма кооперације са јасним задужењима за помоћ Титовој Митровици. Том приликом је заједнички исказана жеља да се сарадња у будуће не своди само на састанке, и јалове констатације, већ да буде конкретнија. Представници краљевачких власти су изразили спремност да изађу у сусрет предлозима из побратимског града. Међутим, вишемесечно договарање око програма споразума о сарадњи Краљева, Сомбора и Титове Митровице, чак и потписивање једног трипартитног споразума средином децембра 1989. године за време посете делегације најважнијих политичких чинилаца Титове Митровице Краљеву, није донело икакве резултате. Све до 1990. године напредак у сарадњи у домену привреде није био остварен. (*Ибарске новости*, 13. 7. 1989: 2; *Ибарске новости*, 21. 12. 1989: 3–4)

14 ИАК, КУД „Абрашевић", Извештај о раду КУД „Абрашевић" за 1988. годину; ИАК, ОК ССРН Краљево, кутија 61, Информација о активностима Одбора за повратак грађана исељених са Косова и новоопредељених за живот на Косову са подручја општине Краљево.

НЕОБЈАВЉЕНИ ИЗВОРИ

Историјски архив Краљево, Фонд Општински комитет Савеза комуниста Србије.
Историјски архив Краљево, Фонд Културно-уметничко друштво „Абрашевић".
Историјски архив Краљево, Фонд Међуопштинска конференција Социјалистичког савеза радног народа – Краљево.
Историјски архив Краљево, Фонд Општинска конференција Социјалистичког савеза радног народа – Краљево.
Историјски архив Краљево, Фонд Грађевинског предузећа „Каблар".
Историјски архив Краљево, Фонд Самоуправне интересне заједнице основног образовања општине Краљево.

ШТАМПА

Ибарске новости:
„Сарадња са Косовом", 25. 2. 1988, бр. 1803, 9;
„Заједничка седница секретаријата конференције жена Титове Митровице, Титовог Ужица и Краљева", 10. 3. 1988, бр. 1805, 2;
„Сарадња Титове Митровице и Краљева", 31. 3. 1988, бр. 1808, 6;
„Корисна иницијатива жена Титове Митровице", 31. 3. 1988, бр. 1808, 7;
„Свечани час братимљења", 7. 4. 1988, бр. 1809, 9;
„Девети омладински фудбалски турнир „Братство-јединство" одржан у „проширеном саставу", 28. 4. 1988, бр. 1811–1812, 12;
„Одломци из дијалога др Халита Трнавција и Краљевчана о косовском проблему", 19. 5. 1988, бр. 1814,2;
„Сарадња Краљева и Титове Митровице", 16. 6. 1988, бр. 1818, 4;
„Сарадња са Косовом у области образовања", 7. 7. 1988, бр. 1821, 9;
„Снагом народа против насиља", 24.9.1988, бр. 1832, 1–2;
„Са пријема код председника СО Краљево", 24. 9. 1988, бр. 1832, 4;
„Митинг за понос и памћење", 29.9.1988, бр. 1833, 4;
„Пехар домаћину", 13. 10. 1988, бр. 1835, 12;
„Веће Савеза синдиката региона о досадашњој и будућој сарадњи са Косовом", 3. 11. 1988, бр. 1838, 4;
„Интервју „Ибарских новости", Станиша Николић, судија Општинског суда у Краљеву", 19.1.1989, бр. 1849,3;
„YU – програм за Косово", 16.2.1989, бр. 1853, 1, 4–5;
„Са збора Срба и Црногораца који су се у Краљево доселили са Косова", 16. 2. 1989, бр. 1853, 4;
„Митинг Краљевчана: одлучност за одбрануЈугославије и Србије", 2.3.1989, бр. 1855,1–2;
„Косово после седмице која је п(р)отресла свет", 16.3.1989, бр. 1857, 1, 4–5;
„СОУР „Магнохром" и косовска криза", 30. 3. 1989, бр. 1859, 6;
„На турниру „Братство-јединство, Пирот 89", 20.4.1989, бр. 1862, 15;
„Са прве заједничке седнице председништва поштинских комитета СК Титове Митровице и Краљева", 13. 7. 1989, бр. 1874, 2;
„Председник СО Краљево мр Миомир Вукићевић потписао споразум о сарадњи Сомбора, Титове Митровице и Краљева", 21. 12. 1989, бр. 1897, 3–4;
„Срдачна здравица побратима" 5.4.1990, бр. 1912, 11;
„Културна сарадња Краљева и Титове Митровице", 12.4. 1990, бр. 1914, 10.

Политика:

„Митинг братства и јединствау Титовој Митровици“, 10. 10 1988, бр. 26946, 9;

„Заједничка седница Председништва ЦК СКЈ и Председништва ПК СК Косова“, 12. 10. 1988, бр. 26948, 1, 7–9;

„На предлог ЦК СК Србије формирана је радна група за утврђивање одговорности Коља Широке, Светислава Долашевића и Азема Власија“,20.10.1988, бр. 26987, 4;

„Седница председништава ЦК СК Србије и ПК СК Косова“, 3. 11. 1988, бр. 27000, 1, 5–12;

„Седница покрајинског комитета СК Косова“, 18.11.1988, бр. 27015, 1, 5–9;

„Око 3.000 Албанаца из Титове Митровице дошло у Приштину“,18. 11. 1988, бр. 27015, 9;

„Јуче изјутра у Приштини поново почеле демонстрације припадника албанске народности“, 19. 11. 1988, бр. 27016, 10–11;

„Председништво СР Србије и ЦК СК Србије о ситуацији на Косову и републици“, 28. 2. 1989, бр. 27082, 1, 5–9;

„Ограничено кретање и забрањено окупљање на Косову“,2. 3. 1989, бр. 27084, 1;

„Краљево: Кривично гоњење организатора демонстрација траже радници и студенти овог града,“ 2. 3. 1989, бр. 27084, 10;

„Листа правих криваца још није затворена“, 4.3.1989, бр. 27086, 1;

„Ко и зашто штити Бахри Оручија“, 7.3.1989, бр. 27089, 5;

„Суморни дани највећег југословенског рудника олова, цинка и сребра“, 7. 3. 1989, бр. 27089, 7;

„Велика штета због штрајка у Титовој Митровици“, 7. 3. 1989, бр. 27089, 13;

„Дугачки спискови одговорних“, 8.3.1989, бр. 27090, 1;

„Шта се протеклих месеци догађало у Трепчи и око ње“, 8. 3. 1989, бр. 27090, 9;

„Одлуке Скупштине општине Титова Митровица“, 13. 3. 1989, бр. 27095, 1, 5;

„Оцене и ставови о актуелној политичко-безбедносној ситуацији у САП Косово које је утврдило председништво ПК СК Косова,“15. 3. 1989, бр. 27097, 1, 6, 7.

ЛИТЕРАТУРА

Благојевић 1991: Милош Благојевић. „Српске сеобе са Косова од краја 60-тих година: друштвени чиниоци“. *Срби и Албанци у XX веку*: Циклус предавања 7–10 мај 1990. Ур. Андреј Митровић. Београд: САНУ.

Vladisavljević 2003: Nebojša Vladisavljević, „Nacionalizam, teorija društvenih pokreta i pokreta Srbas Kosova, 1985–1988.“ *Reč: časopis za književnost i kulturu*, br. 70 (16) (2003), str. 83–107.

Ђаковић 1984: Спасоје Ђаковић, *Сукоби на Косову*, Народна књига, Београд.

Николић 2012: Коста Николић, „Не дамо Косово“ – уставне промене у Србији (II), *Историја 20. века*, 2012/3, 171–190.

Николић, Цветковић 2014: Коста Николић, Срђан Цветковић, *Срби и Албанци на Косову и Метохији у 20. веку*, ИНИС, Београд.

Павловић, Бонцић, Гаталовић, Пантелић, Антонић, Миликић: 2012 Момчило Павловић, Драгомир Бонцић; Миомир Гаталовић, Ивана Пантелић, Горан Антонић, Ратомир Миликић, *Косово и Метохија век важних догађаја 1912–2012*, ИСИ, Београд.

Ристановић 2014: Петар Ристановић, „Тамо је све почело“ – Косово као темељ постјугословенског дискурса“, *Баштина* св. 37, 155–172.

Ристановић 2018: Петар Ристановић, *Српска интелектуална елита и косовско питање 1974 – 1989*, докторска дисертација, рукопис.

Симијановић 2011: Јован Симијановић, „Утицај миграција са Косова и Метохије на демографски развој Краљева у периоду након другог Другог светског рата“, *Баштина* св. 30, 117–133.

Симијановић 2018: Јован Симијановић, „Неке карактеристике демографског развоја Краљева после Другог светског рата“, *Баштина* св. 44, 247–261.

Симијановић, Гучанин 2018: Јован Симијановић, Дарко Гучанин, „Братимљење и сарадња Краљева и Титове Митровице“, *Хроноτοй Косова и Метохије у науци и уметности*: (међународни тематски зборник), Институт за српску културу, 2018, 507–526.

Jovan D. SIMIJANOVIĆ
Darko D. GUČANIN

THE CO-OPERATION BETWEEN THE CITIES OF KRALJEVO AND TITOVA MITROVICA (1987–1990)

Summary

At the end of 1981 Municipal Board of SUBNOR in Kraljevo proposed the fraternization of Kraljevo and Titova Mirovica. The fraternization took place finally on the 23rd of November 1983. Until the end of 1987, fraternization and co-operation did not lead to a significant result.

New circumstances occurred after the 9th plenary session of CC of LCY held on 26th of June 1987. The tasks set at that time gave the possibility to increase the co-operation of Kraljevo and Titova Mitrovica. For the financial fundament of the co-operation implementation were planned the resources which Kraljevo pay for the Fund for the underdeveloped. The co-operation in the field of social activities included diversified forms of integration of primary, grammar, higher and high schools. The co-operation included the organization of visits, encounters and competitions, visits in the field of sport ad physical culture.

Despite bad political circumstances at the end of 1968, co-operation between two fraternizing cities started going upwards. The future co-operation course was influenced by the adoption of the Yugoslav Programme of Measurements and Activities for the Transmigration Stopping of Serbs and Montenegrins from Kosovo (YU – Programme). The point 9 of this Programme it was foreseen that Kraljevo and Sombor supported Titova Mitrovica.

In February and March 1989 had started the events in Kosovo and Metohija which marked the beginning of the stagnation process of relationships. Some continuation of fertile co-operation from 1988 existed later, first of all, in the domain of culture and sport. The attempts of renewal and reinforcement of economic co-operation were, of course, more difficult until 1990 the progress in co-operation in the domain of economy was not achieved.

Key words: Kraljevo, Titova Mitrovica, city-to-city co-operation, economic co-operation, Serbia, Kosovo and Metohia.

Рад је предат 20. октобра 2019. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине*, одобрен за штампу.

УДК 94(497.115)"1944/1945"
323.27/.28(=18)(497.115)"1945"
doi:10.5937/bastina1949291V

Оригинални научни рад

*Игор Ђ. ВУКАДИНОВИЋ**
Балканолошки институт САНУ

УСТАНАК ШАБАНА ПОЛУЖЕ У ДРЕНИЦИ 1945. ГОДИНЕ

Апстракт: У раду се анализира устанак против Народноослободилачке војске Југославије, који је у јануару 1945. године подигао балистички вођа и сарадник фашистичког режима током Другог светског рата Шабан Полужа. Аутор указује на претходну попустљивост југословенских власти и покушај нагодбе са албанским сарадницима окупатора што је на крају резултирало оружаном побуном против југословенске државе. Чланак је писан на основу архивске грађе Војног архива у Београду, Архива Србије и Архива Југославије, као и објављених историјских извора и литературе на ову тему.

Кључне речи: Косово и Метохија, Албанија, Шабан Полужа, балисти, Дреница, Други светски рат, Народноослободилачка војска Југославије.

МОБИЛИЗАЦИЈА АЛБАНАЦА НА КОСОВУ И МЕТОХИЈИ У ЈАНУАРУ 1945. ГОДИНЕ

Како би амортизовали незадовољство Албанаца након ослобођења Косова и Метохије крајем 1944. године, југословенске власти дозволиле су да мобилизацију за Народноослободилачку војску Југославије (у даљем тексту: НОВЈ) и на овој територији врше га бивши припадници квислиншких формација и државног апарата Велике Албаније. Оперативни штаб за Косово и Метохију планирао је да људство које мобилишу балистичке вође пошаље на Сремски фронт и тако се ослободи непријатељских елемената на Косову и Метохији. Међутим, група коју је окупио Шабан Полужа прекршила је споразум са НОВЈ, одбила да напусти Косово и отишла у Дреницу да подигне устанак против Југославије. Због страха од ширења побуне, Јосип Броз је завео Војну управу на Косову и Метохији и послао додатна војна појачања, тако да је на том простору у фебруару 1945. године деловало око 40.000 војника НОВЈ. Устанак у Дреници угушен је крајем фебруара 1945. године, након месец дана борби између НОВЈ и балиста.

* Истраживач приправник, vukadinovicigor3@gmail.com

Од преузимања власти на Косову и Метохији крајем новембра 1944. године, руководство Обласног комитета КПЈ за Косово и Метохију, настојало је да помирљивом и обазривом политиком према албанском живљу стекне његову наклоност и лојалност, коју до тада није уживало. Политика убрзане интеграције и „помирења са Албанцима" испољавала се на различитим пољима, углавном кроз директне уступке које је ново југословенско руководство чинило албанском становништву. (Мирковић 2013: 239–240)

Први важан уступак био је одлука Авноја о амнестији бивших припадника колаборaторских и квислиншких формација који нису учествовали у злочинима. (Цветковић 2009: 121) Иако се одлука Авноја од 21. новембра 1944. године непосредно односила на припаднике Југословенске војске у отаџбини и хрватске „домобране", у пракси је доследно спровођена на Косову и Метохији, што је довело до тога да су бивши припадници фашистичког апарата Велике Албаније неретко задржавани на високим позицијама у чиновничком апарату новог поретка. Са овом праксом Обласни комитет КПЈ започео је и пре званичне одлуке Авноја, тако да су током октобра и новембра 1944. године, за време повлачења Немаца са Косова и Метохије, у састав НОВЈ примане читаве јединице волонетара, док су истакнути команданти квислиншких формација по ослобођењу постављани за команданте места на Косову и Метохији.[1] Негативне последице ове политике биле су видљиве приликом балистичког напада на Урошевац 2. децембра 1944. године, када је командант Урошевца Хамдија Јашаревић непосредно пред напад прешао на страну балиста и открио им податке о распореду југословенских снага у граду.[2] (Целетовић 2000: 255) Ипак, нове власти на Косову и Метохији су наставиле да сарађују са бившим припадницима квислиншког режима како би убрзале политичку интеграцију Албанаца у Југославију.

Други уступак албанском становништву односио се на питање мобилизације. Док је у другим деловима Србије, одмах након ослобођења спроведена општа и обавезна мобилизација, на Косову и Метохији све до средине јануара 1945. године мобилизација је вршена на добровољној бази.[3] Циљ одлагања обавезне мобилизације био је да се додатно не иритира албанско становништво и не изазове евентуални масовни устанак услед отпора мобилизацији.

Иако је Главни штаб Србије још 1. децембра 1944. године затражио од Оперативног штаба Народноослободилачке војске и партизанских

1 Архив Југославије, фонд 516, Мемоарска грађа, 2825, Саит Затрићи: „Радио сам у Источком срезу".

2 Архив Србије, фонд БИА, V-9, Балистички покрет; Реферат о злочину окупатора и свих квислинга у времену окупације, л. 28.

3 Војни архив (У даљем тексту: ВА), фонд Народноослободилачка војска Југославије (НОВЈ), кутија 182 (к-182), фасицкла 2 (ф-2), документ 48 (д-48).

одреда за Косово и Метохију да се што пре почне са општом мобилизацијом мушкараца старих између 17 и 30 година, Косово и Метохија је крајем 1944. године, било једини део Србије под контролом НОВЈ, где није спроведена општа мобилизација. (Ћелетовић 2000: 286)

Коначно, почетком јануара 1945. године објављена је општа мобилизација, на основу одлуке врховног штаба НОВЈ да се око 14.000 бораца са Косова пошаље у Банат као допунске јединице за борбе на Сремском фронту. (Глишић 1986) Фадиљ Хоџа је у својим преписками са Главним штабом Србије током децембра 1944. године предлагао да се новомобилисано и „непроверено" људство са Косова, пошаље на друга ратишта, где би стекли искуство и прихватили идеолошка начела НОВЈ.

> „Мишљења смо да би било добро да извесне наше јединице пребацимо на терен ван Космета јер ћемо на тај начин омогућити да се ово непроверено људство покаже у борби против непријатеља, а као несигруно, уклони са овог терена."[4]

Из ове поруке провејавала је жеља команданта Народноослободилачке војске (НОВ) Косова и Метохије да се „ослободи" дела својих бораца, у чију лојалност није био сигуран. Ипак, ретко ко је очекивао да ће окосницу појачања Сремског фронта са Косова и Метохије чинити дојучерашњи балисти и њихове вође. Десило се управо то, пошто је у састав мобилисаних снага укључено људство које је лично за своје потребе мобилисао локални балистички вођа из Дренице и бивши сарадник окупатора Шабан Полужа.

Шабан Полужа је био имућни сељак из Дренице, чији отац је качаковао заједно са Аземом Бејтом током Првог светског рата. (Ћелетовић 2000: 291) По окупацији и подели Краљевине Југославије 1941. године, Полужа је почео да протерује Србе из Дренице, представљајући се као заступник албанског краља Ахмеда Зогуа, иначе збаченог са власти од стране Италијана две године раније. (Кецојевић 2006: 172) Нападе на Србе организовао је са другим албанским главарима из тог времена – председником општине Србица Мехметом Градицом и жандармом Ризом Рамом. (Алексић 2015: 151) Потом је приступио добровољачким одредима Велике Албаније „вулнетарима", с којима је ратовао против српског становништва из Ибарског Колашина. (Алексић 2016: 105) Заједно са Аћифом Хаџиахметовићем учествовао је у „одбрани Новог Пазара" током октобра и новембра 1941. године. (Живковић 2012: 71–94) Од 1944. године био је припадник *„Регименте Косова"*, специјалног пука који је основао Џафер Дева, са циљем да спроводи казнене експедиције над припадницима антифашистичких покрета. Ова формација упамћена је по злочинима које је починила над борцима покрета отпора Југославије и Албаније. (Ћелетовић 2000: 318)

4 ВА, НОВЈ, к-182, ф-2, д-48.

Ипак, услед одлуке о општој амнестији након ослобођења Косова и Метохије, Полужа је, као и бројни припадници квислиншких формација на Косову, избегао казну за своје деловање током рата, да би убрзо постао главна „узданица" косовско-метохијског руководства у мобилисању бораца за Сремски фронт.

На тлу Дренице је почетком јануара 1945. године деловала Прва косовско-метохијска бригада, која је чистила села од балиста под вођством Мехмеда Градице. Штаб ове бригаде се 4. јануара 1945. године суочио са несвакидашњом ситуацијом. Тог дана у Србици се појавила група од око 850 наоружаних Албанаца, предвођена Шабаном Полужом, која се прогласила за „бригаду". Политички комесар Прве бригаде Петар Поповић успео је да приволи ову „бригаду" да напусти Србицу и јави се команди подручја у Косовској Митровици, а о новонасталој ситуацији одмах је обавештен Оперативни штаб НОВ и ПО Космета. (Милковић 1991: 283)

Према сведочењима команде штаба Прве бригаде, Полужа је у Србици најпре, под претњом да ће одмах кренути у борбе против НОВЈ приморао вод који је кроз град спроводио 20 ухапшених Албанаца у затвор ОЗН-е, да пусти ухапшене кућама. Потом је у разговору затражио исељавање свих Срба и Црногораца са Косова и Метохије, као и то да ниједан Албанац не сме да буде стрељан без претходног суђења. Полужа је тад изјавио да су „Немци изгубили рат и да Косово треба да остане у Титовој држави". (Милковић 1991: 284) Такође је захтевао да се у Митровици састане са командантом Оперативног штаба Косова и Метохије Фадиљом Хоџом.

Иако је Фадиљ Хоџа одбио састанак са њим у Митровици, Полужа је у наредним данима, користећи слабост народне власти, наставио да мобилише Албанце у Дреници, Вучитрнском и Лапском срезу, а међу мобилисанима су доминирала лица са квислиншком прошлошћу у формацијама Италијана, Немаца и Џафера Деве. Поред Полуже, слично сакупљање бораца у то време вршили су и други албански прваци попут Адема Воце, који је у Шаљи код Копаоника мобилисао око 2000 људи.[5] Циљ је био онемогућавање праве мобилизације на Косову и Метохији, коју је требало да спроводе војно-територијални органи НОВЈ.

Оперативни штаб за Косово и Метохију толерисао је ово проблематично регрутовање људи од стране балистичких првака, верујући да ће на крају успети да успостави ред и мир на Косову уз што мање жртава и репресалија. Свесни да Полужа и Воца регрутују антијугословенске и балистички настројене Албанце, у Оперативном штабу су се надали да ће њиховим одласком са Косова успети да отргну косовска села од „разорног утицаја

5 Адем Воца је Миладину Поповићу у Приштини изразио лојалност новом режиму. Истовремено, албанским масама у Шаљи причао је како ће Немци ускоро решити рат у своју корист.

непријатељских елемената" и да потом лакше врше сакупљање оружја и контролу наоружаних Албанаца. Док су балистичке вође у јануару 1945. године регрутовале Албанце, спремајући се за устанак, бригаде НОВЈ у косовско-метохијским градовима су учествовале у организовању демонстрација против краља Петра Карађорђевића.[6]

Полужа је 14. јануара поново дошао у Србицу са групом од 1500 добро наоружаних људи. У месту су се тад налазиле јединице Осме косовско-метохијске бригаде (намењене одласку на Сремски фронт), а одмах је наређено да се као појачање у Србицу упути Први батаљон Прве косовско-метохијске бригаде. (Милковић 2000: 285) Током дана, у Србици су одржани преговори команданта НОВ Косова и Метохије Фадиља Хоџе и политичког комесара НОВ Крсте Филиповића са Шабаном Полужом. У извештајима Оперативног штаба за Косово и Метохију Главном штабу Србије о ситуацији на терену преговори са балистима нису спомињани. Извор за ток ових преговора је Гаврило Николић, помоћник политичког комесара Трећег батаљона Прве косовско-метохијске бригаде, који је присуствовао разговору Фадиља Хоџе и Шабана Полуже.

Према Николићевом сведочењу, Полужа се од почетка састанка понашао осиono, одбивши да испоштује понуђене формалности пре доласка на преговоре. Није отпоздравио воду који му је указао војне почасти, у просторију је ушао са наоружаном пратњом, његови војници се нису постројили заједно са борцима НОВЈ, а пре уласка у Србицу у околним брдима поставио је митраљезе упућене ка граду, односно згради у којој су одржавани преговори. (Исто: 286) Ипак, на крају је постигнут договор да се јединица Шабана Полуже прикључи Седмој косовско-метохијској бригади, а да Шабан Полужа буде постављен за команданта целе бригаде. Такође, Хоџа му је затражио да настави да мобилише ново људство. (Борозан 1995: 497–498)

Правило да мобилизацију врше војно-територијални органи НОВЈ, директно је прекршено уступањем права на мобилизацију локалним албанским вођама, дојучерашњим балистима и непријатељима новог поретка. Зима крајем 1944. и почетком 1945. године била је прилично јака, а јануарске температуре ишле су испод нуле, тако да је опстанак у одметништву, у таквим условима, био изузетно тежак, поготово с обзиром на чишћење терена и притисак од стране југословенских јединица. Управо у томе се може тражити један од разлога за масовно прилажење и предају балиста јединицама НОВЈ.

Иако је током јануара 1945. године изгледало као да се ситуација на Косову и Метохији потпуно смирује и да су балисти практично разбијени, грешке и пропусти обласног руководства КПЈ на Косову и Метохији приликом опште мобилизације крајем јануара су довеле до нагле ескалације устанка у много већем обиму од оног из децембра 1944. године.

6 ВА, НОВЈ, к-185, ф-2, д-12.

ОДМЕТАЊЕ ГРУПЕ ПОД КОМАНДОМ ШАБАНА ПОЛУЖЕ ОД СНАГА НОВЈ

Договор да се Полужина група придружи Седмој косовско-метохијској бригади и да он потом постане командант бригаде, одговарао је Полужи, с обзиром да је у овој бригади било најмање Срба и Црногораца, који су могли представљати „реметилачки фактор" за његове планове. Седма бригада је у то време неформално важила за „уточиште балиста", пошто су бројни ратни злочинци и бивши припадници квислиншких формација након ослобођења Косова и Метохије прикључени у њен састав и на тај начин избегли судско процесуирање због злочина у току рата.

План Оперативног штаба био је да Шеста и Осма косовско-метохијска бригада, крену из зборног места у Гњилану ка Бујановцу, где би се 20. јануара укрцале на воз за Београд. За разлику од њих, Седмој бригади зборно место је било у Липљану, одакле је, преко Србице, Вучитрна и Подујева, требало да стигне до Куршумлије и ту се укрца у воз за север. (Целетовић 2000: 265) Ова бригада је подељена у три ешалона, од којих се у трећем, највећем, налазио Шабан Полужа. Пошто је Фадиљ Хоџа затражио од Полуже да настави да успут мобилише ново људство, Полужина група је, до доласка у Подујево, порасла на око 4000 бораца. (Милковић 1991: 286)

Свима у НОВ Косова и Метохије било је јасно да се ради о непоузданој групи, у великој мери сачињеној од бивших злочинаца из времена окупације, и да постоји опасност од дезертерства и инцидената. Стога су предузете посебне мере предострожности како би се већи инциденти превентивно спречили. Штаб 46. дивизије је 17. јануара обавестио све штабове својих бригада да постоји опасност од масовног дезертирања у Седмој бригади, и да формирају јединице које ће осигуравати пут и спречавати дезертирања албанских група, а ухваћене прослеђивати батаљону Народне одбране.[7]

Шеста и Осма косовско-метохијска бригада, у јачини од по три и четири хиљаде људи, према плану су дошле у Бујановац, одакле су возом упућуне ка Београду. Исто је било и са прва два ешалона Седме бригаде, који су испунили задатак и неометано стигли у Подујево, а одатле наставили за Куршумлију где су се укрцали у воз. Ешалон у којем је био Полужа са око четири хиљаде људи требало је последњи да крене на пут ка Банату. (Божовић–Вавић 1991: 496)

Оперативни штаб Косова и Метохије предузео је мере предострожности тако да је Полужин ешалон практично дуж целе трасе, са свих страна, био окружен бригадама НОВЈ. Пета косовско-метохијска бригада обезбеђивала је источну страну пута Приштина–Подујево, јединице 27. српске бригаде биле су распоређене западно од трасе, а једна чета Прве косовско-метохијске бригаде пратила је ешалон из позадине. (Целетовић 2000: 266)

7 ВА, НОВЈ, к-185, ф-2, д-12.

Проблеми су настали од самог почетка покрета овог ешалона ка северу. Уместо да 22. јануара крене ка Подујеву, као што је планирано, група Шабана Полуже се расула по селима између Приштине и Подујева, пљачкајући и малтретирајући сељаке, без намере да настави марш ка Куршумлији.[8] Командант Првог батаљона 27. српске бригаде Јован Пејчић је о овој ситуацији обавестио штаб бригаде и штаб 46. дивизије, након чега му је командант Оперативног штаба Косова и Метохије Фадиљ Хоџа поручио да поступа пажљиво са Полужиним људима и сачека писмено наређење од команде Оперативног штаба.

На основу писменог наређења Оперативног штаба Косова и Метохије, штаб Првог батаљона 27. бригаде отишао је сутрадан (23. јануара) на разговор са Полужом у село Главник. Чланови штаба су по доласку у Главник, четири пута претресани од Полужиних људи, а он их је дочекао прекрштених ногу, лежећи на миндерлуку. Иако је знао српски, Полужа је причао искључиво на албанском. Штаб Првог батаљона захтевао је да Полужина група настави за Подујево и Куршумлију, и да се придржава уврђеног плана марша. Полужа је након једночасовног преговарања, на речима прихватио на ове захтеве. (Џелетовић 2000: 266)

Обећања датог штабу Првог батаљона у селу Главник, Полужа се држао мање од 24 часа. Пошто је ујутру 24. јануара стигао у Подујево, он је поново одбио да настави пут ка Куршумлији. Наводно се, међу мобилисаним албанским сељацима, раширила прича да ће их, „по преласку у Србију, поклати четници". (Милковић 1991: 289)

Шест батаљона Пете косовско-метохијске и 27. српске бригаде добили су тада наређење да блокирају пут од Лужана до Подујева и потом разоружају непослушни ешалон Шабана Полуже. Међутим, истовремено почињу и нови преговори између Оперативног штаба Косова и Метохије и Шабана Полуже, па је издато наређење да се не приступа акцији док преговори трају. Преговоре је водио Исмет Шаћири, који се тада налазио у Подујеву, а Полужа је телефоном разговарао и са Фадиљом Хоџом. (Божовић – Вавић 1991: 497)

Како су се преговори отезали, било је јасно да Полужа и његови људи немају намеру да наставе марш ка северу. Док је у телефонским разговорима са Хоџом, пристајао на све захтеве Оперативног штаба, својим људима је говорио потпуно супротно. (Ђаковић 1984: 242–243) У центру Подујева, окупљеној маси је одржао говор у коме је поручио да је „Бог рекао да где се човек роди, ту треба и да умре". Такође је рекао да им се у Србији „припрема клопка". (Џелетовић 2000: 267) Полужа је заправо одуговлачио преговоре, како би добио на времену и извукао своје људе из обруча без борбе.

8 ВА, НОВЈ, к-185, ф-2, д-12.

За то време, батаљони бригада НОВЈ су потпуно опколили Подујево и Полужине људе у њему, тако да су само чекали знак да почну акцију. План је био да, уколико после преговора Полужини људи одбију да наставе на север, јединице НОВЈ присиле групу на предају и разоружају је, а уколико не буду пристали на предају, задатак би се извршио применом оружане силе. У случају да група пристане да настави ка северу, не би дошло до напада, већ би се наставило са праћењем групе. Знак који је требало да буде окидач за офанзивну акцију против Полужине групе у случају неуспеха преговора и одбијања групе да се разоружа, био је пуцањ из топа који се налазио при команди Оперативног штаба у селу Лужане. (Божовић – Вавић 2000: 498) Око два сата након почетка преговора, борци Шабана Полуже почели су да се враћају ка Приштини, а пуцња из топа није било, нити је стигло усмено наређење Оперативног штаба јединицама да почну да дејствују.

Младен Жакула, командант 5. косовско-метохијске бригаде, чији батаљони су држали Полужину групу на нишану, овако је описао спорни догађај:

> „Распоредили смо снаге и ставили у опсаду Подујево и Полужине људе. Чекали смо на уговорени знак, на пуцањ топа. Међутим, топ не чусмо, а видесмо како Полужини људи усиљеним маршом крећу према Приштини. Били смо збуњени, бар ми који смо знали за план... Тако балисти, уз наше обезбеђење, готово парадно одоше према Приштини, Митровици и Дреници. Зашто их нисмо напали кад их је било лако разбити, а не онда кад се под Шабановом командом у Дреници нашло 10.000 бораца?“ (Исто: 499)

Неометани пролазак наоружане групе Шабана Полуже кроз обруч јединица НОВЈ, упркос плану за дејствовање у случају такве акције ове групе, последица је, или катастрофалног неспоразума и грешке у ланцу командовања, или саботаже од стране команде Оперативног штаба, односно Фадиљ Хоџе и Исмета Шаћирија. На основу расположивих извора ову дилему није могуће са сигурношћу разрешти. Евентуални мотив за Хоџино пуштање Полуже кроз обруч могао би се наћи у томе што је устанак албанских националиста у Дреници касније искоришћен као повод да се захтева већа аутономија за Косово и Метохију унутар нове државе, како би се „Албанци примирили“.[9]

Тек након што се Шабан Полужа са целом својом групом пробио из обруча, стигла је наредба Фадиља Хоџе да се Полужине снаге нападну.

9 Док је формирање аутономије на Косову и Метохији 1945. године било праћено оружаном балистичком побуном и устанком Шабана Полуже у Дреници, промена карактера аутономије 1968. године и укидање суверенитета Србије на простору аутономних покрајина такође су праћени насиљем у виду албанских демонстрација у Приштини и другим косовско-метохијским градовима. Демонстрације су имале насилан карактер, велики број људи је повређен, а демонстранти су истицали захтеве за „самоопредељењем“ и „присаједињењем Косова Албанији“.

Иако су јединице НОВЈ успеле су да сустигну једну заосталу групу Полужиних балиста и нанесу јој осетне губитке, већина Полужиних балиста је прошла без губитака. Балисти су се поделили у две групе. Већина је наставила са Полужом ка Дреници, а мањи део је кренуо ка Косовској Митровици и рејону Шаље, другом великом упоришту балиста, које је предводио Адем Воца. (Божовић–Вавић: 499)

БОРБЕ СА ГРУПОМ АДЕМА ВОЦЕ ОКО КОСОВСКЕ МИТРОВИЦЕ

Адем Воца је био син Бећира Воце, угледног првака из Шаље, који је због лојалности српској војсци током ратова 1912–1918. уживао подршку југословенских власти, и био више пута гост на двору краља Александра. Истим стопама ишао је његов син и Адемов брат Шериф Воца, који је од 1935. до 1938. године био народни посланик на листи Југословенске националне странке. Међутим, на почетку Априлског рата, Шерифа је током ноћи случајно убила Војна стража на изласку из Косовске Митровице. (Божовић–Вавић 1991: 33–34) Стога је Адем од почетка немачке окупације Косовске Митровице пришао у службу окупатору. Најпре је у Митровици постао председник новоуспостављеног специјалног суда Исилхата, а од краја септембра 1943. године био је и председник окружног комитета Друге призренске лиге у Вучитрну. (Исто: 55, 286). Од избијања албанске побуне против југословенске власти у децембру 1944. године предводио је балистичке снаге у рејону Шаље и Бајгоре.

Воцина група је до 24. јануара бројала око 2000 људи, регрутованих на подручју Шаље и Бајгоре, а убрзо је била ојачана делом одметнутих Полужиних балиста из Подујева. Након одметања Шабана Полуже било је јасно да су мале шансе да ће исход договора са Адемом Воцом бити другачији, с обзиром да је Воцино деловање у Шаљи је било готово идентично Полужином деловању у Дреници. Ипак, штабови дивизија су и са њим трошили време на преговоре.

На преговоре са Воцом, који су, на његову иницијативу одржани 24. јануара у сали рудника „Трепча“ у Старом тргу, отишао је Спасоје Ђаковић, командант Озне за Косово и Метохију и члан Обласног комитета КПЈ. Адем Воца је на састанку изнео следеће захтеве: Да он и његова група учествују у свим властима у Митровици и Вучитрну; Да учествује у руковођењу рудником Трепча и погонима у Звечану; Да његова група не иде на Сремски фронт, већ да остане у у Шаљи како би „бранила Косово од четника“. (Ђаковић 1984: 245–246) Сазнавши за ове захтеве, Оперативни штаб Косова и Метохије наредио је да се Воцина група у потпуности уништи.

Балисти под командом Адема Воце, били су распоређени у селима Бајгоре, североисточно од Косовске Митровице. Јединице НОВЈ у том крају биле су распоређене на следећи начин: 25. српска бригада на сектору Косовска Митровица–Стари трг–Звечан; 27. бригада на сектору Вучитрн–Бабин мост–Кисела Бања; Пета косовско-метохијска бригада на сектору Вучитрн–Пестово–Ресник.[10]

Истог дана када је донета одлука о нападу на балисте Адема Воце, 26. јануара, по наређењу ОЗНА формирана је Бригада народне одбране за Косово и Метохију, у саставу Корпуса народне одбране Југосалвије (КНОЈ). Седиште бригаде било је у Приштини, а стављена је под команду штаба 46. дивизије.[11] Оперативни штаб је планирао да напад почне 28. јануара, након што сви батаљони заузму своје положаје.

Међутим, Адем Воца је предухитрио овај план, и ујутру 26. јануара напао рудник Стари Трг, који се налазио неколико километара источно од Косовске Митровице и на првој линији одбране од балистичких упоришта у селима Видушић, Баре и Мажић. (Милковић 1991: 192) Иако су јединице НОВЈ биле спремне и у стању борбене готовости, први удар балиста из околних села је био толико силовит, да је Трећи батаљон 25. бригаде, који се налазио у Старом тргу, приморан да напусти место како би избегао опкољавање и повуче се до засеока Шупковац, на улазу у Косовску Митовицу.

После неколико сати у Митровицу су почела да стижу прва појачања из осталих бригада на Косову и Метохији. У борбе се укључио Четврти батаљон 25. бригаде, а из Звечна су две чете Првог батаљона кренуле преко Ибра у правцу села Орахово, како би са леве помогле одбрану Митровице. (Божовић–Вавић 1991: 501)

Увече 26. јануара, у помоћ су стигли батаљони новоформиране Бригаде народне одбране (БНО)[12]. Ситуација је била критична за НОВЈ, с обзиром да су његове снаге на десној обали Ситнице и Ибра код Митровице контролисале само део села Шупковац. У току ноћи, као појачање стижу јединице 27. бригаде 46. дивизије, као и Пете косовскометохијске бригаде. Тада почиње контранапад снага НОВЈ, и балисти су најпре одбачени од села Шупковац, а потом истерани из околног Засела. До 10 часова 27. јануара, Други батаљон БНО заузео је брдо Козји рог, након чега је ослобођен рудник Стари трг, а балисти су одбачени на почетне положаје, које су заузимали пре почетка напада.[13]

10 ВА, НОВЈ, к-223, ф-7, д-1, Извештај операцијског дневника Бригаде народне одбране за Космет.

11 ВА, НОВЈ, к-223, ф-7, д-1, Извештај операцијског дневника Бригаде народне одбране за Космет.

12 ВА, НОВЈ, к-223, ф-7, д-1.

13 ВА, НОВЈ, к-223, ф-7, д-1.

Батаљони БНО су известили да у кућама ослобођених села након операције углавном није било становништва, јер се већина мештана повукла са балистима, а у неким селима је долазило до мањих појединачних окршаја.[14] Уследило је чишћење терена од стране Пете косовско-метохијске и 27. српске бригаде, тако да су балисти разбијени у мање групе. Четири бригаде НОВЈ које су учествовале у борбама имале су укупно неколико десетина рањених и погинулих. Балисти су претрпели огромне губитке; погинуло их је око 300, заробљено 180, а велики број је рањен. Адем Воца, који је лакше рањен у ногу, побегао је са око 300 својих људи у правцу Копаоника. (Божовић – Вавић 1991: 502) Разбијене снаге из групе Адема Воце, пошто су се разбежале по шумама, почеле су да се осипају и деле у мање групице. Многи балисти су бацали оружје и враћали се кућама, тако да је регион Шаље у наредном периоду престао да буде озбиљна безбедносна претња по државни поредак.

Осипала се и група Адема Воце, која се скривала у селима Бајгоре. (Милковић 1991: 292) Јединице НОВЈ су 10. фебруара открили да се Адем Воца се са још 17 балиста крије у својој родној кући, у селу Пасоме, шест километара источно од Митровице. После силовитог напада аутоматима и ручним бомбама, јединице НОВЈ су заузеле кућу, а Адем Воца и његови слебеници су ликвидирани (Милковић 1991: 220). Ликвидацијом Воце, на простору Шаље су остале само мање групице балиста, које више нису могле да представљају озбиљнију претњу по државни поредак, тако да су јединице НОВЈ могле да се посвете разбијању главног непријатељског упоришта у Дреници.

ЗАВОЂЕЊЕ ВОЈНЕ УПРАВЕ НА КОСОВУ И МЕТОХИЈИ

Одметање Шабана Полуже и његов повратак у Дреницу са више хиљада наоружаних балиста, довели су до распламсавања побуне и охрабрења бивших балиста, да обнове своју делатност и уједине снаге у Дреници.[15] Процењује се да је крајем јануара 1945. године балистички покрет у Дреници бројао око 10.000 припадника. Безбедносна ситуација на Косову била је таква да су у згради Оперативног штаба у Приштини прозори били забарикидирани врећама песка са постављеним митраљезима. (Дуга, 9–22. 8. 1986, 68)

Појава већег унутрашњег фронта представљала је претњу интегритету Југославије, и угрожавала је борбе за ослобођење остатка земље. Стога је врховни командант НОВЈ и ПОЈ Јосип Броз 8. фебруара наредио да се на Косову и Метохији заведе Војна управа, као орган војно-државне власти на тој територији. (ур. Мирко Гути 1982: 171) За команданта Војне управе постављен је

14 ВА, НОВЈ, к-223, ф-7, д-1.

15 Вођа балиста из Ораховца Ук Садик, одустао је од напада на Пећ који је до тада планирао, и придружио се Полужи у Дреници. На тло Дренице је накнадно ступио и Мехмед Градица, који је претходно учествовао у неуспелом нападу на Косовку Митровицу.

пуковник Саво Дрљевић, а за политичког комесара Ђуро Меденица. Пуковник Дрљевић је претходно обављао дужности начелника Главног штаба Србије, начелника штаба 1. пролетерског корпуса и начелника штаба 1. армије.

Јосип Броз је 7. фебруара одржао састанак са Дрљевићем и Меденицом, на коме је резимирао ситуцију на Косову и разлоге за увођење Војне управе. Према Дрљевићевом каснијем сведочењу, Тито им је тада рекао да на Косову делује преко 20.000 побуњеника, са јаким упориштем у „шиптарским масама", и да им је циљ издвајање Косова из Југославије и стварање Велике Албаније. Броз је саопштио да се код једне балистичке формације налазе немачки, а код друге енглески обавештајци (Дуга, 9–22. 8. 1986, 68). Такође се пожалио да је на Косову онемогућено функционисање и даља изградња народне власти и да би стварање жаришта на том простору „могло служити другим империјалистичким снагама". (Божовић–Вавић 1991: 506) Из овога произилази да је Броз страховао од евентуалне интернационализације питања Косова или преиспитивања послератног уређења у Југославији од стране великих сила у време одржавања Кримске конференције.

Услед таквих околности и немогућности функционисања нове социјалистичке власти на простору Косова и Метохије, Војна управа имала је двоструки задатак. Поред гушења војне побуне и „сламања контрареволуције", она је била задужена и за обављање цивилних послова у циљу нормализације живота на Косову и Метохији.

Наредба о увођењу Војне управе издата је истог дана када и наредба о смени команде у Оперативном штабу за Косово и Метохију. Уместо Фадиља Хоџе, командант Оперативног штаба НОВ и ПО за Косово и Метохију постао је Саво Дрљевић, командант новоуспостављене Војне управе. По истом принципу је промењен политички комесар Оперативног штаба, па је уместо Крста Филиповића на ту дужност постављен Ђуро Меденица, политички комесар Војне управе на Косову и Метохији (ур. Мирко Гути 1982: 168). Тако су четири кључне функције у руковођењу Косовом под Војном управом, обједињене у рукама две личности – команданта Саве Дрљевића и политичког комесара Ђура Меденице. Фадиљ Хоџа је ипак задржан у Оперативном штабу и постављен за заменика команданта Оперативног штаба Косова и Метохије, на дужност коју је до тада вршио Петар Брајовић.

Поред ових промена у Оперативном штабу Косова и Метохије, Тито је у истом наређењу именовао и команду новоуспостављене 52. дивизије, чији је командант постао Петар Брајовић, дотадашњи заменик команданта Оперативног штаба. (ур. Мирко Гути 1982: 169) У састав дивизије, која је представљала окосницу у каснијим борбама у Дреници, ушле су Прва, Друга и Четврта косовско-метохијска бригада.[16] Намера Врховног штаба била је

16 ВА, НОВЈ, к-1412, ф-2, д-13.

да се снаге НОВЈ на Косову и Метохији распореде у три дивизије јачине од око 10.000 људи, како би деловала војна сила од укупно 30.000 људи.

У истој наредби којом је промењен састав Оперативног штаба, издато је и наређење да Оперативни штаб за Косово и Метохију убудуће буде под директном командом Врховног штаба НОВЈ и ПОВ Југославије, чиме је у будућем ланцу командовања Косовом заобиђен Главни штаб Србије. Разлог промена у Оперативном штабу лежи у лошим резултатима и нестручности у командовању штабом у претходном периоду, што је индиректно потврдио и нови Оперативни штаб, преузимајући дужност 10. фебруара 1945. Године. (Божовић–Вавић 1991: 507)

Југословенски војни врх је након устанка у Дреници страховао да би могло доћи до ширења побуне, па чак и интернационализације овог проблема. Стога су Војној управи дата огромна овлашћења у свим војним и политичким питањима док се не обезбеди коначна нормализација стања у области. (Борозан 1995: 499) Завођење војне управе од стране НОВЈ био је јасан сигнал да нове југословенске власти не одустају од суверенитета над Косовом и Метохијом и да немају намеру да га безусловно уступе Албанији, као што су прижељкивали у руководству КП Албаније, али и делу Обласног комитета КПЈ за Косово и Метохију. (Ђаковић 1984: 277)[17]

БОРБЕ У ДРЕНИЦИ И ГУШЕЊЕ ЈЕЗГРА ПОБУНЕ

Борбе у Дреници између јединица НОВЈ и балиста су од 25. јануара и доласка Шабана Полуже, трајале готово непрекидно, а свако село у Дреници представљало је засебно жариште устанка. Борбе са Полужиним одметницима могу се поделити у три фазе. У првом периоду, од 25. јануара до 5. фебруара снаге НОВЈ у Дреници су имале углавном дефанзивне задатке спречавања и успоровња продора балиста који су били у замаху. Потом је уследила консолидација и прегруписање јединица НОВЈ, након чега почиње стезање обруча око територије коју су заузели балисти.

Други батаљон Прве косовско-метохијске бригаде 25. јануара добио је задатак да на терену између реке Ситнице и планине Чичавице заустави Полужину групу која је надирала из Подујева и спречи њен пробој у Дреницу. Међутим, бројчано јаче балистичке снаге приморале су батаљон, којем је претило заокруживање, да се повуче са својих положаја и омогући им улазак

17 Према тврдњи Спасоја Ђаковића, руководиоца ОЗН-е на Космету, Енвер Хоџа је након вести о увођењу Војне управе, послао Рамадана Читакуа у Приштину да се код Миладина Поповића распита да ли то значи да Косово дефинитивно остаје у Југославији, а Миладин му је наводно одговорио да „засуче рукаве и почне да гради социјализам у Албанији, док је на Косову обезбеђена пуна равноправност Срба и Албанаца".

у Дреницу, тако да планирана блокада Дренице није успела. (Милковић 1991: 294) Наредних дана водили су се жестоки окршаји између балиста и југословенских снага, а дреничка села су неколико дана прелазила „из руке у руку" балиста и јединица НОВЈ. (Милковић 1991: 297)

Шабан Полужа је располагао са довољно великим бројем људи да је од њих почео формирати јединице по угледу на регуларне војне формације. Формирао је бригаду у чијем саставу је било седам батаљона. Сваки батаљон се састојао из три чете, које су, по угледу на нацистичке војне формације, назване компанијама. За команданта бригаде поставио је Мехмеда Градицу, а себи је одредио положај првог заменика команданта. (Божовић–Вавић 1991: 504)

До 1. фебруара 1945. године балисти су контролисали већину села западно од планине Чичавице, као и села на комуникацијској линији између Србице и Глоговца, иако су у та два насеља биле стациониране јединице НОВЈ. Угрожене су биле јединице Прве косовско-метохијске бригаде у Србици, док је Пета бригада одбачена према Клини. (Исто, 505) Упоришта балиста била су села Штутица, Трстеник, Полужа, Пољанце (села између Глоговца и Србице), Лауша, Резала, Тушиље (на путу Србица–Пећ), Градица, Годанце, Доброшевац и Гладно село (у подножју Чичавице).

Након што су успоставили контролу над селима, балисти су као свој главни циљ одредили освајање Србице, највећег насеља и центра Дреничког краја. Они су користили то што су батаљони и бригаде у то време дејствовали самоиницијативно и без добре координације, па су се лако пребацивали са терена на терен.[18] Напад на Србицу трајао је од 31. јануара до 5. фебруара. Варош су браниле јединице Прве косовско-метохијске бригаде, а главна предност у односу на балисте било је поседовање већег броја топова и артиљерије. (Милковић 1991: 304)

Напади на Србицу су успешно одбијани, а однос снага на терену се променио након што су 5. фебруара одређени штабови југословенских бригада и батаљона који ће учествовати у сламању балистичког упоришта у Дреници. За ову операцију су одабране Прва, Трећа, Четврта и Пета косовско-метохијска бригада, као и Бригада народне одбране, која је претходно имала важну улогу у одбрани Косовске Митровице.[19]

Од 6. фебруара балисте је са североистока почела да притиска Пета косовско-метохијска бригада, која је чистила терен дуж линије Митровица–Вучитрн, прибилжавајући се Дреници. Са друге стране, Четврта косовско-метохијска бригада кренула је из Пећи, и заједно са Трећом бригадом потиснула је до 8. фебруара балисте у селима Обриње и Тице, на западном

18 ВА, НОВЈ, к-223, ф-7, д-1, Извештај из операцијског дневника Бригаде народне одбране за Космет.

19 ВА, НОВЈ, к-223, ф-7, д-1.

ободу Дренице. Тако је постепено почео да се стеже обруч око балиста Шабана Полуже, који су са свих страна постали окружени јединицама НОВЈ.

Око 1500 побуњеника успело је 7. фебруара да пробије обруч југозападно од Србице. Група је касније бежала од југословенских снага не пружајући отпор, а постепено се осипала, тако да није представљала претњу по југословенске снаге. (Милковић 1991: 308) Током 11. фебруара Бригада народне одбране појачала је стезање обруча са југоистока, затварајући линију између Глоговца и планине Чичавице.[20] У позадини положаја вршени су стални претреси и хватање мањих групица балиста.

Нови распоред снага извршен је 13. фебруара. Прва бригада са седиштем у Србици, наставила је да врши притисак на непријатеља са севера; Пета бригада деловала је са северозапада на планини Чичавици између села Кожинци и Преловац; Четврта бригада налазила се на Чичавици, јужно од Пете, између Гладног села и БНО. Из Метохије, односно из правца Клине, деловала је Трећа бригада, која је спречавала балисте да побегну на ту страну. Штаб 52. дивизије, под чијом контролом су биле Прва, Четврта и Пета бригада, дефинитивно је формиран 14. фебруара, а за седиште Штаба је одређен Глоговац, насеље на самој линији фронта.

Општи напад свих јединица на балисте у Дреници почео је 14. фебруара по заповести штаба 52. дивизије. Са друге стране балисти су тада свим снагама настојали да пробију обруч преко планине Чичавице. Најжешће борбе одвијале су се на сектору Пете бригаде, у селу Кожница, које је непријатељ упорно бранио. Снаге НОВЈ успеле су да заузму делове села Кожница, Градица и Крајсимировци, па су се, током ноћи, балисти потпуно повукли из ових села, како би избегли опкољавање.[21]

Како би убрзао сламање побуне, Оперативни штаб НОВЈ поново се окренуо амнестији и „опросту" за боравак у балистичким формацијама. Пред офанзиву 14. фебруара, издат је проглас у коме се одметници позивају на предају, уз гаранцију да за боравак у одметништву нико неће одговарати, уколико за то време није чинио злочине. (Ђаковић 1984: 255–256) Циљ прогласа био је да се убрза осипање балистичких снага. До 14. фебруара сви покушаји балиста да преко планине Чичавице изађу из обруча НОВЈ били су одбијени. Шабан Полужа и Мехмет Градица су 15. фебруара скоро све снаге концентрисали западно од села Градице, родног места Мехмета Градице.[22]

НОВЈ од 16. фебруара креће у офанзиву према снагама балиста у Дреници, из три правца. Циљ је био спајање једница које су продирале из правца Србице са снагама које су деловале из правца Глоговца. Главни удар ишао је

20 ВА, НОВЈ, к-1412, ф-2, д-5, Извештај 52. дивизије о борбама у Дреници.
21 ВА, НОВЈ, к-1412, ф-2, д-5.
22 ВА, НОВЈ, к-223, ф-7, д-1.

у правцу Исток-Запад, а спроводиле су га јединице Четврте косовско-метохијске бригаде, које су са западних обронака Чичавице напредовале ка селу Штутица, у центру Дреничке области, поред пута Глоговац-Србица.[23]

Приликом акције чишћења терена од Кожице до Штутице, многи балисти су ухваћени или су се предали, али група Шабана Полуже и Мехмета Градице успела је да побегне у непознатом правцу, тако да се у штабу 52. дивизије мислило да је преко планине Чичавице отишла за Копаоник.[24] Међутим, један батаљон је 20. фебруара открио балистичку групу у селу Бежанић, у којој су се налазили Полужа и Градица. Стигло је појачање, и приступило се блокади села, али у борбама током ноћи, већина групе успела је да се пробије и побегне из окружења. У овом окршају убијено је 6 балиста, и заробљено 7, а рањен је син Шабана Полуже Тафа.[25]

Група Шабана Полуже и Мехмеда Градице током ноћи између 20. и 21. фебруара пребацила се из Бежанића у Трстеник, а са њима је било око 80 људи, међу којима и четири официра Гестапоа.[26] Југословенске снаге су током ноћи приступиле блокади села, а до јутра је око Трстеника сконцентрисана читава Четврта косовско-метохијска бригада. Напад на куће почео је у 13 часова, а највише је нападана кућа у којој се, према претпоставкама, налазио Шабан Полужа. До 17 часова преосталих неколико балистичких кућа било је потпуно опкољено, а потом је почео јуриш на куће. Међутим, упркос томе што је око две хиљаде војника НОВЈ учествовало у акцији у Трстенику, Шабан Полужа је успео да пробије обруч Првог и Трећег батаљона, док је поред Четвртог батаљона прошао без икакве сметње. Касније се испоставило да се није радило само о збуњености и неискуству војника НОВЈ, већ да је дошло до саботаже појединих руководилаца, који су свесно пустили Шабана Полужу да се са својом групом извуче из окружења и напусти Трстеник.[27]

У овом окршају убијено је 19 балиста, међу којима и Полужин син, а Шабан Полужа је рањен у груди од гелера гранате. Мехмед Градица је био рањен у ногу. Са друге стране, НОВЈ је у овом нападу имао 15 мртвих и 24 рањена, а тешко је рањен и командант 52. дивизије Петар Брајовић. (Ђаковић 1984: 255) Заплењена је велика количина муниције и оружја, које су до тада Полужа и Градица носили са собом, користећи товарне коње.

Након борби у Трстенику 21. фебруара, Други батаљон Четврте бригаде и Први батаљон Друге бригаде кренули су у потеру са циљем да пронађу и ликвидирају Полужу и Градицу. Од једног заробљеног балисте, сазнали су да је Шабан Полужа рањен од топа и од пушке у груди, а Градица у главу и

23 ВА, НОВЈ, к-1412, ф-2, д-4.
24 ВА, НОВЈ, к-1412, ф-2, д-1.
25 ВА, НОВЈ, к-1412, ф-2, д-3.
26 ВА, НОВЈ, к-1412, ф-2, д-4.
27 ВА, НОВЈ, к-1412, ф-2, д-7.

у ногу и да су обојица на самрти. Након тога, од тројице партизана који су били заробљени од балиста, сазнали су да је Шабан Полужа умро у селу Чикатова на југоистоку Дренице, а Градица је тешко рањен и не може да говори.[28]

Спорни простор је затим претресен, и тврдње су се показале као тачне. Полужа је умро у селу Чикатову од последица рањавања 22. фебруара 1945. године, а смртно рањен Мехмед Градица га је надживео свега неколико сати. Балисти који су се борили са њима су се вратили кућама и крили од јединица НОВЈ. У наредна три дана предало се њих 45 са пушкама и 30 без оружја.[29] Оперативни штаб Косова и Метохије је 22. фебруара 1945. године обновио проглас којим се „побуњеници" позивају на предају, уз обећање да се за боравак у одметништву неће одговарати, док ће злочинцима судити редовни судови. Уследила је масовна предаја балиста (Дуга, 9–22. 8. 1986, 68).

Ликвидација Полуже и Градице и уништавање њихове групе подстакли су деморализацију, осипање и предају балиста. Ипак, борбе са мањим групама одметника су вођене до краја 1945. године, а диверзантска и терористичка активност балиста трајале су до почетка педесетих година праћене формирањем нових националистичких организација. За њихово праћање и ликвидацију углавном је била задужена ОЗНА, односно Управа државне безбедности, а повремено су у потерама за одметницима коришћене и редовне јединице Југословенске армије.

ЗАКЉУЧАК

После завођења Војне управе, смене у Оперативном штабу Косова и Метохије и слања додатних појачања на Косово, устанак Шабана Полуже угушен је у релативно кратком року и без превише жртава. Иако су у једном тренутку бројале скоро 10.000 људи, балистичке групе брзо су се осипале и предавале пред знатно надмоћнијим противником са којим нису могли да се мере ни по броју војника ни по наоружању и организацији.

Да би се непријатељ потпуно разбио врховни штаб НОВЈ и штаб Војне управе за Косово и Метохију су проценили да је неопходно ангажовати око 40.000 војника, што је и учињено. Ако се има у виду да су тада трајале најжешће борбе за ослобађање територије у Босни и Хрватској, јасно је да је побуна у Дреници озбиљно угрозила НОП у завршној фази рата.

Током пролећа и лета 1945. године на Косову и Метохији су створени услови за успостављање и нормално функционисање политичког система. Одржаване су обласне конференције друштвено-политичких организација – партијска конференција, конференције Народног фронта, омладине,

28 ВА, НОВЈ, к-1412, ф-2, д-4.
29 ВА, НОВЈ, к-1412, ф-2, д-4.

Антифашистичког већа жена, заседање привременог народноослободилачког одбора... (Дуга, 9–22. 7. 1986: 70). Почетком јула 1945. године састала се Обласна народна скупштина делегата Косова и Метохије, која је 9. јула донела одлуку о прикључењу Косова и Метохије Србији, и преко Србије Југославији (Петрановић 1992: 701–702), а у септембру 1945. године Народна скупштина Србије донела је одлуку о формирању Аутономне косовско-метохијске области, као аутономне јединице у саставу Србије.

ИЗВОРИ

Архив Југославије, Београд:
Фонд Мемоарска грађа (516)
Архив Србије, Београд:
Фонд БИА
Војни архив, Београд:
Фонд Народноослободилачке војске Југославије

ПЕРИОДИКА

Дрљевић Саво, „Илузије о будућим односима“, Дуга, 9–22. август 1986.
Глишић Венцеслав, „Ми знамо да сте се борили против нас“, Дуга, јул 1988.

ЛИТЕРАТУРА

Алексић 2015: Јован Алексић, „Косовскомитровачки срез у Априлском рату“, *Баштина*, св.38 (2015), 143 – 157.

Алексић 2016: Јован Алексић, „Страдање српског становништва у Косовскомитровачком срезу током 1941. године“; *Баштина*, св. 40 (2016), 97–111.

Анић–Јоксимовић–Гутић 1982: Никола Анић–Секула Јоксимовић–Мирко Гутић, *Народноослободилачка војска Југославије: преглед развоја оружаних снага Народноослободилачког покрета 1941–1945*, Београд: Војноисторијски институт.

Божовић–Вавић 2003: Божовић Бранислав–Вавић Милорад. *Сурова времена на Косову и Метохији*. Београд: Институт за савремену историју.

Борозан 1995: Борозан Ђорђе. *Велика Албанија: поријекло – идеје – пракса*. Београд: Војноисторијски институт.

Дрљевић 1986: Саво Дрљевић. „Илузије о будућим односима“. *Дуга*. 9–22. август, 66–70.

Ђаковић: 1984. Ђаковић Спасоје. *Сукоби на Косову*. Београд: Народна књига.

Живковић 2012: Милутин Живковић. „Ађиф Хаџиахметовић Бљута. Прилози за биографију“. *Историја 20. века*. год. XXX, бр. 3. (2012), 71–94.

Животић 2011: Александар Животић. *Југославија, Албанија и велике силе (1945–1961)*. Београд: Институт за новију историју Србије.

Зборник докумената и података о народноослободилачком рату југословенских народа, том I, књига 19 – „Борбе на Косову 1941–1944.“. Београд. Војноисторијски институт: 1969.

Зборник докумената и података о народноослободилачком рату народа Југославије, том II, књига 15 – „Документа Централног комитета КПЈ Југославије и Врховног штаба НОВЈ 1. јануара – 15. маја 1945.“. Београд. Војноисторијски институт: 1982.

Кецојевић 2006: Драгиша Кецојевић, „Косово и Метохија: Терор над Србима.“ *Срби на Косову и у Метохији*. Зборник радова. Ур. Стеван Карамата–Часлав Оцић. Београд: Српска академија наука и уметности.

Мадић–Јончић 1989: Милорад Мадић–Душан Јончић. *25. Српска бригада*, Београд: Војноиздавачки завод.

Меденица 1986: Гојко Меденица – Косовско-*метохијски пролетери: Прва косовско-метохијска народноослобилачка ударна бригада*. Београд: Војноиздавачки и новински центар.

Миковић 1991: Милутин Милковић. *Прва косовскометохијска пролетерска бригада*. Београд: Војноиздавачки и новински центар.

Мирковић 2013: Ена Мирковић, Реферат о политичком стању у Србији, Војводини и на Косову и Метохији, *Баштина*, св.35 (2013), 229–250.

Мишовић 1987: Милош Мишовић. *Ко је тражио Републику Косово 1945–1985*, Београд: Народна књига.

Николић 1972: Живојин Николић Брка, *22 дивизија*, Београд: Народна књига.

Павловић 1998: Момчило Павловић. „Косово и Метохија и Албанаци (Шиптари) у Србији и Југославији 1944–1948.“. *Историја 20. века*, год. XVI, бр. 2, 153–162.

Петрановић 1992: Бранко Петрановић. *Србија у Другом светском рату*. Београд: Војноиздавачки и новински центар.

Срби и Албанци у XX веку: циклус предавања 7–10. мај 1990. Зборник радова. Ур. Андреј Митровић. Београд: Српска академија наука и уметности: 1991.

Цветковић 2009: Цветковић Срђан. „Прилог проучавању амнестија и аболиција политичких осуђеника у Југославији 1944–1980“. *Архив*, год. X, бр. 1, 120–132.

Целетовић 2000: Целетовић Иванов Петар. *Балистики покрет 1939–1952: Масовност, сарадња са италијанским окупаторима и злочини над Србима*. Београд: Архив Србије.

Igor Đ. VUKADINOVIĆ

THE UPRISING OF ŠABAN POLUŽA IN DRENICA IN 1945

Summary

In this paper the uprising against National Liberation Army of Yugoslavia, which was raised by ballistic leader and the associate of fascist regime during the WWII Šaban Poluža in January 1945, was analysed. The author indicates the previous indulgence of the Yugoslav authorities and the attempt of bargain with Albanian associates of the occupier, which finally resulted in the armed munity against Yugoslav state. The article was written based on the archive material of the Military Archive in Belgrade, Archive of Serbia and Archive of Yugoslavia, and published historical sources and literature on this theme.

Key words: Kosovo and Metohija, Albania, ŠabanPoluža, ballists, Drenica, WWII, National Liberation Army of Yugoslavia.

Рад је предат 27. септембара 2019. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине*, одобрен за штампу.

УДК 271.222(497.11)-773-726.3(497.115):929"1941/1945"(093.2)
323.281(497.115)"1941/1945"(093.2)
doi:10.5937/bastina1949311S

Прегледни рад

*Бобан Д. СТОЈКОВИЋ**
Призренска Богословија Св. Кирила и Методија – Ниш

ПРИЛОГ ГОЛГОТИ СВЕШТЕНСТВА РАШКО-ПРИЗРЕНСКЕ ЕПАРХИЈЕ ТОКОМ ДРУГОГ СВЕТСКОГ РАТА

Апстракт: У раду се, на основу архивске грађе Епархије рашко-призренске, доносе сведочења о страдању свештенства на Косову и Метохији у току Другог светског рата од 1941. до 1945. године. У току Другог светског рата страдала је једна трећина свештенства Епархије рашко-призренске. Епископ рашко-призренски Серафим Јовановић узалудно је покушавао да добије заштиту од Синода Албанске православне цркве. Поред прогона и убистава свештенства од Арбанаса, било је убистава свештеника и од стране припадника НОП-а због припадности или ширења пропаганде четничког покрета.

Кључне речи: Епархија рашко-призренска, Косово и Метохија, свештенство, Други светски рат.

У време окупације Косова и Метохије од 1941. до 1945. године, рашко-призренска Епархија је била раздељена на три државна подручја. Највећи део припао је Албанији (под италијанском окупацијом), а два мања Србији и Бугарској. Са дела територије који је припао Албанији, скоро једна трећина српског становништва је емигрирала у Црну Гору и Србију, јер су Арбанаси предузели терор над Србима насељеницима, посебно под Голеш планином и у Милошеву. Све насељеничке цркве између Призрена и Ђаковице биле су порушене. Такође, срушена је и црква у Кориши где су становници били староседеоци. Манастир Девич је спаљен и разрушен, шума посечена, имање одузето. Остали манастири, посебно Високи Дечани, претрпели су много штете: зиратна земља им је скоро сва одузета, шуме посечене и попаљене, виногради и воћњаци посечени и упропашћени.

Преостало српско становништво живело је у великој беди, особито у градовима. Црквена општина у Призрену учинила је много на ублажавању

* докторанд, bbnstojkovic@yahoo.com

беде прикупљањем прилога и дељењем помоћи сиротињи у новцу и огреву. Свештена лица су премлаћивана и излагана најгорим понижавањима, хапшена, прогоњена и убијана. Изложени свакодневним опасностима и оставши без верника, многи од свештеника су, остављајући своју имовину, пребегли у Србију или Црну Гору.

После завођења окупационе управе на територији Косова и Метохије, прва мета наоружаних арбанашких група била су насељеничка места, где су Срби колонизовани из пасивних крајева Лике, Кордуна, Баније, Далмације, Херцеговине и Црне Горе након Великог рата.

Такође велики број цркава, манастира, гробаља, културно-историјских споменика и других српских обележја током 1941. године је спаљено, срушено, уништено или оскрнављено. Срушен је велелепни споменик косовским јунацима на Газиместану, спаљен је и разорен древни манастир Девич у Дреници (октобра 1941. године). Све цркве у насељеничким местима Метохије су још у априлу 1941. године срушене, а становништво протерано или поубијано. Слично се поступало и са осталим српским црквама и манастирима на целом простору Косова и Метохије. Спаљене су и порушене цркве у селима Бистражину и Шеремету код Ђаковице, у селу Брњачи код Ораховца, селу Чикатову код Глоговца и селу Кориши код Призрена (то је била чувена црква Светог Петра из 14. века). Вандали су опљачкали, демолирали или покушали да спале још и: цркве у Витомирици код Пећи, у Качанику, Великом Белаћевцу код Приштине, у селу Бањска код Вучитрна, Раставици и Ратишу код Дечана, у селу Сига код Пећи, у Црколезу код Истока, у Помазатину код Приштине, градску цркву у Подујеву, цркву изнад села Штимља код Урошевца, као и манастир Светог Марка у Кориши изнад Призрена. Опљачкана је Грачаница, као и Соколица, црква Самодрежа је обијена, фреске и иконостас уништени, црквени сасуди полупани а свештеничке одежде поцепане. (Алексић 2016:100)

Материјални положај православних свештеника, који су остали на Косову и Метохији, а њих је била већина, био је незавидан. Остали су без прихода, јер су се и преостали верници налазили у тешком материјалном стању. Однос квислиншких власти према православном свештенству представљао је још један у низу притисака у принуђивању српског и црногорског становништва на исељавање. Рашко-призренска Епархија је покушавала да добије заштиту од Синода Албанске православне цркве. Епископ Серафим је крајем новембра 1941. године посетио поглавара Албанске цркве Митрополита Христифора (Киси) узалудно молећи за помоћ српском народу. У јуну 1942. године епископ Серафим је позван на седницу Синода Албанске цркве, где је поново молио за помоћ, нарочито за интерниране Србе. Том приликом је у Тирани боравио од 1. до 30. јуна. Оба пута посећивао је разне министре и молио да се пусте интернирани Срби, али без успеха.

Свети Архијерејски Синод Српске православне Цркве умолио је епископа рашко-призренског Серафима Јовановића да поднесе извештај о својим одласцима у Тирану и разговорима с представницима тамошњих црквених власти, као и о приликама у његовој епархији, али од блаженопочившег епископа није примљен никакав одговор.

Свети Архијерејски Синод је у три маха упутио блаженопочившем епископу веће суме новца ради подмирења потреба рашко-призренске Епархије.[1]

Неколико дана после капитулације Италије, 12. септембра 1943. године, Арбанаси су држали блаженопочившег епископа Серафима месец дана у кућном притвору. На интервенцију призренских Срба Немци су блаженопочившег епископа ослободили и он је после тога отишао у Тирану, где се и упокојио 13. јануара 1945. године.

Одлуком Светог Архијерејског Синода од 16. августа 1945. године за администратора Епархије рашко-призренске постављен је епископ мукачевско-прјашевски Владимир Рајић, који је 20. маја 1947. године постављен за епископа рашко-призренског (Вуковић 1996: 91)

Регентски савет Албаније 4. априла 1944. године донео је декрет о проширењу важности Устава Албанске православне цркве и на *новоослобођене крајеве.* Овим је рашко-призренска Епархија и де јуре постала саставни део Албанске православне цркве (Слијепчевић 1974: 289).

Сабрат Манастира Девича, у Дреници, општина Србица, јеромонах Дамаскин Бошковић први је клирик Епархије рашко-призренске убијен током Другог светског рата. Он је убијен у месецу октобру 1941. године. Јеромонах Дамаскин је покушао да заштити манастирску имовину од локалних Шиптара. Они су га везали и вукли преко камењара и трња, ударајући да кундацима, и када је већ био на издисају дотукли га хицима из пушака (Штрбац-Смиљанић 1960: 43). *Мртвог су га претресли и опљачкали око 2.000 динара,*[2] колико су му пронашли у џеповима. У Извештају Синоду Албанске православне цркве, епископ Серафим пише:

> „Тај манастир су мештани муслимани после доласка Италијанске војске опљачкали и сва одељења демолирали а материјал дрвени однели а на крају новембра месеца 1941. године храм и зграде запалили, а то је као најглавније кивот са моштима потпуно уништили.“[3]

Такође, 1941. године страдао је и игуман Манастира Бинач, у околини Витине, Хаџи Јанићије Миновић. Он је приликом доласка Бугара у те

1 АЕРП, Свети Архијерејски Синод, Епископу Рашко-призренском, Бр. 2873 / зап. 427 из 1942. Године.

2 АЕРП, Епископ рашко-призренски, Инспектору Косова, 24.04.1942. г.

3 АЕРП, Епископ рашко-призренски, Светом Синоду Албанске православне цркве, *Извештај о религиозно-моралном стању верних,* 14.3.1942. г.

крајеве, заједно са тутором Манастира, Максимом Ристићем, ишао у Скопље да се представи новом митрополиту Бугарину. Према *Извештају в.д. старешине Манастира Бинач,* нови митрополит је задражао хаџи Јанићија у служби, али *услед извесних услова* игуман је одустао и отишао за своје родно место Краљево, успевши да од Италијана добије дозволу за пут. Поменути тутор Манастира Бинач пратио га је до Гњилана. *Од тада ништа се није чуло о њему.*[4] У манастиру Бинач, како стоји у Извештају Црквеном суду, у зиму 1943/1944. године *убијен је калуђер Антоније родом из с. Доброг-дола код Скопља, кога су Бугари замонашили*[5].

Током ратне 1942. године страдала су следећа свештена лица:

Свештеник Слободан Поповић, парох први ђаковачки, *убијен је 8. фебруара 1942. од илегалне партизанске организације, изјашњавао се у корист четничке организације, евентуално сарађивао са њом, те је као такав убијен.*[6]

Монахиња Пелагија, сестра манастира Сопоћани, убијена је 29. 10. 1942. од стране муслимана. Према изјави монахиње Катарине Јовановић, сестре манастира Сопоћани, убице монахиње Пелагије су били:

> „... муслимани Бико и Дека Дрешевићи, Деста и Ћамил Дукаћинац, сви из села Глоговића, општине Делимеђске, срез Штавнички, Тутин. Убиство су извршили 29. X 1941. године у 4 часа по подне. Пљачкаши манастира Сопоћана су: Амир Пајовац, Јуса, Асан, Авда Доловци, Ађа, Ирма, Амо Доловци, сви из села Шкреља, општине Делимеђске, срез Штавнички, Тутин. И још: Имро, Суљо, Смајо Мурићи, Афис, Јусуф Шиљан Граовци – Ајковићи. Меја Мељановић, Анда, Азбо Рашовићи, Мурат Лековић, сви из села Глоговика, општине Делимеђске. Бајра, Убро Брњачани, Ајро Алмазовић, из Маровине, општине Сопоћанске. Мамин Црњашанин, Себечева, општине Сопоћанске, срез Дежевски, Нови Пазар. Пљачка манастира је учињена 29. XИ 1941. године, у 10 часова ноћу. Изјавили су да су послати од префекта Новопазарског Даце Ахмеда да прегледају просторије манастирске. Нас (у манастиру) су били оптужили да се код нас скривају „бандити". Познавајући их као жандарме начелникове, отворили смо им (манастирску капију). Када су ушли, унутра нису тражили „бандите", већ су предузели пљачку и све су однели." (Јевтић, 2007: 239)

Свештеник Тодор Секулић, парох љубижански, општина Призрен, *подлегао ранама октобра месеца 1942. године, које је задобио од експлозије бомбе у манастиру Високи Дечани, коју су бацили албански фашисти.*[7]

Свештеник Тихомир Поповић, парох никољачки, срез Дежевски, *убијен од Немаца у Косовској Митровици 30. новембра 1942. године у кругу касарне.*[8]

---

4 АЕРП, ВД старешина Манастира Бинач, Црквеном суду-Призрен, 28.02.1946. г.

5 Исто.

6 АЕПР, Православни архијерејски намесник пећки, Црквеном Суду-Призрен, 2.10.1945. г.

7 АЕРП, Администратор Епархије рашко-призренске, Светом Архијерејском Синоду СПЦ, 22.9.1946. г.

8 исто.

Свештеник Чедомир Бачанин, парох врачевски и свештеник Тихомир Поповић парох никољачки, према Извештају Архијерејског намесника Новопазарског, *од стране Немаца одведени су на недељу дана пред Светог Арханђела Михаила (21.11.) за Нови Пазар, а из Новог Пазара за Косовску Митровицу, месеца новембра 1942. године.*[9] Према сведочењу очевица, протојереја Анђелка З. Шопића, архијерејском намесника косовско-митровачког: *28. новембра 1942. године тачно у пола ноћи доведени су у косовско-митровачки затвор. Прве ноћи били су у ћелији са мном, а сутра дан стрпали су их међу највећим зликовцима Арнаутима. Држи се да су њих двојица стрељани у кругу војне касарне 1. децембра 1942. године.*[10]

Најизразитији пример сарадње са четничким покретом били су свештеници из Урошевца, Милош Вујошевић и Драгољуб Кујунџић. Као активисти четничке организације били су постављени на одговорне функције. Драгољуб Кујунџић је постављен за среског начелника, а Милош Вујошевић за помоћника команданта среза. Припадници НОП-а организовали су атентат на Кујунџића и убили га у његовој кући, док је Вујошевић напустио Урошевац и одселио се у Србију (Видачић 1967: 186–187). У извештају пароха урошевачког стоји: „Свештеник Драгољуб Кујунџић, парох урошевачки, убијен у својој кући од непознатог лица, месеца децембра 1942. године."[11]

Највише православних свештеника је убијено током 1943. и 1944. године, у периоду када је појачан прогон православног становништва. То се нарочито догађало после оснивања *Друге Призренске лиге,* када је она заједно са *Бали Комбштром* и осталим шиптарским профашистичким организацијама јавно прокламовала стварање *Велике Албаније.*

Током 1943. године страдала су следећа свештена лица:

Јеромонах Никодим Радосављевић, старешина манастира Гориоча, срез источки, убијен од Шиптара 25. 02. 1943. године. *Арнаути су хтели да истерају сав живаљ српски из источког среза, те су прво мислили да прво убију оца Никодима као главну личност.*[12] У Извештају игумана Манастира Високи Дечани стоји: *Погинуо је 25. 02. 1943. у манастиру Гориочу код Истока манастирском метоху где је вршио дужност управника. Стар је био 50 година. Убили га Шиптари из личне мржње. Убици нисмо могли сазнати име.*[13]

9 АЕРП, Православни архијерејски намесник новопазарски, Црквеном Суду-Призрен, 13.12.1945. г.

10 АЕРП, Православни архијерејски намесник косовско-митровачки, Црквеном Суду-Призрен, 26.1.1946. г.

11 АЕРП, Парох урошевачки, Архијерејском намеснику у Приштини, 18.10.1945. г.

12 АЕПР, Православни архијерејски намесник пећки, Црквеном Суду-Призрен, 02.10.1945. г.

13 АЕРП, Управа царске лавре Високих Дечана, Црквеном суду, 06.10.1945. г.

Свештеници Урош Поповић парох добрињски, и Лука Поповић, *парох суводолски, убијени су заједно са црквењаком, у цркви у Тушину за време богослужења, 21. 02. 1943.*[14]

Свештеник Станко В. Поповић, *бивши писар црквеног суда у Призрену убијен од Буџара на шестом километру на путу Качаник – Штрпце, дана 17. 04. 1943.*[15]

Свештеник Реља Пурић, *бивши парох аљиновачки, срез Новопазарски, погинуо је 13. 06. 1944. године.*[16]

Протојерej Андрија Поповић, пензионер из Истока, срез источки, убијен је од Арнаута 21. 10. 1943. године.[17]

Свештеник Момчило Нешић, бивши парох друге косовско-митровачке *парохије одведен је од стране Немаца из Косовске Митровице 01. 10. 1943. за Београд и према новинама, стрељан је од Немаца, на Бањици, 23. 10. 1943. године.*[18]

Током 1944. године као присталице четничког покрета, у виду усменог изјашњавања и пропаганде, стрељани су свештеници: Тихомир Балшић парох други пећки[19], Михаило Милошевић, парох дечански,[20] Митар Вујисић парох витински[21], и Радуле Божовић парох придворички, из Ибарског Колашина. Поводом смрти свештеника Божовића, архијерејски намесник косовско-митровачки је тражио објашњење Команде града Косовска Митровица[22], и добио следећи одговор:

> „Команда вас извештава да је поменути Божовић стрељан као народни непријатељ зато што је за време од три године активно сарађивао са ондашњим среским начелником Љутвићем и тако служио непријатељу и активно помагао Немцима. Исти је стрељан а његово име оглашено је у листи стрељаних под број 34, којега датума не сећамо се јер ова команда нема тачан преглед о овим случајевима… Такви су за нас умри онога дана када су ступили у непријатељске редове, и под тим датумом требало би га брисати из црквених књига а не онда када је над њим извршена праведна осуда.“[23]

14 АЕРП, Архијерејски намесник новопазарски, Црквеном суду-Призрен, 13.12.1945. г.
15 АЕРП, Парох сиринићки, Архијерејском намеснику Приштина, 20.10.1945. г.
16 АЕРП, Архијерејски намесник новопазарски, Црквеном суду, 13.12.1945. г.
17 АЕПР, Православни архијерејски намесник пећки, Црквеном Суду-Призрен, 02.10.1945. г.
18 АЕРП, Архијерејки намесник косовско-митровачки, Црквеном суду-Призрен, 26.01.1946. г.
19 *Погинуо од партизана 1944. у Санџаку*. АЕРП, Администратор епархије Рашко-призренске, Светом Синоду СПЦ, 22.10.1946. г.
20 *За време окупације сарађивао са четницима, добијао и писма од вођа њихових, која су писма ухваћена*. АЕПР, Православни архијерејски намесник пећки, Црквеном Суду-Призрен, 2.10.1945. г.
21 Stanković 1975: 145.
22 АЕРП, Архијерејски намесник косовско-митровачки, Командиту места Косовске Митровице 12.04.1945.
23 АЕРП, Команда места Косовоска Митровица, војни одсек, Православном архијерејском намеснику, Косовска Митровица, 13.04.1945. г.

Свештеник Коста З. Поповић, *бивши парох ранилушки убијен је од стране албанских фашистичких војника 10. 09. 1944. г. када су Бугари напустили село Ранилуг, а заузели га Албанци. Свештеник Митар Вујисић, парох витински, напустио је парохију када су Бугари окупирали источни део (Косова) Поморавља, односно намесништва гњиланског. Је ли жив, или где се налази непознато ми је.*[24]

Монах Герман, сабрат манастира Високи Дечани, интерниран у Албанију и сматра се да је тамо убијен 1944. године.[25]

Свештеник Владета Поповић, парох источки. *Убијен од четника 1944. године у београдско-карловачкој епархији где се склонио по повратку из интернације.*[26]

Јеромонах Александар Перовић, парох подујевски, убијен је *од Арнаута албанске полиције погинуо је у месецу октобру 1944. Јеромонах Александар Перовић који је привремено опслуживао другу подујевску парохију на место избеглог пароха Новице Јанковића. Убиство је по причању грађана, извршио из користољубља или мржње, пошто је почивши Александар био српски свештенослужитељ. Где је сахрањен не зна се, нити је над њим извршено опело. Постоје извесне смернице и сведоци помоћу којих би се пронашле убице. Црквена Општина у Подујеву сматрала је за дужност да је прикупила податке и сведоке о овом убиству. Месеца фебруара 1945. покушао је код команде места у Подујеву да поднесе писмену тужбу. Но команда је ову тужбу одбила из непознатих разлога.*[27]

Свештеник Драгутин Думић, парох први сјенички, нестао у јесен 1944. и по усменом сведочењу настрадао у Босни повлачећи се са Немцима.[28]

Игуман Манастира Пећка патријаршија Јован Зечевић је *убијен у току лета 1944. г. од стране албанских националиста,*[29] *у околини Фири-а у Албанији.*[30]

Монах Стефан Живковић, сабрат манастира Високи Дечани, страдао је 8. јануара 1945. године у селу Зочиште, *Убио га Албанац-војник, који је на саслушању изјавио да га је нехотично убио, на путу Зочиште-Велика Хоча.* [31]

После ослобођења, *због сарадње са окупатором* од партизана је стрељан јеромонах Симеон Гојковић, в. д. пароха бабино-мошког, Срез Приштински. У послератним материјалима ОЗН-е за њега се наводи да је био сарадник Гестапоа, а Радован Жикић, из Милошева, у изјави од 23. марта 1953. г. навео да је Гојковић открио партијску организацију у Милошеву, чије је

24 АЕРП, Архијерејски наменик гњилански, Црквеном суду, Призрен, 31.12.1945. г.
25 АЕРП, Епископ рашко-призренски, Светом Синоду Албанске православне цркве, *Извештај о религиозно-моралном стању верних,* 14.3.1942. г.
26 исто
27 АЕРП. Парох подујевски, Архијерејском намеснику Приштина, 24.10.1945. г.
28 АЕРП, Администратор Епархије рашко-призренске, Светом Синоду СПЦ, 22.10.1946. г.
29 АЕРП, Архива суда, Црквеном суду-Призрен, 03.04.1946. г.
30 АЕРП, Администратор Епархије рашко-призренске, Светом Синоду СПЦ, 22.10.1946. г.
31 АЕПР, Православни архијерејски намесник пећки, Црквеном Суду-Призрен, 02.10.1945. г.

чланове Гестапо похапсио и више њих стрељао. Према документацији обавештајног одсека Српске државне странке, комунисте у Милошеву потказао је неки гранични официр са службом у Прилужју. Он је обавестио среског начелника Мустафу Прешеву, који је заједно са гестаповцима похапсио припаднике НОП-а (Божовић–Вавић: 1991, 451).

Албанска православна црква ниједним гестом се није огласила против убијања свештеника и свештемонаха на Косову и Метохији, рушења и скрнављења цркава и манастира, и уопште прогона коме је била изложена Српска православна црква у целини. Доброчинство које је Српска црква учинила између два светска рата према Албанској цркви, било је заборављено. Наиме, албанска јерархија у 20. веку је настала захваљујући Српској православној цркви, односно учешћу епископа скадарског Виктора Михаиловића у хиротонији тројице албанских епископа (Вуковић 1996: 81). Овим чином Албанска црква се одвојила од Цариградске патријаршије, и започела процес добијања аутокефалности.

НЕОБЈАВЉЕНИ ИЗВОРИ

Архива Епархије рашко-призренске (АЕРП)

ЛИТЕРАТУРА

Алексић 2016: Алексић Јован, *Страдање српског становништва у Косовскомитровачком срезу током 1941. године, Баштина св.40. Лепосавић – Приштина, 2016, 97–115.*

Божовић–Вавић 1991: Божовић Бранислав, Васић Милорад, *Сурова времена на Косову и Метохији*, Београд, Институт за савремену историју.

Видачић 1967: Видачић Никола, *На обалама Неродимке*, Нови Сад, Удружење бораца народноослободилачког рата СР Србије

Вуковић 1996: Вуковић Сава, епископ шумадијски, *Српски јерарси од деветог до двадесетог века*, Београд, Евро, Подгорица Унирекс.

Јевтић 2007: *Од Косова до Јадовна* (путни записи јеромонаха Атанасија Јевтића), осмо, допуњено издање, Врњци – Требиње.

Слијепчевић 1974: Слијепчевић Ђоко, *Српско-арбанашки односи кроз векове, с освртом на новије време,* Минхен.

Станковић 1975: Станковић Богомир, *Косовско Поморавље у револуцији 1941–1945*¸ Гњилане, Општински одбор СУБНОР-а, Ниш Просвета.

Штрбац–Смиљанић 1960: Штрбац Душан – Смиљанић Д. Милан, *Споменица православних свештеника – жртава фашистичког терора и палих у народноослободилачкој борби*, Београд, Савез удружења православног свештенства ФНРЈ.

Boban D. STOJKOVIĆ

A CONTRIBUTION TO THE PRIESTHOOD CALVARY OF THE RAŠKA-PRIZREN DIOCESE

Summary

In this paper, based on the archive material of the Raška-Prizren Diocese, testimonies on the suffering of priesthood in Kosovo and Metohija during WWII from 1941 to 1945 are presented. During WWII one third of the priesthood of Raška-Prizren Diocese was killed. The Raška-Prizren bishop Serafim Jovanović tried in vain to get the protection from the synod of the Albanian Orthodox Church. Besides persecution and killings of the priesthood by the Albanians, there also were killings by the members of National Liberation Movements due to the belonging or spread of propaganda of the chetnik's movement.

Key words: Raška-Prizren Diocese, Kosovo and Metohija, priesthood, WWII.

Рад је предат 1. априла 2019. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине*, одобрен за штампу.

УДК 070ЦАРИГРАДСКИ ГЛАСНИК"1895/1909"
930.85(=163.41)(497.115)"189/190"
323.1(=163.41)(497.115"189/190"
doi:10.5937/bastina1949321M

Прегледни рад

*Урош Д. МИКЕТИЋ**
Филозофски факултет Универзитета у Приштини – Косовска Митровица

ЦАРИГРАДСКИ ГЛАСНИК (1895–1909): ПРИЛОГ ПРОУЧАВАЊУ ПРИВРЕДНИХ, ЦРКВЕНИХ И ШКОЛСКИХ ПРИЛИКА СРБА У КОСОВСКОЈ МИТРОВИЦИ И ОКОЛИНИ**

Апстракт: Цариградски гласник, лист на српском језику објављиван у Цариграду између 1895. и 1909, расправљао је о низу тема из живота српске заједнице у Митровици и околини. У условима цензуре штампе посвећено је премало места тешком положају овдашњег српског народа изложеног геноцидном понашању албанско-османског фактора. Реч је о опипљивим темама које је лист тек спорадично наговештавао или у највише случајева игнорисао. Лист се показао, пак, далеко кориснијим прилогом за проучавање привредних, црквених и школских прилика овдашњих Срба. Консултовањем додатних извора и литературе покушали смо с целовитију и објективну слику о животу српске заједнице у овом крају крајем XIX и почетком XX века у условима њихове опште обесправљености.

Кључне речи: Цариградски гласник, критичка анализа, 1895–1909, Косовски вилајет, митровачки крај, привредне, црквене и школске прилике Срба.

Цариградски гласник спада у један од веома ретких листова у Османском царству чији је фокус интересовања тамошњи српски народ крајем XIX и почетком XX века. Лист је излазио једном недељно, а напоменућемо да поједини бројеви нису сачувани или су нечитки. Бележимо и периоде потпуне обуставе излажења као 1907. после смрти уредника Косте Групчевића. На месту првог уредника, уједно власника, налазио се до 1897. угледни Пећанац Никодим Савић, кога је наследио осведочени српски национални радник из Охрида Коста Групчевић. Њих двојица имали су најбитнију улогу у раду

* истраживач-приправник, urosmiketic@gmail.com

** Рад је написан у оквиру пројекта *Косово и Метохија између националног идентитета и евроинтеграција* (ев. бр. 47023), који је одобрило и финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

листа поред имена других уредника. (Стојан Капетановић, Темко Поповић, Д. Стефановић, Сава Аврамовић, Светолик Јакшић, Иван Иванић)[1]

Покретање српског листа 1895. резултат је заједничког ангажмана Србије и ондашње, премда малобројне и још увек у зачецима, српске елите у царевини. Постављени циљ био је да се потлачени Срби боље информишу о приликама сопственог народа, а тим начином и међусобно интегришу као чланови исте етничке заједнице. Политичке прилике налагале су Србији овакав вид отпора нараслој бугарској и грчкој пропаганди коднационално неопредељених хришћана у османској држави, са друге стране, покретање листа није руковођено жељом Београда да се угрози османски суверенитет, јер би то у тадашњим политичким околностима могло имати далекосежније негативне последице по османске Србе. Оно је било, дакле, део широко замишљене мисије српске дипломатије током последње две деценије XIX века и деловања османских Срба, те као такво само један у низу остварених резултата на прелазу векова попут отварања више конзулата, десетина школа, доласка Срба на владичанска места у Призрену и Скопљу и слично. (Volarić 2014a: 560–586; Volarić 2014b: 98–99)[2]

Цариградски гласник био је до сада предмет разних истраживања,[3] а и о Митровици у овом периоду постоји одређена литература,[4] премда недостаје истраживање засновано на *Цариградском гласнику*, испоставиће се важног извора за боље разумевање ове средине. Наиме, аутори дописа који се тичу Митровице и околине углавном су и долазили из тог краја, па самим тим били непосредни сведоци дешавања што битно увећава веродостојност извора.

---

1 Коришћена је дигитализована верзија листа доступна на сајту Народне библиотеке Србије. http://www.digitalna.nb.rs/sf/NBS/casopisi_pretrazivi_po_datumu/P_2659. [10. децембар 2018].

2 Коста Групчевић је као мотив за покретање листа наводио потребу да се тим медијским путем утиче на бољи положај Срба (Митропан 1936: 3). Слично је мислио и његов биограф и уједно добар познавалац српске штампе у Османском царству Петар Митропан. Он је сматрао покретање листа последицом акције српског посланства у Цариграду из 1892. да би се и тим путем радило на остваривању српских интереса. Да је српска дипломатија будно пратила рад листа видело се и након Групчевићеве смрти, када је њено цариградско посланство натерало власниковог сина Димитрија да имовину преда Темку Поповићу, иако су османске власти покушавале наговорити наследника да задржи наследство (Митропан 1933: 18–34). У савременој историографији (Чолић 2016: 244–255) постоји став да утицај српске владе и дипломатије приликом покретања листа није од пресудног значаја.

3 Научној јавности познат је врло богат опус Љиљане Чолић на тему *Цариградског гласника*. Недавно је публикована најновија студија илустративног наслова *Цариградски гласник: светилник српства у вековној тами.* (Чолић 2018; остала истраживања: Чолић 2013: 244–255; Чолић 2017: 65–91) Подручје Новог Пазара са околином обрађено је, такође, на основу извештавања листа (Виријевић 2011: 111–123), а засебно је писаноо богатој културној баштини похрањеној у листу. (Бован 1991: 75–95; Бован 2012)

4 Нека истраживања о Митровици у овом периоду са додатном литературом: Вукадиновић 2002: 265–272; Бишевац-Дамјановић 2014: 241–264; Бишевац 2017: 175–193.

Одређене опипљиве политичке теме нису представљене на страницама листа. Мишљења смо да је, пре свега, новинска цензура карактеристична за османски период имала превише утицаја на његово извештавање. Тешко би се другачије могло тумачити површно писање о готово свакодневном албанском и османском терору према Србима о чему сведоче бројни објављени извори и литература у српској историографији.[5]

Цариградски гласник једва да је и разматрао такво стање. Наиме, иако је режим аутократског султана Абдул Хамида II створио претпоставке забројчани раст медија и отварање ка западним трендовима, слобода штампе у пракси никада није постигнута. О постојању цензуре илустративно сведочи писмо Косте Групчевића Стојану Новаковићу у ком се аутор жали да је онемогућен својевољно објављивати текстове. (Мантран 2002: 670–671; Volarić 2014b: 30) Групчевићев претходник, Никодим Савић, скривао се, пак, у појединим текстовима под псеудонимом, као и бројни други аутори дописа. (Бракочевић 2010: 333–339)

Управо из разлога цензуре *Цариградски гласник* није разматрао појединa политичка питања у митровачком крају, пре свега познату Колашинску аферу (1901–1902) о којој не налазимо податке у листу, али идругеобликетероранад Србима о чему се махом писалоу назнакама.

Етнички већином српска средина, географски изолована услед неприступачног терена и са елементима локалне кнежевске самоуправе, Ибарски Колашин био је предео где су Срби уживали најбољи положај међу сународницима у Косовском вилајету. (Зарковић 2008б: 153–189; опширније: Лутовац 1954) Таква привилегованост из основа се променила почетком XX века, када се Београд укључио у акцију слања оружја Србима за супростављање албанским зулумима у вилајету и, даље, бугарским комитама у Македонији. Османске власти пресреле су неколико Срба у транспорту оружја, те су уследиле крваве репресалије фанатичних Албанаца (Иса Бољетинац) и суседних муслимана новопазарске казе. Афера обухвата период од атентата на овдашњег српског кнеза проту Вукајла Божовића 1900. који је преживео и пребегао у Куршумлију где је надзирао слање оружја до 1902. Србија, водећи до тада проосманску политику, напустила је овакав образац, приближила се Русији, што је у крајњој линији резултирало отварањем руског конзулата у Митровици и реформској, мада недоследној и непотпуној, акцији Османског царства и великих сила (1902–1903) на подручју европског дела царевине. (Зарковић 2008а: 17–18; 177–183)

5 У српској историографији постоји више објављених извора и релевантна литература о незавидном положају Срба Косовског вилајета. Такво стање се на тим местима детаљно приказује. Објављени извори: Перуничић 1985; Peruničić 1988; Перуничић 1989; литература: Микић 1988; Јагодић 2009; Терзић 2012 и др.

О српским страдањима у листу отвореније се писало о почетку и крају Младотурске револуције 1908, када је лист за виновнике ранијих страдања Срба назначио албанске фанатике и режим свргнутог султана Абдул Хамида II, раније величаног у листу. (*Цариградски гласник*, 30. 1. 1909; *Цариградски гласник*, 14. 8. 1909)[6] Лист се, иначе, позитивно изјаснио према доласку младотурског режима. (*Цариградски гласник*, 5. 9. 1908) Нарочито је поздрављен покушај нових власти да се угуше албанске побуне и централизује држава, чиме би и српски положај, наивно се претпостављало, био побољшан. (*Цариградски гласник*, 14. 8. 1909) Да су очекивања сарадника листа неоснована уочило се веома брзо. Тако у једном од последњих бројева пре гашења из „техничких разлога" октобра 1909. *Цариградски гласник* објављује чланак позива Младотурке да положај османских Срба буде истоветан другим нетурским народима попут Бугара и Грка. (*Цариградски гласник*, 4. 9. 1909)[7]

Већих медијских слобода није било ни након Младотурске револуције. Примера ради, у читуљи Митровчанину Јакову М. Даниловићу 1908. као узрок смрти наводи се „проклета болест оловац" од које болесник није поживео „ни два минута". Реч је, наиме, о пракси листа да се физичка егзекуција Срба представи као последица неке непознате болести, како се не би открио прави узрок смрти, премда би се тако шифрован наговестио читаоцима. (*Цариградски гласник*, 1. 8. 1908) У гледањима савременика Митровица је у том периоду сматрана местом бујања албанске анархије, иако је дуго, забележиће српски дипломата и путописац Иван Иванић, уживала углед мирног краја. Српски дипломата о томе је забележио:

> „Арнаутска анархија, хајдучија и бес пирују сад и у Митровици своје оргије, као што нам то казују познати крвави догађаји у њој о месојеђама 1899, поколь колашинских Срба 1900. год, потоња убиства митровачких Срба и владавина терора, ножа, куршума, отмица и уцена, које засноваше Арнаути: Исија Бољетинац, Исија Ферхатапић, Мустафа-ага и остале крвопије, које, плаћене туђим (не турским) новцем, господаре Митровицом, „не примају" руског консула, кваре железничку пругу итд. Данас је, казују Митровчани, њихова варош црња и гора и од Приштине, па чак и од Вучитрна и Ђаковице." (Батаковић 1988: 218–219)

Аутор је за главног подстрекача ове анархије сматрао германску политику. Претпостављамо да је Аустро-Угарска у одредбама Берлинског конгреса 1878. видела простор за даље напредовање. О томе је на овом месту записано:

---

6 Број стране наводимо само у случајевима када је лист извршио нумерацију.

7 О држању Албанаца и Срба према Младотурској револуцији, нарочито супростављеним међусобним очекивањима, опширније: Храбак 1974: 107–151. Османски Срби покушавали су пре и након Младотурске револуције да изборе признање своје народности. Реч је о тзв. нуфуском питању. Акцији се придружила и српска дипломатија, премда су сва настојања да до признања српске нације у царевини дође између 1894–1910. била неуспешна, а питање је остало нерешено до коначног ослобођења ових крајева. (Јагодић 2008: 343–354)

> „Ваљда тако мора бити, јер се онима који чезну за обалама Јегејског мора и солунским белим зидинама – не чека. А Митровица је прва етапа „Drang nach Osten" и војног похода „au dela de Mitrovitza" ... (Батаковић 1988: 218–219)[8]

Са тим у вези стоји и отварање њиховог конзулата у Митровици. Лист је, наиме, површно писао о страним конзуларним представништвима у Митровици (аустро-угарском и руском). Њихова активност није истоветно пропраћена, јер је веће интересовање, можда и услед српске сентименталности, посвећено руском конзулату. Долазак руског конзулата у Митровицу био је предмет сарадње Русије и Србије пар година уназад. Наиме, реч је о заједничкој акцији конкретизованој након разговора Зиновјева и Грујића, руског и српског посланика у Цариграду 1901, закључцима о неопходности доласка руског конзулата у источни део Косовског вилајета, премда је слично назначено и у разговорима између Зиновјева и Новаковића 1899. Низ повољних услова (стратешки, географски, демографски) учинили су Митровицу примамљивијом за руски конзулат у односу на друга места са српским живљем. (Зарковић 2019: 203–214) Долазак руског конзула био је, дакле, иницира потребом Србије да учини положај свог народа у делу Старе Србије подношљивијим. Ствар је одлагана услед руске неактивности, традиционалног османског оклевања, албанске претње и подозривости Беча. По доласку конзулата Срби овог краја добили су макар и формалну заштиту моћног руског савезника. (Секулић 2005: 139–153)

Ни уредништво цариградског листа није скривало симпатије по доласку Руса у Митровицу, а први руски конзул Григорије Шчербина, дошавши пре секретара који је путовао из Цариграда, дочекан је са свим почастима од стране локалних власти. (*Цариградски гласник*, 17. 1. 1903) Конзул је од задобијених рана приликом албанске побуне и поред лекарске помоћи из Београда и Цариграда преминуо 1903. у Митровици. Помен је држан на више места: у самом граду, Београду, Цариграду, по Русији. Српско митровачко грађанство је ожалило конзула, испратило погребну поворку до железничке станице, а тело је пренето у Солун и бродом „Донац" у Русију. Убиство „српског пријатеља" лист је оценио као праву трагедију за српски народ. (*Цариградски гласник*, 4. 4. 1903) Покојни конзул није заборављен од вилајетских Срба и већ 1904. одржан је у Митровици парастос уз чинодејствовање владике Нићифора, присуство руског и аустро-угарског конзула, те представника цивилне и војне власти у граду. После литургије и парастоса поворка је отишла на место где је рањен. (*Цариградски гласник*, 2. 4. 1904)

Савременој историографији познат је рад руских конзула у Османском царству у циљу побољшања права овдашњих Срба. (Недељковић 2001: 165–171) Лист је објављивао и поједине вести о активностима руских конзула

8 Путописац Спиридон Гопчевић у делу *Стара Србија и Македонија* (Гопчевић 1890: 223) истицао је управо географски положај Митровице као фактор који је пресудно утицао на њен убрзани развој.

у Митровици од којих се неке односе на везе конзулата са српском заједницом. Руски дипломатски персонал суделовао је у животу локалних Срба. Примери о томе постоје у листу. Још јануара 1904. конзул је био присутан на црквено-школској слави (Св. Сава) у Митровици, а о једном празнику и у манастиру Дубоки Поток, водивши разговоре са овдашњим Србима. (*Цариградски гласник*, 24. 6. 1904) Руски конзули били су често присутни и на сахранама угледнијих Срба. О томе илустративно сведочи и захвалност руском конзулу у једној читуљи објављеној у листу, где се породица покојног митровачког проте Јована Симића захваљује „царско руском конзулу г. А. Орлову, који је изволео присуствовати пратњи нашега старог оца". (*Цариградски гласник*, 3. 6. 1905) И друга већа окупљања Срба подразумевала су присуство руског конзула као пред долазак скопског владике Вићентија 1906. кога је овај у маси православних верника дочекао на железничкој станици. (*Цариградски гласник*, 24. 3. 1906)

Лист је пратио и активности руског конзулата изван града попут посете гњиланским властима и тамошњим Србима 1904. (*Цариградски гласник*, 25. 6. 1904), а сарадњу са српским конзулатом у Приштини пропратио је кратким чланком о посети српског конзула (Спалајковић) руском (Орлов) септембра исте године на задовољство локалних Срба. (*Цариградски гласник*, 22. 10. 1904) Све ово сведочи о међусобној упућености српске заједнице на руски конзулат и обрнуто. За разлику од овдашњег руског, аустро-угарски конзулат из одређеног разлога није озбиљније тумачен у листу, па тек имамо једну површну вест пренесену из цариградског *Moniteur Oriental* о буџетским расходима конзулата. (*Цариградски гласник*, 19. 12. 1903)

Митровица је у овом периоду доживљавали убрзани демографски и привредни развој. У позном османском периоду крајем XIX века закључно са 1912. ова варош је била саставни део Приштинског санџака (мутесарифлук), припадајући Косовском вилајету као једна од пет каза санџака (Приштинска, Прешевска, Гњиланска, Вучитрнска и Митровачка) на челу са кајмакамима (*Цариградски гласник*, 20. 8. 1898). Географски положај митровачке казе показао се погодним за даљи развитак насеља (Гопчевић 1890: 223). У листу се, такође, наводи да се варош налази „на врло дивном положају" обронака Копаоника, Рогозне и Чичавице са изобиљем вода Ибра и Љуште. (*Цариградски гласник*, 1. 1. 1898)[9] Била је ово релативно„нова" варош широких улица, модерних кућа и зграда. У месту са око 1.500 кућа и 9.000 становника смештене су три џамије и једна црква, неколико османских основних школа и једна српска, једна полугимназија (тур. руждија), а након

9 Атанасије Урошевић узимао је, такође, за основ митровачког наглог развоја географски положај и, пре свега, изградњу железнице. Међутим, он не прихвата термин „Косовска Митровица" већ само „Митровица", што оправдава тврдњом да се град не налази на географском Косову, већ пар километара изван. (Челиковић 2017: 461–462)

ратова 1875–1878. и муслиманско-мухаџирских миграција ка вилајету из ослобођених предела Србије, Црне Горе и Босне и Херцеговине и данашња Бошњачка махала. (*Цариградски гласник,* 1. 1. 1898)[10]

Развој варошице са 300–350 кућа од проласка железничке пруге 1874. до пред крај XIX века био је импресиван, тако да је Митровица стекла завидну репутацију као „Париз на Косову". По изградњи железнице приспело је доста становништва из бројних места вилајета, махом Турака, Албанаца и муслимана српског језика. Међутим, прави демографски раст следио је доласком мухаџира са ослобођених територија Србије и Црне Горе, односно исељеника из окупиране Босне и Херцеговине (муслимани српског језика). У првом случају махом је реч о Албанцима, чија су презимена касније често асоцирала на места где су раније живели (нпр. Топлица и сл.). Варош су насељавали и вилајетски Срби из околних села, Роми и приштински Јевреји, тако да је број становника непрекидно растао. По османској статистици 1910. овде је било укупно 9.354 становника. (Челиковић 2017: 473–477), а Јован Цвијић износи бројку од укупно 180 задружних српских домова или 1.100 кућа. (Лутовац 1950: 94) Пораст становништва убрзао је и настанак појединих нових делова града са модернијим кућама: тзв. Бошњачка или Сарај махала по Сарајеву одакле су пристизали досељеници, испресецана правим улицама насупрот остатку града и најчешће кривудавим источњачким сокацима, затим Мухаџерска или Крвеш махала по истоименом селу у Косаници и насеља на тзв. „Пећком путу" као последица појачаног развоја миграционих и привредних веза са тим метохијским градом. Зато не чуди што је Тодор Станковић сматрао митровачку варош најлепшом у вилајету, а слично мишљење делио је и Бранислав Нушић. Сва ова досељавања учинила су, жалиће се он, да Митровица нема јединствен тип у ношњи, језику и музици као миграционо средиште. (Челиковић 2017: 478–483)

У наставку разматрамо најзанимљивији део у извештавању листа о овдашњим Србима, а то су њихове привредне, црквене и школске прилике, свакако кључне за разумевање степена развитка ове заједнице у условима обесправљености у иновернoj османској држави.

ПРИВРЕДНЕ ПРИЛИКЕ

Железница се показала најбитнијом инвестицијом османске државе у развоју митровачког краја, а посебно града. Све до њене изградње 1874. Митровица је битисала као омања варош.[11] Њен долазак она дугује, пре свега,

10 О етничком саставу митровачког становништва пре изградње железнице опширније: Челиковић 2017: 471–473.

11 Митровица се почела „примећивати" након пропадања оближних средишта Звечана (XV век) и Трепче (XVII век), некада важних стратешких и рударских центара

повољном географском положају као раскрсница важних трговачких путева. По њеној изградњи место је добило препознатљиву живост, јер су понедељком, средом и петком пристизали возови из Скопља са путницима за Пећ, Нови Пазар, Приједоље, Бијело Поље, Пљевља, Скопље и Солун. (*Цариградски гласник*, 1. 1. 1898) Град је, с обзиром да је био последња станица на прузи, постао прави трговачки центар одакле се извозила стока, вуна, кожа, мед, воденично камење, дрво и друго, а увозила колонијална роба разних врста. (Лутовац 1950: 92) Нагли прилив становништва, често врло предузимљивог у трговини и занатству, поспешио је додатно развој. (Челиковић 2017: 473–477). Српски дипломата Иван Иванић истицао је и чињеницу да је Митровица представљала важно османско војно средиште према Аустро-Угарској и Србији са мноштвом војника и официра, што је позитивно утицало на свеукупне привредне прилике овог граничног краја. (Батаковић 1988: 218)

У таквим позитивним економским околностима и српски привредни слој тежио је развоју и, пре свега, сопственој реорганизацији као одговор на појачану економску трку у граду и вилајету уопште. Промене су рано препознали српски еснафи. Њихова удружења су све до1898. стајала јако лоше. Подаци из листа говоре да је тада реализована идеја заједничког организовања механџијско-трговачко-занатлијског еснафа, чиме су остваривале бројне погодности групног пословања. Укупно 47 чланова еснафа дало је овом приликом добровољни прилог, утврдивши међусобна права и обавезе. За руководиоца (устабаша) Управног одбора изабран је угледни Митровчанин Михаило Николић, а за одборнике Трифо Петровић, Милутин Стерђевић и Јован Даниловић. Избор нових одборника одређен је за дан Св. Трифуна сваке следеће године када би се и претресао дотадашњи рад. Очигледно се радило о важнијој тематици за Србе, имајући у виду да је аутор дописа напоменуо да ће се увек „јављати" сличним вестима. (*Цариградски гласник*, 11. 3. 1898)

Ових година митровачки Срби предузели су и прве кораке у банкарству. Наиме, у османској држави биле су лимитиране могућности кредитирања привреде, а нарочито када је реч о нетурским народима. Сем тога, српско грађанство страдало је од зеленашења. Наиме, функцију кредитора вршиле су поједине сарафске радње које су у основи биле мењачнице. Тада би се као кредитори јављали рентијери, читлуксахибије, трговци, имућни људи, а камате би нарасле и до преко 60%. Да би се то спречило уследила је тајна акција Србије и српске финансијске елите у царевини са циљем почетака сопственог српског банкарства, а као резултат примећујемо и његове прве корене. Тако је основан низ тајних финансијских установа на акционарској основи са карактером црквених фондова. Почело се са Призреном 1901, Приштином 1905, фондовима у Пећи 1907. и Урошевцу 1909, да би у првој деценији овог столећа и у Митровици био

(Лутовац 1950: 98; Челиковић 2017: 461–468). Управо у периоду између њиховог пропадања (XVI век) Митровица је прерасла у омању варош. (Костић 1922: 58)

основан Фонд цркве Св. Саве, чија је архива уништена па недостаје прецизно истраживање о њој. (Васић 2007: 112; Микић 1988: 311 и даље; Бецић 2016: 129)

Већ са таквим видом пословања дошло је озбиљнијих разлика у имовном стању српских привредника. О чему је реч илуструју спискови приложника приликом традиционалних прослава дана Св. Саве у вароши. Наиме, школа би се редовно захваљивала дародавцима из разних крајева, а бројношћу је упадљиво приметан трговачки слој. Разлике у висини прилога наводе нас на претпоставку о њиховој неједнакој економској моћи, јер поред упадљиво високих прилога примећујемо и симболичне. (*Цариградски гласник*, 30. 5. 1896; *Цариградски гласник*, 11. 4. 1902).

Новински чланци откривају да су по околним селима пољопривреда и сточарство представљали најбитније привредне гране Срба. Из тих дописа сазнајемо да је по равници успевало разно жито, воће и поврће, док се у брдско-планинским крајевима стока сматрала главним извором прихода, а нарочито у несигурним временима. (*Цариградски гласник*, 20. 8. 1898; *Цариградски гласник*, 9. 12. 1899) Остале вести извештавају о приносу и квалитету рода, тржишним ценама и променљивим временским приликама. (*Цариградски гласник*, 25. 9. 1897, 3)

Саговорници листа били су, такође, свесни великог рударског потенцијала овог краја. Тако се „знало" за постојање каменог мајдана у копаоничком басену, где се и у ово доба израђивало одлично воденичко камење. Такође „знало се" и да је крај некада обиловао оловом, бакром, сребром и златом, али се услед ограничених стручних и технолошких могућности закључивало да „данас од тога ништа нема". (*Цариградски гласник*, 20. 8. 1898) Сем поменутог воденичког камења остатак „индустрије" сведен је на 15 воденица и ваљалица на Ибру, Ситници и Љушти и једну стругару. Добар део индустрије монополисао је Иса Бољетинац. (Лутовац 1950: 95) У сваком случају, индустрија се у овом крају налазила још у зачетку као и широм Османског царства.

ЦРКВЕНЕ ПРИЛИКЕ

Рашко-призренска епархија у Призрену имала је, чини се, пресудну улогу у животу и опстанку српског народа на Косову и Метохији крајем османске владавине, а тамошње владике били су његови духовни и световни господари. Утемељење епархије као црквеног институционалног центра спречило је коначну денационализацију Срба, али се испоставило да фанариотске владике на челу нису нимало благонаклоне по српски народ. Српска дипломатија је желела да промени овакво неприродно стање. Након дипломатске акције Стојана Новаковића и црногорске владе уз помоћ руског амбасадора у Цариграду Нелидова и залагањем вилајетских Срба који су послали више делегација, молби и петиција властима, на чело епархије ступио је 1896. први српски

владика Дионисије. (Војводић 1988: 65–66) Долазак првог Србина на њено чело примљен је са одушевљењем код овдашњих Срба који су одредили и посебну делегацију за Скопље са циљем да честита и пожели срећан пут владици пред цариградско посвећење. (*Цариградски гласник*, 25. 1. 1896, 14)

Јула исте године нови владика обилазио је Косовски вилајет, а крајем месеца стигао и у Митровицу. Поједини Срби желели су пре осталих да виде владику и упутили се у Вучитрн. Њихови дописи упућени листу говоре о њему са изразима одушевљења („стасит, красан и достојанствен, а у исто време смирен и скроман, благ и веома предусретљив"). Бројни Митровчани сачекали су владику и усвом месту, а он је приликом боравка одржао пар лепих и пригодних беседа, вршио службу у малој цркви и чинодејствовао при неком овдашњем парастосту. За смештај је том приликом била намењена српска основна школа. (*Цариградски гласник*, 20. 6. 1896, 97; *Цариградски гласник*, 19. 8. 1896, 131)

Нови долазак владике лист бележи 1898, али је број остао слабо читљив. (*Цариградски гласник*, 7. 5. 1898) И наредне године владика је посећивао Митровицу, али овога пута и Бањску, Соколицу и Ибарски Колашин. По доласку био је смештен у кућу угледног свештеника Јанићија Славковића. Посета је резултирала сазивањем скупштине за избор митровачке црквено-школске општине када су изабрани и њени нови чланови, променом на месту управника у манастиру Соколици постављањем на место игумана Филимона Мијатовића уместо младог јеромонаха Доситеја и гостовањем код соколичког војводе „Исе Адамовића из Балатина" (Иса Бољетинац), тог, по речима аутора, „српског пријатеља". (*Цариградски гласник*, 12. 7. 1899; *Цариградски гласник*, 29. 7. 1899)

На месту рашко-призренског владике после Дионисијеве смрти нашао се 1901. Српски владика Нићифор, а следеће године, готово традиционално, и он је посетио митровачки крај. Грађанство је желело да најбоље дочека владику, те су појединци кренулии сачекали га у селу Доњане на путу из Новог Пазара. Била је ово добра прилика да се Дионисије упозна са локалним потребама у разговору са виђенијим Србима и настави успостављену сарадњу са њима на добрим основама које је поставио његов претходник. (*Цариградски гласник*, 31. 10. 1902) Остале вести о везама владика са овим крајем више су формалне природе.

Можда је још значајније било што је Рашко-призренска епархија поседовала у овом крају и разгранату мрежу цркава и манастира преко којих је ширен њен утицај у народу и, пре свега, сачувано српско национално обележје услед исламизације и албанизације. Када је о црквама и манастирима реч лист помиње још изградњу цркве Св. Саве у данашњој јужној Митровици, сочаничку цркву и манастире Соколица и Дубоки Потоку близини града.

Митровачкој цркви дата је највећа пажња у листу услед чињенице да се управо кренуло са њеним подизањем ових година у склопу замашног плана српске заједнице да и Митровица добије одговарајући (репрезентативни)

црквени објекат због повећаног значаја. Најраније вести о подизању цркве су из 1895. Наиме, верници су били посрамљени што је и поред развитка вароши функцију цркве имала једна неприлична „кућица". Иницијативу је, писало се, преузео и локални кајмакам, па је, за почетак, подигнута ограда око места планираног за градњу. (*Цариградски гласник*, 21. 1. 1895, 5; *Цариградски гласник*, 14. 12. 1895, 4; *Цариградски гласник*, 21. 12. 1895, 3)

Битну улогу у реализацији овако озбиљног подухвата преузео је новоформирани Одбор за зидање цркве, који је преко листа апеловао на читаоце да помогну градњу. Камен темељац цркве постављен је 4. августа 1896. у присуству представника локалних османских власти, владике Дионисија и масе верника. Одбор је, посредством листа, поменуо овом приликом и даваоце из митровачког краја (села: Свињаре, Кориље, Житковац, Јагњеница, Рударе, Жеровница, Зупче) и осталих места. Укупно је том приликом прикупљено 9.897 гроша и 20 пара, 1.180 ока пшенице, два јунца, један ован, две козе, једно јаре и 12 мајсторских дневница. (*Цариградски гласник*, 5. 9. 1896, 132; *Цариградски гласник*, 12. 9. 1896, 146; *Цариградски гласник*, 28. 1. 1899; *Цариградски гласник*, 27. 5. 1899) Новац је пристизао и из „слободне" Србије, па се овдашња црквено-школска општина познатим маниром захвалила тим „родољубивим Србима". (*Цариградски гласник*, 17. 9. 1898)

Ипак, и поред енергичног настојања њена градња није привођена крају услед великих трошкова, нити је омело вернике да се приликом каквог празновања сакупљају у великом броју и готово „да није било српске куће у Митровици, која није била бар с тројицом чланова [...] на служби и при прослави заступљена". (*Цариградски гласник*, 29. 3. 1901). Подизање нове цркве завршено је по ослобођењу 1913, иако је и званична Србија помагала изградњу овог митровачког Храма Св. Саве. (Женарју 2013: 393–417)

Лист је површније извештавао о сочаничкој цркви и манастирима Соколица и Дубоки Поток. Црква у Сочаници, времешна и скромних архитектонских одлика, више је у овом периоду значајна као живо и богатосаборно место, писало се листу. (*Цариградски гласник*, 1. 10. 1898; *Цариградски гласник*, 22. 10. 1898) За соколички манастир дописи говоре да се налазио у стабилном стању, те је похваљен игуманов рад на „уређењу и напредовању". (*Цариградски гласник*, 12. 7. 1899; *Цариградски гласник*, 29. 7. 1899) Посебно су аутори вредновали старински манастир Дубоки поток у колашинском крају и његов значај за локалне Србе:

> „Мала је то и просто озидана црква, али за то је опет знатна, што триста и више година прикупља српски народ око себе и подржава га у лепој вери прадедова његових." (*Цариградски гласник*, 11. 3. 1898)

Нарочиту улогу Рашко-призренска епархија имала је при организовању прослава већих српских православних верских празника: Божића, Св. Саве,

Ускрса. Били су ово посебни моменти за њих у туробној свакодневици, па је и лист појединачно писао о свима њима.

Божић се овде традиционално прослављао у посебној атмосфери са спремљеном трпезом и пићем као и данас.[12] За разлику од слободне Србије, овдашњи Срби живели су приликом већих Божићних окупљања у страху од могућих напада, те су их чувале османске снаге на чему су у листу исказивали„захвалност". (*Цариградски гласник*, 11. 1. 1896, 7)

Дан Св. Саве 14. јануар био је по запажањима локалних Срба празник несумњиве важности прослављан у малобројним школама. Из Митровице се писало листу о његовом значају:

> „Где год Србин има своју школу, ту неугасиву лучу, коју је Србима запалио просветитељ његов Свети Сава, 14. јануар је дан када се српски народ сакупља у своје школе, да прослави свог просветитеља, да му ода заслужену благодарност." (*Цариградски гласник*, 17. 2. 1900)

Слична пракса постојала је и у митровачкој околини. Примера ради, у Дубоком потоку, тамошњој школи и манастиру, окупљао се овом приликом бројни народ из колашинског краја, митровачке вароши и шире пећке области (*Цариградски гласник*, 15. 2. 1901). Османлијама се захваљивало и приликом прославе овог свеца. Тако су, наводи се на једном месту, присутни на прослави певали химну султану и константно захваљивали на његовом „неумерном труду и очинској бризи". Наравно, оваква тумачења требало би узимати са резервом, али је несумњиво да је истоветна пракса при слављењу Св. Саве била присутна и у Ибарском Колашину. (*Цариградски гласник*, 1. 2. 1896, 19; *Цариградски гласник*, 30. 1. 1897, 3; *Цариградски гласник*, 18. 2. 1899)

Митровчани су, судећи по казивањима забележеним у листу, били поносни када је реч о Ђурђевдану (овде познат као „глава године") и прослави овог празника. У крају се одржала готово сва лепота вишевековне традиције у његовом празновању. Тих дана, забележили су савременици, мало се спавало услед весеља младих и старих. Девојке су биле нарочито срећне и певале:

> „Ђурђев-данче опет нама дођи
> Али мене овако не нађи;
> Већ удату или испрошену,
> Или мајци под земљицом црном!"
>
> (*Цариградски гласник*, 21. 5. 1898;
> *Цариградски гласник*, 11. 5. 1900

Као вид уобичајене праксе Срби-варошани правили би тога дана и излете по околним селима. (*Цариградски гласник*, 10. 5. 1901).

12 О данашњим обичајима при прослави Божића код Срба-Митровчана опширније: Павловић 2012: 211–231.

Нешто мало података лист је сачувао и о прослави Ускрса, који је, такође, весело обележаван у овим крајевима. Инсистирало се и овом приликом на традиционалним обичајима укорењеним у народу, а Србе су и приликом прослава Ускрсаобезбеђивали османски стражари, што сведочи и пример Митровчана1898. Године. (*Цариградски гласник*, 23. 4. 1898).[13]

ШКОЛСКЕ ПРИЛИКЕ

Један од начина да се српски народ отргне од таквог негативног утицаја било је и отварање школа. Просвећенији људи схватили су да би се на тај начин формирала сасвим нова омладина, која би се, притом, упознавала са основним знањима и животним потребама, формирајући и јачајући, истовремено, своју националну свест, тако да је школство временом дало јак импулс очувању српске заједнице у целини.

Школске прилике локалне српске заједнице биле су на ниском ступњу развитка првенствено због оскудних материјалних прилика, али је српско школство ипак напредовало у поређењу са ранијим периодом.[14] Велике заслуге у томе имали су предузимљиви и дарежљиви српски предводници из редова црквених лица, трговаца, учитеља и других. (*Цариградски гласник*, 30. 5. 1896; *Цариградски гласник*, 20. 6. 1896, 7; *Цариградски гласник*, 6. 2. 1897, 4; *Цариградски гласник*, 9. 12. 1899) Школски одбор позивао је и нове родољубе да се угледају на овакве примере путем листа:

> „Хиљадили се, да Бог да, овакви добротвори! (*Цариградски гласник*, 29. 2. 1896, 36)"

Такве прилоге српском школству могуће је поделити на новчане и неновчане. Први су били учесталији вид помагања српском школству и култури уопште. У могућности смо пратити поједина имена дародаваца и износ прилога. Примера ради, године 1902. највећи новчани износ, по писању листа, даривао је пећки трговац Спира Савић, наменивши тестаментом сиромашној митровачкој омладини 620 гроша, па „је са тим и на самртном часу убрисао многу сузу сиротињску", писало се; посебно се захваљивало и соколичком игуману Филимону Мијатовићу на прилогу од 492 гроша, а остали новчани прилози били су знатно мањи (23 гроша, 12 гроша, 11 гроша и 20 пара, 10 гроша, 6 гроша, 5 гроша и 30 пара, 5 гроша, 3 гроша и 24 паре,

13 Татомир Вукановић оставио је драгоцено сведочанство о прослави Божића, Ускрса, Св. Саве и других празника код косовско-метохијских Срба токомисторије. (Вукановић 2001: 26–28; 50–53; 418; 503–504; 536)

14 О локалном школству и просветно-културним активностима Срба, опширније: Вукадиновић-Богавац 2001: 57–67.

3 гроша и 10 пара, 3 гроша, 2 гроша и 16 пара, 2 гроша, 1 грош и 8 пара). Неновчани прилози ређе се помињу искромније су материјалне вредности. Да бисмо ово илустровали навешћемо скромне дарове два трговца – један је поклонио крст од шећера са натписом „Слава Св. Сава", а други земљописну карту. (*Цариградски гласник*, 11. 4. 1902) У сваком случају, сви ови прилози допринели су да раније поменути Фонд временом значајно финансијски ојача. (*Цариградски гласник*, 18. 2. 1898)

Лист је сачувао нешто изворних података и о функционисању српских школа. Судећи по школском календару и ревизорској институцији оне су донекле функционисале слично данашњим. Школске обавезе почињале би 1. септембра са разликом што су ђаци јуна сваке године полагали традиционалне испите. Рад школа контролисао је ревизор лично одговоран владици у Призрену. Ни османске власти нису пропуштале овакве догађаје, премда су из сасвим других обзира надзирале рад како би приметиле и санкционисале свако антидржавно владање. Тако су се на јунским испитима редовно појављивали кајмакам, кадија или жандармеријски јузбаша. (*Цариградски гласник*, 20. 6. 1896, 97; *Цариградски гласник*, 1. 10. 1898) Године 1898. присуствовао је испитима и сам косовски валија Хафис-паша („Хаф паша") за кога се у листу констатује да „брине и неуморно ради на просвећивању свију грађана у овом вилајету", па је после султана „најзаслужнији" за стање српске просвете. (*Цариградски гласник*, 16. 7. 1898)

Функција ревизора није подразумевала пуко присуство јунским испитима, већ шире сагледавање просветних прилика Срба. Тако у чланку наставника Призренске богословије Апостола Филиповића, иначе ревизора школа у Приштинском санџаку 1895. постављеном од стране владике Мелентија, налазимо детаљније податке. Његов ревизорски посао трајао је од 10. јуна до 6. јула. У митровачком крају неповољно је оцењено постојање заједничких школа, а остале критике односиле су се на нередовно похађање наставе, недостатак наставних средстава и лоше школске зграде нарочито по селима. Наиме, пољски радови умањивали би број деце на часовима, јер су родитељи захтевали њихово учешће у привређивању. Наставна средства су, изузев градова, слабо оцењена, а школске зграде овог краја представљене су као нефункционалне и нездраве за боравак и рад са изузетком митровачке српске основне школе. (*Цариградски гласник*, 19. 8. 1895, 4–5)

У циљу побољшања овако скромних школских прилика јављали су се и појединци дописима листу са конкретним предлозима. Један од њих био је и митровачки учитељ Данило Катанић. По његовом мишљењу за успешну и модерну реформу српског школства требало је, најпре, запослити методолошки најобученије учитеље, уредити старе и дотрајале школске зграде, прибавити модерне уџбенике за ученике, прилагодити наставни план практичном животу, а реформу коначно заокружити продужавање мосновног

образовања са четири на шест година. (*Цариградски гласник*, 21. 5. 1898; *Цариградски гласник*, 28. 5. 1898; *Цариградски гласник*, 6. 8. 1898) На страницама листа нисмо нашли одговор да ли се тим путем уопште кренуло.

Видели смо да је српских школа било и у граду и по селима, а бележимо само један податак о постојању српске библиотеке у Митровици оформљене1900. Лист у складу са устаљеном праксом помиње имена њених добротвора: књижар Арса Пајевић из Новог Сада (17 књига и листина), свештеник Јан. Славковић (24 књиге и листина), овдашњи трговац Јован Даниловић (11 књига и листина), Српска књижевна задруга (37 књига и листина), Учитељско удружење (12 књига и листина). Реч је, признаћемо, о скромним почецима овдашњег српског библиотекарства. (*Цариградски гласник*, 19. 8. 1900)

* * *

Закључијемо да је *Цариградски гласник* услед цензуре био лимитираних могућности извештавања о критичном стању Срба митровачког краја и целог вилајета о чему једнолично сведоче доступни извори и литература. Такви новински извештаји или би изостајали или били крајње површни, мада су аутори успевали у ретким случајевима да назначе читаоцима да су Срби изложени тортури, поготово физичким егзекуцијама. Занимљиво, цензура из непознатог разлога није то налазила за неприхватљиво и чланци су били штампани. Лист је, свакако, квалитетнији извор о привредном, црквеном и школском животу Срба овог краја. Изложени терору и самим тим изоловани као заједница они су организовали свој микросвет предвођен имућнијим људима, свештеним лицима, призренским владикама и учитељима, дакле просвећенијим и национално свеснијим делом народа. Без улоге та три кључна фактора у њиховом животу – привредне елите, православне цркве и школског система – српски народ тешко би опстао у ограниченим и сложеним могућностима развоја у иноверној османској држави. Широка еманципаторска улога *Цариградског гласника* показала се у том контексту као важан допринос овим факторима на националном плану.

ОБЈАВЉЕНИ ИЗВОРИ

Батаковић 1988: Душан Т. Батаковић (пр.). *Сведочанства о Косову: 1901–1913*. Београд: Научна књига.

Peruničić 1989: BrankoPeruničić (pr.). *Zulumi aga i begova nad srpskim narodom u Kosovskom vilajetu: [1878–1913]*. Beograd: Nova knjiga.

Перуничић 1985: Бранко Перуничић (пр.). *Писма српских конзула из Приштине: (1890–1900)*. Београд: Народна књига.

Челиковић 2017: Борислав Челиковић (пр.). *Косово: насеља, порекло становништва, обичаји*. Београд: Службени гласник; САНУ.

ШТАМПА

Цариградски гласник, 1895–1909.

ЛИТЕРАТУРА

Бецић 2016: Иван М. Бецић. „Митровачка Косовска банка између два светска рата". *Баштина*, бр. 41, 129–144.

Бишевац 2014: Славиша И. Бишевац. „Историографија о Косовској Митровици почетком XX века". *Баштина*, бр. 37, 175–193.

Бишевац–Дамјановић 2014: Славиша Бишевац – Милош Дамјановић. „Косовска Митровица 1874–1912". *Традиција, промене, историјско наслеђе, питање државности и националног идентитета на Косову и Метохији*. Зборник радова. Ур. Срђан Словић. Лепосавић: Институт за српску културу, 241–264.

Бован 2012: Владимир Бован. *Српске народне умотворине са Косова и Метохије на страницама „Цариградског гласника"*. Косовска Митровица: Лествице.

Бован 1991: Владимир Бован. „Српски писци на страницама „Цариградског гласника". *Зборник Филолошког факултета у Приштини*, бр. 1, 75–95.

Бракочевић 2010: Раде Бракочевић. „Псеудоними и шифре Никодима С. Савића". *Књижевна историја*, бр. 140–141, 333–339.

Васић 2007: Ненад Васић. „Банкарство у Косовском вилајету и Старој Србији од друге половине XIX века до 1912. године". *Баштина*, бр. 22, 105–114.

Виријевић 2011: Владан Виријевић. „Цариградски гласник" о Новом Пазару и околини крајемXIX и почетком XX века". *Новопазарски зборник*, бр. 33, 111–123.

Војводић 1988: Михаило Војводић. *Србија у међународним односима крајем XIX и почетком XX века*. Београд: САНУ.

Volarić 2014a: Klara Volarić. "Between the Ottoman and Serbian States: Carigradski Glasnik, an Istanbul-based Paper of Ottoman Serbs, 1895–1909". *Hungarian Historical Review*, no. 3, 560–586.

Volarić 2014b: Klara Volarić. *Carigradski glasnik: A forgotten Istanbul-based Paper in the Service of Ottoman Serbs, 1895–1909*. Budapest: Central European University.

Вукадиновић 2002: ЗоранЧ. Вукадиновић. „Косовска Митровица у историјским документима 1455–1957. (Од Дмитровице до северне Косовске Митровице)". *Баштина*, бр. 14, 265–272.

Вукадиновић–Богавац 2001: Зоран Ч. Вукадиновић – Милован Ј. Богавац. *Српска просвета и култура у Косовској Митровици: 1836–1941*. Приштина – Лепосавић: Институт за српску културу.

Вукановић 2001: Татомир Вукановић. *Енциклопедија народног живота, обичаја и веровања у Срба на Косову и Метохији: VI век – почетак XX века: више од 2000 одредница*. Београд: Војноиздавачкизавод; Verzalpres.

Женарју 2013: Ивана Женарју. „Изградња и опремање цркве Светог Саве у Косовској Митровици (1896–1913)". *Баштина*, бр. 34, 393–417.

Зарковић 2008а: Весна Зарковић. *Афера у Ибарском Колашину 1901–1902. године*. Приштина – Лепосавић: Институт за српску културу.

Зарковић 2019: Весна Зарковић. *Косово и Метохија у политици великих сила: 1896–1908*. Приштина – Лепосавић: Институт за српску културу.

Зарковић 2008б: Весна Зарковић. „О почецима савременог Ибарског Колашина". *Баштина*, бр. 24, 153–189.

Јагодић 2008: Милош Јагодић. „Нуфуско питање: проблем званичног признавања српске нације у Турској 1894–1910.“ *Историјски часопис*, бр. 57, 343–354.

Јагодић 2009: Милош Јагодић. *Српско-албански односи у Косовском вилајету: (1878–1912)*. Београд: Завод за уџбенике, 2009.

Lutovac 1950: Milisav Lutovac. „Zvečan, Trepča i Kosovska Mitrovica“. *Glasnik Srpskog etnografskog društva*, br. 2, 87–99.

Лутовац 1954: Милисав Лутовац. *Ибарски Колашин: антропогеографска истраживања*. Београд: Српска академија наука.

Мантран 2002: Робер Мантран. *Историја Османског царства*. Београд: Clio.

Микић 1988: Ђорђе Микић. *Друштвене и економске прилике косовских Срба у XIX и почетком XX века: од чифчијства до банкарства*. Београд: САНУ.

Митропан 1936: Петар Митропан. *Први интелектуалци на Југу: Коста Трифчевић*. Скопље: Јужна Србија.

Митропан1933: Петар Митропан. *Прилози за историју штампе у старој Србији и Маћедонији*. Скопље: Штампарија Јужна Србија.

Недељковић 2001: Славиша Недељковић. „Активности руских конзула у Старој Србији“. *Баштина*, бр. 12, 165–171.

Павловић 2012: Александар Павловић. „Јавно налагање бадњака у северној Косовској Митровици“. *Баштина*, бр. 32, 211–231.

Секулић 2005: Весна Секулић. „Отварање руског конзулата у Косовској Митровици“. *Баштина*, бр. 19, 139–153.

Терзић 2012: Славенко Терзић. *Стара Србија: (XIX–XX век): драма једне цивилизације: Рашка, Косово и Метохија, Скопско-тетовска област*. Нови Сад: Православна реч; Београд: Историјски институт.

Храбак 1974: Др Богумил Храбак. „Косово према Младотурској револуцији 1908. године“. *Обележја*, бр. 5, 107–151.

Чолић 2016: Љиљана Чолић. „Посебан поглед на македонско питање у Османској царевини“. *Српске студије*, бр. 7, 244–255.

Чолић 2013: Љиљана Чолић. „Скадар у „Цариградском гласнику“. *Српске студије*, бр. 4, 244–255.

Чолић 2017: Љиљана Чолић. „Српске династије у „Цариградском гласнику“. *Братство*, бр. 21, 65–91.

Чолић 2018: Љиљана Чолић. *Цариградски гласник: светилник српства у вековној тами*. Београд: Завод за уџбенике.

Uroš D. MIKETIĆ

CARIGRADSKI GLASNIK (1895–1900): A CONTRIBUTION TO THE STUDY OF ECONOMICAL, ECCLESIASTICAL AND SCHOOL OPPORTUNITIES OF SERBS IN KOSOVSKA MITROVICA AND ITS SURROUNDINGS

Summary

Carigradski glasnik polemicized in the period 1895–1909 about more topics of socio-economic nature with a special focus on Kosovska Mitrovica and its region. Censorship was crucial for this newspaper not to observe the subject of a tangible political nature, first of all with a reference to the extremely difficult position of the local Serbs. Such topics were only registered or not mentioned. Much more space was given to the economic, ecclesiastical and school opportunities of the local Serbs. This research showed that the Serbs were struggling to survive, carrying out a series of economic measures aimed at their own survival. The initiative was taken by some of the most active Serbs here, whose the most important step was the launch of their own money fund (bank) to lend their own economy. Speaking about the church opportunities we noticed the role of the diocese in Prizren, especially the actions of the Serbian bishops, as well as the local clergy, churches and monasteries. All of them had very important role in local Serbian community. It was also necessary because of the processes of Islamization and Albanianization, so the primary goal was to stop that. Local Serbian schools had a similar goal. That is why the teachers were among the most respected Serbs. Finally, we found this newspaper as a quite good source for researching history of Serbs in Kosovska Mitrovica and its region.

Key words: Carigradski glasnik, critical analysis, 1895–1909, Kosovo Vilayet, Mitrovica's region, economical, ecclesiastical and school opportunities of Serbs.

Рад је предат 20. маја 2019. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине*, одобрен за штампу.

БАШТИНАБАШТИНАБАШТИНАБАШТИНА

АРХЕОЛОГИЈА

УДК 904”652/653”(497.11)
902.2(497.11)”19/20”
doi:10.5937/bastina1949341R

Оригинални научни рад

*Дејан С. РАДИСАВЉЕВИЋ**

АРХЕОЛОШКИ ЛОКАЛИТЕТ ГРАДИШТЕ У ДОЊЕМ ДУБИЧУ КОД ТРСТЕНИКА

Апстракт: У раду ћемо представити досадашња истраживања и сазнања о локалитету Градиште, који се налази у атару села Доњи Дубич, недалеко од Трстеника. У питању је касноантичко утврђење које је обновљено током рановизантијског периода, највероватније за време цара Јустинијана I (527–565). Покушаћемо на основу расположиве археолошке грађе, и теренских истраживања локалитета и ближе околине, да дамо одговоре на питања о разлозима изградње и могућој функцији утврђеног комплекса Градишта. Један број случајно пронађених археолошких артефаката има карактеристике германске продукције, што отвара могућност за претпоставку о присуству страног етноса. Након аварско-словенске инвазије крајем 6. и почетком 7. века долази до прекида живљења у јужном делу области Левча. Међутим, ово тумачење се мора узети са резервом, с обзиром на слабу истраженост дате територије. До обнове насељавања у ширем залеђу Градишта долази тек средином 9. века, судећи по случајно пронађеним налазима. Касноантичка и рановизантијска тврђава у Доњем Дубичу представља значајан део културно-историјског наслеђа општине Трстеник и Расинског округа.

Кључне речи: Градиште, Доњи Дубич, утврђење, путне комуникације, налази, металургија, касна антика, рановизантијски период, јужни Левач

УВОДНА РАЗАТРАЊА

Археолошко налазиште Градиште (Сл. 1) налази се у селу Доњи Дубич, на око 10 km ваздушном линијом северно од Трстеника, у географско-историјској области Левач, на простору централне Србије (Карта 1). Некадашње утврђено насеље изграђено је на источним обронцима Гледићких планина, односно на једном високом и стрмом брду чија надморска висина износи 459 m. Приступ локалитету је могућ преко превоја са источне стране, који га повезује са висом Крива коса (511 m). Падине узвишења се стрмо спуштају до уских долина потока Град (Матићки поток) на северној

* Докторанд на одељењу историје Филозофског факултета у Београду, дипломирани антрополог, dejanradisavljevicanthro@gmail.com

страни, Дубичке реке на западу и Ристићког потока на југу (Карта 2). На самом врху, који представља заравњен плато у благом паду ка западу, величине 85 x 55 m, се данас налази црквица посвећена Св. Петки. Према причама мештана, црква је саграђена на старијим темељима грађевине непознате првобитне функције. Од цркве изграђене у другој половини 20. века до наших дана је остао очуван само дрвени скелет са неколико окачених икона. На источној страни се блажа падина спушта ка седлу, које спаја Градиште и заталасано побрђе развођа Дубичке и Риљачке реке. На око 20-так метара испод самог врха уочава се у конфигурацији терена траса зида ширине око 2 m, који је прстенасто окруживао тврђаву са свих страна. Врх брда, на ком се налази утврђење, је урасао у ретку храстову шуму и шибље, док су јужна и источна падина под ливадама. Један атарски пут води од саставка потока Град и Дубичке реке, и пењући се дуж северне падине Градишта долази до самог превоја. На падини брда и на самом заравњеном врху проналази се велики број уломака опеке и тегула, као и гомиле ломљеног и притесаног камена мале и средње величине.[1]

ИСТОРИЈАТ ИСТРАЖИВАЊА ЛОКАЛИТЕТА ГРАДИШТЕ

Колико нам је за сада познато, прве податке о утврђењу у Доњем Дубичу налазимо у књизи пуковника Јована Мишковића *„Топографски речник Јагодинског округа“* из 1885. године. Аутор на источној страни села лоцира брдо Град „на коме се наоде и данас опадине негдашњег града незнано чијег“. (Мишковић 1885: 48)

Феликс Каниц, аустријски истраживач и љубитељ старина, током својих обилазака Србије у другој половини 19. века, је посетио манастир Љубостињу и његову околину. У контексту претпоставки о постојању римског каструма на месту средњовековног манастира Љубостиње, он спомиње и утврђење „чији су трагови сачувани у великим крушицима код Доњег Дубича“. (Каниц 1989: 636)

Најдетаљнији опис остатака утврђења у Доњем Дубичу оставио нам је учитељ из Пољне, Тодор М. Бушетић, у својој антропогеографској студији области Левча из 1903. године. Утврђење је заузимало простор од 75 ари. На основу достављене скице, јасно су се издвајале две утврђене целине, највероватније горњи град и подграђе. Квадратно утврђење у централном делу, имало је измерене странице од по 15 m. Бушетић је запазио и бедем, који је на растојању од 15 до 30 m окруживао горњи град. Квадратна четврт на врху и поменути кружни бедем, били су међусобно повезани зидинама, осим на

1 Градиште је аутор овог рада обишао у јулу 2018. године, током рекогносцирања атара села Риљац и Доњи Дубич (општина Трстеник).

јужној страни, где их није било (Сл. 2). Унутрашње утврђење је било „попођено квадратним печеним циглама", димензије 0. 30 x 0. 30 m. Зидови утврђења су према Бушетићу били сграђени од речног камена. Од покретних археолошких налаза аутор спомиње наковањ, будак и половину жрвња, који је уграђен у темељ једне куће у Доњем Дубичу, као и новац. Током обиласка Бушетић је утврдио да су зидови утврђења били готово у потпуности уништени. (Бушетић 1903: 496)

Требало би напоменути да је непосредно пред Први светски рад један мештанин Доњег Дубича, на свом имању под утврђењем, пронашао фигуру „мечке"[2] од камена. (Вукашиновић–Милисављевић 2014: 37)

Игуман Севастијан Путник је у књизи о манастиру Љубостињи из 1921. године записао народно предање о Градишту:

> *„Пет километара северно од манастира, идући уз Дубичку реку, лежи село Доњи Дубич. У овом селу има такође једна градска развалина, за коју народ прича да је из доба краља Уроша, оца Драгутинова и Милутинова. Каже се, да су недалеко око овог града сва поља и шуме била својина овог краља и да му се на једном од тих имања, источно од овог града, родио син Милутин, због чега је ово место прозвано Милутовац, које село и сада постоји."* (Путник 1921: 8)

С обзиром да су преци данашњег становништва заселили Доњи Дубич крајем 18. века (Вукашиновић–Милисављевић 2014: 44), нису могли знати ништа о његовој историји и прошлости археолошких локалитета у његовом атару. Због свега наведеног су имали потребу да на један сиболички начин обликују свој физички простор и дају му одређена значења. Пошто су први насељеници дошли из Криве Реке на Копаонику, где су још увек била свежа сећања на српске средњовековне краљеве (2014: 121–122 и 244–250), они су затечене остатке утврђења приписали периоду владавине Уроша I (1243–1276). Оближње село Милутовац су у својим легендама, због самог назива, везали за место рођења Урошевог сина, краља Милутина (1282–1321).

Јеремија Д. Митровић набрајајући старине у ондашњем Јагодинском округу спомиње и град у селу Доњи Дубач (Доњи Дубич). (Митровић 1932: 28)

Александар Дероко бележи 1950. године постојање „темеља већег, можда античког, града" 12 km северно од Трстеника, у месту које назива Доњи Дубићи, свакако мислећи на Доњи Дубич. (Дероко 1950: 116)

Емил Чершков пише о Градишту у Доњем Дубичу 1956. године, у прегледу археолошких локалитета централне Србије. Изнео је податке о облику и величини утврђења, преузете из рада Т. Бушетића. Указао је и на већу количину опеке, дајући димензије 24 x 26 x 4 cm. (Чершков 1956: 89)

2 Вероватно је реч о фигури лава.

Прво рекогносцирање локалитета Градиште извршено је 1998. године од стране Душана Рашковића и Николе Берића, из Народног музеја у Крушевцу. Истраживачи наводе да је утврђење имало два нивоа „простирања". На самом врху узвишења налазио се квадратни озидан простор димензије 15 x 15 m. Примећен је и зид, који је окруживао врх „у висини источног прилаза утврђењу". (Рашковић–Берић 2002: 147)

ЛОКАЛИТЕТ ГРАДИШТЕ, ДАНАШЊЕ СТАЊЕ

Од Градишта (43^0 70$^{'}$ N, 21^0 02$^{'}$ E) у Доњем Дубичу данас је мало тога остало. На самом врху узвишења, односно на заравњеном платоу, на ком је било смештено унутрашње квадратно утврђење, се могу уочити гомиле ломљеног камена са кречним малтером, као и по неки фрагменат опеке дебљине око 4 cm (Сл. 3–4). Зидови тврђаве нису видљиви изнад нивоа тла, и о њиховој очуваности и техници градње се не може ништа рећи без археолошких ископавања. Црквица, саграђена од дрвених облица током друге половине 20. века, је готово у потпуности уништена. У једном делу је видљива подница коју чине квадратне опеке 24 x 26 x 4 cm. Северна и западна падина, као и сам плато на врху брда, урасли су у храстову и грабову шуму, и готово непроходно шибље. Источни прилаз утврђењу је под ливадама, као и јужна падина брда (Сл. 5). Зид који је окруживао подграђе се назире само у конфигурацији терена, и може се пратити једино на источној страни.[3] До остатака утврђења се данас лако долази атарским путем који води уз северну падину до седла, које одваја Градиште од заталасаних брежуљака даље ка истоку. Зидине између горњег квадратног дела утврђења и спољашњег кружног зида, које је уочио Т. Бушетић почетком 20. века, данас се не могу приметити, чак ни у конфигурацији терена. Током рекогносцирања нисмо уочили на површини локалитета никакве покретне археолошке артефакте, са изузетком грађевинског материјала. Коначан одговор о изгледу првобитног утврђења и распореду грађевина унутар њега, могу дати само будућа систематска археолошка истраживања.

ПОКРЕТНИ НАЛАЗИ

Приликом рекогносцирања терена 1998. године пронађен је одређен број покретних архолошких налаза. По површини терена су уочене опеке,

3 Локалитет захвата делове катастарских парцела бр. 655/3, 656, 686/1, 686/2, 686/4 и 688, на територији катастарске општине Доњи Дубич. Национална инфраструктура геопросторних података (НИГП), доступна на сајту Републичког геодетског завода на адреси: https://a3.geosrbija.rs/.

дебљине 4 до 6 cm, и ширине 26 до 28 cm. Праћењем крtичњака су прикупљени ситни фрагменти керамике, углавном мањих лонаца „средње фактуре, сиве и мрке боје печења, са споља разгрнутим ободом, и са жлебом на унутрашњем делу". Издвајају се и уломци зделе са благо разгрнутим ободом. Два одломка су била украшена плитко урезаним паралелним хоризонталним и таласастим линијама. Д. Рашковић и Н. Берић су наведену грнчарију датовали у 6. век. (Рашковић–Берић 2002: 147)

Примерци фрагмената лонаца и зделa исте фактуре и боје печења са локалитета Самоград (општина Бјело Поље, Црна Гора) су хронолошки датовани у 6. век. (Мркобрад–Јовановић 1989: 41–42) Међутим, фрагменти керамике аналогни оној са Градишта у Доњем Дубичу пронађени су током археолошких ископавања објекта D у Новопазарској Бањи и одговарали су хоризонту друге половине 4. и самог почетака 5. века. (Јовановић 1995: 56–57) С обзиром на шири временски оквир у ком је наведена керамика произвођена, без систематских археолошких истраживања се не може прецизно одговорити на питање о хронологији њене употребе на Градишту у Доњем Дубичу.

Током рекогносцирања локалитета Градиште[4] од мештана је прикупљено неколико предмета, који се данас чувају у Народном музеју у Крушевцу. Издвајају се два примерка виска (тега). Први поседује лоптасти облик са кукицом на врху. Унутрашњост му представља силикатни камен, који је обложен слојем олова. У оловну овојницу је утиснута кукица од гвожђа. Висина предмета је 4.9 cm, пречник 4.1 cm, а тежина 203.5 g (Сл. 6). (Рашковић 1996: 95) Идентичан лоптасти оловни тег са гвозденом ушицом је пронађен током археолошких ископавања утврђења Рас код Новог Пазара и датован је у 4. век (Popović 1999: 116). Други предмет, који је дефинисан као оловни покретни тег са осовине кантара, има облик издужене купе са благо профилисаним завршетком. Дужина предемета износи 4.1 cm, пречник дна 2.8 cm, а тежина му је 138 g (Сл. 7) (Рашковић 1996: 95). Оловни купасти тег из утврђења Рас је нађен у слоју који хронолошки припада 4. веку. (Popović 1999: 110)

Као случајни налаз су у Народни музеј у Крушевцу, путем поклона, доспеле и фибуле са Градишта у Доњем Дубичу. Први примерак представља гвоздена лучна фибула са правоугаоном посуврaћеном стопом и обмотајем, без сачуване игле. Дужина фибуле износи је 7.6 cm (Сл. 8). (Рашковић 2015: 322) Познат је још један примерак фибуле од гвожђа са посуврaћеном стопом и обмотајем, и делимично очуваном иглом, дужине 6.7 cm, са истог локалитета (Сл. 9). (Рашковић–Тошић 2009: 75)

4 Д. Рашковић с времена на време грешком локалитет Градиште у Доњем Дубичу означава термином Градац.

На основу типологизације Софије Петковић ове фибуле припадају типу 35 А, тј. лучним фибулама са посувраћеном правоугаоном стопом. Варијанта А има опругу са 5 до 12 навоја са унутрашњом тетивом. Лук им је полукружног, ромбоидног или троугаоног пресека. Стопа је посувраћена и правоугаона, и везана за лук са два до четири навоја. Израђиване су од бронзе, а ретко од гвожђа. Димензије им се крећу од 4 до око 7 cm. Фибуле варијанте А редак су налаз у провинцијама на тлу Србије, и представљају „варварски" импорт и везује се за културу Черњахов-Синтана де Муреш. Највећи број ових фибула се хронолошки датује у период од друге половине 3. до друге трећине 4. века. Један гвоздени примерак из гроба са некрополе Виминацијум–Пећине припада хоризонту 4. века. Друга гвоздена фибула са правоугаоном посувраћеном стопом нађена је у кули 19 у Ромулијани и датована је у средину 5. века. Фибуле од гвожђа из Виминацијума и Ромулијане етнички су дефинисане као готске. (Петковић 2010: 309–311) Градиште у Доњем Дубичу представљају најзападнији, до сада познат, локалитет на ком су пронађене фибуле од гвожђа са посувраћеном стопом.

Са Градишта у Доњем Дубичу потичу и две рановизантијске бронзане фибуле са посувраћеном стопом и псеудонамотајем. Лук веће фибуле украшен је паралелним урезима чија дужина износи 4.7 cm[5]. (Рашковић–Тошић 2009: 75) Сачуван је део опруге са иглом. Стопа фибуле је посувраћена и облика је латиничног слова U. Изнад споја стопе са луком налази се ојачање и десет псеудонавоја представљених урезима. Дужина фибуле је 4.7 cm (Сл. 10). Друга мања фибула је делимично оштећена, а њена димензија је 4.1 cm (Сл. 11). (Рашковић–Тошић 2009: 75). Овај тип фибула је чест налаз на простору читавог Балканског полуострва током рановизантијског периода. Са територије Расинског округа познати су примерци са Градца у Горњим Левићима на Копаонику, Великог Градишта у Петини и Градца у Дупцима. Биле су у употреби током читавог 6. и до краја прве половине 7. века на простору северног Илирика. У смислу етничке припадности, овај тип фибула се везује за староседелачко ромејско становништво, али би требало напоменути да су током рановизантијског периода биле у употреби и код варварских племена (Германа, Словена и Авара). (Веселичић 2010: 33–56)

Међу покретним археолошким налазима, који се сврставају у групу функционалних делова одеће, спадају и неколико типова копчи које се оквирно могу датовати у рановизантијски период (Сл. 12). У прву групу се сврставају три фрагментоване овалне бронзане копче којима неодостаје трн. Карактеристика ове групе налаза, која потиче са локалитета Градиште, огледа се у задебљаној предњој страни. Предмети оваквог типа су током 6. и 7. века могли су бути у употреби и код германских племена. Копче су

5 До осталих димензија свих наведених фибула нисмо успели доћи.

поседовале најчешће седласт или штитасто обликован трн. Будући да у овом случају располажемо са фрагментованим предметима, крајњи закључци о етничкој припадности носиоца се морају узети са великом дозом резерве (Рашковић–Тошић 2009: 75). Примерци који су обликом слични копчама са локалитета Градиште јављају се на археолошким локалитетима у Прахову (Aquis) и Салони, и датују се у 6. век. Једна бронзана овална копча са рановизантијског налазишта Халмирис (Румунија) се хронолошки смешта у период 5–6. века. (Nutu 2011: 183)

У другу групу копчи спада једна приближно кружна, тј. прстенаста копча, од легуре бакра, са трном који је повијен на доле. Трн је на супротној страни петљасто обликован, а на том делу је тело копче сужено (Рашковић–Тошић 2009: 75). Два примерка овог типа копчи, од којих је један од сребра, пронађене су током ископавања некрополе 4 из доба Сеобе народа, на Београдској тврђави и временки су опредељени у 5. век. (Ivanišević–Kazanski 2009: 117; Иванишевић 2009: 34–35) Међутим, због једноставности облика ови примерци су били у дугој употреби, у распону од 2. до 13. века (Рецић 2013: 107–108), па без тачног утврђивања стратиграфије локалитета, нису хронолошки осетљиви.

Трећој групи припада једна фрагментована четвороугаона бронзана пређица копче. (Рашковић–Тошић 2009: 75) Један у потпуности очувана копча из Војке, има пређицу сличног облика и потиче из 6. века. (Dimitrijević i dr. 1962: 98) Пређица са гепидске некрополе на локалитету Кормадин у Јакову је датована у прву половину 6. века. (Ivanišević–Kazanski 2014: 145–146)

Са локалитета у Доњем Дубичу потиче и фрагментована тробридна гвоздена стрелица са трном за насађивање (Сл. 13) (Рашковић–Тошић 2009: 75). Тробридне стрелице се најчешће налазе током ископавања аварских некропола и хронолошки се датују у 6. и 7. век (Csiky 2011: 17). Тробридне стрелице пронађене током археолошких истраживања Салдума на Дунаву се временски опредељене у 6. век и везују се за Аваре. (Jeremić 2009: 162)

На Градишту је пронађен један лоше очуван умбо од кованог гвожђа највероватније купастог облика (Сл. 14). Умбо би могао сведочити о германском присуству у утврђењу. (Рашковић–Тошић 2009: 76) Будући да је предмет фрагментован, као и то да недостаје цртеж, крајњи закључци се морају узети са великим опрезом. На основу досадашњих истраживања, умба су откривена на појединим ранивизантијскм локалитетима и некрополома. Територијално најближе аналогије имамо на локалитету Градиште у селу Пуховац (Повац) код Александровца жупског, на ком је од стране мештана пронађен добро очуван умбо од кованог гвожђа купастог облика, датован у 6. век. (Рашковић–Берић 2002: 151) Приликом археолошких истраживања Градине на Јелици код Чачка пронађен је фрагментовани умбо који се

опредељује у време 6. или прву половину 7. века. (Милинковић–Шпехар 2014: 151) Умбо од гвожђа ископан у Салдуму, на дунавском лимесу, је припадао хоризонту 6. века (Jeremić 2009: 157). Поједине сличности могу се пронаћи са умбом, који је откривен у гробу бр. 108 на некрополи у Арадцу код Зрењанина, као и оним из гепидског коњаничког гроба из Батајнице. Оба артефакта се хронолошки датују у 6. век. (Dimitrijević i dr. 1962: 74)

Најбројнију скупину налаза са Градишта у Доњем Дубичу свакако чине примерци касноантичког новца. Прва скупина од 5 комада потиче из периода између 341. и 376. године, и доспела је у Народни музеј у Крушевцу као поклон проналазача. (Рашковић–Тошић 2009: 74) Друга, састављена од 31 примерка, накнадно је прибављена од стране музеја, и чини је новац кован између 270. и 375. године. (Рашковић 2013: 46–60) Обе скупине потичу са малог простора једног винограда близу самог врха Градишта, што отвара могућност да је реч о остави бронзаног новца (ibid: 33–45) (ТАБЕЛА 1).[6]

Једини рановизантијски примерак је фолис цара Јустина II (565–574) и Софије, искован у Никомедији 573/574. године. (Рашковић–Тошић 2009: 74)

Остава касноантичког новца са Градишта је, судећи по последње кованим примерцима, похрањена највероватније у време готске инвазије око 378/379. године, о чему ће доцније бити више речи.

Табела 1.

Скупина 1			Urbs Roma	324–330	Siscia. ASIS. Вучица и близанци. URBS ROMA. LRBC I-745. R=1.80 cm. T=1.60 g.
Владар	Период	Ковница. Натписи.	Констан-тин I	335–337	Siscia. ASIS. DN CONSTANTI-NVS MAX AVG GLOR-IAEXER- CITVS 1. LRBC I-759. R=1.70 cm. T=1.80 g.
Констанс	337–350	Nicomedia	Констанције II	355–361	Siscia. ASIS (симбол муње). DN CONSTAN- TINVS PF AVG FEL TEMP-REPARATIO. LRBC II-1228. R=1.80 cm. T=1.90 g.

6 Примерци новца из прве скупине нису нам били доступни, па се дају само подаци о времену ковања и ковници. Информације о примерцима из друге скупине су преузете из Д. Рашковић, *Налаз новца са локалитета Градац у селу Доњи Дубич у Гледићким планинама*. Шумадијски записи VII, Зборник радова Народног музеја у Аранђеловцу, Аранђеловац, 2013, 46–60.

Констанције II	337–361	Siscia
Констанције II	337–361	Antiochia
Валенс	364–378	Thessalonica
варварска имитација	306–337	?
Скупина 2		
Викторинус	270–271	Galia. IMP C VICTORINVS AVG PROVIDENCI AVG RIC-61. R=1.85 cm. T= 3.10 g.
IIроб	278	Roma. R (полумесец) E. IMO PROBUS AVG SOL-I INVICTO RIC-202. R=2.30 cm. T=3.70 g.
Констанције II	355–361	Siscia. M ASISD. DN CONSTAN- TINVS PF AVG FEL TEMP-REPARATIO. LRBC II-1236. R=1.80 cm. T=2.25 g.
Валентинијан I	364–367	Siscia. BSISC. DN VALENTINI-ANVS PF AVG GLORIA RO-MANORVM. LRBC II-1278. R=1.70 cm. T=1.95 g.
Валентинијан I	364–367	Siscia. R ASISC. DN VALENTINI-ANVS PF AVG SECVTITAS REIPVBLICAE. LRBC II-1302. R=1.80 cm. T=1.90 g.
Валентинијан I	367–375	Siscia. R ASISC. DN VALEN-PF AVG SECVTITAS REIPVBLICAE. LRBC II-1303. R=1.80 cm. T=1.90 g.
Валентинијан I	367–375	Siscia. D ASISC. VALENTINI-ANVS PF AVG SECVTITAS REIPVBLICAE. LRBC II-1308. R=1.70 cm. T=2.00 g.
Валентинијан I	367–375	Siscia. M R O BSISC. DN VALENTINI-ANVS PF AVG GLORIA RO-MANORVM. LRBC II-1349. R=1.80 cm. T=2.00 g
Валентинијан I	367–375	Siscia. M R O BSISC. DN VALENTINI-ANVS PF AVG GLORIA RO-MANORVM. LRBC II-1349. R=1.80 cm. T=2.00 g

Крисп	317–326	Trier STR. IVL CRISPUS NOB CAES BEATA TRAN-QVILLITAS VOT-IS-XX. RIC-308. R=2.10 cm. T=3.60 g.	Јулијан	361–363	Sirmium. ASIRM. DN FL CL IVLI-ANVS PF AVG VOT X MVLT XX. LRBC II-1619. R=1.90 cm. T=3.42 g
Крисп	317–326	Trier. STR. IVL CRISPUS NOB CAES BEATA TRAN-QVILLITAS VOT-IS-XX. RIC-308. R=2.10 cm. T=3.20 g.	Констанције II	324–330	Thesalonica. SMTSA. CONSTANTIVS ISN NOB C PROVIDEN-TIAE CAESS. LRBC I-815. R=1.90 cm. T=3.60 g
Константин II	321	Trier. STR. CONSTANTINVS IVN NOB C BEATA TRAN-QVILLITAS VOT-IS-XX. RIC-312. R=1.90 cm. T=2.90 g.	Констанције II	330–335	Thesalonica. SMTSA. CONSTANTIVS IVN NOB C GLORI-A EXER-CITVS 2 st. S. LRBC I-841. R=1.80 cm. T=2.50 g
Константин I	321	Trier. STR. CONSTANT-INVS AVG BEATA TRAN-QVILLITAS VOT-IS-XX. RIC-341. R=2.0 cm. T=2.55 g.	Констанције II	330–335	Thesalonica. SMTSA. FL IVL CONSTANIVS NOB C GLORI-A EXER-CITVS. LRBC I-847. R=1.80 cm. T=2.00 g
Констанције II	346–350	Aquileia. AQS. DN CONSTAN-TIVS PF AVG FEL TEMP-REPARATIO. LRBC II-884. R=2.10 cm. T=4.60 g.	Констанције II	346–350	Thesalonica. TESA. DN CONSTAN-TIVS PF AVG FEL TEMP REPARA-TIO. LRBC II-1635. R=2.10 cm. T=3.90 g
Валенти-нијан I	346–357	Aquileia. A SMAQ. DN VALENTINI-ANVS PF AVG SECVTITAS REIPVBLICAE. LRBC II-967. R=1.90 cm. T=1.80 g.	Константин I	324–330	Constantinopolis. CONSB. CONSTANTI-NVS MAX AVG GLOR-IA EXRC-ITVS 2. LRBC I-1005. R=1.85 cm. T=1.90 g.

Крисп	317–326	Siscia. ASIS (полумесец). IVL-CRISPVS NOB CAES VIRTVS-EXERC/S-F/HL. RIC-130. R=2.10 cm. T=4.20 g.
Константин II	321–324	Siscia. ASIS. CONSTANTINVS IVN NOB C CAESAR NOSTRORUM VOT/X. RIC-182/4. R=1.80 cm. T=2.90 g.
Константин I	324–330	Siscia. BSIS (полумесец). CONSTANTI-NVS AVG PROVIDEN- TIAE AVGG. LRBC I-737. R=1.80 cm. T=1.80 g.
Константин II	324–330	Siscia. SIS (полумесец). FL IVL CONSTANTINVS NOB C PROVIDEN- TIAE CAESS. LRBC II-740. R=1.80 cm. T=1.80 g.

Urbs Roma	330–335	Heraclea. SMHE. Вучица и близанци. URBS ROMA. LRBC I-902. R=1.65 cm. T=1.70 g.
Лициније	317–320	Cyzicus. SMK. IMP LICI-NIVS AVG IOVI CONS-ERVATORI AVGG. RIC-8. R=1.80 cm. T=3.60 g
Константин I	335–337	Nicomedia. SMNΔ. DV CONSTANTI-NVS PT AVG. LRBC I-1132. R=1.50 cm. T=1.60 g
Рановизантијски фолис		
Јустин II и Софија	573–574	Nicomedia

ФУНКЦИЈА УТВРЂЕЊА ГРАДИШТЕ У КАСНОАНТИЧКОМ И РАНОВИЗАНТИЈСКОМ ПЕРИОДУ

Покретни археолошки налази сведоче о животу на Градишту у периоду од 4. до 6. века. Разлога за градњу овог утврђења у 4. века свакако је било неколико.

По типологизацији коју доноси Р. Арсић, утврђење у Доњем Дубичу би могло припадати касноантичком периоду и категорији *statio* тј. путној станици. Наведени тип фортификација карактерише брањени простор који захвата површину од 0. 3 до 0. 6 h, а ређе око 1 h, и у њима је могло бити смештена посада од 10 до 30 људи. Путне станице су биле лоциране

на стратегијским тачкама дуж комуникацијских праваца, на прелазима или у кланцима. У брдско-планинским крајевима се срећу на надморској висини од 180 до 900 m. Једна од битних функција им је била заштита рудника, као и транспорт и прерада руде. Грађена су од камена, а ређе уз употребу опеке. Фортификације типа *statio* најчешће су имале једну до две куле и обзиђе, а основа је била правоугаона или кружна. Може се закључити да је намена ових утврђења била вишефунлционална и служила су за смештај војне посаде, која је бринула о сигурности рудника и путева, али и за заштиту постројења за прераду руде и њено складиштење. (Арсић 2011: 68–70) Време градње овог типа утрђења, на основу покретних археолошких артефаката, Арсић смешта у 3. и 4. век. Главни разлог за њихово подизање је била унутрашња несигурност на просторима Римског царства, тј. појава великог броја пљачкашких и разбојничких дружина (*latrones*), али и варварски упади преко лимеса, чијој се масовности мале посаде утврђења нису могле ефикасно супротставити. (2011: 71–74)

У касноантичким изворима се бележи присуство разбојника (*latrones*) у Дарданији (*Dardania*) (Petrović 2007: 12), непосредно на југу и југоистоку од Мезије Прве (*Moesia Prima*), на чијој територији је било саграђено утврђење Градиште у Доњем Дубичу (Марић 2017: 285). Пљачкаши, познати и као *latrones Dardaniae*, су током друге половине 3. века нападали трговачке караване, али и пољопривредна имања у близини утврђених путних станица. (Petrović 2007: 12)

Судећи на основу географског положаја, главна функција утврђења Градишта у Доњем Дубичу је била заштита путне комуникације дуж долине Дубичке и Љубостињске реке.

Ф. Каниц је већ крајем 19. века изнео претпоставку да је улога утврђења Јеринин град у Грабовцу, претпостављеног љубостињског и оног у Доњем Дубичу, била заштита путне комуникације која преко врха Камиџора (625 m) води ка Жупањевцу на северу. (Каниц 1989: 636) Овај путни правац је повезивао прелаз преко Западне Мораве у сутјески код Трстеника на југу са централним деловима области Левча. Споменути путни правац је био активан и током средњег века, и водио је од прелаза на Западној Морави, поред Љубостиње и даље на север ка утврђењу и манастиру Жупањевац и Каленићу. (Ристић 2017: 139) Године 1826. њиме је прошао Јоаким Вујић на свом путовању од манастира Љубостиње до Каленића. Он даје опис пута који пролази кроз Дубич, а затим „преко страшни гудура, стрменити планина, с опасностију живота“. (Вујић 1828: 147)

Друга важна путна комуникација је водила од прелаза на Западној Морави код Читлука, преко атара села Кукљина и Велике Дренове, а затим узводно долином Риљачке реке кроз данашњи Милутовац и Пољну, до локалитета Град у Превешту. (Рашковић 2002: 39) (Карта 1)

О постојању попречне путне везе, која је спајала долине Дубичке и Риљачке реке сведоче и народне легенде које је прикупио Т. Бушетић почетком 20. века. Аутор наводи да у атару села Божуревац постоје „закопине старога пута, који је водио граду у Доњем Дубичу, којим је ишао Краљевић Марко". Друго предање каже да је господа из доњодубичког града имала баште и шеталишта у Божуревцу, па су споменутим путем у њих одлазили. (Бушетић 1903: 500) Још једна легенда говори о томе да је краљ Урош сазидао утврђење на Градишту. Имао је летњиковац у Божуревцу, пчелињак поред Риљачке реке и плодна поља све до Милутовца. Темељи неког објекта у Божуревцу се везују за Урошев летњиковац или цркву. (Вукашиновић–Милисављевић 2014: 34) Ове народне легенде и предања представљају реминисценције сећања о постојању путног правца који је повезивао Градиште у Доњем Дубичу са његовим залеђем, и који је водио кроз атар Божуревца до долине Риљачке реке, што је приметио и Д. Рашковић. (Рашковић 2002: 224)

Досељеници, који су крајем 18. века заселили Доњи Дубич, Милутовац и Божуревац, морали су да на симболички начин вежу новооткривене локалитете и затечену топономастику за одређене, њима познате, историјске или митске личности. Улога ових значењских учитавања је пре свега била симболичко обликовање новонасељеног простора, и његово инкорпорирање у миље сачуваних и претходно стечених сазнања и претпоставки. Краљеви Марко, Урош I и Милутин, су на својеврстан начин постали митски хероји или демијурзи који су, у свести локалног становништва, својим деловањем обликовали физички универзум који их је окруживао.

Запажамо да је насеље на локалитету Градиште у Доњем Дубичу настало на раскршћу два путна правца и да је његова основна улога највероватније била управо контрола делова поменутих комуникација. Судећи по прикупљеним археолошким налазима, локалитет је првобитно насељен током друге половине 4. века.

О могућим металуршким активностима сведочи топоним Металица, недалеко од Градишта, на ком се, по тврдњи мештана, често проналазе комади згуре и „угаљ" (Вукашиновић–Милисављевић 2014: 38). Већа количина шљаке се може уочити и на потесима Велика Нерезина и Орнице, северно и источно од Градишта (2014: 245). Најближа зона са познатим касноантичким рударским активностима се простире јужно од Западне Мораве, и обухвата планину Гоч и њено источно побрђе око горњих токова река Сребрнице и Лазице. На Гочу је забележено присуство оловно-цинкане руде са примесама злата, платине и бакра. (Марић 2017: 290–293) Планина Гоч, и њено непосредно окружење, је током касноантичког периода припадала рударском домену *Metalla Dardanica.* (Марић 2017: 293–295)

Некропола утврђења се највероватније налазила на локалитету Нерезина,[7] 300 до 400 m северно и североисточно од Градишта, дуж претпостављеног комуникацијског правца који је повезивао утврђење са долином Риљачке реке. Забележено је да су мештани, при дубоком орању, проналазили хумани остеолошки материјал. (Вукашиновић–Милисављевић 2014: 38) Већи део некрополе је уништен приликом подизања винограда током прве половине 20. века. (Вукашиновић–Милисављевић 2014: 245)

БЛИЖА ОКОЛИНА ДОЊЕГ ДУБИЧА ОД ПОЧЕТКА 7. ДО КРАЈА 12. ВЕКА

На локалитету Градиште у Доњем Дубичу за сада нису откривени артефакти млађи од краја 6. века. Међутим, нису познати ни археолошки локалитети у окружењу Градишта, из периода од краја 6. до средине 9. века, што се може сматрати хијатусом у насељавању области јужног Левча. Овај временски прекид би се могао објаснити и недовољном истраженошћу дате територије. Налази два фолиса у атару села Велике Дренове, око 10 km југоисточно од Градишта, један ковање Василија I (867–886), а други Лава VI (866–912), говоре о поновном насељавању ових крајева и на посредан начин сведоче о бугарском присуству током 9. и 10. века. (Рашковић 2018: 78) Византијски новац је био у употреби у Бугарској након примања хришћанства, у време владавине византијског цара Василија I. Ширењем бугарске државе на запад долази и до обнове циркулације византијског новца у новозаузетим крајевима. Њихови освајачки походи и успостављање државног апарата у 9. и 10. веку западно од водотокова Јужне и Велике Мораве, забележени су и у савременим историјским изворима. (Radišić 2018: 149) У том контексту би требало посматрати и налазе два фолиса из Велике Дренове.

Бугарско присуство посведочено је на више археолошким локалитетима Расинског округа: Варварин, Укоса у Град Сталаћу, Бедем у селу Маскаре, Конопљара у Читлуку, Градиште у Љубинцима и Градац у Горњим Левићима. (Рашковић 2018: 73–79)

Византија се поново враћа у долину Западне Мораве и њено залеђе након 1018. године. У Малој Сугубини, око 5 km источно од Градишта у Доњем Дубичу, је током Другог светског рата пронађена остава византијског чанкастог новца у металном суду. Мештани су бронзани новац искористи за справљање „плавог камена". Код колекционала Д. Зајића

7 Ј. Мишковић у „Топографском речнику Јагодинског округа" описујући тај потес наводи следеће податке: *„НЕРЕЗИНА, планина на источној страни села Д. Дубича, под жирородном гором, виноградима, њивама и ливадама; лежи између Орничког и Петровог потока, на левој обали Дубичке реке".* (Мишковић 1885: 136).

из Крушевца је сачуван један примерак из наведене оставе, и реч је о комаду који је искован у време цара Манојла I Комнина (1143–1180). (Рашковић 2002а: 39)

Место налаза оставе није познато, али се по нашем мишљењу може везати за локалитет у окружењу цркве Св. Димитрија у Малој Сугубини, 4.9 km југоисточно од Градишта.

Наиме, на самом улазу у Малу Сугубину, десно од пута који води из правца Рујишника, код куће Драже Мачужића, налази се црква „Димитрија". По сведочењима мештана, храм је подигнут 1926. године на старијим темељима од опека, везаних квалитетним кречним малтером. Ширина зидова је била око 1 m. У цркви се налазе две пронађене опеке, димензија 29 x 21 x 5 cm и 36 x 22 x 4.5 cm. Јужно од храма су пронађена два скелета, ломљени камен и опека (Рашковић–Берић 2002: 145).

Жупа Левач (Левче), у којој је смештен и атар села Доњег Дубича, након освајања великог жупана Стефана Немање 1183. године и сукоба са Византијом, улази у састав рашке државе. (Мишић 1998: 96)

ЗАКЉУЧАК

Градиште је било локални центар, али и утврђено насеље у ком се живело током 4. века, чему сведоче фрагменати кућне грнчарије, тегови и новац. Први пут је живот на њему угашен током друге половине 4. века, што потврђује и откривена расута остава новца, са најмлађим ковањем из доба императора Валенса (364–378).

Године 376. долази до инвазије Хуна на територију Алана и једног дела готских племена северно од доњег тока Дунава, што је проузроковало ланчану реакцију. Огранци Гота, Тервинги (*Tervingi*) и Греутунги (*Greuthungi*) прелазе на десну обалу Дунава и бивају насељени око Марсианопоља. Услед лошег односа источноримских власти са новопридошлим Готима долази до побуне, која је кулминирала битком код Хадријанопоља 9. августа 378. године. Наведени сукоб је представљао велику готску победу, у којој је и сам император Валенс (364–378) погинуо. (Atkinson 2018: 8–11) Након битке већина Гота, којима су се придружили Алани и Хуни, пустоши балканске провинције царства. Теодосије I (379–395) је 379. године организовао контранапад из свог центра у Солуну (*Thessalonica*), и том приликом су Готи, и њихови савезници, протерани из долине Вардара, Дарданије и једног дела Мезије Прве. (Mocsy 1974: 340–341) Њихова пустошења археолошки су потврђена и на простору данашње Србије, на локалитетима: Салдум на Дунаву (Jeremić 2009: 11, 225), Зидинац у атару села Добре (Јеремић 2013: 198) и др.

О престанку живота на Градишту, непосредно након 378. године, услед инвазије Гота и њихових савезника, сведочи и већ више пута спомињана остава бронзаног новца.

На другим касноантичким локалитетима широм Крушевачке котлине, али и на њеним брдско-планинским ободима, се уочава временски хијатус у насељавању након осме деценије 4. века. Археолошка ископавања на локалитету Конопљара у Читлику (општина Крушевац) током 90-их година 20. века сведоче о страдању откривеног касноантичког насеља, које је јасно датовано примерцима новца цара Валенса пронађеном у лепу спаљене куће. На Конопљари је откривена и велика остава новца, који потиче из раздобља од 365. до 375. године. Остава новца истог временског оквира ископана је на локалитету у селу Вратари, у области Левча, којој припада и Доњи Дубич. (Рашковић–Тошић 2009: 70) На утврђењу Градац у атару Ријевштице, на територији општине Трстеник јужно од Западне Мораве, такође долази до престанка живљења у периоду након средине друге половине 4. века. (Радисављевић 2019)

Током прве половине 6. века, у доба цара Јустинијана I (527–565), обнављају се утврђења широм Царства. (Бугарски–Радишић 2016: 91–92) О животу на Градишту у Доњем Дубичу током 6. века сведоче случајно откривени покретни археолошки налази.

Недалеко од Доњег Дубича, у атару села Велике Дренове пронађени су фолиси: Анастасија I (Константинополису, 517–518), Јустинијана I (Константинополис, 539–540), и полуфолиси Јустина II (Тесалоника, 567–568) и један кован у Тесалоники из 574–575. године. (Рашковић 1998: 88–89) Ови случајни налази нам на посредан начин сведоче о рановизантијским активностима у залеђу утврђења Градишта у Доњем Дубичу током 6. века.

По типологизацији рановизантијских насеља на територији Србије, коју износи Михаило Милинковић, Градиште у Доњем Дубичу би се могло сврстати у категорију утврђеног села (Милинковић 2015: 258–263), које је имало и неоспорну војно-одбрамбену улогу.

Присуство Германа, највероватније као помоћних војних одреда у утврђењима, током 6. века, посведочено је осим на Градишту, и на другим археолошким истодобним локалитетима у ширем окружењу Доњег Дубича. Требало би овде споменути налазе: источноготске појасне копче из Крушевца, коштаног украса са Градца у Плочнику, умба штита са Градишта у Пуховцу (Повцу), фибуле са посувраћеном стопом са Градца у атару села Ђерекаре, као и типичне гепидске керамике са утврђења Градиште у Поточцу (Рашковић 2000: 7).

Веровање мештана Доњег Дубича да се у оквиру утврђења Градишта налазила и црква[8] не може се у потпуности одбацити. Пракса подизања

8 Зидови наводне цркве су откривени након Првог светског рата, током крчења шуме на Градишту. Црква је имала улаз на западу, и била је поплочана шестоугаоним опекама

сакралних споменика у оквиру комплекса рановизантијских утврђења током 6. века посведочена је на на простору северног Илирика. Аналогне примере налазимо у тврђавама: Јеринин Град у Бранговићу (Пецикоза 2016: 329), Градац у Горњим Левићима (Тошић–Рашковић 2007: 40–41), Ћава у Лису (Шпехар 2014: 69–72), Градина у Врсеници (Поповић–Бикић 2009: 26), Градина у Постењу (Премовић–Алексић 2014: 133–134) и др.

Коначни престанак живљења у утврђењу Градиште у Доњем Дубичу може се везати за крај 6. или почетак 7. века, када долази до продора Авара и Словена јужно од Дунава и Саве. (Рашковић–Тошић 2009: 77) У том периоду евидентирано је страдање великог броја утврђених насеља на простору северног Илирика.

Без археолошких истраживања не може се одговорити на питање о хронолошком редоследу грађења појединих сегмената утврђења на Градишту у Доњем Дубичу. Да ли је прво сазидана мала квадратна тврђава, димензије 15 x 15 м, на самом врху узвишења, која је првобитно могла бити само стражара, а током 4. века и обзиђе са подграђем на нижој надморској висини? Да ли је читав комплекс сазидан истовремено у 4. веку, или је продукт рановизантијске обнове у 6. веку? Одговор на ова питања могу дати само нека будућа археолошка истраживања.

Градиште је у 4. веку било значајно утврђено насеље на источним обронцима Гледићких планина. Саграђено је на месту спајања два битна путна правца, једног који је повезивао обалу Западне Мораве са облашћу око Жупањевца, и другог који је спајао долине Дубичке и Риљачке реке. Његова главна функција је била заштита и контрола наведених комуникација. Градиште је било и металуршки и производни центар, чему сведоче и веће количине шљаке и згуре на потесима Нерезина и Орнице, који се налазе у непосредној близини. Утврђење је напуштено након 378. године, услед инвазије Гота о чему сведочи похрањена остава касноантичког новца.

Утврђење је обновљено у време цара Јустинијана I, када је у оквиру горњег града највероватније саграђена омања црква, чији је под био поплочан опекама. Један део посаде су чинили германски, највероватније гепидски, најамници, што је посведочено и пронађеним археолошким артефактима. Коначно је живот у утврђеном рановизантијском насељу Градиште замро крајем 6. или на самом почетку 7. века, као последица продора Авара и Словена. На основу случајних налаза посредно долазимо до информација да је поновно насељавање области у окружењу Градишта спроведено тек средином 9. века. Потврду наших претпоставки могу дати само нека будућа систематска мултидисциплинарна, а пре свега археолошка, истраживања.

„врло фине израде". Том приликом је, по причи мештана, пронађена и већа количина грнчарије, за коју се не даје неки прецизнији опис. (Вукашиновић–Милисављевић 2014: 245)

ЛИТЕРАТУРА

Арсић 2011: Радивоје Арсић. *Функција римске војне инфраструктуре на простору северозападне Србије,* Гласник Српског археолошког друштва 27, Београд, 61–81

Atkinson 2018: Corry Atkinson. *Adrianople: Before and After*. Exploration, Volume 20, East Carolina University Press, Greenville, North Carolina, 5–17

Бугарски–Радишић 2016: Иван Бугарски – Милица Радишић. *Централни Балкан у раном средњем веку: археолошка сведочанства о променама*. Византијско наслеђе и српска уметност 1–3, Ур. Весна Бикић, Београд, 91–102

Бушетић 1903: Тодор М. Бушетић. *Левач*. Насеља сепских земаља: расправа и грађа са 54 скице у тексту и атласом, свеска II, Књига 2, Београд, 460–511

Веселичић 2010: Милица Веселичић. *Једна фибула са локалитета Соколица у Остри код Чачка (у оквиру прилога проучавања фибула са посувраћеном стопом и псеудонавојима на локалитетима у Србији)*. Зборник радова Народног музеја у Чачку, књига 39, (2009), 33–56

Вујић 1828: Јоаким Вујић. *Іоакіма Вуича Славено-Сербскаіо Списателя Путешествіе по Сербіи: во кратце собственном руком неіовом списано у Краіоевцу у Сербіи*. Будим

Вукашиновић–Милисављевић. Верољуб Вукашиновић – Драгослав Милисављевић. *Доњи Дубич*. Трстеник/Београд

Дероко 1950: Александар Дероко. *Средњовековни градови у Србији, Црној Гори и Македонији*. Београд, Просвета

Dimitrijević i dr. 1962: Danica Dimitrijević – Jovan Kovačević – Zdenko Vinski. *Seoba Naroda, arheološki nalazi jugoslovenskog Podunavlja*. Narodni muzej Zemun, Zemun

Иванишевић 2009: Вујадин Иванишевић. *Некрополе из епохе Сеобе народа у Синґидунуму*. Београд: Београдска тврђава, 2009, 34–35

Ivanišević–Kazanski 2009: Vujadin Ivanišević – Michel Kazanski. *Nouvelle necropole des Grandes migrations de Singidunum*. Starinar LVII (2007), Beograd, 113–135

Ivanišević–Kazanski 2014: Vujadin Ivanišević – Michel Kazanski. *Illyricum du Nord et les Barbares a l'epoque des Grandes Migrations (V-VI siecle)*. Starinar 64, Beograd, 131–160

Jeremić 2009: Gordan Jeremić. *Saldum, Roman and Early Byzantine Fortification*. Institut of Archaeology Belgrade, Belgrade

Јеремић 2013: Гордана Д. Јеремић. *Зидинац, касноантичко утврђење у Ђердапу*. Зборник Народног музеја XXI-1, Београд, 189–207

Јовановић 1995: Александар Јовановић. *Археолошка истраживања у Новопазарској бањи*. Новопазарски зборник 19, Нови Пазар, 31–68

Каниц 1989: Феликс Каниц. *Србија, земља и становништво од римског доба до краја XIX века*. Књига 1, четврто издање, Београд

Марић 2017: Марија Д. Марић. *Касноантичка купатила у рударским доменима: Нова истраживања на Гочу*. Зборник Народног музеја – Београд XXIII/1, Археологија, Београд, 283–312

Милинковић 2015: Михаило Милинковић. *Рановизантијска насеља у Србији и њеном окружењу*. Београд

Милинковић–Шпехар 2014: Михаило Милинковић – Перица Шпехар. *Градина на Јелици. Тридесет година археолошких истраживања (1984–2014)*. Народни музеј Чачак, Чачак

Митровић 1932: Јеремија Д. Митровић. *Јагодински округ до 1822. године*. Темнићски зборник, књига 1, Ур. Драган М. Јоксимовић, Београд: Штампарија „Привредник“, 11–82

Мишић 1998: Синиша Мишић. *Историјска географија Србије у житијима Св. Симеона и Св. Саве*. Свети Сава у српској историји и традицији: међународни научни скуп. Ур. Сима Ћирковић, САНУ, књига 89, Београд, 93–105

Мишковић 1885: Јован Мишковић. *Топографски речник Јагодинског округа*. Гласник Српског ученог друштва књига 61, Београд

Mocsy 1974: Andras Mocsy. *Pannonia and Upper Moesia, A History of the Middle Danube Provinces of the Roman Empire*. Routledge Revivals, New York

Мркобрад–Јовановић 1989: Душан Мркобрад – Александар Јовановић. *Самоград-археолошка истраживања*. Новопазарски зборник 13, Нови Пазар, 31–46

Nutu 2011: George Nutu. *Belt buckles strap ends and appliques from Halmyris.* Novensia 22, Warszawa, 171–199

Пецикоза 2016: Владимир Пецикоза. *Прозорско стакло са рановизантијске цркве на локалитету Јеринин град у Брањовићу код Ваљева*. Гласник српског археолошког друштва 32, Београд, 329–341

Петковић 2010: Софија Петковић. *Римске фибуле у Србији од I до V века нове ере.* Археолошки институт у Београду, Београд, 309–311

Petrović 2007: Vladimir P. Petrović. *Pre-Roman and Roman Dardania, Historical and Geographical Considerations.* Balcanica XXXVII, Beograd, 7–23

Popović 1999: Marko Popović. *Tvrđava Ras*. Arheološki institut, Posebna izdanja 34, Beograd

Поповић–Бикић 2009: Марко Поповић – Весна Бикић. *Врсенице, касноантичко и српско раносредњовековно утврђење*. Археолошки институт, Београд

Премовић–Алексић 2014: Драгица Премовић – Алексић. *Археолошка карта Новог Пазара, Тутина и Сјенице*. Нови Пазар

Путник 1921: Севастијан Путник. *Манастир Љубостиња*. Чачак: Штампарија Стевана Матића,

Радисављевић 2019: Дејан Радисављевић. *Утврђење Градац у Рибевштици*. Јухорски зборник II. У штампи.

Radišić 2018: Milica Radišić. *Archaeological testimonies of Bulgarian presence in the Central Balkans during the ninth and tenth centuries*. Emperor Symeon's Bulgaria in the History of Europe's South-east: 1100 years from the Battle of Achelous I. Ed. Angel Nikolov and Nikolay Kanev, St Kliment Ohridski University Press, Sofia, 134–154

Рашковић 1996: Душан Рашковић. *Античко оруђе од гвожђа у збирци Народног музеја у Крушевцу*. Годишњи скуп и XVIII скупштина Српског археолошког друштва, Призрен, мај 1996, 81–100

Рашковић 1998: Душан Рашковић. *Појединачни налази римског и византијског новца Народног музеја Крушевац*. Нумизматичар 21, Београд, 63–116

Рашковић 2000: Душан Рашковић. *Рановизантијска утврђења у Крушевачком округу*. Изложба поводом одржавања Треће југословенске конференције византолога, Каталог изложбе, Народни музеј у Крушевцу, Крушевац

Рашковић 2002: Душан Рашковић. *Рановизантијски археолошки локалитети и комуникације у ширем крушевачком округу*. Трећа југословенска конференција византолога, Крушевац, 10 – 13. мај 2000, Ур. Љ. Максимовић и др, Београд – Крушевац, 29–73

Рашковић 2002а: Душан Рашковић. *Митови и легенде о археолошким налазиштима и споменицима у Крушевачком округу*. Митолошки зборник 5, Рача, 207–228

Рашковић 2013: Душан Рашковић. *Налаз новца са локалитета Градац у селу Доњи Дубич у Гледићким планинама.* Шумадијски записи VII, Зборник радова Народног музеја у Аранђеловцу, Аранђеловац, 43–62

Рашковић 2015: Душан Рашковић. *Рановизантијске фибуле из археолошке збирке Народног музеја Крушевац*. Зборник Народног музеја XX-1, Београд, 319–330

Рашковић 2018: Душан Рашковић. *Археолошки остаци раног средњег века у околини Крушевца и у окружју „састављака" Јужне и Западне Мораве (Крушевачки крај у предњемањићком периоду)*. Митолошки зборник 39, Центар за митолошке студије Србије, Рача, 71–86

Рашковић–Берић 2002: Душан Рашковић – Никола Берић. *Резултати рекогносцирања античких и средњовековних налазишта трстеничке општине и суседних области*. Гласник српског археолошког друштва 18, Београд, 137–156

Рашковић–Тошић 2009: Душан Рашковић – Гордана Тошић. *Прилог познавању касноантичких и средњовековних утврђења у околини Каленића*. Манастир Каленић у сусрет шестој стогодишњици, Ур. Ј. Калић, САНУ, Београд-Крагујевац, 67–90

Рецић 2013: Саша Т. Рецић. *Римске појасне гарнитуре на тлу Србије од I до IV века*. Докторска дисертација, Филозофски факултет у Београду, ментор Мирослав Вујовић, Београд

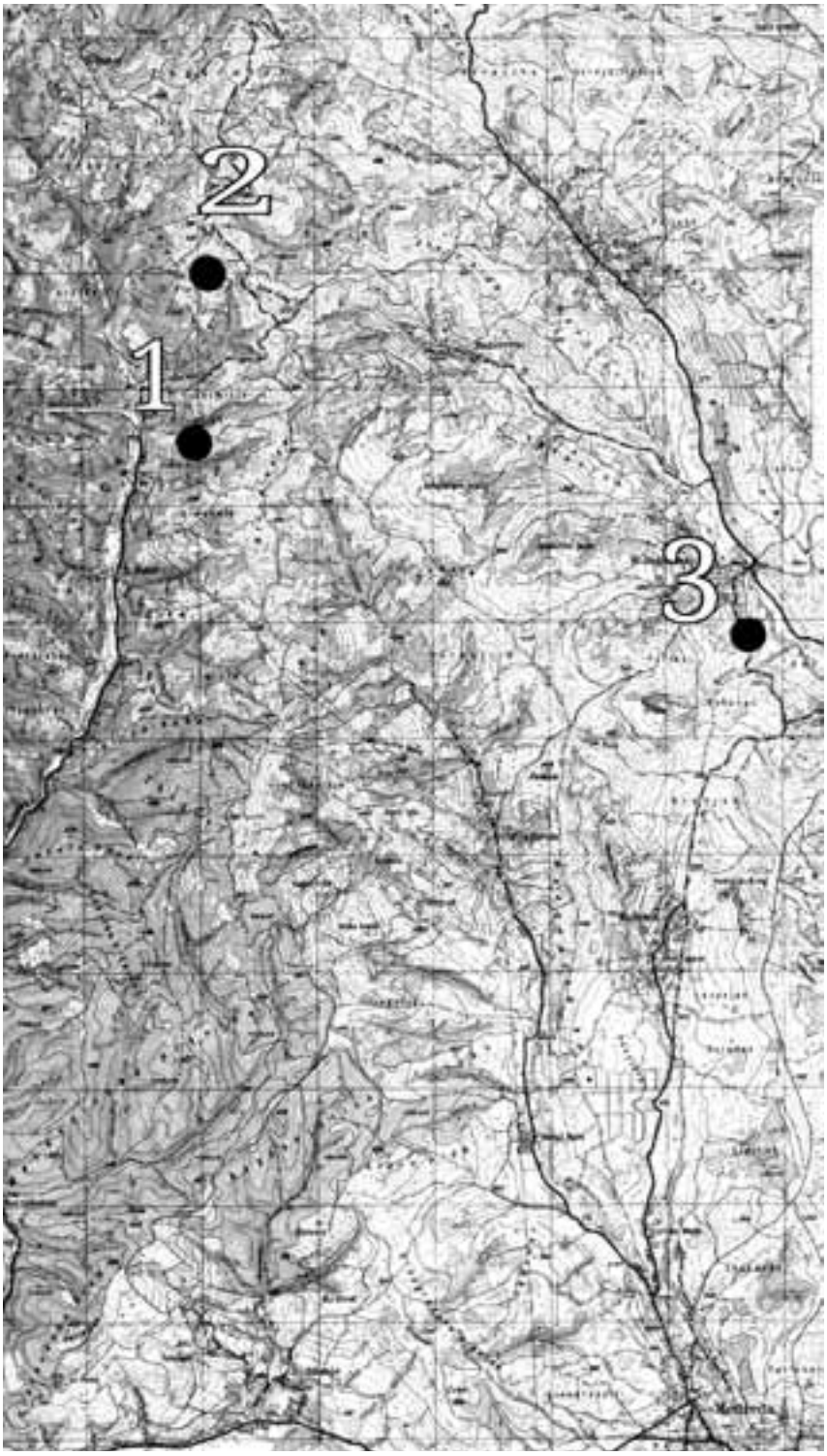
Ристић 2017: Александар II. Ристић. *Путеви у средњовековној жупи Левач*. Љубостињска приношења 2, Трстеник, 135–146

Тошић–Рашковић 2007: Гордана Тошић – Душан Рашковић. *Ранохришћански споменици на источним падинама Копаоника*. Зборник радова Византолошког института XLIV, Београд, 27–50

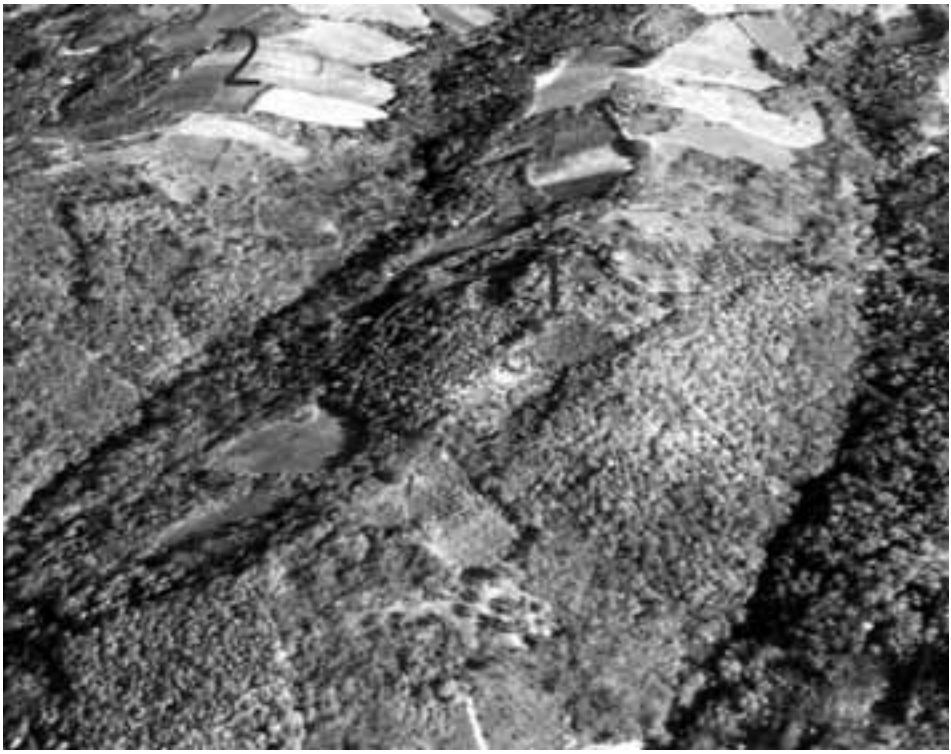
Чершков 1956: Емил Чершков. *Доњи Дубич*. Археолошки споменици и налазишта у Србији II: Централна Србија, САНУ, Београд, 1956, 89

Csiky 2011: Gergely Csiky. *Armament and Society in the Mirror of the Avar Archaeology, The Transdanubia-Phenomenon Revisited*. Studia universitatis cibiniensis series historica VIII, Supplementum no. 1, ed. Ioan Marian Tiplic, University of Sibiu Publishing House, Sibiu, 9–34

Шпехар 2014: Перица Шпехар. *Рановизантијска утврђења у околини Јелице*. Градина на Јелици. Тридесет година археолошких истраживања (1984–2014). Ур. Михаило Милинковић и Перица Шпехар, Народни музеј Чачак, Чачак, 67–74

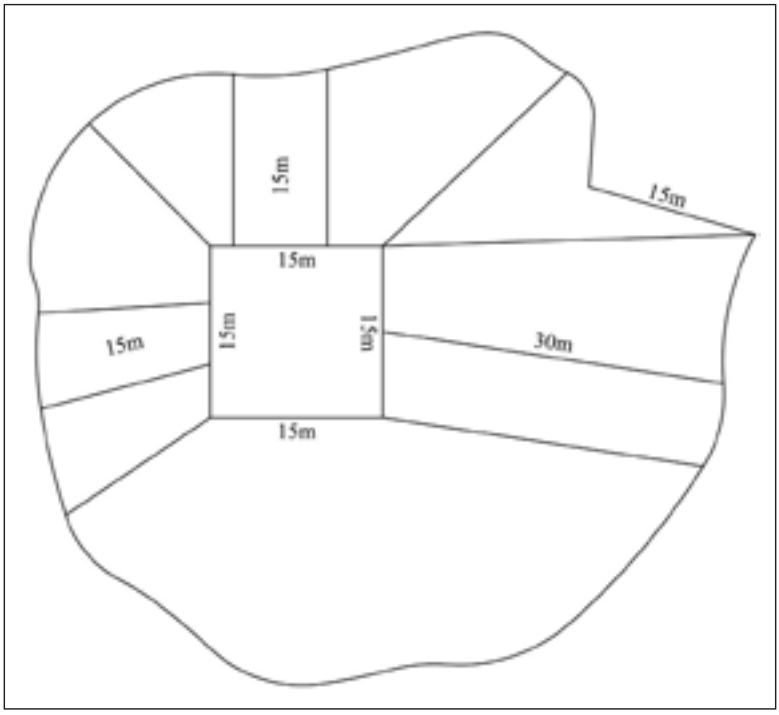
Карта 1

Карта 2. Google Earth 3D model Градишта, поглед са запада

Сл. 1. Градиште у Доњем Дубичу, поглед са истока (фото Д. Радисављевић)

Сл. 2. Скица основе Градишта (Т. Бушетић 1903: 497)

Сл. 3. Траса јужног зида на платоу Градишта (фото Д. Радисављевић)

Сл. 4. Ломљени камен и опека на платоу Градишта (фото Д. Радисављевић)

Сл. 5. Источни прилаз Градишту у Доњем Дубичу (фото Д. Радисављевић)

Сл. 6. Лопатасти оловни тег (фото Д. Рашковић)

Сл. 7. Благо профилисан купасти оловни тег (фото Д. Рашковић)

Сл. 8. Фрагментована лучна гвоздена фибула са правоугаоном посуврађеном стопом (фото Д. Рашковић)

Сл. 9. Фрагментована лучна гвоздена фибула са правоугаоном посуврађеном стопом и делимично очуваном иглом (фото Д. Рашковић)

Сл. 10. Бронзана фибула са посуврађеном стопом
и псеудонамотајем (фото Д. Рашковић)

Сл. 11. Фрагментована бронзана фибула са посуврађеном стопом
и псеудонамотајем (фото Д. Рашковић)

Сл. 12. Копче и пређице (фото Д. Рашковић)

Сл. 13. Тробридна стрелица (фото Д. Рашковић)

Сл. 14. Фрагментовани умбо штита (фото Д. Рашковић)

Dejan S. RADISAVLJEVIĆ

THE ARCHAEOLOGICAL SITE GRADIŠTE IN DONJI DUBIČ NEAR TRSTENIK

Summary

The archaeological site Gradište is located east of the core area of Donji Dubič village, on the left side of the Dubička River, 15 km north of the municipality centre Trstenik. The late antique fortress was probably built in the second half of the third century, in the period of the activities of the local robbers (latrones) and because of the pressure of the barbarian tribes on the north border of the Roman Empire. The main function of the late Roman fortress was the protection and control of the roads which connected the Valley of Zapadna Morava River and southeast area of present day Šumadija region in the central Serbia. Probably, one of the reasons for building of the fortified settlement was the protection of the local metallurgical activities on the nearby Nerezine site. The late Roman fortress was destructed during the Gothic Invasion around 378 BC. At the beginning of the sixth century at the same site early Byzantine state rebuilt the fortress probably during the rule of the emperor Justinian I (527–565). During this period, some of the members of the auxiliary troops in the fortress Gradište in Donji Dubič belonged to the Germanic tribes, probably Gepids, which can be noticed by characteristics of the some archaeological finds. The life in the early Byzantine fortification was interrupted during the invasion of the Slavic and Avar tribes at the beginning of the seventh century. The area around Gradište in Donji Dubič was part of the early Bulgarian state from the eight century, and after 1018 BC part of Byzantine Empire. Around 1183 BC the geographical and historical region of Levač was conquered by Stefan Nemanja, ruler of the Serbian state of Raška.

Key words: Gradište, Donji Dubič, fortress, road communications, late Roman period, early Byzantine period, metallurgy, south Levač region, archaeological.

Рад је предат 16. априла 2019. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине*, одобрен за штампу.

ИСТОРИЈА УМЕТНОСТИ

УДК 725.182.052.8:351(497.11)
doi:10.5937/bastina1949371J

Стручни рад

*Немања Б. ЈАНКОВИЋ**
Факултет за културу и медије, Београд

*Ненад Н. ПЕРИЋ***
Универзитет Метрополитан, Београд

УНАПРЕЂЕЊЕ И ОЧУВАЊЕ КУЛТУРНОГ НАСЛЕЂА: ПРИМЕР КАЛЕМЕГДАНА

Апстракт: Београдска тврђава са Калемегданом, односно калемегдански комплекс, представља једну од најочуванијих културно-историјских целина у Србији, важну за проучавање прошлости многих народа и епоха. Превасходно, комплекс је значајан као део некадашњег лимеса римске империје, али и као место од значаја за националну историју Средњег и Новог века. Као таква, ова целина је препозната и заштићена као културно добро од изузетног значаја. Следећи корак ка постизању међународноправне заштите представља упис на Листу светске баштине Унеска. Да би до тога дошло неопходно је да целина буде лишена војног карактера. У раду се анализира идеја формалног и суштинског измештање Војног музеја Београд ван простора београдске тврђаве, као и других додатних садржаја, а у циљу враћања што аутентичнијем изгледу калемегданског комплекса. Рад анализира правне, организационе и друге елементе ове идеје, као и предности које би се добиле реализацијом исте.

Кључне речи: Калемегдански комплекс, Београдска тврђава, међународноправна заштита, Унеско.

УВОД: О КАЛЕМЕГДАНУ

Калемегдан представља историјску и културну целину смештену на ушћу Саве у Дунав, а у којој је смештена и Београдска тврђава. Сходно томе под Калемегданом подразумева се истоимени парк на истоименом платоу око тврђаве, односно Калемегдан представља шири појам и просторну целину у односу на само београдско утврђење. Током целокупног постојања београдска утврда мењала је површину и величину коју је

* Мастер, докторанд, jnemanja568@gmail.com
** Проф. др, nesaperic@hotmail.com

заузимала, у складу са оновременим потребама и могућностима силе која је тврђаву контролисала. Ипак, једно утврђење никако се не би могло ни замислити без придружних елемената и потпорног апарата у виду разних занатских, трговачких и услужних радњи, гробља и свим оним што је једна тврђава својим постојањем подразумевала. Због свега наведеног у раду ће бити речи о читавом комплексу који чине Калемегдански парк, Зоолошки врт, Горњи и Доњи град. Како би се разликовали Калемегдан у ужем смислу од свеукупне целине, за Калемегдан у ширем смислу биће коришћен израз Калемегдански комплекс.

У току своје историје Београдска тврђава прешла је пут од римског каструма и византијског каштела, преко престонице деспота Стефана Лазаревића до важног пограничног утврђења око којег су се вековима ломила аустријска и османлијска копља. Са дуготрајним и стрпљивим уређењем простора данашњег Калемегданског комплекса, почело се стидљиво и полако. Први на реду био је Калемегдански парк а почетак претварања некадашњег утврђења у Калемегдан какав данас познајемо, везују се за другу владавину кнеза Михаила Обреновића и период након предаје градова 1867. године. Радови на уређењу парка, на месту дотадашњег тврђавског поља, почели су одмах по ослобођењу Београда од османлијске власти. Први српски урбаниста, Емилијан Јосимовић (1823–1897), је исте године израдио регулациони план Вароши у шанцу којим, између осталог, заговара рушење војних бедема ради укључивања подручја Тврђаве у град као јавног простора и парка (Благојевић 2009: 27–31). Јосимовић је аутор првих идејних скица парка које одражавају замисао да се Калемегдан претвори у парк ослоњен на градске зидине, са уређеним стазама и шеталиштем према Сави и са погледом на Дунав и Банат на другој страни (Максимовић 1956: 325–366). Ради бољег коришћења природних потенцијала простора за одмор и разоноду, Генералним урбанистичким планом Београда из 1912. године предвиђено је уклањање војних садржаја и обједињавање Горњег и Доњег парка у јединствену целину. Након Првог светског рата парковске површине су додатно уређене и проширене, уведени су нови културни садржаји и постављени споменици и музеји. Технолошки напредак наоружања и војне индустрије, те промене у стратегијама оружаних сукоба постепено су слабили значај Београдске тврђаве. Управо у тој мери су и чињени напори на уређењу комплекса, од рашчишћавања терена и садње дрвећа до рушења излишних објеката и поплочавања одређених делова комплекса. Коначно, годину дана по окончању Другог светског рата тврђава дефинитивно губи свој војни значај; последња војна посада напушта тврђаву а читав Калемегдански комплекс ставља се под заштиту државе. Решењем Завода за заштиту споменика културе града Београда бр. 290/4 од 1965. године, Тврђава је проглашена за споменик културе,

а 1969. године у Урбанистичком заводу Београда израђен је Детаљни урбанистички план Калемегдана. Из свега описаног види се да „калемегдански простор сажима урбанистичка искуства различитих историјских и културних периода. Његова културна вредност поједнако се огледа у очувању културно-историјског наслеђа и слике урбаног пејзажа. Као јединствена споменичка целина, представља „музеј сећања" за Београд и добар пример склада између природног амбијента и човековог стваралаштва (Таталовић–Лакићевић и др 2014: 89).

Калемегдан је од 2015те на Тентативној листи Унеска у оквиру Граница римске империје. Ова листа представља попис културних добара – кандидата за упис на Листу светске баштине. У саставу већ наведеног непокретног културног добра које обухвата границе некадашње Римске империје, један од чинилаца јесте и Сингидунум односно Београдска тврђава[1]. Римска граница је, према образложењу критеријума који су је довели на листу Унеска, највећа грађевина ове империје, она је споменик утицају који је њена култура остварила у Европи, на Блиском и Средњем Истоку и северу Африке, али и мешања култура, тј. Утцаја које су друге културе вршиле на споменуту. У том смислу је Београдска тврђава свакако једна од најистакнутијих тачака ове границе.

У складу са Стратегијом развоја културе Републике Србије од 2019. до 2029, план је да Србија настоји да до 2029. године обезбеди да се на Унесковој Листи светске баштине нађу још четири културна добра (Нацрт Стратегије развоја културе Републике Србије од 2019. до 2029.). Спрам своје површине и историјског значаја на мапи утврђења Римске границе, Београдска тврђава има одличне предуслове да се кандидује за листу Светске културне баштине Унеска. Ипак, како би се то десило, неопходно је да објекат буде лишен војног карактера.

У склопу Београдске тврђаве налази се Војни музеј Београд, са вредним колекцијама и поставком на отвореном простору. Од својих првих поставки, пре више од века, па до данашњих дана музеј се налази на истој адреси, а од 1956. године у некадашњој згради Војногеографског института, такође у склопу Београдске тврђаве. Осим неколико десетина хиљада предмета, првенствено оружја и делова војне опреме али и ратних застава, униформи и одликовања, музеју припадају и изложени експонати ван саме зграде музеја. У питању су десетине комада онеспособљеног тешког наоружања, претежно артиљеријског оружја и тенкова, смештених на отвореном простору, у рову између бедема тврђаве и зграде музеја. Организационо Војни музеј Београд потпада под надлежност Министарства одбране.

1 http://whc.unesco.org/en/tentativelists/6060/?fbclid=IwAR0uu7 hglTKyLTKzjDOxtV ku1T3alVSIvsI9sL0Z9D-lHDBkgClu1oG7BGU

НАЦИОНАЛНИ И МЕЂУНАРОДНИ РЕГУЛАТИВНИ ОКВИР КАО ОСНОВА ЗА ОЧУВАЊЕ И УНАПРЕЂЕЊЕ КАЛЕМЕГДАНСКОГ КОМПЛЕКСА

Рам за слику савремене заштите културног наслеђа у Републици Србији представља Устав донет 2006. године. Највиши правни акт поставио је нормативне основе функционисања правне заштите културног наслеђа. Осим тога, правна протекција културне баштине на територији Републике Србије додатно је правно регулисана системским законима.

Правни оквир културе, као једног од елементарних чинилаца друштва, одређен је двоструко, постојањем две врсте прописа. Битнију групу сачињавају законска и друга акта којима се директно и у претежном делу регулише култура. Другу, са аспекта очувања културног наслеђа, мање битну групу прописа представљају сви они закони који се односе превасходно на неку другу област, али свакако утичу и на област културе.

Најзначајнији закон са аспекта правне протекције културног наслеђа је Закон о културним добрима (Закон о културним добрима, 1994). По овој класификацији Београдска тврђава има статус споменика културе од изузетног значаја, а Споменик захвалности Француској у Калемегданском парку статус споменика културе од великог значаја. Поред тога, споменицима културе у саставу Калемегданског комплекса сматрају се и Споменик Победнику, Уметнички павиљон „Цвијета Зузорић“ као и Гробница народних хероја. Такође, Калемегдански комплекс краси и 35 споменика, скулптура и спомен-обележја у јавном простору (План Непокретних културних добара Града Београда, општина Стари град 2019.).

Окосницу међународноправног оквира заштите културног наслеђа представља рад у окриљу Унеска (Организација Уједињених нација за образовање, науку и културу, настала 1945. године). Унескови пројекти типично обухватају, између осталих, и културно-историјске пројекте, промоцију културне разноликости и склапање споразума о међународној сарадњи зарад очувања светске баштине, како културне тако и оне природне. У ту сврху у оквиру Унеска основан је Комитет светске баштине, у чију надлежност спада и одабир специфичних места која ће потом бити изабрана на једну од листа који води Унеско. Осим тога, у надлежности Комитета спадају и супервизија стања очуваности светске баштине али и расподела финансијских средстава. Циљ програма Светске баштине Унеска јесте да се природна специфична места или људске творевине, попут грађевина, комплекса или градова, а која су препозната као места од изузетног значаја, обједине као свеукупна баштина човечанства. Места Светске баштине имају, са друге стране, право на коришћење финансијских средстава из Фонда Светске баштине.

Како би неко специфично место било и званично препознато и признато као место од изузетног значаја неопходно је да поседује изванредну

универзалну вредност. Осим тога, специфично место – кандидат за упис, треба испунити и најмање један од десет одређених критеријума, од којих се шест односе на оне културне природе а преостала четири на критеријуме природних одлика неког места. Културни критеријуми подразумевају да је специфично место оно које (UNESCO World Heritage Center – The Criteria for Selection):

1. „Представља ремек дело људског креативног генија и од културног је значаја;

2. представља важну размену људских вредности, током времена, са или у светском културном подручју а које се односи на развој архитектуре или технологије, монументалне уметности, планирања градова или пејзажне архитектуре;

3. носи јединствено или барем изузетно сведочанство о култури или постојеће или ишчезле цивилизације;

4. представља изузетан пример типа грађевине, архитектонске или технолошке целине или пејзажа који илуструје значајан период у људској историји;

5. представља изузетан пример традиционалне људске насеобине, коришћења земљишта или мора, које је представник културе или људске интеракције са окружењем, нарочито када је исто постало угрожено утицајем непроменљивих промена и

6. је директно или видљиво повезано са догађајима или животним традицијама, са идејама или веровањима, са уметничким или књижевним делима изванредног и свеопштег значаја".

Анализирајући ових шест критеријума може се установити да Калмегдан испуњава минимум три критеријума. Други критеријум – јер се кроз њега може пратити развој војне архитектура, али и планирања, обзиром да је Калемегдански комплекс увек био насељен и имао своју интеракцију са Београдом, као и да су тврђаву градили Римљани, а дограђивали Византинци, Срби, Мађари, Турци и Аустријанци, због чега се може позивати и на четврти критеријум. Трећи критеријум, јер представља сведочанство римске цивилизације.

ПОВРАТАК АУТЕНТИЧНОМ КАЛЕМЕГДАНСКОМ КОМПЛЕКСУ

Уклопити културно наслеђе и тековине савременог доба, често представља велики изазов. Да ли приоритет треба имати откривено налазиште из доба Римљана или паркиралиште у густо насељеном делу града? У Словенији, свакако по многим аспектима најнапреднијој држави проистеклој из

СФРЈ, донет је низ критеријума за процену алтернативних праваца изградње аутопута, из перспективе очувања културне баштине. За добру алтернативу сматра се она која:

• не уништава културно наслеђе и не утиче негативно на његове делове, а води рачуна о његовим карактеристикама и значају;

• не пресеца подручја у којима постоје очувана историјска насеља, али и интензиван саобраћај;

• се уклапа у предео уз најмању могућу штету, посебно у близини културно-историјских споменика и насеља;

• укључује подручје на којем према свим познатим подацима можемо да очекујемо мањи број културно-историјских споменика, поготову археолошких налазишта (Molek, L. 2008: 38).

Република Србија и надлежне институције, макар за почетак, могу усвојити и применити нека од словеначких искустава и примера добре праксе, тим пре што су она у доброј мери универзална и доказана.

Културну вредност људског наслеђа можемо рашчланити на више основних чинилаца тј. вредности: естетске, духовне, друштвене, историјске, симболичне вредности као и вредности која проистичу из аутентичности (Throsby 2012: 533–534). Естетске вредности Трозби види у томе да одређено добро поседује лепоту у основном смислу, али и допринос одређене локације пејзажу. Духовну вредност неки локалитет баштини на тај начин што доприноси идентитету заједнице. Локалитет може утицати на начин живота у заједници и допринети идентификацији заједничких вредности неке заједнице. Историјска вредност помаже у дефинисању идентитета, повезивањем прошлости и садашњости. У симболичком смислу вредности, Трозби сматра да један локалитет може пренети смисао и информације које помажу заједници да интерпретира свој идентитет и потврди своју културну особеност. Коначно, неки део културног наслеђа може бити вредан и јер је прави и јединствен (Throsby 2012: 533–534). Није нужно да нека културна баштина садржи све наведене чиниоце. Ипак, Калемегдански комплекс осим сопствене лепоте, својим положајем знатно доприноси целокупном крајолику. Београдска тврђава један је од симбола главног града, утицао је и утиче на начин живота у заједници, а све то повезујући прошлост и садашњост. „Археолошко наслеђе састоји се од крхких и необновљивих физичких доказа људског постанка и понашања. Само пажљиво сачувани, оригинални контексти, могу пружити податке од којих реконструкција наше прошлости зависи“ (Gerstenblith 2001: 198). Поред тога, Београдска тврђава помаже заједници да интерпретира свој идентитет и потврди своју особеност а осим тога је и право и јединствено културно добро (Врзић–Грозданић, 2011; Ђукановић–Андрић 2009; Поповић, 2006). Имајући све наведено у виду јасно је да је Калемегдански комплекс поседује изузетну културну вредност.

Више је разлога за повратак, условно речено, аутентичном калемегданском комплексу односно комплексу са оптималном равнотежом модерне опремљености са једне и очувања аутентичне културно-историјске целине са друге стране. То се може постићи трајним измештањем додатних садржаја који су смештени унутар комплекса, у првом реду измештањем Војног музеја Београд и Београдског зоолошког врта на друге локације, односно враћањем тих локација у првобитно стање или стање што сличније претходном, аутентичном стању.

Набројаћемо најбитније разлоге:

• увртавање Београдске тврђаве, а са њом и остатка Калемегданског комплекса на листу Светске баштине Унеска, омогућила би се неупоредиво боља заштита и брига о заштићеном културном наслеђу. Наиме, Унеско је путем својих конвенција практично стандардизовао заштиту културних и природних добара, уједначио је и подигао на виши ниво. Осим тога, места Светске баштине имају и право на коришћење финансијских средстава из Фонда Светске баштине те би и са те стране била обезбеђена боља заштита културног добра.

• Лишавањем додатних садржаја који суштински не представљају, у доминантној мери, наслеђе које се може повезати са самим непокретним културним добром, Београдска тврђава и остатак Калемегданског комплекса добијају на својој аутентичности.

• Измештање Војног музеја Београд и њему припадајућих експоната, нарочито збирке експоната на отвореном простору, отвориће се могућност несметаног одржавања тог дела тврђаве. На тај начин тврђава би се ослободила великог броја музејских примерака великог габарита, а добила би много на свом аутентичном изгледу, док би пресељењем Војног музеја у нови, боље опремљени, пространији и адекватнији простор исти био у могућности да адекватније брине о својим експонатима, изложи више експоната у односу на постојеће поставке и много тога другог.[2]

• Аутентична целина културног добра свуда у свету представља реткост и као таква може се искористити у разне комерцијалне сврхе, попут изнајмљивања за снимање разних садржаја, од рекламних до филмских, на тај начин обезбеђујући додатна средства за несметано функционисање и одржавање Калемегданског комплекса, а опет популаришући исти заједно са Београдом и Србијом.

2 Вероватно би добар и логичан потез представљало обједињавање постојећег војног музеја са ваздухопловним музејом који је ове године прешао под окриље Министарства одбране, на некој новој локацији. На тај начин би у поставку музеја могла бити укључена и војна авијација, део који је до сада недостајао. Иако се свакако ради о великој инвестицији оба музеја би оваквим потезом добила по закону синергије на значају, али би Музеј ваздухопловства морао бити макар именом издвојен као целина јер спада у најзначајније на светском нивоу.

С друге стране, лоше последице измештања Војног музеја су омеђене тиме што би се музеј који се по усмерењу и поставци уклапа у Калемегдан и као такав има корелацију са мапом зграда које у Београду највише чувају војничку славу и традицију нашег народа (од Команде авијације у Земуну, преко Дома Војске Србије у самом центру града и бивше зграде Генералштаба до Дома гарде у Топчидеру[3]) изместио на локацију која готово сигурно не би била толико репрезентативна. Даље, уколико би се то десило у згради који би обједињавала музеј ваздухопловства, знајући српску готово пословичну спорост у реализацији великих пројеката (само примери реновирања Народног музеја у Београду и Музеја савремене уметности довољно говоре о томе), музеј би остао без своје сталне поставке на дужи низ година, чиме би настао дисконтинуитет у раду.

Аутори високо цене и поштују српску војничку традицију (коаутор је и резервни официр Војске Србије), али сматрају да је и поред изнешених лоших последица, измештање Војног музеја Београд неопходна мера која би допринела потпуној ревитализацији Калемегдана и у неку руку целог комплекса.

ПРАВЦИ СПРОВОЂЕЊА ПРОМЕНА: БЕНЕФИТИ И ЛОШЕ ПОСЛЕДИЦЕ

Начини спровођења промена, које за циљ требају имати побољшање заштите читавог Калемегданског комплекса, могу се поделити на законске, превентивно-едукативне и техничке мере заштите културног наслеђа.

Један од начина на који се може унапредити постојећа брига око одржавања београдског драгуља непокретне културне баштине, јесте и доношење једног или више законских прописа, којима би изричито био дефинисан Калемегдански комплекс, начин бриге о њему и наравно стабилно обезбеђен прилив материјалних средстава којима би се све дефинисано имало спровести у дело. Иако доношење посебног законског акта зарад само једног локалитета може деловати претерано, ипак је реч о непокретном културном добру изванредног значаја за проучавање више историјских епоха и историју бројних народа и дешавања на овим просторима, реч је о комплексу који је био једна од ретких прецизно одређених престоница средњовековне Србије, реч је о специфичном месту од највећег значаја за историју обновљене Србије.

Код становништва треба путем медијских садржаја оживети свест о значају културног добра која се налази у самом срцу главног града. Осим тога,

3 Где се међу ауторима истичу наше најзначајније архитекте прошлог века: Драгиша Брашован и Никола Добровић.

погодан начин за укључивање становништва у бригу о културном наслеђу и додатну едукацију било би и оживљавање историјских догађаја (енг. historical reenactment).[4] Групе ентузијаста би, обучене и опремљене у духу епохе о којој је реч, оживљавале одређени историјски догађај било да је реч о борбама римских легија и варвара који опседају дунавску границу, борбама између устаника и Османлија из Првог српског устанка или неког другог пригодног догађаја. Оваква дешавања би на за овдашње прилике нов и занимљив начин упознале становништво са богатом традицијом београдске тврђаве и уједно развијала свест о њеном значају на један потпуно нов али занимљив начин.

По истом принципу као и за Војни музеј, требало би стремити пресељењу Зоолошког врта на адекватнију локацију. У првом реду ослобођењем локације унутар Калемегданског комплекса, добио би се простор који би могао бити искоришћен за подизање нових зграда, које би својом архитектуром настојале да не ремете визуелни изглед комплекса и саме Београдске тврђаве. У новосаграђени простор могле би се сместити све неопходне службе, како би једно културно добро које има изгледних шанси да доспе и на Унескову листу светске баштине, добило адекватан третман и када је реч о текућем одржавању грађевина и површина, и када је реч о рестаурацији али и када је реч о едукацији и другим пратећим услугама.

Такође, из Калемегданског комплекса требало би изместити све оне садржаје који суштински одударају и не доприносе аутентичности једне културно-историјске целине: терене за спорт и разне садржаје за разоноду. Са друге стране празан простор искористио би се, или за повратак аутентичном калемегданском комплексу, или за охрабривање активности које би благотворно деловале на целокупну представу и доживљај тврђаве, парка и околине као културне целине, попут уметничких тематских галерија, астрономског друштва, школе стреличарства или мачевања и томе сличног. Одговорност на очувању културног наслеђа би почивала како на надлежним институцијама, тако и на корисницима простора, односно у случају Српске православне цркве и власништва над два православна храма. Ипак, „аутентична, изворна културна добра су истина која нам улива поверење“ (Вилнус, 2007) што и не чуди, јер нам културни објекти из прошлости заправо

4 Добри пример овога је уприличен поводом обележавања 1700 година од усвајања Миланског едикта, организована је едукативна тура „Ишчезли храмови хришћанског Београда (Хришћанство у Београду)“. Са идејом да учеснике упозна са почецима хришћанске религије на овом простору и њеним материјалним доказима, тура почиње код цркве Ружице и капеле Свете Петке и укључује шетњу по Горњем граду. Такође, један од занимљивих видова интерпретације који делимично укључује и Калемегдански комплекс јесте пројекат „Географија – освајање Тврђаве“ који се у организацији Туристичке организације Београд реализује кроз бесплатне шетње за најмлађе туристе.

приповедају истину о свом времену. У таквим околностима дошло би у обзир и потпуно ископавање и истраживање логора римске Легије IV Флавија Феликс, а која је лоцирана у Калемегданском парку у непосредној близини данашње Париске улице (Поповић, 1997).

Разлози за очување културног наслеђа варирају од земље до земље, али се у развијенијим државама углавном могу везати за појам културног и националног идентитета, образовне, научне и естетске потребе али и као вид препознатљивости у свету. Па ипак, свим овим разлозима треба придодати и разлоге економске природе, а како презервација, конзервација и рестаурација културних добара изискују знатна материјална средства, овај разлог постаје у потпуности легитиман и оправдан уколико се успостави добар баланс економског искоришћења и заштите добра. „Културно наслеђе се на многим местима види као економски спас, на којем би туризам увек требао бити заснован" (Timothy, Nyaupane 2009: 21). Управо то је и пут којим институције културе у Србији требају ићи. Тренутак за то је и више него повољан, будући да је Србија због сложених спољнополитичких прилика у прошлости, за становништво многих развијенијих земаља, остала мистерија у срцу Балкана, лако доступна грађанима држава и са Запада и са Истока. Осмишљавање аутентичне туристичке понуде прожете културним наслеђем требало би да раде институције заштити у сарадњи са Туристичком организацијом Србије, а преко ње и са свим другим организацијама које утичу на туристичку понуду. Приход остварен на овај начин могао би се употребити за даљу заштиту културног наслеђа Србије, укључујући и Калемегдански комплекс. У координацији са широм околином Београда, ваљало би размислити и о кооперацији у производњи и заштити производа са географским пореклом, а који би евоцирали прошлост главног града односно калемегданског комплекса. Наиме, познато је да потрошачи у земљама чланицама Европске уније, производе са географским пореклом плаћају осетно скупље (Балтезаревић, Балтезаревић 2015).

Многе од наведених активности представљају заправо усвојене приоритете такозване Цетињске декларације и Цетињског акционог плана из 2010. године. По слову ових докумената, заједнички приоритети држава потписница, међу којима је и Република Србија, тичу се јачања културе и културног наслеђа, реализације активности посвећених јачању заједничких капацитета и размене добре праксе, развој регионалних центара изврсности за очување културне баштине, оснивање регионалне мреже експерата као и дефинисање мултинационалних кандидатура за упис на листу Светске баштине Унеска и Репрезентативну листу нематеријалне културне баштине ("Cetinje Declaration" and "Cetinje Action Plan" reinforce regional cooperation for cultural heritage in SEE 2010).

ЗАКЉУЧАК

Било каква врста културног добра, покретног или непокретног, представља благо једне земље и свих њених становника. Самим тим његово очување представља и државни интерес. Интегративнији и холистички приступ заштити културног наслеђа читавог Калемегданског комплекса готово сигурно би имао благотворно дејство на туристички потенцијал престонице и позитивне економске ефекте. Неки од корака ка том циљу већ су учињени у претходних десетак година, као што је рецимо измештање фестивала пива из културног и историјског језгра града и реконструкција одређених делова тврђаве, санација и рестаурација Споменика захвалности Француској и скорашња санација и рестаурација споменика Победник.

Одржавањем читавог комплекса у непосредном градском језгру, тог немог сведока историје, Србија би послала јасну и недвосмислену поруку свету о својој аутентичности, историји, трајању на овим просторима и културном наслеђу на које може бити поносна. Иако постојеће стање заштите културног наслеђа Београда и Србије није лоше, простора за напредак свакако има. Најзначајнији корак у том смеру би било уписивање београдске тврђаве са околином на Листу светске баштине Унеска.

Уврштавање Београдске тврђаве, а са њом и остатка Калемегданског комплекса на листу Светске баштине Унеска, омогућила би се неупоредиво боља заштита и брига о овом културном наслеђу. Поред тога што је Унеско практично стандардизовао заштиту културних и природних добара, места Светске баштине имају и право на коришћење финансијских средстава из Фонда Светске баштине те би и са те стране била обезбеђена боља заштита културног добра. Даље, лишавањем додатних садржаја који суштински не представљају, у доминантној мери, наслеђе које се може повезати са самим непокретним културним добром, Београдска тврђава и остатак Калемегданског комплекса добијају на својој аутентичности. Измештањем Војног музеја Београд и њему припадајућих експоната, нарочито збирке експоната на отвореном простору, отвориће се могућност несметаног одржавања тог дела тврђаве.

ИЗВОРИ

Драгићевић Шешић–Стојковић 2011: Милена Драгићевић Шешић – Бранимир Стојковић. Култура-менаџмент, анимација, маркетинг. VI издање. Београд: CLIO.

Драговић 2019: Раде Драговић. „Калемегдан се спрема за Унеско", *Вечерње новости*, 11. јан. 2019.

Ђукић–Дојчиновић 2010: Весна Ђукић – Дојчиновић. Држава и култура – студије савремене културне политике. Београд: Институт за позориште, радио, филм и телевизију Факултета драмских уметности.

Правилник о начину вођења евиденције о непокретностима које уживају претходну заштиту, Службени гласник РС број 19/95.

Правилник о подацима који се уписују у регистар, начину вођења регистра и централног регистра непокретних културних добара и о документацији о овим културним добрима, Службени гласник РС број 30/95, 37/97.

Рогач Мијатовић 2014: Љиљана Рогач Мијатовић. Културна дипломатија и идентитет Србије. Београд: Институт за позориште, радио, филм и телевизију Факултета драмских уметности и CLIO.

UNESCO 1999: Second Protocol to the Hague Convention of 1954 for the Protection of Cultural Property in the Event of Armed Conflict 1999. http://portal.unesco.org/en/ev.php-URL_ID=15207&URL_DO=DO_TOPIC& URL_.SECTION=201.html [25. фебруар 2019].

UNESCO World Heritage Center – The Criteria for Selection. https://whc.unesco.org/en/criteria/ [15. фебруар 2019]

United Nations 1986: Multilateral Protocol additional to the Geneva Conventions of 12 August 1949, and relating to the protection of victims of international armed conflicts (Protocol I) (with annexes, Final Act of the Diplomatic Conference on the reaffirmation and development of international humanitarian law applicable in armed conflicts dated 10 June 1977 and resolutions adopted at the fourth session), Treaties and international agreements registered or filed and recorded with the Secretariat of the United Nations, Treaty Series, Volume 1125; New York: United Nations.

ЛИТЕРАТУРА:

Балтезаревић–Балтезаревић 2015: Весна Балтезаревић – Радослав Балтезаревић. Интелектуални искорак. Београд: Алма Матер Европаеа.

Благојевић 2009: Љиљана Благојевић. Урбана регуларизација Београд, 1867: Траг наспрам брисања, САЈ – Српски Архитектонски Журнал, 1, стр: 27–31.

Вилнус 2007: Јелена Вилнус. Правна заштита културних добара. Београд: Европски центар за мир и развој (ЕЦПД) Универзитета за мир Уједињених нација.

Врзић–Гроздановић 2011: Ђина Врзић – Милица Гроздановић, Приказ подручја Београдске тврђаве у историјским и урбанистичким плановима као прилог будућим процесима планирања, Наслеђе, бр. 12, 219–245.

Gerstenblith 2001: Patty Gerstenblith. „The Public interest in the restitution of cultural objects", *Connecticut Journal of International Law,* Volume 16, Hartford: University of Connecticut School of Law, 197–246.

Dallen–Nyaupane 2009: Dallen Timothy – Gyan Nyaupane. Cultural Heritage and Tourism in the Developing World: A regional perspective. New York: Routledge.

Ђукановић–Андрић 2009: Зоран Ђукановић – Марина Андрић. Београдска тврђава – саовник континуитет Белог града. Београд: ЈП Београдска тврђава.

Закон о културним добрима, Службени гласник РС број 71/94.

Максимовић 1956: Бранко Максимовић. „О зеленилу Београда", *Годишњак Музеја града Београда*, 3, 325–366.

Молек 2008: Ленка Молек. „Методологија заштите културног наслеђа током изградње националне инфраструктуре". *Зборник радова Прве регионалне конференције о интегративној заштити Културни пејзаж – савремени приступ заштити културног и природног наслеђа на Балкан*. Београд: Европски центар за мир и развој (ЕЦПД) Универзитета за мир Уједињених нација, 31–44.

Нацрт Стратегије развоја културе Републике Србије од 2019. до 2029.

План Непокретних културних добара Града Београда 2019: Општина Стари град.

Поповић 1997: Поповић Марко. Антички Сингидунум – досадашња открића и могућности даљих истраживања, *Синтидунум*, бр. 1., 1–20.

Поповић 2006: Поповић Марко. Београдска тврђава, Београд: ЈП Београдска тврђава.

Таталовић–Лакићевић–Матић–Работић, Бранислав 2014: Невена Таталовић, Милена Лакићевић, Бјачеслава Матић, Бранислав Работић, „Потенцијал калемегданског комплекса као туристичке атракције Београда", *Туристичко пословање*, бр. 14., 81–91.

Throsby 2012: David Throsby. „Paying for the past: Economics, cultural heritage, and public policy", *Australia's Economy in its International Context*, Ed. Kym Anderson. Adelaide: University of Adelaide Press, 527–539.

UNESCO: Frontier of the Roman Empire (WHS FRE). http://whc.unesco.org/en/tentativelists/6060/?fbclid=IwAR0uu7hglTKyLTKzjDOxtVku1T3al VSIvsI9sL0Z9D-lHDBkgClu1oG7BGU [25. фебруар 2019].

Устав Републике Србије, Службени гласник РС број 98/06.

Nemanja B. JANKOVIĆ
Nenad N. PERIĆ

PROMOTION AND PRESERVATION OF CULTURAL HERITAGE: THE EXAMPLE OF KALEMEGDAN

Summary

The Belgrade fortress with Kalemegdan, or the Kalemegdan complex, represents one of the most preserved cultural and historical units in Serbia, important for studying the past of many nations and the epoch. Above all, the complex is significant as a part of the former limes of the Roman Empire, but also as a place of importance for the national history of the Middle Ages and New Age. As such, this unit is recognized and protected as a cultural heritage of exceptional importance. The next step towards the achievement of international law protection is enrolment on the UNESCO World Heritage List. In order to achieve this, it is necessary that the unit be deprived of military character. The paper analyses the formal and essential relocation of the Belgrade Military Museum outside the Belgrade Fortress area, as well as other additional contents, all for the purpose of returning more authentic Kalemegdan complex. The paper analyses the legal, organizational and other elements of this idea, as well as the benefits that will be gained through its realization.

Key words: Kalemegdan complex, Belgrade fortress, international law protection, UNESCO.

Рад је достављен 8. септембра 2019. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине*, одобрен за штампу.

БАШТИНАБАШТИНАБАШТИНАБАШТИНА

ИСТОРИЈА КУЛТУРЕ

УДК 37.01 Хербарт Ј. Ф.
37.017
doi:10.5937/bastina1949387A

Прегледни рад

*Звездан М. АРСИЋ**
Универзитет у Приштини, Филозофски факултет, Косовска Митровица

*Татјана С. РАДОЈЕВИЋ***
Универзитет у Приштини, Филозофски факултет, Косовска Митровица

СХВАТАЊА СРПСКИХ ХЕРБАРТОВАЦА О ЦИЉУ И ЗАДАЦИМА ВАСПИТАЊА***

Апстракт: Прве расправе и чланци о педагогији као науци у Србији, јављају се у другој половини XIX века. У то време међу водећим европским и светским педагозима не постоји јединствено мишљење о основним питањима и проблемима педагошке науке. Српски педагози који су живели и радили у периоду када се педагогија конституисала као наука на овим просторима, били су присталице различитих педагошких праваца. У складу с тим, међу њима су постојале разлике у схватању и тумачењу најважнијих педагошких питања међу која спада и питање одређивања циља и задатака васпитања. Значајан допринос конституисању педагошке науке код нас, а самим тим и развоју схватања о циљу и задацима васпитања, дали су и педагози који су припадали Хербартовој педагошкој школи. Из тог разлога, главна пажња у раду је усмерена на дескриптивно-историјско проучавање и анализу а о циљу и задацима васпитања најпознатијих српских хербартоваца – Војислава Бакића, Љубомира Протића и Стевана Окановића

Кључне речи: педагогија, васпитање, циљ васпитања, задаци васпитања, српски педагози.

УВОД

Васпитање је друштвено-историјски заснован и условљен процес, што је за последицу имало то да су се током историјског развоја друштва, васпитању постављали различити циљеви и задаци. У свакој историјској епохи циљ и задаци васпитања усклађивали су се са потребама времена, према

* Ванредни професор, zvezdanars@gmail.com
** Доцент, tatjana.radojevic@yahoo.com
*** Чланак представља резултат рада у оквиру пројеката „Косово и Метохија између националног идентитета и евроинтеграција“ (ИИ 47023), који финансира Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

актуелним друштвеним идеалима и стремљењима, што упућује на закључак да они, не могу бити једном заувек дати. То је сасвим разумљиво, ако се има у виду да их увек дефинише и подржава најутицајнија друштвена елита која настоји да преко циља и задатака на васпитања контролише, не само васпитно-образовни систем, већ и основне правце развоја друштва током различитих периода његовог развоја. Циљ и задаци васпитања, дакле, представљају својеврстан одраз вредносних опредељења одређене друштвене заједнице, А циљ доброг васпитања је да прерасте у самовaспитање и да доприноси формирању добрих људи током читавог живота, а не само за време формалног образовања, и срећне заједнице у којој живе. (Рајчевић 2017: 203)

Хербартијанство или хербартизам представља педагошки покрет Ј. Ф. Хербарта (*Johann Friedrich Herbart,* 1776–1841) и његових следбеника, креатора научне педагогије, који се озбиљно супростављао пропагаторима радне и активне школе, тј. реформских праваца у педагогији. Најистакнутији представници хербартизма у Србији, били су Војислав Бакић, Љубомир Протић и Стеван Оковић.

ВОЈИСЛАВ БАКИЋ

Војислав Бакић, утемељивач педагошке науке код Срба рођен је 22. 08. 1847. године у селу Перна на Кордуну, општина Вргинмост (Хрватска). У Перни је 1859. године као одличан ђак завршио основну школу у којој је, након што га је учитељ изабрао за свог помоћника остао још неколико година. Жељан знања и даљег школовања Војислав Бакић одлази у Рековац (јужно предграђе Карловца) и ту у периоду од 1862–1866. године завршава тзв. реалку (шесторазредну реалну школу), а 1868. године уписује учитељску школу у Сомбору коју завршава за годину дана. Након завршетка учитељске школе, добија радно место учитеља у Новом Саду. Године 1870. године Српском сабору подноси молбу за додељивање једне од четири стипендије за студије у Немачкој коју, с обзиром на добре квалификацији, али и препоруку Ђорђа Натошевића, добија и одлази на студије педагогије, најпре у Лајпциг код једног од познатијих хербартоваца Т. Цилера, а касније у Хајделберг, код К. Ф. Стоја који је, такође, био један од Хербатових следбеника. На Универзитету у Лајпцигу је 28. 09. 1874. године одбранио докторску дисертацију на тему „Русовљева педагогика са гледишта филозофске педагогике“[1]. Педагошка схватања Војислава Бакића оцењују се као умерено хербартовска, јер био отворен и за другачија педагошка, психолошка, антрополошка, социолошка, филозофска и етичка схватања од оних на којима се

1 Докторска дисертација Војислава Бакића објављена је најпре на немачком језику 1874. године, а на српском језику објављена је 1896. године. (Илић – Михајловић 2016)

заснивало изворно хербартијанство. По завршетку студија, није могао да добије службу у аустро-угарској и на позив Милана Ђ. Милићевића долази у Србију[2], где остаје до краја живота 1929. године.

Радећи као универзитетски професор, Војислав Бакић се активно бавио проблемима педагошке науке и наставе. Дубоко прожет националним осећањем и искреном жељом да помогне свом народу, Бакић је стално носио у себи неодољиву жељу да изгради такву педагошку концепцију која ће по свом домету бити на нивоу европске педагогије, а по својој намени и карактеру у функцији потреба и специфичности развитка Србије и српског народа. (Парлић Божовић 2011: 53) Његови педагошки погледи и схватања носе обележја Хербартове филозофске школе којој је припадао, због чега су му упућиване бројне замерке којих је и сам био свестан. Од великог значаја за рад Војислава Бакића било је то што је још за време студија, захваљујући подршци К. Ф. Стоја, научио да изрази критику и заузме свој, аутентични став. Бакић сматра, да је главни проблем педагошке науке терминолошко одређење и педагогију дефинише као науку о вештини васпитања (Бакић 1897: 2). Као Хербартов следебеник разликовао је две педагогике: општу (теоријску или филозофску) и посебну (специјалну, практичну или примењиву). Прва општа педагогика бави се фундаменталним питањима педагогике и њу чине педагошка телеологија и педагошка методологија, а садржајем друге, тј. посебне педагогике обухваћено је породично васпитање. школско образовање, стручно усавршавање и самообразовање.

Увиђајући потребу и значај васпитања за појединца и друштво, Бакић се у својим радовима[3] посебно бавио дефинисањем појма, циља, моћи и граница васпитања. Према њему, васпитање је „правилно развијање и усавршавање органских сила и духовних способности у млада ћовека и млада нараштаја (Бакић 1897: 5). Овакво појмовно одређивање васпитања упућује на закључак да је васпитање сложен процес који започиње у најранијем периоду развоја индивидуе, подржан од стране одраслих особа са циљем да се развију њени наследни потенцијали и способности. Своја схватања о циљу васпитања Бакић заснива на човековој природи и истиче да „цели васпитања

2 Своју практичну просветну службу В. Бакић започиње у Крагујевцу 1875. године најпре као професор а затим и као директор Учитељске школе која је међувремену премештена у Београд, а 1892. године, а 1893. године је изабран за за професора педагогике на Великој школи у Београду у којој остаје све до пензионисања 1905. године. (Парлић Божовић 2011: 53)

3 Написао је десетину посебних дела, монографија и уџбеника из педагогије и преко 180 мањих студија и чланака. (Поткоњак – Ђорђевић – Трнавац 2014: 164) Као најпознатија његова дела најчешће се издвајају следећа: *Наука о васпитању* (1878), Поуке о васпитању деце у родитељској кући (1880), О васпитном прилагођавању (1893), Општа педагогика (1897), Посебна педагогика (1901), Педагошко искуство (1909), Српско родољубље и отачствољубље (1910), Самоуправа при школском васпитању (1911), Морални живот у рату и миру (1920).

и образовања морају бити научно и на природи човечијој засноване". Те „цели" представљају у ствари „идеје или идеале за индивидуални и социјални развитак човечији, од којих зависи развитак културе и цивилизације. Према томе, „задаци васпитања морају бити у сагласности са задацима човечјег живота, личнога и друштвеног". (Бакић, 1897: 29) Пошто о овом проблему постоје различита схватања, постојаће различита схватања и о „целима васпитања и образовања" која су, према Бакићу, једнострана и не треба их усвајати. Као хербартовац, макар и умереније варијанте овог педагошког правца, Бакић стоји на становишту да другу основу за одређивање циља васпитања чини етика, а пр избору средстава за остваривање тог циља треба се ослонити на психологију. Он, зато, као и сви хербартовци посебну пажњу посвећује моралном васпитању, односно васпитању моралног карактера, али ће се по нечему и разликовати од њих, јер он „циљ васпитања не изводи из етике као такве, већ и ту тражи основу у човековој природи". (Поткоњак – Ђорђевић – Трнавац 2014: 166)

С обзиром на то да Бакић сматра да циљ васпитања мора бити „на природи човековој заснован" и да је на човековој природи заснован и морал, а тиме и друга етичка основа из које Бакић изводи циљ васпитања, произилази да „задаци васпитања морају бити у сагласности са задацима човечијег живота и личног и друштвеног". Оваквим приступом, Бакић је промовисао идеју о потреби успостављања целовитог система циљева и задатака васпитања. Постоји више васпитних задатака, а самим тим и више критеријума за њихову класификацију, међу којима Бакић посебно издваја важност, тешкоћу достизања циљева и природни след. По важности, на првом месту је морално и интелектуално, на другом месту је естетичко и техничко, а треће је физичко васпитање. „Морално васпитање даје човеку највише вредности, и за то оно заузимље и најважније место. Људи се цене најпре по моралној карактерности, а тек после тога по знању и умењу, по снази и способности". (Бакић 1897: 36) По „тешкоћи достиженија циљева" они се могу рећати овако: физичко васпитање, физички рад, естетичко, интелектуално и морално васпитање. По „природном следовању", односно по „генетичком току васпитања" циљеви и задаци могу се поређати овако: физичко васпитање (од прве до треће године живота), естетичко васпитање „нарочито чулни развитак (од четврте до седме године), „за тим преовлађује интелектуално васпитање (од осме до четрнаесте године), „техничко или стручно васпитање (од петнаесте до осамнаесте године), најпосле преовлађује морално васпитање (од деветнаесте до двадесет и прве или двадесет и пете године). У вези са овом својеврсном периодизацијом, за коју сматра да је најтеже учинити, Бакић (1897: 37), додаје да „не може тачно одредити када једна врста васпитања престаје, а када друга почиње, јер све силе физичке и психичке развијају се, више или мање упоредо, или наизменице, с већом или мањом снагом.

С тога је овде обележено само то која страна развитка претеже у којим годинама младости". Оваквим приступом у разматрању циља и задатака васпитања и настојањем да пронађе ширу и реалнију основу за њихово заснивање, Бакић се, на известан начин знатно удаљава од хербартоваца и својих ранијих схватања када је изричито био против тога да се физичко васпитање засебно третира, када циљ васпитања није изводио из природе човека или када није настојао да превазиђе једностраности у разматрању ових проблема. Међутим, и поред извесног дистанцирања од изворног хербартијанства, Бакић је по једном питању, ипак остао веран овом правцу. Наиме, и поред свих нових елемената које је усвојио и увео у разматрање фундаменталних педагошких питања и проблема, он је до краја остао при ставу да је морално васпитање и најважније и најтеже, да је крајњи циљ васпитања развијање моралног карактера у чијој основи лежи морална воља и да се све остале компоненте циља васпитања морају томе потчинити, пре свега интелектуално васпитање.

ЉУБОМИР ПРОТИЋ

Љубомир Протић припада групи „млађих" хербартоваца у Србији. Рођен је 1866. године у селу Буковица код Љубовије. Основну школу завршио је у родном месту, ниже разреде гимназије у Ваљеву, а након тога у Београду уписује четвороразредну учитељску школу коју завршава 1885. године. Педагогију му је у учитељској школи предавао Војислав Бакић, што је утицало да он прихвати Хербартове педагошке идеје и определи се за студије педагогије. Педагогију је од 1885–1889 године студирао у Лајпцигу и Јени, код хербартовца В. Рајна. Након завршетка студија, враћа се у Србију и где започиње своју професионалну активност[4] и у којој остаје до краја живота 1928. године. Поред уџбеника Педагогика који је написао 1898. године, написао је неколико радова у којима се бави општим питањима педагогике, реформи наставе српског језика и немачким језиком у средњим школама[5]

Преко својих уџбеника Педагогика и Научна педагогика, Љ. Протић је одлучно је бранио Хербартову педагогију као једину „научну" педагогију и тако вршио утицај на одржавање хербартијанства у Србији. Према њему

4 Радио је као професор у гимназији у Свилајнцу, Јагодини и Крагујевцу и као професору Учитељској школи у Нишу. Био је надзорник среза крагујевачког, радио у Министарству просвете и на крају, у периоду од 1906–1925. године био је професор и управитељ Женске учитељске школе у Београду. (Поткоњак – Ђорђевић – Трнавац 2014: 176)

5 Уџбеник Педагогика Љубомира Протића је доживео више издања и „поправки" и дуго је био у употреби у учитељским школама у Србији. Поред тога написао је и дела Научна педагогика, Гимназија Милоша Великог, О реформи наставе српског језика у нижим гимназијама као и Немачки језик у средњим школама.

педагогију чине три дела и то: општа педагогика, практична педагогика и историјска педагогика. Прво питање које поставља у својој Општој педагогици односи се на задатак васпитања. Тумачећи педагогику као науку, Протић полази од предмета њеног изучавања и поставља питање: шта је задатак васпитања, шта смета његовом извођењу и шта га олакшава (Парлић Божовић 2010: 33). Тај „задатак се често различито одређује", на „првом месту" из „угла личне користи" при чему се посебно цени „стручна спрема" јер од „стручне спреме се тражи да донесе и матреријалне користи". (Поткоњак – Ђорђевић – Трнавац 2014: 177) Васпитање се може дефинисати као намерно утицање, по неком плану на развиће дечијег духа, не би ли се постигао известан циљ, који је претходно већ постављен и утврђен с обзором на највиши задатак сваког човека. Тај задатак сваког човека утврђује етика, која као највиши и крајњи задатак сваког човека поставља морални живот. Но, без моралног карактера не може бити ни моралног живота, па из тога произилази да је највиши и крајњи задатак васпитања стварање и образовање моралног карактера, што је управо образовање моралне воље.

Анализирајући различите текстове Љ. Протић закључује „да се у појединим књижевним делима могу наћи пет васпитних задатака који су подједнако важни, а то су: физичко развијање и васпитање, интелектуално (умно васпитање), естетичко васпитање, морално васпитање и религионо васпитање. Међутим, то није потпуно прихватљиво одређење задатака васпитања, јер етика говори само о једном највишем задатку сваког човека, па према томе може се говорити о само једном највишем задатку васпитања, као што и ми велимо..." закључује Љ. Протић (2008: 63). Међутим да би се карактери могли створити и образовати потребно је физичко развијање и здравље и интелектуално и умно развијање. „Дивљи и необразовани народи" који нису „далеко умно одмакли" „не могу се ни у моралу уздићи". „Свестрано умно развијање може бити само на основу физичког развијања и здравља. Исто тако и религија потпомаже морално образовање карактера. А не мање за образовање карактера потребно је да се у ученика развије и негује осећање за оно што је лепо (естетично васпитање). (Протић 2008: 63–64) Настојећи да што ближе и прецизније објасни овај свој став, Протић каже да се он разликује од других јер он одређује један највиши, крајњи задатак, а други одређују пет уз наглашавање да су сви подједнако важни и главни. Нема више задатака васпитања који би „подједнако били важни" и не могу се „нижи задаци" учинити „једнаким са највишим" и ако се не схвати да су „нижи задаци" „само помоћни оним највишим" постоји опасност да се у васпитању западне у једностраност. Оно што је посебно карактеристично за Љубомира Протић и што се може запазити када је у питању проблем одређивања циља и задатака васпитања је то, што он, веома ретко користи термин циљ васпитања. Након детаљног излагања проблема који се односе

на задатке васпитања, он говори о наставним средствима путем којих се наведени задаци могу остварити. Научна педагогика, при чему он подразумева хербартовску, признаје „три главна средства" од којих свако има своја посебна средства, помоћу којих истакнути задатак може реализовати. Ти васпитни чиниоци су дисциплина, настава и образовање моралног карактера, односно васпитање у ужем смислу.

СТЕВАН ОКАНОВИЋ

Стеван Окановић типични представник и ватрени заговорних Хербартових педагошких схватања рођен је 1871. године у Параћину, где је 1882. године завршио четвороразредну („народну") основну школу, непосредно пре него што је она прерасла у шесторазредну. Нижу гимназију почео је у Параћину, а завршио у Другој београдској. Потом (1886) уписује Учитељску школу у Београду и за време четворогодишњег школовања добија државну стипендију („благодејаније"). Професор му је наш најпознатији хербартовац др Војислав Бакић, који је и најзаслужнији за Окановићево успостављање темељних веза с Хербартовим педагошким и другим идејама, што је значајно утицало на то да цео свој живот посвети просветном раду и педагошкој науци. Већ крајем 1889. постављен је за заступника учитеља 3. и 4. разреда основне школе у Липама (Смедеревски округ). 1890. године као један од тројице кандидата (од укупно 137), положио је са одличном оценом учитељски испит зрелости и тако стекао привилегију да буде постављен за сталног учитеља. (Дунђерски 2014: 273) Умро је 1917. године.

Стеван Окановић је поред Војислава Бакића и Љубомира Потића један од најпознатијих у „најупорнијих" представаника хербартовске педагогије у Србији. Међутим, дубља анализа његових педагошких погледа и радова које је објавио[6] показује да је он био спреман да свој педагошки систем допуни и неким новим идејама које нису биле у складу са класичнин, односно изворним хербартијанством. Тако, на пример, у Окановићевом разрађивању

6 Школске библиотеке, Положај научне педагогике према ручном раду, Педагошка питања једној матери о васпитавању сина, Морална аутономија и васпитање, О мару или интересу у васпитању, Осећање и воља (једна страница из педагогијске психологије), Истина о научној педагогији (одговор Г. Сретену Адићу), Почетна настава читања и писања, Народна историја у васпитној школи, Педагогика на нашем Универзитету, Буквар за самоуке (награђен као изузетан са ондашњих 500 динара у злату), На жалост његова дисертација под називом *Die serbische Volksepik im Dienste der Erziehung. Ein Beitrag zum Ausbau des Lehrplanes der serbischen Volksschule vom Standpnkte der weissenschaftilshen Pädagogik*, посвећена великом хербартовцу др Војиславу Бакићу никада није преведена на српски језик, а његово потенцијално капитално дело *Општа педагогика* услед неповољних околности (Балкански и Први светски рат) и његовој смрти, нажалост, остаје у рукопису и неповратно изгубљено.

проблема који се односи на васпитне казне и награде осећа се значајан утицај идеја Ж. Ж. Русоа који сматра да оне треба да буду директна последица активности и учења васпитаника. Поред тога, кроз залагање за поштовање детиње природе (индивидуалних и узрасних карактеристика), принципа активности у настави (да дете најпре упозна своју околину, да земљопис изучава у природи), као и кроз истицање непроцењиве вредности домаћег (породичног васпитања), посебно мајке као стожера куће и најпожељније развијању моралне личности детета, назире се утицај педагошких идеја Ј. Х. Песталоција.

Стеван Оковић прихвата Хербартов став да циљ васпитања одређује етика и да се средства за његово остваривање налазе у психологији, а с обзиром на то да је се суштина човековог живота налази у врлини, она сходно томе „мора" постати циљ васпитања. Када је у питању дефинисање педагогије као науке, Оковић је дефинише веома кратко и прецизно-као науку о васпитавању. Оваквом дефиницијом педагогије као науке, он заправо обухвата све, јер опште је познато да је васпитање најшири педагошки појам, који поред свог ужег значења, обухвата и образовање и наставу као и све друге из њих изведене педагошке појмове. У пропагирању уверења да је „педагогија пре свега, наука" и то, „у исто време и емпиријска и нормативна", па из тог разлога „мора имати јасно дефинисане представе о циљу васпитања", осећа се снажан утицај његовог учитеља Војислава Бакића. Емпиријска педагогија до општих закона долази индуктивним путем, из самих чињеница друштвеног живота, а из тако конципиране емпиријске педагогије (засноване на одлучујућем утицају друштвене средине и васпитања појединца) израста нормативна педагогија која, опет има темеље у облику чврстог система норми и правила добијених претежно дедуктивним путем. (Према: Дунђерски 2014: 276–277)

Иако је у проучавању најважнијих педагошких проблема био отворен и за другачије идеје и схватања које су се разликовале од правца коме је изворно припадао С. Оковић, није био благонаклон према свим педагошким правцима, па их је на основу својих убеђења делио на „гледишта научне педагогије" и „гледишта ненаучне педагогије". С тим у вези он, наравно, заступа став да је његова (хербартовска) педагогија једина научна, док су сви остали правци ненаучни. Међутим, пошто су углавном старији од хербартизма, ти правци имају историјску вредност, без обзира што се заснивају на погрешним теоријским поставкама. У контексту схватања С. Оковића о различитим педагошким правцима и идејама који су се јављали током историјског развоја педагогије као науке, са данашњег аспекта се посебно истиче значај историјске методе у проучавању основних педагошких проблема јер „она омогућава да се проучава и упознаје педагошка стварност од њеног настанка до данас". (Базић 2011: 289)

Одлике којима се карактерише тзв. „научна педагогија“ према С. Окановићу су следеће:

– јединство циља у снажној, свестраној и високоморалној вољи кроз морални карактер и с њим повезано јединство духа,

– циљ васпитања није нигде другде до ли у самом васпитанику, тј. у његовом духовном образовању,

– психологија је (као наука о непосредном унутрашњем опажању) педагогији позајмљени извор критеријума за формулацију педагошких закона и

– научне педагогије нема без строге систематичности у откривању узрочно-последичних веза, уместо непоузданих практичних правила којима недостају систематичност, психолошка протумаченост, доследност а понекад и најобичнија логичност.

Овако засновану педагошку концепцију С. Окановић је сматрао једино исправном и једино научном и настојао је да у Србији развија схватање о њеној оправданости, истовремено се борећи против, како је он сматрао, погрешне примене Хербарт-Цилерових формалних ступњева у настави. Оно што је посебно битно и што треба истаћи, односи се на чињеницу да је Стеван Окановић као управитељ Женске учитељске школе допринео да се почне развијати свест о неопходности школовања женске деце. Из тог разлога, он, насупрот свом учитељу В. Бакићу, заступа став о потреби еманципације жена и труди се да учини све што је у његовој моћи да допринесе образовању жена и њиховом што успешнијем оспособљавању за учитељски и васпитачки позив. Јер „вековима је жена, осим у ретким изузетцима, била само мајка жена и домаћица, али је тадашња Србија постајала свеснија чињенице да су дошла времена да она предузме и неке друге дужности, и да својом снагом, умом и духом користи и своме народу, али и друштву у целини“. (Видосављевић – Круљ Драшковић 2014: 339–340)

ЗАКЉУЧАК

У педагошким идејама и делатности српских педагога током различитих периода друштвеног развоја уочавају се разлике и супротности у схватању педагогије, васпитања, компоненти васпитања, али и разлика које сједињују компоненте или стране развоја личности. Међутим и поред евидентних разлика међу педагозима који су припадали чак и истим педагошким правцима и покретима, одреднице основних идеја на које указују наши педагошки стваралаоци о васпитању представљају важне карактеристике концепција васпитања. Те концепције често су имале пренаглашену друштвену димензију циља и задатака васпитања (друштвена заједница, карактер људског рада, друштвена традиција, развијеност педагошке науке), у односу на персоналистичку

димензију циља и задатака васпитања (потребе, интереси, жеље, амбиције самих васпитаника). Погледи и идеје наших педагога о основним проблемима васпитања које су настале под утицајем водећих европских педагога, филозофских праваца и педагошких покрета, представљају изворе како за настајање савремених концепција васпитања, тако и српске научне мисли.

Војислав Бакић, Љубомир Протић и Стеван Оканович, цео свој живот су посветили унапређивању васпитно-образовног система у Србији у то време и утемељивању педагогије као науке у нашем тада, још увек, недовољно развијеном друштву и науци. Своје педагошке погледе, идеје и схватања која се односе на педагошка питања изнели су у бројним делима и радовима, што је свакако утицало на то да ови угледни српски педагози и данас живе и да њихов утицај и даље траје.

Сва тројица су били припадници Хербартове педагошке школе и у пропагирању својих идеја и ставова заговарају научну педагогију супростављајући се тако пропагаторима радне и активне школе. Поред тога, заједничко им је и то што су формирање моралне воље и карактера истицали као циљ васпитања, а морално васпитање сматрали најважнијим задатком.

Карактер српске педагогике почетком крајем XIX и почетком XX века, утемељавао др Војислав Бакић. Био је први директор Учитељске школе, први универзитетски професор педагогике у Србији, више пута члан Просветног савета и његов председник, објавио преко 180 радова, окупио бројне поштоваоце хербартовске науке (такође немачке ђаке) и на тај начин судбоносно утицао на развој српске педагогике XX века. Појам васпитања Војислав бакић везује за духовни однос искусног и неискусног и утицај првог на развој и стварање потребних вештина, знања и расположења за васпитаников будући рад и занимање. Предмет васпитања по Бакићу је сам васпитаник, што значи да циљ васпитања лежи у њему самоме, јер млад човек се на првом месту васпитава за самога себе. При одређивању циља васпитања не треба полазити само од природе, већ треба узети у обзир и друштво, чији је утицај битнији и из чега произилати, као најважнији циљ, поштење, тј. морално васпитање. Изведени из циља васпитања задаци васпитања су усмерени на лепо и корисно, добро и истинито, што одговара врстама васпитања које Војислав Бакић препознаје-морално, интелектуално, естетско и техничко васпитање.

За укупно 25 година разноликог просветно-управно педагошког и наставничког рада Љубомира Протића, чија је „Општа педагогика“ доживела четири издања и била вишедеценијски уџбеник у учитељским школама, створен је читав систем моралног васпитања овог типичног српског педагога који не скрива свој национални понос али респектује грађанска гледишта која су струјала са Запада. Његова дела у другој половини XX века скоро да и нису помињана, због великосрпског национализма кога Протић није скривао.

Моралном уздизању подређује целокупно васпитање тј. „васпитање у ужем смислу", а врло одређено се залаже за ученичку самосталност и слободу, и за хумане, равноправне односе ученика и наставника, чега се остали хербартовци и нису имплицитно држали. И у најопштијим погледима на морално васпитање незнатно се разликује од осталих хербартоваца пре свега, због наглашавања потребе да се морално-религиозним садржајима да нови смисао, али и због императивног захтева за многостраним интересима које треба будити код ученика у наставном процесу.

Полетни аналитичар и полемичар др Стеван Оканович (1871–1917), који није дочекао ни крај друге деценије XX века не доживевши новија психолошка открића, заснива моралност углавном на етичко-педагошкој основи, постављајући у средиште моралних вредности: осећања, морално мишљење и моралну вољу. Као и сви умерени хербартовци „педагогију представа" користи у тумачењу генезе човекове моралности и наглашава да етички развој тече кроз три етапе у процесу формирања моралних појмова и то етичко-религијских појмова, појмова моралне сцелисходности и највиших моралних појмова моралних норми по којима се треба владати. Највише моралне идеје-право, правда и доброта, постају критеријуми моралног рада, јер пред њима увек проверавамо судове с моралном позадином. Окановић сматра да је важно је знати те појмове, хтети да их примењујемо и поступати у складу са њима као моралним максимама. Снага мотивације при моралном поступању зависи од моралног осећања. Понављањем се учвршћују морална начела (и сви други облици највиших моралних појмова) чиме се омогућује њихова доминација на целом моралном свешћу човековом, односно они постају срж човекове моралне личности, тј. постају врлина коју Окановић одређује као главни циљ васпитања.

ЛИТЕРАТУРА

Базић 2011: М. Базић. „Методолошки проблеми истраживања у области историје педагогије". *Баштина*.. Приштина – Лепосавић: Институт за српску културу. (31). 275–296.

Бакић 1897: В. Бакић, *Општа педагогика.* Београд: Државна штампарија.

Видосављевић – Круљ Драшковић 2014: С. Видосављевић – Ј. К. Драшковић. „Хуманитарна и образовна улога женске подружине и њене занатске школе у Приштини од 1919–1944. године". *Баштина*. Приштина – Лепосавић: Институт за српску културу. (36). 339–350.

Дунђерски 2014: С. Дунђерски. „Хербартијанство др Стевана М. Окановића (1971–1917)". *Педагошка стварност.* (2) 272–284.

Илић – Михајловић 2014: М. Илић – Т. Михајловић. *Историја националне педагогије.* Бања Лука: Филозофски факултет.

Парлић Божовић 2010: Ј. Парлић Божовић, *Образовање и васпитање у делима српских педагога између два светска рата.* Косовска Митровица: Филозофски факултет.

Парлић Божовић 2011: Ј. Парлић Божовић, *Историја педагошких идеја у Србији.* Косовска Митровица: Филозофски факултет.

Поткоњак – Ђорђевић – Трнавац 2014: Н. Поткоњак – Ј. Ђорђевић – Н. Трнавац, *Српски педагози о циљу и задацима васпитања.* Београд: Српска академија образовања.

Протић 2008: Љ. Протић „Педагошка питања". *Зборник радова.* Београд: Завод за унапређивање васпитања и образовања.

Рајчевић: 2017: П. Рајчевић, Дидактичност и васпитно-трансферична вредност садржаја Законоправила Светог Саве, *Баштина*.. Приштина – Лепосавић: Институт за српску културу. (42). 199–213

Zvezdan M. ARSIĆ
Tatjjana S. RADOJEVIĆ

PERCEPTIONS OF SERBIAN HERBARTIANS ON THE OBJECTIVE AND TASKS OF EDUCATION

Summary

The first discussions and articles on pedagogy as a science in Serbia appeared in the second half of the XIX century. At that time, there was no consensus among the leading European and world educators on the basic issues and problems of pedagogical science. Serbian pedagogues who lived and worked in the period when pedagogy was constituted as a science in this region, were supporters of different pedagogical directions. Accordingly, there were differences between them in understanding and interpreting the most important pedagogical issues, which included the issue of determining the purpose and tasks of education. A significant contribution to the constitution of pedagogical science in our country, and therefore to the development of understanding of the purpose and tasks of education, were made by pedagogues who belonged to Herbart's pedagogical school. For this reason, the main attention in the paper is focused on descriptive-historical study and analysis and on the purpose and tasks of educating the most famous Serbian Herbartians – Vojislav Bakić, Ljubomir Protić and Stevan Okanović.

Key words: Pedagogy, upbringing, goal of upbringing, tasks of upbringing, Serbian pedagogues.

Рад је предат 1. октобра 2019. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине*, одобрен за штампу.

УДК 371.3::3/5
323.1(=163.41)(497.115)
doi:10.5937/bastina1949401M

Оригинални научни рад

*Живорад М. МИЛЕНОВИЋ**
Универзитет у Приштини, Учитељски факултет у Призрену

*Весна Љ. МИНИЋ***
Универзитет у Приштини, Учитељски факултет у Призрену

ДРУШТВЕНИ САДРЖАЈИ У НАСТАВИ ПРИРОДЕ И ДРУШТВА И РАЗВОЈ ИДЕНТИТЕТСКЕ ПРИПАДНОСТИ СРПСКОМ НАРОДУ НА КОСОВУ И МЕТОХИЈИ И РЕПУБЛИЦИ СРБИЈИ***

Апстракт: Аутори у раду проучавају допринос друштвених садржаја у настави природе и друштва на развој идентитетске припадности ученика млађег школског узраста српском народу на Косову и Метохији и Републици Србији. Полазећи од психофизичког развоја и способности ученика млађег школског узраста, допринос друштвених садржаја истраживан је посредно преко идентификације процена учитеља. У истраживању се пошло од опште претпоставке да друштвени садржаји у настави природе и друштва значајно доприносе развијању осећаја идентитетске припадности српском народу на Косову и Метохији и Републици Србији код ученика млађег школског узраста. Пошло се и од посебних претпоставки

* ванредни професор, zivorad.milenovic@pr.ac.rs
** ванредни професор, vesna.minic@pr.ac.rs

*** рад је резултат истраживања у оквиру 4 научна пројекта у којима као истраживач и/ или руководилац учествује проф. др Живорад Миленовић: 1) *Материјална и духовна култура Косова и Метохије,* евиденциони број 178028 који од 2010. финансијски подржава Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије; 2) *Израда софтвера за процењивање даровитости код ученика,* евиденциони број 19/6-020/961-26/18, који од 2019. финансијски подржава Министарство просвјете и културе Републике Српске; 3) *Софтверска подршка за предвиђање успјешности студирања,* евиденциони број 19/6-020/961-27/18, који од 2019. финансијски подржава Министарство просвјете и културе Републике Српске и 4) Интерни макро пројекат *Иновације у васпитању и образовању*, евиденциони број ИМП 001 који у периоду 2017–2019. финансијски подржава и реализује Учитељски факултет у Призрену, Универзитета у Приштини и два научна пројекта у којима као истраживач учествује проф. др Весна Минић: 1) *Косово и Метохија између националног идентитета и европских интеграција,* евиденциони број III 47023 који од 2010. финансијски подржава Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије и 2) Интерни макро пројекат *Иновације у васпитању и образовању*, евиденциони број ИМП 001 који у периоду 2017–2019. финансијски подржава и реализује Учитељски факултет у Призрену, Универзитета у Приштини.

да ће истраживањем бити издвојене компоненте које одређују идентитетску припадност српском народу на Косову и Метохији и Републици Србији и да не постоји значајна разлика у проценама учитеља о доприносу друштвених садржаја у настави природе и друштва у развијању осећаја идентитетске припадности српском народу на Косову и Метохији и Републици Србији код ученика млађег школског узраста. Да би се то утврдило, у првој половини 2019. на узорку од 103 учитеља Пчињског округа спроведено је истраживање приказано у овом раду. Подаци прикупљени Скалером – ИПСНКиМРС (а = 0,812) обрађени су факторском анализом и анализом варијансе. Факторском анализом су издвојене четири компоненте које одређују идентитетску припадност ученика млађег школског узраста српском народу на Косову и Метохији и Републици Србији: 1) идентитет, 2) територијално одређење, 3) друштвена припадност и 4) самоодређење (КМО=0,715, р = 0,000, ЗВ = 58,278%). Анализом варијансе је утврђено да не постоји значајна разлика у резултатима три групе учитеља у зависности од процена о доприносу друштвених садржаја у настави природе и друштва у развоју идентитетске припадности ученика млађег школског узраста српском народу на Косову и Метохији иРепублици Србији: F (1, 102) = 1,870, р = 0,160. Најзначајнији резултати истраживања приказани су у форми закључка и дате су педагошке импликације (Табела 6; Дијаграма 2).

Кључне речи: идентитет, национални идентитет, територијално одређење, друштвена припадност, самоодређење

УВОД

Наставни садржаји о друштву и друштвеним односима у настави природе и друштва имају за циљ да ученицима пруже основна знања о друштву и друштвеним односима. Полазећи од сложености и често апстракности друштвених садржаја, у њиховом избору се посебно водило рачуна од самих каратеристика млађег школског узраста и нарочито психофизичког развоја и способности ученика млађег школског узраста. (Bildiren, 2018; Kiiveri&Maatta, 2012) Ученици млађег школског узраста још увек немају развијено мишљење (Pranzo, 2013; Kiiveri&Maatta, 2012) и уче у реалном окружењу и на очигледним примерима. На такав начин у настави природе и друштва уче наставне садржаје о природи и друштву. Наведено указује да ученици млађег школског узраста и не могу стећи превише знања о друштву и друштвеним односима који би им помогли у развоју осећаја идентитетске припадности српском народу на Косову и Метохији и националној и идентитетској припадности Републици Србији.

У првим деценијама 21. века, национални идентитет, национална припадност, патриотизам постали су саставни део јавног живота у свим државама са простора негдашње Југосалвије. То је посебно постало значајно на простору Косова и Метохије након 1999. када је уведен међународни мировни протекторат УН према Резлуцији 1244 Савета безбедности УН.

Појмови и/ или термини национални идентитет, национална припадност, патриотизам нису новина. Они су одувек постојали као значајне одреднице српског народа на Косову и Метохији и целокупној Републици Србији и увек су се користили када је било потребно да се оправдају неки политички захтеви, програми политичких партија, али и наставни садржаји у школским програмима, пре свега историје, социологије, политикологије и наставе природе и друштва нису у довољној мери заступљени. Све то показује да су поменути појмови и термини *историјски детерминисани.*

Одређења националног идентитета су бројна и углавном су паралелно повезана са условима њиховог очувања. Један од услова је и очување културног наслеђа на шта указују бројни аутори. (Härkönen&Stöckell, 2019; Polat, 2018) Да би се подстицао, развио и очувао национални идентитет, један од услова је и очување „...континуитета културног наслеђа, односно свесни и активни однос према традицији, чиме се потврђује оно што је непроменљиво и константно". (Анђелковић, 2018: 87)

Идентитетска припадност у многим државама Европске Уније условљена је процесима модернизације. На то указују бројни аутори у својим радовима и студијама. (Словић, 2014; Milenovic, 2011) При том се посебно наглашава „...да с јачањем ове цивилне компоненте долази до слабљења аскриптивне и културне компоненте". (Лазић и Пешић, 2015: 357) Наведено упућује на закључак да разлике у карактеристикама идентитета постоје у државама са специфичним историјским наслеђем и на основу значаја различитих индивидуалних карактеристика сваког појединца. Поменуте разлике односе се и на дефинисање идентитетске припадности српском народу на Косову и Метохији где су ове промене више него ли у којој другој државли изражене, пре свега полазећи од мултикултуралних и интеркултуралних разлика. На сложеност дефинисања идентитетске припадности српском народу на Косову и Метохији утичу и проблеми који су настали у образовању на Косову и Метохији након успостављеног међународног мировног протектората УН 1999, пре свега на подручјима у централном Косову, Косовском поморављу и Сиринићкој и жупи Гора које нису непосредно повезане са територијом Централне Србије. (Миленовић, 2012; 2010)

Уочљиво је да је дефинисање националног одређења, националне припадности, националног идентитета и осталих појмова и/ или термина сложен и захтеван посао. Има и случајева када национално одређење поредстављају једноставне ствари. Један од њих је када се на трпезама Аустралије и Немачке појавио егзотични српски специјалитет *српски бурек.* Прича о овом „..нашем извозном бренду који осваја Европу тврдокорним заговорницима континенталних интеграција била је довољна да тренутно ставе у шири контекст: однос *националног идентитета* и *глобализације*..." (Раденовић, 2006: 221) Македонски средњошколци су на школском сајту представљања

средњих школа Европе, Македонију и њено културно наслеђе представили на тај начин што су приказали фотографије националних македонских јела и специјалитета. Као што се види, *национални идентитет* се у периоду глобализације може промовисати на очигледан и једноставан начин и преко националних извозних брендова.

Приказане критичке анализе показују да међу поменутим појмовима постоји сличност али и осим терминолошких и суштинске разлике. То се пре свега односи на етнички идентитет под којим се подразумева припадност и идентичност с једном одређеном групом људи и национални идентитет који се првенствено односи на припадност одређеној националној заједници. У контексту овог спроведеног истраживања где се проучава допринос друштвених садржаја развоју идентитетске припадност ученика млађих разредна основне школе српском народу на Косову и Метохији и Републици Србији, како ова два појма и/ или термина не би дошла у супротности један другом, аутори се се у раду опредељују за појам и/ или термин *идентитетска припадност.* Овај појам и/ или термин и терминолошки стоји и испред одређења српског народа на Косову и Метохи и Републике Србије, али суштински не мења његову суштину и значај. Зато се и може рећи да истовремено представља и вишезначни појам и/ или термин.

Полазећи од приказаних критичких расправа, развој идентитетске припадности ученика млађег школског узраста српском народу на Косову и Метохији и Републици Србији се може посматрати кроз три ниво. Они су: индивидуални, колективни и универзални. Први и основни, али и највиши ниво подразумева да је свака јединка посебна за себе, да има своје индивидуалне посебности које је разликују од било које друге особе. (Миленовић, 2013) Да је свака особа заиста идентична показују и *самосвојност* особе и услед миграција и бројних промена које се дешавају, што се данас и дешава српским народом на Косову и Метохији. То потврђује и студија AminaMalufa*Убилачки идентитет* у којој он наводи „Откако сам напустио Либан да бих се настанио у Француској, колико ли су ме само пута питали, са најбољим намерама на свету, осећам ли се *више Француз* или *више Либанац.* Вазда сам одговарао исто: *И једно и друго* не из какве бриге за једнакост или правичност, већ зато што бих лагао одговоривши другачије. Оно што ме чини да сам ја *Ја*, а не неко други, јесте то што сам тиме на размеђи две земље, два или три језика, неколико културних традиција. Управо то дефинише мој идентитет". (2006: 9) Уочљиво је да се индивидуалност, посебност и самосвојност особе карактерише и услед промена ставова јединке под утицајем објективних и субјективних околности у одређеним друштвеним ситуацијама.

Нижи нивои одређења идентитета су колективни и универзални. Колективни се односи на припадност одређеној групи људи, на одређеном

месту и под одређених околностима. Овај идентитет би се највише могао поистоветити са етничким идентитетом. Универзални ниво одређења идентитета представља најнижи ниво. Он се односи на целокупну људску популацију. Као таквог најтеже га је дефинисати и о њему се углавном и недовољно расправља.

Анализом уџбеника наставе природе и друштва се може извести закључак да су друштвени садржаји који се односе на Косово и Метохију и који могу допринети подстицању и развијању идентитетске припадности ученика млађег школског узраста српском народу на Косову и Метохији углавном занемарљиви. Детаљном анализом уџбеника од 1. до 4. разреда углавном се наилази само на неке наставне садржаје који се тичу културног наслеђа Косова и Метохије који у могу допринети развоју идентитетске припадности ученика млађег школског узраста српском народу на Косову и Метохији. Културно наслеђе Косова и Метохијесе „...само неколико пута помиње у свим уџбеницима од првог до четвртог разреда. Из наведеног разлога, ученици млађег школског узраста са територије централне Србије, о Косово и Метохији и његовом културуном наслеђу, не поседују ни минимум знања. Нешто је другачија ситуација са ученицима млађег школског узраста који живе и школују се на подручју Косова и Метохије. Ови ученици, поред непосредног сазнања у свакодневном животу, о Косову и Метохији уче у оквиру наставних једница које се односе на њихово место и околину у којој се налази основна школа". (Миленовић и Симић, 2017: 198)

На основу критичких анализа приказаних у раду, могао би се дифинисати проблем овог емпиријског проучавања. У најширем приступу проблем истраживања је идентитетска припадност ученика млађег школског узраста српском народу на Косову и Метохији и Републици Србији. Ужи приступ проблему истраживања повезан је са друштвеним садржајима у настави природе и друштва. Прецизније, *проблем истраживања је допринос друштвених садржаја у настави природе и друштва, подстицању и развијању идентитетске припадности ученика млађег школског узраста српском народу на Косову и Метохији и Републици Србији*. О овим и осталим проблемима расправљаће се у закључцима истраживања на основу резултата емпиријског истраживања.

МЕТОД

Циљ спроведеног истраживања је да се идентификују процене учитеља о доприносу друштвених садржаја у настави природе и друштва развоју идентитетске припадности ученика млађег школског узраста српском народу на Косову и Метохији и Републици Србији. У истраживању се пошло од опште претпоставке да друштвени садржаји у настави природе и друштва

значајно доприносе развијању осећаја идентитетске припадности српском народу на Косову и Метохији и идентитетске припадности Републици Србији и од посебних претпоставки да ће истраживањем бити идентификоване компоненте идентитетске припадности српском народу на Косову и Метохији и Републици Србији; да не постоји значајна разлика у проценама учитеља да друштвени садржаји у настави природе значајно доприносе развијању идентитетске припадности српском народу на Косову и Метохији и Републици Србији код ученика млађег школског узраста.

Да би се то утврдило у првој половини 2019. на узорку од 103 учитеља Пчињског округа, спроведено је истраживање приказано у овом раду. Полазећи од карактеристика млађег школског узраста и психофизичког развоја и способности ученика млађег школског узраста, допринос друштвених садржаја у настави природе и друштва у развијању осећаја идентитетске припадности ученика млађег школског узраста српском народу на Косову и Метохији и Републици Србији истраживан је посредно преко њихових учитеља као непосредних учесника у свим фазама наставе природе и друштва. Примењена је дескриптивна и трансферзална метода. Истраживачке технике су анкетирање и скалирање. Подаци су прикупљени комбинованим инструментом процена учитеља о идентитетској припадности ученика млађег школског узраста српском народу на Косову и Метохији и Републици Србији (Скалер – ИПСНКиМРС). Састоји се од једног општег питања затвореног типа којим су испитиване процене учитеља о томе у којој мери друштвени садржаји у настави природе и друштва доприносе ученицима млађих разреда основне школе у развијањеосећаја идентитетске припадности српском народу на Косову и Метохији и Републици Србију. Комбиновани инструмент чини и тростепена скала интензитета сагласности – 1) слажем се, 2) нисам сигуран-а и 3) не слажем се, коју чини 20 ајтема на основу којих су идентификоване компоненте које одређују идентитетску припадност ученика млађег школског узраста српском народу на Косову и Метохији и Републици Србији. На самом истраживању испитиване су неке метријске карактеристике скале.

Табела 1. КМО и Бартлетов тест сферичности и Кронбахов алфа коефицијент

КМО		0,715
Бартлетов тест сферичности	χ^2	1042,975
	df	190
	p	0,000
	a	0,812

КМО тест је показао добру вредност (КМО=0,715). Бартлетов тест сферичности је достигао статистичку значајност на нивоу p<0,001 (p=0,000).

(Табела 1) Резултати истраживања указују на факторабилност матрице и оправданост факторске анализе. Поузданост скале испитивана је и Кронбаховим алфа коефицијентом (a = 0,812).

Табела 2. Комуналитети (h)

Ајтеми	h
a1	0,439
a2	0,754
a3	0,770
a4	0,500
a5	0,608
a6	0,914
a7	0,316
a8	0,724
a9	0,735
a10	0,436
a11	0,338
a12	0,425
a13	0,769
a14	0,422
a15	0,677
a16	0,590
a17	0,815
a18	0,585
a19	0,332
a20	0,506

Све вредности комуналитета веће су од 0,30 и имају вредности од (h = 0,316) код ајтемаседам, до (h = 0,914) код ајтема шест,(Табела 2) чиме је задовољен општи Тостенов критеријум.

Подаци прикупљени Скалером обрађени су факторском анализом са Varimaxротацијом и једнофакторском униваријантном анализом варијансе и приказани табелама и дијаграмима.

РЕЗУЛТАТИ

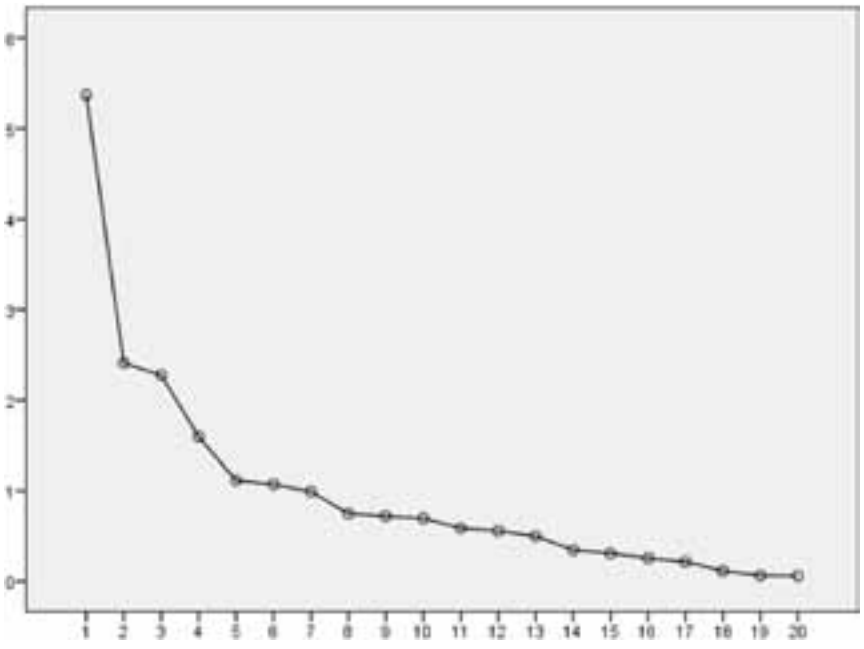
У циљу идентификације компоненти идентитетске припадности ученика млађег школског узраста српском народу на Косову и Метохији и Републици Србији, подаци прикупљени истраживањем подвргнути су анализи главних компоненти факторском анализом са Varimax ротацијом.

Табела 3. Карактеристични коренови и % објашњене варијансе
након Варимакс ротације

Главне компоненте	Карактеристични корен	% објашњене варијансе	Кумулативни % објашњене варијансе
1.	5,314	26,570	26,570
2.	2,365	11,823	38,393
3.	2,282	11,412	49,805
4.	1,695	8,473	58,278

Применом Гутман-Кајзеровог критеријума издвојене су четири компоненте с карактеристичним кореном већим од 1, које укупно објашњавају 58,278% заједничке варијансе. (Табела 3)

Дијаграм 1. Идентификација компоненти идентитетске припадности
ученика млађег школског узраста српском народу на Косову и Метохији
и Републици Србији (ScreePlot)

Прегледом Дијаграма 1, уочљив је најизраженији прелом након прве компоненте, али и прелом након четврте што потврђује избор четири компоненте према Гутман-Кајзеровом критеријуму.

Табела 4. Ротирана матрица факторске структуре према Варимакс критеријуму

Ајтеми	Компоненте			
	I	II	III	IV
а6 Ученици млађег школског узраста су свесни свог порекла.	**0,954**			
а17 Већина ученика млађег школског узраста зна којој вери припада без обзира да ли похађа верску наставу или грађанско васпитање.	**0,893**			
а13 Родитељи значајно доприносе стицању знања ученика млађег школског узраста о свом пореклу и вери.	**0,875**			
а3 У настави природе и друштва ученици млађег школског узраста углавном доста тога науче о свом пореклу и вери којој припадају.	**–0,872**			
а9 Ученици млађег школског узраста до завршетка 4. разреда потпуно разумеју своју припадност и порекло.	**0,850**			0,102
а10 Поред школе значајну улогу у формирању идентитета ученика млађег школског узраста имају њихови родитељи.	**0,653**			
а5 Познавање своје *Ја* значајно доприноси ученицима млађег школског узраста у схватању и разумевању сопственог идентитета.	**–0,619**	0,472		
а8Неки ученици млађег школског узраста свој идентитет углавном схватају према сопственим особинама.	**0,342**	0,769	–0,110	
а2 Медији значајно доприносе развоју идентитета ученика млађег школског узраста.	**0,414**	–0,760		
а4 Ученици млађег школског узраста који су пореклом с Косова и Метохије знатно боље схватају и разумеју значај Косова и Метохије за самоодређење Републике Србије.		**0,615**	0,321	–0,135
а1 Територија на којој ученици млађег школског узраста живе у највећој мери одређује њихов идентитет.	0,299	**0,530**	–0,283	
а7 Многи ученици млађег школског узраста који нису с Косова и Метохије имају веома мало знања о Косову и Метохији.	–0,309	**0,530**	–0,263	
а18 Ученици млађег школског узраста најбоље уче и схватају многе појмове о друштву у некој од група.		0,151	**0,746**	
а14 Сваки ученик млађег школског узраста је индивидуа за себе и разликује се од осталих ученика.		–0,136	**0,629**	
а20 Друштвена припадност не подразумева само припадност целом друштву него и мањој групи.	–0,138	0,137	**0,608**	0,313
а19 Ученици млађег школског узраста су међусобно упућени једни на друге што доприноси развоју њихове свести о значају друштвене припадности.	**0,120**	**–0,148**	**0,543**	
а12 Медији значајно утичу на друштвену припадност ученика молађег школског узраста.	**0,114**		**–0,523**	**0,361**
а15 Углавном сви ученици млађег школског узраста знају шта значи припадност Републици Србији.				**–0,818**
а16 Ученици млађег школског узраста недовољно схватају значај Косова и Метохије за самоодређење Републике Србије.			**0,198**	**0,735**
а11 Самоодређење је слобода једног народа да сам уређује односе на својој територији, што ученици млађег школског узраста не могу да разумеју па им то треба објаснити на њима разумљив начин.	**0,104**	**–0,259**	**–0,223**	**0,458**

Издвојене су четири компоненте које према проценама учитеља указују на развој идентитетске припадности код ученика млађег школског узраста српском народу на Косову и Метохији и Републици Србији.(Табела 4)

Прва компонента објашњава 26,570% заједничке варијансе; одређују једевет ајтема (6, 17, 13, 3, 9, 10, 5, 8 и 2); названа је *идентитет*. Друга компонента објашњава 11,823% заједничке варијансе; одређују јетри ајтема (4, 1 и 7); названа је *територијално одређење*. Трећа компонента објашњава 11,412% заједничке варијансе; одређују је пет ајтема (18, 14, 20, 19 и 12); названа је *друштвена припадност*. Четврта компонента објашњава 8,473% заједничке варијансе; одређују је три ајтема (15, 16 и 11); названа је *самоодређење*.

Једнофакторском анализом варијансе истражено је да ли постоји разлика у проценама учитеља о доприносу друштвених садржаја у настави природе и друштва у развоју идентитетске припадности ученика млађег школског узраста српском народу на Косову и Метохији и Републици Србији. Учитељи су према степену процена о доприносу друштвених садржаја у настави природе и друштва били подељени у три групе: 1 (мали), 2(осредњи) и 3(значајан).

Табела 5. Друштвени садржаји у настави природе и друштва и идентитетска припадност ученика млађег школског узраста српском народу на Косову и Метохији и Републици Србији (LeveneStatistics)

Левенов тест	df1	df2	p
1,137	2	100	0,325

Левенов тест није достигао статистичку значајност (p=0,325) што показује да није прекршена претпоставка о хомогености варијансе (Табела 5).

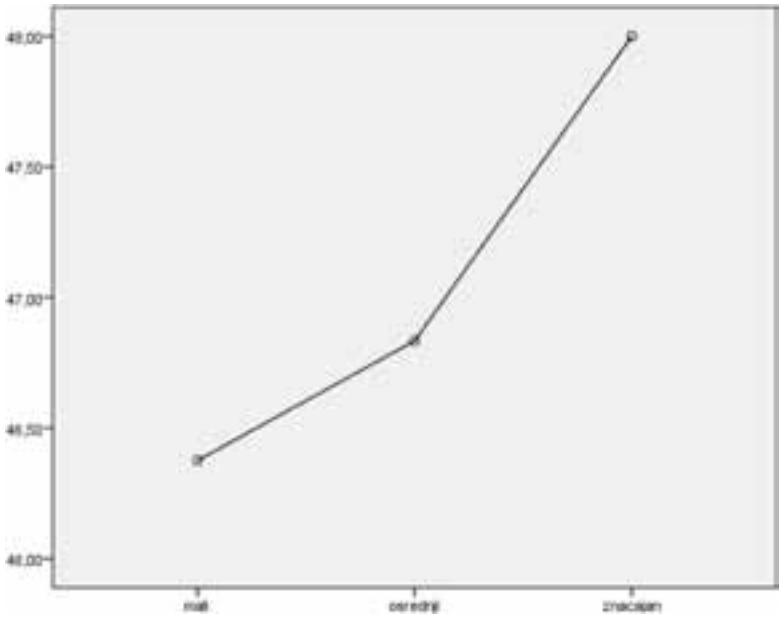
Табела 6. Друштвени садржаји у настави природе и друштва и идентитетска припадност ученика млађег школског узраста српском народу на Косову и Метохији и Републици Србији (ANOVA)

	Збир квадрата	df	M	F	p
унутар групе	40,971	2	20,486	1,870	0,160
између група	1.095,708	100	10,957		
Укупно:	1.136,680	102			

Није утврђена статистички значајна разлика у резултатима три групе учитеља према њиховим проценама о доприносу наставних садржаја у настави природе и друштва у стицању основних знања ученика и развијању

осећаја идентитетске припадности српском народу на Косову и Метохији и Републици Србији и њихових процена о идентитеској припадности ученика млађег школског узраста српском народу на Косову и Метохији и Републици Србији: F (1, 102) = 1,870, p = 0,160. (Табела 6)

Дијаграм 2. Друштвени садржаји у настави природе и друштва и идентитетска припадност ученика млађег школског узраста српском народу на Косову и Метохији и Републици Србији (ScreePlot)

Уочљиво је да далеко највећи број учитеља сматра да наставни садржаји о друштву у настави природе и друштва значајно доприносе стицању основних знања ученика која им доприносе развоју идентитетске припадности српском народу на Косову и Метохији и Републици Србији. То показује јасан пад изломљене линије који према проценама учитеља иде од значајног, преко осредњег, до малог доприноса друштвених садржаја у настави природе и друштва у развоју идентитетске српском народу на Косову и Метохији и Републици Србији код ученика млађег школског узраста.(Дијаграм 2)

ЗАКЉУЧЦИ И РАСПРАВЕ

Овим емпиријским истраживањем су утврђени бројни резултати о којима ће у овом делу рада бити расправе. Утврђен је несумњиви значај основних појмова о друштву и друштвеним односнима који су садржани у наставним програмима и уџбеницима за наставу природе и друштва.

(Trbojevicetal, 2015; Трбојевић и Шпановић, 2013) Наставни садржаји из области друштвених наука представљају основу која пружа темеље и доприноси ученицима да науче, правилно схвате и разумеју основне друштвене појмове, што ће им користити у даљем учењу и у решавању свакодневних животних проблема. (Трбојевић, 2019) Поред општег значаја за даље учење и свакодневни живот, друштвени садржаји у настави природе и друштва значајно доприносе и развијању осећаја идентитетске припадности код ученика млађег школског узраста српском народу на Косову и Метохији и Републици Србији. То су садржаји који се односе на историју и културно наслеђе Републике Србије.

Истраживањем је утврђено и да значајну улогу у подстицању, развијању и очувању идентитетске припадности српском народу на Косову и Метохији има образовање. Оно се значајно разликује у садашњости него у прошлости. (Тешмановић и Достић, 2018) У данашњим програмима су много заступљенији садржаји о друштву и друштвеним односима, али и даље нема довољно садржаја о Косову и Метохији. То је нарочито случај са наставом природе и друштва.(Миленовић и Симић, 2017) Зато се и истиче значај и потреба измене наставних програма у основној школи, пре свега у млађим разредима основне школе где је поменути образовни дефицит највише изражен. (Минић, 2014; 2012)

Утврђено је да су друштвени садржаји у уџбеницима за наставу природе и друштва заступљени у довољној мери. Као такви представљају добру основу за стицање основних знања за даље учење и за развијање идентитетске припадности. Недовољно су заступљени садржаји о Косову и Метохији и његовом културном наслеђу, или боље речено, они углавном и не постоје. То представља озбиљан проблем за разумевање културног наслеђа спрског народа и Републике Србије на Косову и Метохији за све ученике млађег школског узраста, нарочито за ученике који живе и похађају школу на територији Централне Србије. Све то одражава се и на развијање осећаја идентитетске припадности српском народу на Косову и Метохији и Републици Србији у целини.

На скали процена о идентитетској припадности ученика млађег школског узраста српском народу на Косову и Метохији и Републици Србији, учитељи су највише вредновали ајтеме који одређују четири издвојене главне компоненте: 1) идентитет, 2) територијално одређење, 3) друштвена припадност и 4) самоодређење. О значају идентитета, пре свега личног идентитета, било је доста расправа и у теоријском одређењу проблема истраживања. Значај личног идентитета или лично *Ја*, представља све оне особине, способности и квалитете које једна иднивидуа поједију и по чему се разликује од осталих индивидуа. Као таква она са свим тим личним одређењима постаје део одређене групе, колектива или заједнице.

У зависности од тога у којој мери ће бити спремна да се прилагоди посебностима осталих чланова групе, колектива или заједнице и остали чланови њој, зависи и њен социјални статус у групи, колективу или заједници.

Друга по значају издвојена компонента је *територијално одређење.* У приступу проблему овог спроведеног истраживања, ову компоненту не треба поистовећивати с појмом и/ или термином *истијанство*који подразумева радикални регионализам и искључиву везаност за завичај. (GeigeriZeman, 2010) Овим истраживањем се испитивао допринос друштвених садржаја у настави природе и друштва у развијању осећаја идентитетске припадности ученика млађег школског узраста српском народу на Косову и Метохији, па би било погрешно ову издвојену компоненту тумачити на такав начин да она може бити схваћена као *истијанство*. Без обзира на то, има доста сличности, нарочито када је у питању подручје Косова Метохије. Ову сличност не би међутим требало поистовећивати са политичким идентитетом, већ искључиво из безбедносних разлога који су одувек били осетљиво питање на Косову и Метохији, посебно након 1999. када је на Косову и Метохији успостављен међународни мировни протекторат.

Територијално одређење не подразумева само одређену територију и становништво које на њој живи. Под територијалним одређењем се подразумева и величина простора у одређеним временским периодима и промене, пре свега у бројности и кретању становништва и националној структуру у одређеним временским периодима. (Мишовић, 1999: 70) Као што се види, поред демографскоги просторног, територијално одређење има и временску димензију. За ово спроведено истраживање територијално одређење је првенствено везано за степен развоја идентитетске припадности српском народу на Косову и Метохији код ученика млађег школског узраста који су са територије Косова и Метохије у односу на ученике истог узраста који живе на подручју Централне Србије. Мада то истраживањем није утврђено, јер је због психофизичког развоја и могућности ученика млађег школског узраста њихова идентитетска припадност српском народу на Косову и Метохији и Републици Србији испитивана посредно преко њихових учитеља, свакако да виши ниво осећаја идентитетске припадности српском народу на Косову и Метохији имају ученици који су са подручја Косова и Метохије.

Трећа по значају издвојена компонента је *друштвена припадност.* Без обзира на извесна територијална разграничења на подручју Косова и Метохије после увођења међународног мировног протектората 1999. у многим срединама и даље живи становништво различите вероисповести. То се манифестује и на њихово различито доживљавање Републике Србије као матичне државе. Из наведеног разлога на одређеном, истом простору, постоје различите друштвене заједнице. Оне имају своја посебна

обележја. Различитост се огледа и њиховом образовању што представља универзалну детерминанту. (Јовановић Крањец, 2010) Разликује се и њихова идентитетска припадност.

Четврта издвојена компонента је *самоодређење.* У приступу проблему овог спроведеног истраживања, самоодређење подразумева право појединца из области личног права и права на избору у свим сферама друштвеног живота и рада. Када је у питању заједница подразумева њено уређење у свим сферама по жељи и потребама њених индивидуа, односно појединаца који чине заједницу. Како не постоје два идентична самоодређења, разумљиво је што су учитељи такође високо вредновали ајтеме који одређују ову компоненту. На подручју Косова и Метохије самоодређење је одувек била тежња српског народа.

На основу свих резултата овог спроведеног истраживања и критичких анализа приказаних у раду, намеће се општи закључак који је повезан и са општом претпоставком од које се пошло у истраживању *да друштвени садржаји у настави природе и друштва значајно доприносе развијању осећаја идентитетске припадности српском народу на Косову и Метохији и Републици Србији код ученика млађег школског узраста.* Да би се то у будућности и постигло, неопходно је да се прошире наставни садржаји наставе природе и друштва у млађим разредима основне школе друштвеним садржајима о Косову и Метохији који би поред стицања знања о Косову и Метохији допринела и развоју осећаја идентититетске припадности ученика млађег школског узраста српском народу на Косову и Метохији и шире Републици Србији. Млађи школски узраст је *период раног старта.* На овом узрасту се идентификују бројне сметње у развоју и препреке у учењу и учешћу ученика и њихове изнадпросечне способности. (Миленовић, 2013; Илић, 2010; Сузић, 2008) Правовремено развијање осећаја идентитетске припадности српском народу ина Косову и Метохији и Републици Србији је од значаја за развој патриотизма код ученика, што је у данашњим друштвеним условима у којима се налази Република Србија и нарочито подручје Косова и Метохије од примарног значаја.

ЛИТЕРАТУРА

Анђелковић 2018: Петар, Анђелковић, Расрбљавање српског народа и промена идентитета у глобализирајућем друштву. *Зборник радова Филозофског факултета у Приштини,* 48(2), 87–106.

Bildiren, 2018: Ahmet, Bildiren, Family and Volunteer Partner Opinions on Young Athletes Project, *International Education Studies,* 11(5), 46–58.

Geiger i Zeman 2010: Marija, Geiger i Zdenko, Zeman, Mjesto življenja i integralna održivost – vitalnost lokalnog u globalizirajućem svijetu. *Društvenaistraživanja,* 19(3), 377–400.

Илић 2010: Миле, Илић, *Инклузивна настава.* Универзитет у Источном Сарајеву, Филозофски факултет на Палама.

Јовановић Крањец 2010: Милена, Јовановић Крање, Демократизација образовања. *Иновације у настави – часопис за савремену наставу,* 23(4), 142–149.

Kiiveri&Maatta 2012: Kaisa, Kiiveri&Kaarina, Maatta, Children's Opinions about Learning to Read, *Early Child Development and Care,* 182(6), 755–769.

Лазић и Пешић 2015: Младен, Лазић и Јелена, Пешић, Утицај модернизације на компоненте националног идентитета у савременим европским државама. *Социологија,* 57(3), 357–379.

Maluf 2016: Amin, Maluf, *Убилачки идентитет.* Београд: Мала лагуна.

Melike&Selman Tunay 2012: Fraiz, Melike&Kamer, Selman Tunay, Prospective Teachers' Opinions Concerning Children's Rights, *Journal of Education and Learning,* 6(3), 118–128.

Миленовић 2014: Живорад, Миленовић, Национални имиџ и редефинисање националног идентитета Срба на Косову и Метохији у периоду глобализације. *Баштина,* 24(36), 437–451.

Миленовић 2013: Живорад, Миленовић, *Наставник у инклузивној настави.* Београд: Задужбина Андрејевић.

Миленовић 2012: Живорад, Миленовић, Упоредна анализа образовања женског становништва у селима влашке регије Хомоље и метохијске жупе Гора. *Баштина,* 22(33), 233–249.

Milenovic 2011: Zivorad, Milenovic, Inclusive Education as a consequence of the globalisation process. *Metodickiobzbori*, 6(12), 73–79.

Миленовић 2010: Живорад, Миленовић, Образовање горанске етничке заједнице на Косову и Метохији од 1918. године до данас. *Баштина,* 20(28), 223–230.

Миленовић и Симић 2017: Живорад, Миленовић и Мирјана, Симнић, Културно наслеђе о Косову и Метохији у уџбеницима Природе и друштва у млађим разредима основне школе. *Норма,* 22(2), 197–208.

Минић 2014: Весна, Минић, *Учитељи и наставници основних школа о општем образовању на Косову и Метохији.* Универзитет у Приштини, Учитељски факултет у Призрену.

Минић 2012: Весна, Минић. *Основно образовање у Србији у другој половини 20. века.* Универзитет у Приштини, Учитељски факултет у Призрену.

Мишовић 1999: Слободан, Мишовић, Демографска слика и територијално одређење Косова и Метохије после Другог светског рата. *Војно дело,* 51(2), 70–100.

Pranzo 2013: Diane, Pranzo, Children's Rights and Children's Voices in Contested Custody and Visitation Cases in Sweden and the US, *hildhood: A Global Journal of Child Research,* 20(2), 283–290.

Polat 2018: Suat, Polat, The Attitudes and Awareness of the Teacher Candidates about Cultural Heritage, *World Journal of Education*, 8(5), 49–62.

Раденовић 2006: Сандра, Раденовић, Национални идентитет, етницитет, (критичка) култура сећања. *Филозофија и друштво,* 26(3), 221–237.

Словић 2014: Срђан, Словић, *Косово и Метохија – последња етапа распада СФРЈ.* Институт за српску културу у Приштини.

Сузић 2008: Ненад, Сузић, *Увод у инклузију.* Бањалука: ХБС.

Тешмановић Достић 2018: Љиљана, Тешмановић и Синиша, Достић, Улога и значај образовања на простору Косова и Метохије некад и сад. *Баштина,* 28(44), 295–314.

Trbojevicet al 2015: Aleksandra, Trbojevic, Biljana, Jeremic & Zivorad, Milenovic, Multimedia approach to the development of social concepts in class teaching – a view from the students' perspective. *Teme – Journal for social sciences,* 39(3), 867–885.

Трбојевић 2019: Александра, Трбојевић, *Друштвени сдадржаји у настави природе и друштва – методички аспект*. Универзитет у Новом Саду, Педагошки факултет у Сомбору.

Трбојевићи Шпановић 2013: Александра, Трбојевић и Светлана, Шпановић, Интегрисана настава природе и друштва у функцији формирања друштвених појмова. *Иновације у настави*, (2), 30–44.

Härkönen &Stöckell 2019: Elina, Härkönen & Antii, Stöckell, Cultural Sustainability in Art-Based Interdisciplinary Dialogue. *International Journal of Art & Design Education*, 38(3), 639–648.

Živorad MILENOVIĆ
Vesna MINIĆ

SOCIAL CONTENTS IN THE TEACHING OF NATURE AND SOCIETY AND THE DEVELOPMENT OF IDENTITY BELONGING TO SERBIAN PEOPLE IN KOSOVO AND METOHIJA AND THE REPUBLIC OF SERBIA

Summary

The authors of this paper are studying the contribution of social contents in the teaching of Nature and Society on the development of identity belonging of pupils of earlier school age of the Serbian people in Kosovo and Metohija and the Republic of Serbia. Starting from psycho-physical development and capacities of pupils of earlier school age the contribution of social content was researched indirectly via the identification of the teacher's assessment. By the theoretical study of the researched problem it was determined undoubtedly importance of basic concepts on society and social relationships which had been involved in curricula and textbooks for the teaching of Nature and Society. Syllabus from the field of social sciences represents fundament and contributes the pupils to learn, realize correctly and understand basic social concepts, which will be useful to them for solving everyday life-related problems. Besides general importance for further study and everyday life, social contents in the teaching of Nature and Society contribute significantly to the development of feelings of identity belonging with pupils of earlier school age to Serbian people in Kosovo and Metohija and the Republic of Serbia. These are contents relating to history and cultural heritage of the Republic of Serbia.

Regarding empirical research we started from the general hypothesis that social contents in the teaching of Nature and Society significantly contribute to the development of the feeling of identity belonging to Serbian people in Kosovo and Metohija and the Republic of Serbia with pupils of earlier school age. We also started from special hypotheses that this research will single out some components which determine identity belonging to Serbian people in Kosovo and Metohija and the Republic of Serbia, and that there is no significant difference in the teacher's assessments on the contribution of social contents in the teaching of Nature and Society in the development of feeling of identity belonging to Serbian people in Kosovo and Metohija and the Republic of Serbia with pupils of earlier school age. In order to determine that, in the first half of 2019 on the sample of 103 teachers of Pčinjski District a research shown in this paper was conducted.

Data gather by Scalar – IPSANKandMPC (a = 0,812) were processed by factor analysis and the analysis of variance. Four components were singled out by factor's analysis which determined identity belonging of pupils of earlier school age to Serbian people in Kosovo and Metohija and the Republic of Serbia: 1) identity, 2) territorial determination, 3) social belonging and 4) self-determination (KMO = 0,715, p = 0,000, 3B = 58,278%). By variance analysis it was determined there was a significant difference in the results of the three groups of teachers on the contribution of social contents in the teaching of Nature and Society in the development of identity belonging of pupils of earlier school age to Serbian people in Kosovo and Metohija and the Republic of Serbia: F (1, 102) = 1,870, p = 0,160.

Based on all results of this conducted research and critical analyses shown in this paper, a general conclusion, which is connected with general hypothesis is imposed, and which we started from that*social contents in the teaching of Nature and Society contribute significantly to the development*

of feelings of identity belonging with pupils of earlier school age to Serbian people in Kosovo and Metohija and the Republic of Serbia. In order to reach it in the future, it is necessary to enlarge syllabus of the teaching of Nature and Society in earlier classes of primary schools with social contents on Kosovo and Metohija which, besides knowledge acquisition on Kosovo and Metohija, would contribute to feelings development of identity belonging of pupils of earlier school age to Serbian people in Kosovo and Metohija and wider to the Republic of Serbia. Earlier school age is *the period of early start*. At this age numerous disturbances and obstacles in learning and participation of pupils and their over average capacities are being identified. Development of the feeling of identity belonging in a timely manner to Serbian people and the Republic of Serbia is important for the development of patriotism with pupils, which is considered to be of crucial importance in today's circumstances in which the Republic of Serbia and especially the area of Kosovo and Metohia are found.

Key words: Identity, national identity, territorial determination, social belonging, self-determination.

Рад је предат 4. октобра 2019. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине*, одобрен за штампу.

UDK 316.7:39(497.11)"2014/2018"
doi:10.5937/bastina1949419S

Pregledni rad

*Branislav S. SANČANIN**
Faculty of management, Sremski Karlovci, University "Union – Nikola Tesla", Belgrade, Serbia

*Sandra V. DRAMIĆANIN***
Faculty of Hotel Management and Tourism, Vrnjačka Banja, University of Kragujevac

THE SIGNIFICANCE OF THE REPRESENTATIVE LIST OF THE INTANGIBLE CULTURAL HERITAGE FOR THE PRESERVATION OF SERBIAN CULTURAL HERITAGE

Abstract: With its uniqueness and openness for other cultures, Serbian culture is built upon a rich heritage and notable achievements. Thus, it has left a mark outside of the country's borders. *The Slava* was inscribed on the UNESCO Representative List of the Intangible Cultural Heritage in Paris. This occurred during the ninth session of the Intergovernmental Committee for the Safeguarding of the Intangible Cultural Heritage which took place from November 24 to 28, 2014. The Slava, thus, became a part of the global cultural heritage and the Republic of Serbia's first cultural good. The decision to inscribe *Kolo, traditional folk dance* was made on the December 4–9, 2017 session in South Korea. Then as a symbol of Serbian national identity, *Singing to the accompaniment of the Gusle* became the third inscribed element. This element was chosen during the thirteenth session of the Intergovernmental Committee for the Safeguarding of the Intangible Cultural Heritage in the Republic of Mauritius from November 26 to December 1, 2018.

Key words: UNESCO, Kolo, Slava, Gusle, cultural heritage.

INTRODUCTION

Culture is an essential aspect of the social existence and development. The diverse inventions, preservation and promotion of the centuries-old cultural heritage are the irreplaceable catalysts for development. The process of forming, strengthening, and expanding the national identity is only possible if one examines their culture and art. They also have to interpret multiple aspects of their correlation and mutual impact (Cvetković 2019).

* Professor of Professional Practice, branislav.sancanin@famns.edu.rs
** Ph.D.Student, sandradramicanin@hotmail.com

The cultural heritage is either tangible or intangible. The tangible cultural heritage is divided into the immovable (including monuments of culture, archeological sites, and historic places) and movable (refers to museum, archival, audiovisual, photographic, and library materials). On the other hand, the intangible cultural heritage encompasses oral traditions, performing arts, craftsmanship, myths, rituals, festive events, and special clothing (Avramović 2014).

Emphasizing that collective memory, historical consciousness, and tradition are pillars of identity, (Inđić 2014: 386) writes that "we all rely on what our predecessors bequeathed to us. The past experiences become part of the future. For this reason, cultural politics strive to safeguard, protect, and research the cultural heritage."

Since its inception in 1945, the United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization (UNESCO) has taken on the role of preserving and protecting the world artistic heritage and monuments of historical and scientific significance. At the same time, UNESCO can recommend which acts should come into force in order to fulfill its obligations in a timely manner.[1]

The Council of Europe defines the cultural heritage as "a group of resources inherited from the past which people identify, independently of ownership, as an expression of their constantly evolving values, beliefs, knowledge and traditions. A heritage community consists of people who value specific aspects of cultural heritage which they wish, within the framework of public action, to sustain and transmit to future generations" (**Council of Europe 2005: 2).**

The intangible cultural heritage refers to "the practices, representations, expressions, knowledge, skills, as well as to the instruments, objects, artifacts and cultural spaces associated with them – that communities, groups and, in some cases, individuals recognize as part of their cultural heritage. This intangible cultural heritage, transmitted from generation to generation, is constantly recreated by communities and groups in response to their environment, their interaction with nature and their history, and provides them with a sense of identity and continuity, thus promoting respect for cultural diversity and human creativity" (UNESCO 2003: 2).

Article 2 of the Convention for the Safeguarding of the Intangible Cultural Heritage is extremely significant for the Republic of Serbia as it emphasizes the unbreakable bond between the cultural spaces and the intangible cultural heritage.

"We have now good examples of interactions between the lists of the 2003 Convention and the List of the 1972 Convention: this is the case of Dubrovnik

1 The Constitution of UNESCO, signed on 16. November 1945, came into force on 4. November 1946 after ratification by twenty countries: Australia, Brazil, Canada, China, Czechoslovakia, Denmark, Dominican Republic, Egypt, France, Greece, India, Lebanon, Mexico, New Zealand, Norway, Saudi Arabia, South Africa, Turkey, United Kingdom, United States.

(added to the World Heritage List) and the Festivity of Saint Blaise, the patron of Dubrovnik (included on the Representative List of Intangible Cultural Heritage)" (Krause 2011: 13).

The intangible cultural heritage isn't necessarily limited to the non-physical things. Namely, it encompasses objects and nature which are directly connected to the intangible values. Insisting that the intangible cultural heritage has to closely interact with the fundamental human rights points to intolerance. This intolerance is reflected towards expressions and customs which involve sacrifices, mutilation, etc. (Blake 2006: 36).

One of the most important characteristics of the intangible cultural heritage is that it is dynamic. This is a desired quality to have in order to sustain for a long time. However, it can also present a threat in the upcoming period due to the globalization and the inevitable influence of stereotypes. Safeguarding Serbian cultural and historical heritage is paramount because of globalization. This proves the heritage's long duration because "disputing the identity and history of Serbs has been present since the nation's inception" (Petrović – Dostić 2019: 416).

All of us participate in and contribute to the preservation of the heritage every day. The intangible cultural heritage is inherent in anyone who recognizes themselves in it. It is necessary to say that the intangible cultural heritage is both urban and rural (Todorović 2011).

In the foreseeable future we should expect theoretical and scientific explanations of the intangible cultural heritage from the perspective of UNESCO. Additionally, we should expect the same for the intellectual property in traditional culture from the World Intellectual Property Organization (WIPO). Both of these organizations promote different ways of claiming full rights over culture. Today, the two organizations secure the preservation of the heritage. In other words, UNESCO inscribes and safeguards, while the WIPO solves questions of ownership and exchange.

The UNESCO list of the intangible cultural heritage includes those which are in dire need of protection. Then, it features the Representative List of the Intangible Cultural Heritage of Humanity and the Register of Best Safeguarding Practices. It numbers 508 elements corresponding to 122 countries (UNESCO 2018a).

SAFEGUARDING THE INTANGIBLE CULTURAL HERITAGE

Despite the increasing impact of globalization and the blatant favoritism of tangible over intangible, many cultures have managed to preserve and value their intangible cultural heritage. They place the same value in it as they do in the tangible cultural heritage. Consequently, this attitude towards the heritage has increased the interest of individuals and numerous international organizations in how to preserve the intangible cultural heritage.

A number of conventions which focus on protecting and preserving the cultural heritage were adopted under the auspices of UNESCO:

- The Hague Convention for the Protection of Cultural Property in the Event of Armed Conflict (1954);
- The Convention on the Means of Prohibiting and Preventing the Illicit Import, Export and Transport of Ownership of Cultural Property (1970);
- The Convention on Stolen or Illegally Exported Cultural Objects – UNIDROIT[2] (1995);
- The Convention Concerning the Protection of the World Cultural and Natural Heritage (1972) and
- The Convention for the Safeguarding of the Intangible Cultural Heritage (2003).

Each of the five conventions present an answer to the then serious threats to the cultural heritage. It was impossible to avoid thematic overlaps to a certain degree while drafting them.

UNESCO has a leading role in the protection and promotion of the intangible cultural heritage. The the unstoppable globalization process and cultural diversity are mentioned in three conventions:

- The Universal Declaration on Cultural Diversity (2001);
- The Convention for the Safeguarding of the Intangible Cultural Heritage (2003);
- The Convention for the Protection and Promotion of the Diversity of Cultural Expressions (2005).

THE CONVENTION FOR THE SAFEGUARDING OF THE INTANGIBLE CULTURAL HERITAGE

The UNESCO General Conference adopted the Convention for the Safeguarding of the Intangible Cultural Heritage on October 17, 2003, in Paris. It came into force on April 20, 2006, after the thirtieth instrument of ratification was deposited.[3]

The 2003 Convention was successfully ratified by 130 member states and all UNESCO member states in the Southeast Europe – particularly since June 2010, when Serbia ratified it as well (Krause 2011: 15).

The ratification of the Convention for the Safeguarding of the Intangible Cultural Heritage was a consequence of realization that the then-known instruments

2 UNIDROIT – International Institute for Unification of Private Law.

3 The Convention for the Safeguarding of the Intangible Cultural Heritage was drawn up in Arabic, English, Chinese, Russian, French, and Spanish, the six texts being equally authoritative.

for the cultural heritage and intellectual property protection couldn't quite secure the intangible cultural heritage.

The intangible cultural heritage can be manifested in different ways. However, these ways are not inexhaustible despite their scope and diversity. They are visible in the below domains (UNESCO, 2003):

- Oral traditions and expressions, including language as a vehicle of the intangible cultural heritage;
- Performing arts;
- Social practices, rituals and festive events;
- Knowledge and practices concerning nature and the universe;
- Traditional craftsmanship.

Member states have a task to identify and define the intangible cultural heritage. They are also entrusted with the task of taking every measure to ensure its preservation and protection.

The intangible heritage should be perceived as a step forward from the territorial boundaries. That is, a relationship between the intangible heritage and those who protect and promote it isn't established with a help of a country or territory (Hafstein 2013). We can prove this statement through the intangible and tangible dimension. Čedomir Rebić reminds us of this as well. He points to the books written at the end of 17th and beginning of 18th century in the Kingdom of Hungary. According to him, they were more reminiscent of the medieval Serbian literary tradition than of that kingdom. The books put the events in the temporal and spatial context of the conflict "between the Byzantine heritage and the Western culture which relied on the Latin language" (2012: 12).

In order to implement the Convention effectively and efficiently, the General Assembly adopted the Operational Directives for the Implementation of the Convention for the Safeguarding of the Intangible Cultural Heritage at its second session. The Directives are revised every two years. The Operational Directives teach the member states to form groups. They should be comprised of experts and community members who would identify and define the elements of the intangible cultural heritage. In addition, they would prepare lists and remove certain elements from the national list.

The purpose of the Convention for the Safeguarding of the Intangible Cultural Heritage are (UNESCO 2003):

- to safeguard the intangible cultural heritage;
- to ensure respect for the intangible cultural heritage of the communities, groups and individuals concerned;
- to raise awareness at the local, national and international levels of the importance of the intangible cultural heritage, and of ensuring mutual appreciation thereof;
- to provide for international cooperation and assistance.

The term "safeguard" denotes measures aimed at securing the viability of the intangible cultural heritage. This includes the identification, documentation, research, preservation, promotion, evaluation, transmission, and the revitalization of different heritages.

The revitalization brought about certain dilemmas in some states. In other words, they weren't sure whether the term meant that they should artificially recreate past and forgotten customs and traditions or if they should modernize others. However, if we were to examine the term carefully, we would conclude that it referred to the present heritage – not past (Blake 2006).

There are considerable advantages of the intangible over tangible heritage, as proven by historical and conservation analyses. Because of the nature of the intangible heritage, many nations have preserved their long-standing history and traditions; even though they have gone through turmoil, wars, and various natural disasters. Also, museum curators have realized that it is impossible to stop the decay of objects. On the other hand, the intangible cultural heritage isn't susceptible to or under the influence of the relentless process of decay (Popović Živančević 2011).

The fifth chapter of the Convention is of paramount importance. It serves to provide assistance to the developing countries which possess the valuable intangible cultural heritage. They can opt for the type of international assistance they need.

NATIONAL FRAMEWORK FOR THE PRESERVATION AND PROTECTION OF THE INTANGIBLE HERITAGE

Every member state has to identify and define the elements of the intangible cultural heritage which are present within its territory. This is done with the help of communities, groups and relevant non-governmental organizations (UNESCO 2003).

The Cultural Property Law of Serbia doesn't mention the term "the intangible cultural heritage," although Serbia ratified the UNESCO Convention for the Safeguarding of the Intangible Cultural Heritage.

The National Assembly of the Republic of Serbia adopted the Convention on May 5, 2010. UNESCO received the instrument of ratification on May 30, 2010. After three months, Serbia became the full-fledged member of the Convention (Drača Muntean 2011).

The Ministry of Culture and Information of Serbia accepted the UNESCO directives and guidelines, establishing the basic system for protecting and safeguarding the intangible cultural heritage. It formed the national network for the protection of the intangible cultural heritage. The network is comprised of the National Committee for the Intangible Cultural Heritage, the Center for the

Intangible Cultural Heritage of Serbia at the Ethnographic Museum in Belgrade, the Commission for Inscription of the Intangible Cultural Heritage in the Registry, and seven regional coordinators for the protection of the intangible cultural heritage (for Vojvodina, Belgrade, Western, Eastern, and Central Serbia, and Kosovo and Metohija). Also, a special department for the intangible cultural heritage was formed at the National Museum in Zaječar. And the "Old Village" Museum in Sirogojno is the education center for traditional craftsmanship. The Center for the Intangible Cultural Heritage created the intangible cultural heritage registry (the Ministry of Culture and Information 2017).

The proposers of the elements to be added to the intangible cultural heritage of Serbia list can be individuals, institutions, non-governmental organizations, and local communities. They have to provide the relevant documentation. The deadlines are determined by the National Committee for the Intangible Cultural Heritage.

The list of elements of the intangible cultural heritage of the Republic of Serbia includes 46 entries (National Committee for the Intangible Cultural Heritage 2018): Saint Patron's Day; Prayer – St. George's Day ritual; Belmuž; Ritual of making and lighting farmer candles; Making of Pirot hard cheese; Rug-making in Pirot; Craft of filigree work, master Krist Beriša, silversmith from Kraljevo; Craft of stonemasonry, Bela Voda; Pazar meat pie prepared in traditional way; Zlakusa pottery; Kosovo-style embroidery; Singing to the accompaniment of the Gusle; Groktalica singing; Clamor singing; Era-style humor; Kolo dance, three-steps kolo, six-steps kolo; Rumenka kolo dance; Bagpipe playing; Pipe-playing practice; Kaval Playing; Slovak naive art painting; Lazarica processions from Sirinićka Župa; Wooden flask making in Pilica village; Vuk's Convocation; Ojkača singing; Urban songs from Vranje; Easter Ritual of Guarding Jesus Christ's Tomb; Pirot storytelling; St. George; Plum brandy; Craft of coppersmith; Rug-making in Stapar; Kajmak making; Cipovka – konwledge and skills in preparing traditional bread in Vojvodina; Cooking žmare, "žumijar"; Bela vila – Easter customs in Velika Hoča; Burning of Petrovdan "lila" torches, lilanje; Toasts; Opanak-making craft; Double-stranded knitting of woolen socks; Singing along a bee swarm; Bezdan damast; Weaving bošča aprons; Prince Marko's Wedding – carnival wedding at Štrpce; Vertep; Making of Sjenica-Pešter type of rugs.

The National Committee is a body of the Ministry of Culture which ensures the protection of the intangible cultural heritage and the implementation of the Convention for the Safeguarding of the Intangible Cultural Heritage.

The National Committee adjusts its work to the National Commission of the Republic of Serbia for UNESCO. It is through this Commission that the Committee delivers its recommendations for the Representative List of the Intangible Cultural Heritage of Humanity. In addition, it delivers its suggestions for the List of Intangible Cultural Heritage in need of immediate preservation from UNESCO.

THE CENTER FOR THE INTANGIBLE CULTURAL HERITAGE

The Ethnographic Museum in Belgrade, a cultural institution of national importance, opened the Center for the Intangible Cultural Heritage on June 20, 2012. The Center's task is to research, catalogue, process, storage, and present the intangible cultural heritage in Serbia. Also, it assists local communities in identifying, evaluating, and transferring their own cultural heritage to future generations (Ethnographic Museum in Belgrade 2012).

The goal of the Center is to implement the intangible cultural heritage in economic development. In addition, it works with other organizations and institutions at home and abroad.

SLAVA

The Ethnographic Museum in Belgrade was in charge of preparing the nomination for a *Slava* (*krsno ime, krsna slava*). The slava was inscribed on the UNESCO's Representative List of the Intangible Cultural Heritage in Paris during the ninth session of the Intergovernmental Committee for the Safeguarding of the Intangible Cultural Heritage. It officially became a part of the world cultural heritage and it was the first Serbian cultural good to be inscribed.

The modern name Krsna slava (christened slava) was coined recently. Many believe that the term was derived from "christened name" and "christened slava" (Grujić 1985).

"Serbian Orthodox Christian families celebrate an important holiday which honors the patron saint who they believe is their protector and provider of welfare.

The festivities consist of the ritual offering of a bloodless sacrifice as well as a feast presented to relatives, neighbors, and friends.

The family lights a specially designed candle, then it pours wine over a Slava cake. The host's wife prepares and decorates the cake. During the ritual, thanks are given to the saint and prayers are said for prosperity. The host cuts the cake together with the oldest or most important guest and other family members. The feast then begins with the ceremonial drinking of wine, eating and a toast expressing wishes for health, fertility and well-being of the family and guests. However, some families take the Slava cake to church where a priest cuts it. Alternatively, a priest visits the family to cut the cake" (UNESCO 2014).

As the feast is the most important part, there is a posna or mrsna slava. If the first day of the slava falls on a Wednesday or Friday or during the Nativity Fast, then it will be a posna slava (no meat, dairy products, or eggs are served). The exceptions are those slavas which occur during "trapava sedmica" – a period

when there is no fasting. During this time, the slava can be mrsna on a Wednesday or a Friday as well (Pavković 2015).

Knowledge about the slava is passed down in families. Here, women play an important role in protecting the tradition because they possess the knowledge regarding the performance of rituals, their meaning and purpose.

The celebration of saint patron is a characteristic of the Orthodox Christians. It plays an important role in the multiethnic and multiconfessional regions. Namely, it establishes and maintains interethnic and intercultural communication and understanding.

In Serbia the slava is a way of showing one's identity; although, the celebration of family saint patron's day can be found among other ethnic communities in Serbia.

KOLO, TRADITIONAL FOLK DANCE

The UNESCO Intergovernmental Committee for the Safeguarding of the Intangible Cultural Heritage inscribed *Kolo, traditional folk dance* on the Representative List of the Intangible Cultural Heritage. This occurred during the twelfth session from December 4 to 9, 2017, in South Korea (UNESCO 2017a).

The proposers of the traditional folk dance Kolo were the Faculty of Music, the Centre for Research and Preservation of Traditional Dances of Serbia, and the Folk Dance and Dance Ensemble of Serbia "Kolo." The nomination, based on the decision of the National Committee for the Intangible Cultural Heritage, was drafted at the Center for Intangible Cultural Heritage.

"Kolo is a traditional, collective folk dance. It is performed by dancers who are interlinked to form a chain. They usually move in a circular line while holding hands. It is performed to the accompaniment of music at private and public gatherings and involves all members of the local community. Cultural-artistic societies and folk dance groups are also important bearers and practitioners of the element. Kolo has an important integrative social function. Namely, it fosters collective identities at different levels in the communities. It is a symbol of national identity and bears the hallmark of local and regional communal identities. Performances during celebrations of the most important events in individuals' and communities' lives make this element very present and sustainable at all levels. Bearers and local communities ensure its visibility by organizing local, regional and national fairs, festivals and competitions, and the sustainability of the practice is also ensured by cultural and artistic societies. Learning through direct participation is the most common way of transmitting the skills and skilled dancers motivate other players, awakening in them a desire to learn and improve their own performance. Knowledge is also acquired through the regular education system and in ballet and music schools" (UNESCO 2017b).

On October 4, 2015, around 12,000 dancers participated in the biggest folk dance in Novi Sad in order to break the Guinness World Record. Performers from all over Serbia and abroad took part. Members of 258 cultural-artistic societies, children, and adults from Serbia, Montenegro, Bosnia and Herzegovina, FYR Macedonia, Bulgaria, Italy, Hungary, Austria, and Germany danced.

SINGING TO THE ACCOMPANIMENT OF THE GUSLE

Singing to the accompaniment of the gusle is an element of the intangible cultural heritage of Serbia. It was inscribed on the Representative List of the Intangible Cultural Heritage of Humanity on November 29, 2018. This happened during the thirteenth session of the UNESCO Intergovernmental Committee in the Republic of Mauritius (UNESCO 2018b).

The National Committee for the Intangible Cultural Heritage nominated this element, while the Centre for Research and Preservation of Traditional Dances of Serbia prepared the document. The nomination was formed with the help of the Institute of Musicology SASA, the Union of Guslars of Serbia. Also, local government, regional cultural institutions, non-governmental organizations and individuals lent their support.

"Singing to the accompaniment of the gusle is a practice that includes singing of folk epic decasyllabic poems, performed by a singer to the accompaniment of the gusle – a one-stringed, exceptionally two-stringed, bowed string instrument. In the past, both the poetic texts and the musical component of guslar songs were transmitted orally, whereas today, the presented texts mostly include the well-known written ones.

This archaic form of folk art promotes the highest ethical values, the importance of kinship and the homogeneity of the community, and it is also a blend of the community's historical memory and traditional music skills. The communities that practice it consider it the most representative element of their identity.

Singing to the accompaniment of the gusle, as part of both performing arts and oral tradition, is present in the entire territory of Serbia. However, its practice is more pronounced in the western and central parts of Serbia and in Vojvodina" (National Committee for the Intangible Cultural Heritage 2012).

CONCLUSION

The world and intangible cultural heritage in Serbia is endangered because of numerous reasons, starting from natural disasters, human influence, and globalization's impact to the insufficient amount of social support. The international community has recognized the significance of the intangible cultural heritage,

especially through the work of the United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization. It adopted the Convention on the Safeguarding of the Intangible Cultural Heritage, although it delegated duties regarding identification, presentation, and registration to the national committees.

The inscription of *Kolo, traditional folk dance, Slava, and singing to the accompaniment of the gusle* on the UNESCO Representative List of the Intangible Cultural Heritage of Humanity is a significant step forward for Serbian culture. It means the intangible heritage of Serbia is recognizable and visible to the world.

Every future suggested concept of the protection of the cultural heritage should include its tangible, intangible, and natural contents. Only the integrative approach to the protection of the cultural and natural heritage can secure the sustainable development.

Apart from this, it is necessary to strengthen the small community of professionals and researchers so that they can respond to numerous challenges of protecting the intangible cultural heritage.

REFERENCES

Аврамовић 2014: Зоран Аврамовић. Основни елементи стретегије развоја српске културе, 377–388. *Економски зборник – Могуће стратегије развоја Србије*. Београд: Српска академија наука и уметности.

Blake 2006: Janet Blake. *Commentary on the 2003 UNESCO Convention on the Safeguarding of the Intangible Cultural Heritage*, Leicester: Institute of Art and Law.

Council of Europe 2005: Council of Europe. Framework Convention on the Value of Cultural Heritage for Society, Article 2 <https://rm.coe.int/1680083746> [May 20, 2018]

Цветковић 2019: Соња С. Цветковић. *Синестезија визуелног и музичког – Виђенитије Петрик: Марш Милоша С. Милојевића*. Баштина (48), 387–398. Приштина – Лепосавић: Институт за српску културу

Драча Мунтеан 2011: Асја Драча Мунтеан. Потврђивање и имплементација Унескове конвенције о нематеријалном културном наслеђу у Републици Србији, 26 – 27. *Нематеријално културно наслеђе Србије*. Београд: Министарство културе, информисања и информационог друштва – Центар за заштиту нематеријалног наслеђа

Ethnographic Museum in Belgrade 2012: Centre for the Intangible Cultural Heritage of Serbia <https://etnografskimuzej.rs/en/o-muzeju/centar-za-nematerijalno-kulturno-nasledje-srbije/> [Oktober 5, 2019]

Грујић 1985: Радослав Грујић. *Црквени елементи Крсне славе*, 407–485, Београд: ОКИз

Hafstein 2013: Valdimar Tr. Hafstein. *Pravo na kulturu: nematerijalna baština d.o.o., folklor, tradicijsko znanje*. Marijana Hameršak, Iva Pleše i Ana-Marija Vukušić (ed), *Proizvodnja baštine: Kritičke studije o nematerijalnoj kulturi*, 7–28, Zagreb: Institut za etnologiju i folkloristiku.

Инђић 2014: Триво Инђић. Стретегија културне политике, 367–376. *Економски зборник – Могуће стратегије развоја Србије*. Београд: Српска академија наука и уметности.

Краус 2011: Anthony Krause. The 2003 Convention for the safeguarding of intangible cultural heritage: Challenges and Perspectives, 15–19. *Intangible cultural heritage of Serbia.* Belgrade: Ministry of Culture, Media and information society – Center for safeguarding of the intanglble heritage

Министарство културе и информисања 2017: Стратегија развоја културе Републике Србије од 2017. до 2027., Београд

National Committee for the Intangible Cultural Heritage 2012: Singing accompanied by gusle. <http://nkns.rs/en/popis-nkns/singing-accompanied-gusle> [May 6, 2018]

National Committee for the Intangible Cultural Heritage 2018: List of elements of intangible cultural heritage of the Republic of Serbia <http://nkns.rs/en/list-elements-intangible-cultural-heritage-republic-serbia-0> [Oktober 1, 2019]

Павковић 2015: Никола Ф. Павковић. Слава или Крсно име код Срба, 123–145. Београд: *Гласник Етнографског института САНУ* LXIII (1).

Петровић – Достић 2019: Далибор Н. Петровић, Синиша Р. Достић. Покушај оспоравања историјског наслеђа Цркве и постојања српског народа на примеру светог Стефана Штиљановића. Баштина (47), 415–428. Приштина – Лепосавић: Институт за српску културу.

Поповић Живанчевић 2011: Мила Поповић Живанчевић. Музеји и нематеријална баштина, 32–48. *Нематеријално културно наслеђе Србије*. Београд: Министарство културе, информисања и информационог друштва – Центар за заштиту нематеријалног наслеђа.

Ребић 2012: Чедомир Ребић. Књижевна дјелатност на заласку старе српске књижевне традиције. Баштина (32), 11–23. Приштина – Лепосавић: Институт за српску културу

Тодоровић 2011: Јелена Тодоровић. Разумевање нематеријалног културног наслеђа, 76–78. *Нематеријално културно наслеђе Србије*. Београд: Министарство културе, информисања и информационог друштва – Центар за заштиту нематеријалног наслеђа

UNESCO 2003: UNESCO. Text of the Convention for the Safeguarding of the Intangible Cultural Heritage; <https://ich.unesco.org/en/convention> [February 2, 2019]

UNESCO 2014: Slava, celebration of family saint patron's day. <https://ich.unesco.org/en/RL/slava-celebration-of-family-saint-patrons-day-01010> [December 11, 2018]

UNESCO 2017a: Examination of nominations for inscription in 2017 on the Representative List of the Intangible Cultural Heritage of Humanity (item 11.b on the agenda). <https://ich.unesco.org/en/11b-representative-list-00939> [February 11, 2018]

UNESCO 2017b: Kolo, traditional folk dance <https://ich.unesco.org/en/RL/kolo-traditional-folk-dance-01270> [December 12, 2018]

UNESCO 2018a: UNESCO Intangible Cultural Heritage. <https://ich.unesco.org/en/lists?multinational=3&display1=inscriptionID&display=stats#tabs> [Oktober 10, 2019]

UNESCO 2018b: Singing to the accompaniment of the Gusle. <https://ich.unesco.org/en/RL/singing-to-the-accompaniment-of-the-gusle-01377> [Oktober 10, 2019]

Бранислав С. САНЧАНИН
Сандра В. ДРАМИЋАНИН

ЗНАЧАЈ УНЕСКОВЕ РЕПРЕЗЕНТАТИВНЕ ЛИСТЕ НЕМАТЕРИЈАЛНОГ КУЛТУРНОГ НАСЛЕЂА ЗА ОЧУВАЊЕ КУЛТУРНЕ БАШТИНЕ СРБИЈЕ

Сажетак

Српска култура се, својом аутентичношћу и истовременом отвореношћу за остале светске културе, темељи на многобројном наслеђу и завидним креативним постигнућима, чиме је оставила неизбрисив траг знатно изван националних оквира. „Породична слава“ уписана је у седишту УНЕСКО-а у Паризу, на 9. заседању Међувладиног комитета за заштиту нематеријалне културне баштине, одржаном од 24. до 28. новембра 2014. године, на Унескову Репрезентативну листу нематеријалног културног наслеђа. Тиме је формално постала део светске културне баштине, као првоуписано културно добро из Републике Србије на овој листи. Унесков Међувладин комитет за очување нематеријалног културног наслеђа, на свом 12. заседању од 4. до 9. децембра 2017. године у Јужној Кореји, донео је одлуку о упису „Кола традиционалне народне игре“ на Унескову репрезентативну листу нематеријалног културног наслеђа. На Унесковој Репрезентативној листи нематеријалног културног наслеђа човечанства од 2018. године, као симбол српског националног памћења, налази се „Певање уз гусле“. Одлука о томе донета је у Републици Маурицијус, где је од 26. новембра до 1. децембра 2018. године, одржан 13. годишњи састанак Међувладиног комитета за очување нематеријалне културне баштине.

Кључне речи: УНЕСКО, Коло, Слава, Гусле, Културно наслеђе.

Rad je predat 24. oktobra 2019. godine, a nakon mišljenja recenzenata, odlukom odgovornog urednika *Baštine*, odobren za štampu.

УДК 81'221:159.946.3.072-056.263-053.4
376.1-056.263-053.4
doi:10.5937/bastina1949433K

Прегледни рад

*Тамара Р. КОВАЧЕВИЋ**
Универзитет у Београду – Факултет за специјалну едукацију и рехабилитацију

*Љубица С. ИСАКОВИЋ***
Универзитет у Београду – Факултет за специјалну едукацију и рехабилитацију

ОБЛИЦИ НЕВЕРБАЛНЕ И ВЕРБАЛНЕ КОМУНИКАЦИЈЕ ГЛУВЕ И НАГЛУВЕ ДЕЦЕ ПРЕДШКОЛСКОГ УЗРАСТА***

Апстракт: Основни циљ рада је да се прегледом доступне литературе укаже на основне облике невербалне и вербалне комуникације глуве и наглуве деце предшколског узраста. Примерена и ефикасна рана комуникација без обзира у оквиру ког језичког модалитета се одвија (знаковни или говорни), заједно са прихватањем детета и његовог оштећења је основа успешног когнитивног развоја и развоја личности детета, што представља основу комуникације и изградње језичких вештина. Оштећење слуха и говора доводи до одређених специфичности и тешкоћа у развоју ове деце, што захтева адекватне методе и поступке у процесу рехабилитације и едукације, велику подршку и подстицај породице, предшколске установе и околине. Код глуве и наглуве деце предшколског узраста, кроз игру и разне спонтане и усмерене активности, неопходно је развијати све функције вербалне и невербалне комуникације. Који облик комуникације ће глува и наглува деца користити и развити у великој мери зависи од тога да ли потичу из породице глувих или родитеља који чују.

Кључне речи: невербална и вербална комуникација, глува и наглува деца, предшколски узраст

УВОД

Свака друштвена интеракција је остварљива захваљујући развијености симболичке функције човека, односно способностима комуникације. Слањем и примањем вербалних и невербалних знакова, ми смо способни

* доцент, 122tamara@gmail.com
** доцент, ljubicaisakovic07@gmail.com
*** Рад из пројекта Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије под називом „Утицај кохлеарне имплантације на едукацију глувих и наглувих особа “, бр. 179055

да вршимо комуникацију и интеракцију са другим људима. Да бисмо могли да задовољимо наше социјалне, егзистенцијалне и психолошке потребе, неопходно је да комуникација буде ефикасна и функционална. Језик је средство за комуникацију, неопходно за размену информација. Приликом размене информација говорници (комуниканти) су принуђени да координишу своје индивидуално искуство и да стварају знакове (речи), који се односе на опште у искуству разних људи. Само добро одабране речи, праве речи и исправна реченица преносе тачно намеравано значење. Вербални подстицаји као и невербални стимулуси (сами или као пратиоци вербалне поруке) делују симболично. У њима се користе тело, време и простор, и то у току комуникације. Како се они користе и шта значе за комуникацију, најбоље показује знаковни језик глувих.

„Комуникација је један од фундаменталних елемената живљења, јер служи за споразумевање људи у одређеној друштвеној заједници. Комуникација или језик обезбеђују друштву медијум и средство за социјализацију његових чланова." (Симић 2012:201) Добра вербална комуникација зависи и од познавања кода, од познавања речника, познавања граматике, односно знања језика на коме се преноси порука. Да би један комуникациони процес био успешан, потребно је да се зна у ком језичком систему се употребљавају одређени симболи, језички изрази и термини, јер један исти термин у разним језицима може имати различито значење. Први услов за реализацију успешне комуникације јесте знање о томе којим се језиком говори. Значење термина и израза једног система мора бити прецизно одређено јер, у супротном, долази до конфузије и погрешног разумевања. (Даниловић 1998: 122)

„Језик не може да постоји независно од људи који га говоре већ постоји у мозговима, ушима, устима и рукама његових корисника." (Зечевић 2013:18)

Људска комуникација има два основна облика: транзиентни (краткотрајан), као говор и гест и перманентни (дуготрајан), као слика и писмо. (Жикић 2002:9) Према начину на који се преносе информације може да буде вербална (писмена и усмена) и невербална. Невербална комуникација представља примарни комуникацијски модел, али као и вербална, контролисана је одређеним системом кодова који су културно детерминисани. Невербални облик комуникације указује на став према другим особама и помаже у грађењу и одржању односа са другима. (Knapp – Hall 2010:5) Невербални облик комуникације се може дефинисати и као процес сигнализовања значења у интерперсоналном понашању који не укључује изговорене речи. (Сузић 2006:150) Невербална комуникација, односно, перманентно примање и емитовање знакова гестовима, мимиком или покретима тела, одвија се увек када смо у контакту са другом особом, глувом или чујућом. Комуникација је мултимедијални процес веома значајан за социјални развој

детета, посебно детета оштећеног слуха које је у највећој мери онемогућено да се њоме правилно и у довољној мери служи. Комуникација се састоји из четири фазе: преноса информација, управљања акцијом, стварања веза и изградње идентитета. (Арсић 2007: 117)

Оштећење слуха и говора доводи до одређених специфичности и тешкоћа у развоју глуве и наглуве деце. Глуво дете захтева рано укључивање у процес рехабилитације слушања и говора, које представља предуслов напредовања детета како у говорно-језичком тако и у когнитивном, емоционалном и социјалном развоју.

РАЗВОЈНЕ КАРАКТЕРИСТИКЕ ГЛУВЕ И НАГЛУВЕ ДЕЦЕ ПРЕДШКОЛСКОГ УЗРАСТА

Постоје различите дефиниције оштећења слуха у зависности од медицинских, психолошких, педагошких и других аспеката оштећења. Према степену оштећења слуха ова популација се може поделити на глуве и наглуве. У односу на тип, оштећење слуха може бити кондуктивно (спроводно), перцептивно, мешовито и централно. Према времену настанка овај тип оштећења може бити урођен (конгениталан) и стечен.

У зависности од времена настанка, врсте и степена оштећења слуха, долази до различитих последица на развој глуве и наглуве деце. Најизразитија последица оштећења слуха јесу тешкоће у говорно-језичком развоју. Дете које чује учи говор претежно слушањем, а глуво дете говор усваја активностима различитих сензорних модалитета (слух, вид, покрет). Ограничења у језичком развоју негативно се одражавају на сазнајни и социјални развој детета. Глува и наглува деца предшколског узраста у социјалном и емоционалном развоју показују: социјалну и емоционалну неприлагођеност и незрелост; егоцентризам; смањену способност емпатије; импулсивност. Деца предшколског узраста имају проблем да изразе своје потребе, показују неразумевање за ситуације у којима се налазе и често креирају осећања фрустрације и изолације. Присутна је и значајна повезаност између тешкоћа у сфери комуникације и испољавања неадекватног понашања. Нека деца развијају неадекватно понашање у ситуацијама када су комуникационо фрустрирана, док остала деца одустају од активности у овим ситуацијама и повлаче се. Успостављање позитивних социјалних интеракција глуве и наглуве деце предшколског узраста са чујућим вршњацима, доприноси бољем социјалном, емоционалном, когнитивном развоју, развоју комуникације и самопоуздања. (Batten–Oakes–Alexander 2014:285–286)

Резултати многобројних емпиријских студија указују да оштећење слуха селективно погађа одређене аспекте сазнајног функционисања: вербалну интелигенцију, способност апстрактног мишљења, откривања логичког

значења и употребе симбола, усвајања принципа конзервације, памћења (вербалног, нумеричког, смисаоног, одложеног) и поједине аспекте визуелног опажања, као што је брзина опажања, разликовање облика предмета ако су слични или у неуобичајеном положају, тешкоће синтезе, мањкавости анализе. Друге сфере сазнајног функционисања нису погођене, већ долази до њиховог убрзаног развоја, па је због тога памћење цртежа и покрета развијеније него код чујућих. Визуелно опажање глуве и наглуве деце је пуно детаља, они добро уочавају физиономију, покрет, мимику, положај тела и боју. (Радоман 1996: 95) Узрасно адекватно усвајање језика и говора даје могућност детету да се игра, усваја појмове и да буде укључено у социјалну интеракцију са својим вршњацима. Дететова немогућност да се игра и комуницира са другом децом га временом изолују и воде ка дубљим тешкоћама на емоционалном, социјалном и плану укупног развоја. Велики број глуве и наглуве деце има специфичне проблеме на плану комуникације и интеракције. Говор детета се ослања на когнитивни и социјални развој а начин на који дете комуницира је показатељ његовог степена социјализације.

КОМУНИКАЦИЈА ГЛУВЕ И НАГЛУВЕ ДЕЦЕ ПРЕДШКОЛСКОГ УЗРАСТА

Примарна функција говора по мишљењу Виготског је комуникација и социјални контакт. Кроз интеракцију деца уче како да користе говор да би могла да пренесу поруку, искажу осећања, и остваре своје намере како би могла да функционишу у друштву. Виготски (1996:68) истиче да је искуство детета које чује богатије, јер је орални говор упућен на аудитивне сигнале. Дете оштећеног слуха у стицању искуства наилази на непремостиве тешкоће, јер орални говор треба да прими визуелним путем, а он је непотпун и ограничен, и за њега је врло тешко да уопшти искуство и вербално се изрази. Да би се на правилан начин могао проучавати развој говора слушно оштећене деце, као и одступања која се у том развоју јављају, мора се познавати развој говора чујуће деце. Једино се на тај начин могу открити и разумети све пратеће појаве слушног оштећења и њиховог утицаја на процес развоја говора. (Ђоковић 1997:41) Природан процес говорно-језичког развоја одвија се под утицајем говорно-језичког окружења.

Дете можемо посматрати као комуникатора који се развија, у периоду од рођења до шесте године живота, као најкритичнијег периода за развој комуникативних способности. Поруке које се размењују у комуникацији, посебно на млађим узрастима су више засићене и основане на невербалним комуникативним средствима (нарочито кинезичким и паралингвистичким) у односу на касније узраст. У комуникацији са децом предшколског узраста

посебну важност имају кинезички елементи, нарочито у периоду док језик не постане у потпуности усавршен. (Клеменовић – Каменов 1998: 322) Интеракција се може одвијати и без комуникације, посебно без форми вербалне комуникације. Деца временом науче да интерпретирају и реагују на туђе гестове, фацијалну експресију и покрете. Они такође постају свесни сопствене невербалне експресије и почињу да је користе адекватно ситуацији. Велики број интеракција које се не базирају на речима подразумевају директну размену гестова, предмета, материјала. Када су деца у питању она врло често размењују играчке, прибор који им је потребан за реализацију различитих активности, или једноставно учествују у различитим типовима игара које подразумевају заједничку активност, координацију и реципрочно деловање а да те активности нису праћене вербалном комуникацијом. Идеални услови за развој комуникације код деце подразумевају дијадну интеракцију у којој дете константно добија различите подстрекаче као што су продужење започетог исказа, моделирање говора, коришћење конкретног, једноставног речника, разговор о особама и предметима за које дете показује интерес, и све то прилагођено дететовом нивоу разумевања. (Сретенов 2008: 32)

Рана двојезичност деце оштећеног слуха (познавање знаковног језика и говорног/писаног језика) је од непроцењиве важности за њихов развој. Примерена и ефикасна рана комуникација је, без обзира у оквиру ког језичког модалитета се одвија, основа успешног когнитивног развоја и развоја личности детета. (Kovačević – Isaković – Dimić 2016: 348) Глуво дете по доласку у предшколску установу доноси са собом само рудиментне облике комуницирања у форми природних гестова (познатих само непосредној дечјој околини). То је систем природних покрета – гестова које је дете само из нужде створило, да би изразило најчешће своја биолошка хтења. Наглуво дете долази у предшколску установу са веома оштећеним изговором гласова. У већини случајева су то вокали. Од консонаната: плозиви, назали, латерали и и по неки фрикатив. Најчешће имају формиране флуентне речи свакодневног породичног општења, везане за изражавање виталних потреба са депозитом од неколико десетина до неколико стотина речи. Реченице ове деце су сведене највећим делом на две до четири речи у индикативној форми. И једна и друга форма изражавања деце више служи за успостављање минималног контакта, него за било какву комуникацију – говор, у пуном смислу значења речи. И једна и друга форма комуникације морају бити полазна основа за успостављање контакта између детета и дефектолога-сурдолога приликом почетка њихове едукације. (Савић – Ивановић 1988: 35)

Комуникација глуве и наглуве деце може бити вербална (усмена и писана) и невербална (која обухвата знаковни језик, употребу прстне азбуке-дактилологије, мимику и читање говора са уста и лица саговорника).

НЕВЕРБАЛНА КОМУНИКАЦИЈА ГЛУВЕ И НАГЛУВЕ ДЕЦЕ ПРЕДШКОЛСКОГ УЗРАСТА

Знаковни језик је облик невербалне комуникације у којем се речи приказују знацима или гестовима руку, који могу носити значење појединих мисли, речи или читаве реченице, зависно од контекста или комплексне серије идеја (Ковачевић–Димић 2004: 70). Знаковни језик у свету препознат је и признат као прави, природан језик који омогућава глувој деци стицање академских постигнућа као и чујућим вршњацима и знатно боље овладавање језиком чујуће заједнице.

Гест-знак је условно договорени начин споразумевања помоћу руку уз пратњу мимике лица и тела. Знаци гестовног језика су носиоци значења мисли, речи, појма, реченице или идеје. Они су састављени од три основна фонолошка параметра: конфигурације руку, локације (места артикулације) и покрета. (Emmorey 2007:707) Знаци гестовног језика, који користе глуви, имају особину ширења искуства, али на много конкретнији начин, јер су визуелне природе. Они обично указују на неки детаљ карактеристичан за целину, али који ипак не симболизује њену суштину, као што то чини појам. Гестовима-знацима се изражавају статичке или динамичке карактеристике садржаја о којима се говори. То су арбитрарно „договорени знаци" који су за сваку средину специфични, и морају се научити. Гестови су конкретни, брзо се уче, лако памте, разумљиви су сваком детету. Временом се проширују и усавршавају и постају заједнички за шири круг глувих. (Савић 2002: 38)

Знаковни језици имају две претежно формалне специфичности: симултаност језичких обележја у визуелним знацима и иконичност језичког знака. Знаци знаковног језика често су привидно иконични. Кад се објасни значење неког знака, он може изгледати „очигледан"; али то доказује да није тако лако предвидети значење само на основу облика знака. То се може видети чак и у знаковном језику који тежи максималној иконичности. Одређени број иконичких знакова неким својим обележјем „природно" повезује своју форму са значењем (нпр. ономатопеја). Сматра се да је људски језик арбитраран, јер ако се у случају конкретних звукова и облика из природе може очекивати неки степен иконичности, то је много теже чинити када су у питању апстракције. (Kristal 1996: 220) У структуралној лингвистици се сматра да је једно од обележја језичког знака линеарност. У говореном језику језичке јединице се нижу у исказу једна за другом. У знаковном језику истовремено се реализују фонолошка обележја. Када се пореди фонолошки и лексички нивои у знаковном језику, једна лексема-знак остварује се: обликом шаке, локацијом, оријентацијом и покретом, а дистинктивност тих елемената, односно обележја се, као и у говорном језику, утврђује на основу

промене значења која настаје супституцијом једног обележја другим. Поред основних мануелних обележја, за лексику могу бити значајни и немануелни знаци: торзо, односно положај тела, поглед очију, уста и фацијалне експресије, јер у појединим случајевима могу бити дистинктивни. Немануелна обележја заједно са знаком-гестом се често удружују доприносећи не само лексичком већ и реченичком значењу. Изворни знаковни језик глувих користи велики капацитет визуелног модалитета за обраду симултано презентованих података, па глува особа истовремено прима језичке информације с руку и горњег дела тела као и са лица. Посебно, сигнали очију, обрва, чела, покрети и облик усана, као и покрети главе, како су показала истраживања америчког знаковног језика (American Sign Language-ASL), који чине систем тзв. фацијалне граматике, пружају информације о томе како је реченица организована.

Знаковни језици су се развили у другачијем биолошком медијуму од говорних језика. Али, упркос евидентним разликама у модалитету, они су структуирани као говорни језици на фонолошком нивоу, морфолошком нивоу и синтаксичком нивоу. Очигледне су разлике између говорног и знаковног језика у средствима којима се скреће пажња других на одређени садржај, током комуникације. На пример, у говорном језику у задобијању пажње, говорник се може послужити именовањем саговорника, коришћењем његове титуле, узвицима. У знаковном језику начин на који се скреће пажња саговорника, у великој мери се разликује, и ослања на вокализацију, нагле покрете рукама, додиривање по руци или рамену, или улажење у видно поље саговорника. (So – Coppola – Licciardelo – Goldin – Meadow 2005:1029)

Знаковни и говорни језици укључују различите перцептивне и продуктивне системе. Док, говорни језици укључују механизме аудитивне обраде и говорне продукције, знаковни језици се перципирају визуелно и њихова артикулација укључује систематско коришћење делова тела и простора. Глува деца која су од најранијег узраста изложена искључиво знаковном језику пролазе кроз исте основне степене усвајања језика као чујућа деца која уче да говоре у свом окружењу. Главна карактеристика визуелно-гестовног модалитета је његов велики капацитет обраде симултано презентованих информација, за разлику од аудитивног модалитета, који има већи капацитет за обраду сукцесивно презентованих информација.

За ону децу са оштећењем слуха, која немају капацитета за усвајање језика и развој говора путем слушања, потребан је другачији приступ у васпитању и образовању, који ће максимално користити њихове капацитете за визуелну обраду и који ће им омогућити усвајање језика, знања и вештина примерених њиховим индивидуалним способностима и могућностима. То се може постићи, коришћењем знаковног језика у њиховом васпитању и образовању. Усвојеност знаковног језика, од најранијег узраста, помаже

глувом детету, да упозна свет, да развија своје когнитивне способности, комуницира са својим родитељима и околином. Знаковни језик је језик који глува деца спонтано усвајају и уче, као што чујућа деца усвајају говорни језик своје околине. Усвајањем знаковног језика отклањају се проблеми ограниченог примања порука и ограничене комуникације. Приликом комуникације са глувим дететом треба користити говор који се прати гестом-знаком, све док дете не научи говорну реч и схвати њено значење. У развоју језика и говора глуве и наглуве деце предшколског узраста, гест (знак) има посебан значај. Учећи сваку нову реч глуво дете учи и њен гестовни знак, којим означава тај појам, чиме богати свој знаковни речник. (Ковачевић 2013:407) На тај начин фонд гестовних знакова се употпуњује, шири, богати, сада не само конкретним, већ и апстрактним појмовима, и гест (знак) постаје синоном за реч, односно помоћно средство у савлађивању говора. Развој речника не огледа се само у увећању његовог обима већ и значења речи. Глуво дете кроз игру учи да изговара речи и појмове који су том речју означени. Потребно је првенствено показати глувом детету како се одређена реч користи у говору и упутити га на њену свакодневну употребу у говору, јер је то први ниво сазнавања речи. Развој појмова детета предшколског узраста, повезан је са развојем речника. На предшколском узрасту, задатак вртића је да омогући деци да наставе да усвајају језик која су почела да усвајају у породици, а најбоље ће га усвојити кроз интеракције са другим флуентним говорницима – одраслима и децом. (Ковачевић 2019:110) У редовном систему образовања, неопходно је да су у вртићу присутни глуви васпитач или преводилац за знаковни језик, који ће омогућити даљи развој знаковног језика кроз причање прича и гледање прича или бајки на знаковном језику на DVD-у, уз препричавање, драматизацију и друге поступке за подстицање развоја вештина у знаковном језику. На предшколском узрасту ради се на развоју метајезичке свести у сврху схватања одвојености два језика и припреме за касније формално проучавање граматике. У овом периоду, деци се не објашњавају експлицитно граматичка правила знаковног и говорног језика, већ се метајезичка свест развија кроз игре са знаковима као што су имитација знакова, бројалице, игре са знаковима које користе одређени облик шаке („На слово, на слово...“; причање прича користећи само један облик шаке...); дечја поезија на знаковном језику; играње са знаковима на креативан начин (нпр. варирање знака за име); коришћење двојезичних азбучних картица (које садрже слику предмета; почетно слово/дактилолошки знак/облик шаке којом се прави знак за ту реч; реч/ знак за тај предмет) и сл. (Bradarić–Jončić–Kolarić, 2012:111)

Дактилологија или (говор прстима) је знаковни систем у коме за свако слово алфабетског писма постоји посебан знак. Термин је настао од грчке речи дактилос-прст и логос-слово, појам, разум, учење, однос, наука.

Прстна азбука (абецеда) користи се у целом свету, с тим да свака земља има своју прстну азбуку-*једноручну или дактилолошку и дворучну или хиролошку*. Од првог дана учења синхронизовано се показују изговор гласа, његов прстни знак и његово писање (графема). Главни задатак дактилологије је да олакша читање говора са уста и лица као и да побољшава артикулацију и развој говора. Савић и Ивановић (1988:36), указују да неки поистовећују дактилологију са гестикулацијом и мимиком, зато што у себи има кинетичке елементе. Међутим, то је нетачно, јер постоји велика разлика између знака – геста и дактилеме. Знакови се разликују од дактилема, по томе што означавају читаву реч или идеју. Дактилологија је техника невербалне комуникације коришћењем прстне азбуке, у којој су слова приказана различитим положајем прстију једне или обе руке. (Савић 1996: 21) Говор прстима, или дактилологија, знаковни је систем у коме за свако слово обичног алфабетског писма постоји посебан знак. Принцип је применљив на сваки језик који је развио алфабетски систем писања. Ипак, постоје конвенционалне разлике; конкретно, за британску ручну азбуку употребљавају се две руке, док амерички и шведски системи, с друге стране, употребљавају само једну руку. (Kristal 1996:221) Главне предности говора прстима јесу његова велика применљивост и прилагодљивост. Брзо се учи и може се користити за сигнализирање неограниченог броја речи. Тај систем је нарочито подесан за сигнализирање властитих имена, за које у другим знаковним системима не постоје посебни знаци. Говор прстима најбоље је посматрати као помоћни систем сигнализације, као прикладан мост између говорног и писаног језика, с једне стране, и правог знаковног језика с друге стране. (Haptonstall–Nykaza–Schick 2007:180) Дактилологија није циљ активности у предшколској групи, већ средство за брже савладавање комуникације и лакше учење говора у оралном и писаном облику. Дактилологија пружа могућност глувом и наглувом детету предшколског узраста да раније и активније почне да користи говор, да лакше схвати реч и њене елементе – гласове (посебно број гласова у речи), да користи реч и када не може да изговори све гласове, да се детету саопшти одређена порука. У почетку деца не знају правилно да постављају положај прстију, зато им дефектолог-сурдолог мора помоћи тако што ће им он намештати правилне позиције, такође мора им исправљати сваку грешку, све док се не фиксира мишићна кинестезија за свако слово. Касније се увежбава брзина и темпо дактилизирања који прати брзину артикулације. У подражавању положаја прстију, који се уводи од првог дана боравка у предшколској групи, треба укључивати елементе дактилема које у почетку не треба везивати за слово. То је само припремна етапа за дактилологију и има за циљ: а) увежбавање визуелног опажања покрета прстију и б) вежбање прстију да заузимају различите положаје. (Савић – Ивановић 1988:39) Када деца науче дактилне знаке подражавањем, треба прећи на

њихово повезивање са словима и гласовима, а потом са кратким речима. На тај начин дете се упућује да схвати значење речи. Од прве године обуке истовремено треба користити и говор, као и читање са усана. Касније дактилологију треба све више изостављати и прелазити на орални (усмени) говор.

Читање говора са уста и лица саговорника једна је од компонената развоја говора. То је део говорног ланца комуникације који обухвата говорника и онога који чита говор. Читање орално-гласовног говора са уста и лица саговорника је способност да се оптичке слике речи приме, обраде, схвате и потврде у говорном понашању, делатности. (Димић 2002:308). Читање са усана врло је тешко када се ради о непознатим садржајима, када није могуће погађање из контекста и када у разговору учествује више особа. Како бисмо глувој особи олакшали читање са уста, пожељно је да говоримо нешто спорије, правећи паузе након логичких целина, пазећи да не стојимо насупрот светлу, и да нисмо удаљени од глуве особе више од 1,5 метра. Васпитно образовни садржаји за децу оштећеног слуха предвиђају да се она оспособе да прате говор особа које их окружују како би могли учествовати у свакодневним комуникативним ситуацијама. Вежбе на предшколском узрасту треба изводити кроз игру учењем појединих речи, гласова и реченица. При том треба водити рачуна о редоследу и начину учења. Најпре треба вежбати шчитавање вокала, затим видљивих консонаната, а након тога мање видљивих. Треба избегавати читање изолованих гласова, изузев ако не представља засебну реч или реченицу. Дете треба оспособљавати да чита целу реч, реченицу, да разуме кратке заповести потребне у свакодневном животу, да даје одговор на постављена питања. На крају предшколског периода, пред полазак у школу потребно је да дете прочита са усана све речи које имају већу фреквенцију у свакодневном животу, а посебно кратке заповести. Кроз игру се, на предшколском узрасту, изводи свака врста учења, па и учење читања говора са уста и лица саговорника. Приликом обуке читања говора са усана неопходно је посвећивати подједнаку пажњу свим врстама речи. Оне се уводе оним редоследом којим се савладавају током уредног говорно – језичког развоја. Свакако је неопходно обезбедити индивидуални приступ сваком детету и пратити могућности и способности сваког појединца. На основу тих информација врше се и прилагођавања третмана са сваким дететом понаособ. Кроз игру се, на предшколском узрасту, изводи свака врста учења, па и учење читања говора са уста и лица саговорника. Увек се полази од предмета, појава и догађања који су детету најближи, за које га вежу позитивне емоције. Након тога садржаји се, сходно узрасту, проширују и на предмете из даље околине, као и на апстрактне појмове који глувој деци увек представљају већи проблем. Они се теже усвајају путем чула и очигледности, па им је зато неопходно посветити већу пажњу. (Isaković – Kovačević – Dimić 2016: 201)

Мимика – фацијална експресија је важан део невербалне комуникације. Мимички покрети глуве и наглуве деце, представљају један од додатних начина споразумевања. Мимика је помоћно средство које појачава значење појединих речи и говора, и развија се истовремено са развијањем усменог говора. Мимички покрети глувих и наглувих особа, као и оних који чују, представља један од помоћних начина људског споразумевања. Пратећи говор, она помаже његовој изражајности, као помоћно пропратно средство. (Димић 2002: 82)

ВЕРБАЛНА КОМУНИКАЦИЈА ГЛУВЕ И НАГЛУВЕ ДЕЦЕ ПРЕДШКОЛСКОГ УЗРАСТА

Усмени ɪовор – Говор представља једну од најзначајнијих људских особина. Захваљујући говору човек може да изрази, формулише своје потребе, осећања и мисли; да их саопшти другима и да путем усменог предања или записане речи преда потомству своје замисли, жеље, схватања, надања и искуства. Захваљујући говору можемо оно што је језички изражено дуже да памтимо. Усмени говор се може поделити на дијалошки и монолошки. Усмени говор тече у три основна облика: у облику узвика, у облику дијалошког говора (одговора на питања) и у облику монолошког говора (самостални широки исказ који произилази из унутрашње замисли). Први облик – узвикивање, не треба сматрати оригиналним говором. Говорни узвици су, пре свега, афективне говорне реакције које се непроизвољно јављају као одговор на неку неочекивану појаву. Оно не представља преношење некаквог саопштења о догађају или односу помоћу кодова језика. Усмени дијалошки говор може да тече или у виду одговора на питања, или у виду разговора, док усмени монолошки говор тече у виду приповедања или приче. Ово приповедање може да буде у виду описа одређеног догађаја или анализ догађаја и логичких или узрочних односа у њему.

Језик детета развија се у три фазе. У првој фази, на узрасту од три до четири године, развија се спољашњи говор, који дете упућује другима, а његова функција је контрола других у односу на сопствене потребе. Спољашњи говор има комуникативну функцију и упућен је другим људима. У другој фази, на узрасту од три до седам година, развија се егоцентрични говор, који је упућен самом себи, али се одвијагласно и има функцију контролисања и усмеравања сопственог понашања. Пијаже је током разматрања властитих запажања о говору предшколске деце је као објашњење прв пут и предложио појам егоцентричности, тврдећи да добар део времена кад мало дете говори, „не покушава да се стави на становиште свог слушаоца". (Доналдсон 1997) Тек после седме године дете научи да спољашњу употребу свог говора

ограничи само на ситуације када жели да комуницира са другима, а тзв. егоцентрични говор интернализује и он тада постаје унутрашњи говор. Унутрашњи говор настаје интернализацијом спољашњег говора, из чега би произашло да се код глувих, услед тешкоћа у развоју спољашњег говора, тешко формира унутрашњи говор.

Говор предшколског детета је снажно повезан са акцијом и изражава само једноставне односе према стварима и појавама које га окружују. Комуницирајући, мало дете улази у однос са другим људима и тако постаје свесно своје индивидуалности и открива да стварност може да посматра на различите начине. Кроз комуникацију дете истовремено изражава своје мисли и осећања, и трага за новим информацијама. (Ковачевић 2012:405) Због немогућности комуникације путем слуха код глуве деце изостају два основна аспекта вербалног језика, а то су формирање звукова у складу са матерњим језиком или говором друштвеног слоја којем дете припада и повезивање звукова које дете производи са појмовима, што је значењски аспект вербалног говора. (Ковачевић–Исаковић 2009:66) Усвајење говора представља природан процес говорно – језичког развоја детета, који се спонтано одвија под утицајем његовог говорно – језичког окружења. Усвајање говора се одвија кроз развојне фазе које означавају пораст говорно – језичих функција током раног дечјег узраста. Основни циљ и задатак васпитања и образовања деце предшколског узраста са оштећеним слухом јесте развој усменог говора као средства комуникације са средином у којој живе. Говор је неопходно развијати у свакодневним животним ситуацијама.

Писани ɡовор је за глуву и наглуву децу веома значајан аспект комуникације. Писани говор је средство општег и говорног развоја ове деце и допуњује ограниченост њиховог усменог говора. Код глуве и наглуве деце предшколског узраста, посебна пажња се поклања се развоју интереса за писану реч: читањем сликовница уз превођење на знаковни језик; израдом речника са сликама и речима; као и сталној изложености писаној речи-натписима на предметима у просторима у којима дете борави. У предшколским групама почетне етапе у савладавању писаног говора не треба схватити као облик писаног изражавања, нити као право обучавање у писању. То је само коришћење графичких знакова за олакшано перципирање речи. У предшколском периоду деца се најпре уче да разликују: слова, затим се прелази на разликовање кратких речи. Писани говор на овом узрасту има за циљ да деци олакша именовање предмета, људи, догађаја, биљака, животиња а у циљу учења говора. Деца предшколског узраста читају глобално (речи или реченице), односно препознају и праве разлике у слици графема (слова). Писане речи, омогућавају да се реч перципира као целина. Схватајући ограниченост писаног говора у предшколском периоду, јер се написана реч перципира глобално, знатну помоћ пружа и дактилологија, која омогућује

анализу речи. Ковачевић и Исаковић (2009:67) указују да је учење глуве и наглуве деце правилном писању основ за њихово укључивање у процес комуникације са људима и услов за стицање знања и развој личности. Писани говор, за децу оштећеног слуха, има изузетну важност пошто је комуникација путем усменог говора отежана. Преко писма слушно оштећено дете може да прима информације и да изражава своје мишљење и осећања. Данас, у савременом друштву, писана реч се сусреће у свим друштвеним ситуацијама. Савлађивањем писмености човек себи отвара пут ка стицању знања и проширењу духовног хоризонта, ка једној широкој могућности комуникације са другим људима.

ДВОЈЕЗИЧНА КОМУНИКАЦИЈА ГЛУВЕ И НАГЛУВЕ ДЕЦЕ

Глува деца изложена говорном језику и знаковном језику, имају боље разумевање и језичку продукцију него деца која су изложена само говорном језику. (Rinaldi – Casseli 2009:63). Истраживања бројних аутора (Wilbur 2004:11), указују на важност паралелног коришћења знаковног и говорног језика у форми двојезичности. Двојезичност глувог детета подразумева познавање и редовну употребу језика знакова, који користи заједница глувих и говорног језика који користи чујућа већина. Двојезичност означава појаву познавања и редовне употребе два језика. Многа истраживања говоре о позитивном утицају двојезичности или усвајања нематерњег језика на развој различитих облика метајезичке способности, а то доводи до закључка да усвајање језика није само процес стицања комуникативних вештина већ и формативни чинилац који утиче на целокупни психички развој детета. Истраживања у области двојезичности и когнитивног функционисања показала су да рана двојезичност и константна, свакодневна употреба два или више језика, доводе до ранијег сазревања неких когнитивних процеса код деце. (Bialystok 2001:6) Двојезичност типа „знаковни језик – говорни језик" је једини пут да глуво дете задовољи своје потребе, тј. да од малена комуницира са својим родитељима, развије своје когнитивне способности, упозна свет, у потпуности комуницира са околином и акултурира се у свет оних који чују и свет глувих. (Grosjean 2001: 111)

Приликом учења глуве деце знаковном и говорном језику, најважније је обезбедити окружење и ситуације које су довољно стимулативне да мотивишу дете да комуницира коришћењем оба језика. Једна од базичних претпоставки двојезичног развоја глуве деце је да им је неопходно пружити могућност да интерактивно комуницирају и са вршњацима и са одраслима, и са чујућим и са глувима, и на знаковном и на говорном језику. Треба имати на уму да језик има свој говорни, писани и знаковни израз, и те изразе треба

користити и заједно и појединачно. Глува деца која у критичном периоду за усвајање језика немају могућност квалитетних интеракција с околином какве им омогућава знаковни језик, већ и у знаковном језику и у говорном језику чујуће заједнице постижу низак праг језичких знања, предодређена су за семилингвизам и све штетне последице које он оставља на целокупан дететов развој и његова академска постигнућа. (Ковачевић 2013: 115)

Двојезичност чујућих се разликује од двојезичности глувих. Двојезична чујућа деца, уче два језика као и глуви. Разлика је у томе што други језик (Ј2) уче аудитивним путем, у истом модалитету као и (Ј1). Глува деца уче два језика, у два модалитета, што је знатно сложеније. Када чујућа деца уче други језик (Ј2), он им је потпуно доступан и није ограничен никаквим физичким факторима. Глува деца не могу у потпуности чути свој други језик (Ј2). У начину усвајања (Ј1), такође постоје разлике. Већина чујуће деце из језичких мањина учи свој први језик код куће од родитеља, а Ј2 почињу да усвајају у школи. За глуву децу глувих родитеља тај пут је сличан, тј. природно усвајају знаковни језик код куће и формално уче Ј2 у васпитно-образовним установама, иако често усвајају оба језика истовремено. За глуву децу чујућих родитеља то искуство је најчешће другачије. Чујући родитељи најчешће тек требају да науче дететов Ј1(знаковни језик), па родитељи и дете усвајају/уче знаковни језик истовремено. Глува деца глувих родитеља су у свакодневним ситуацијама окружена својим Ј1 у породици, за разлику од глуве деце, чујућих родитеља. Код глуве деце, чујућих родитеља, васпитно-образовна установа, је одговорна за афирмацију знаковног језика, културе и идентитета глувих и важна је за повезивање породице са заједницом глувих. Код чујуће деце усвајање говорног облика Ј2 рефлектује процесе који су били укључени и у усвајање Ј1. Већина глуве деце нема усвојен Ј1 при поласку у школу, као што то има већина чујуће деце. (Bradarić – Jončić – Kolarić 2012: 108) Језици чујућих имају говорни и писани облик. У учењу писаног облика Ј2 чујућа деца имају помоћ говорног облика Ј2 и писаног облика Ј1. За разлику од њих, Ј1 глуве деце (знаковни језик) нема писану форму, па глува деца почињу да уче читање и писање у Ј2 без претходног искуства у читању и писању у Ј1. То представља за њих потпуно нов начин комуникације. (Plaza – Pust 2017:61) Признавање лингвистичког статуса знаковних језика, омогућили су јављање идеје о примени теоријских и практичних сазнања из области билингвизма односно билингвалног развоја чујућих особа на област образовања глуве деце.

Неопходно је рано откривање оштећења слуха код детета и што раније спровођење раног интервентног програма. Препорука је ASHA-е (American Speech-Language-Hearing Association) да се креирају примерени рани интервентни програми усмерени на породицу који пружају могућност избора стручњацима, родитељима и деци оштећеног слуха. Потребно је да породица

детета оштећеног слуха има приступ свим информацијама о општем развоју детета, посебним информацијама о оштећењу слуха, комуникацијским могућностима и језичком развоју глуве деце. Локална заједница, држава, здравствени и образовни пројекти морају усмерити свој циљ према раној детекцији оштећења слуха и раној интервенцији. (Ковачевић – Исаковић – Арсић 2017:56)

Око 90% глуве деце рођено је у породицама са оба чујућа родитеља, 7% има једног глувог родитеља, а само 3% има оба глува родитеља. Око 5–10% глуве деце усваја знаковни језик од својих глувих родитеља. Већина глуве деце расте у потпуно чујућем свету, у раном детињству. Такође, већина чујућих родитеља глуве деце не познаје или слабо познаје знаковни језик, што има значајне импликације на развој глувог детета. Деца која не уче свој природни језик од рођења, уче знаковни језик када једном дођу у контакт са вршњацима у предшколској установи или школи. (Ковачевић – Ђоковић 2018:271) Језик утиче на друштвени развој и афективне односе, блискост породице и њених чланова. Чујући родитељи и глува деца која су двојезична у говорном и знаковном језику, граде квалитетније односе у својим породицама. За глуво дете се од најранијег узраста кључном сматра честа, континуирана интеракција са узорима који течно владају знаковним језиком. Чујући родитељи могу учинити у почетку много, ако изграде сопствену свест о томе шта значи комуницирати визуелно, и да почну да комуницирају само са неколико знакова који су део њихове свакодневне интеракције. Прве три године живота су веома важне за усвајање језика код деце. Бројна истраживања указују да двојезична деца функционишу на знатно вишем нивоу од монолингвалне деце како су показала различита мерења когнитивних способности. (Ковачевић 2013:162)

ПРЕДШКОЛСКО ВАСПИТАЊЕ И ОБРАЗОВАЊЕ ГЛУВЕ И НАГЛУВЕ ДЕЦЕ

Предшколско васпитање и образовање глуве и наглуве деце се реализује: заједно са децом типичног развоја у редовној предшколској установи; у развојним групама при редовним предшколским установама; у предшколским групама при школама за глуве и наглуве ученике. Укључивање глуве и наглуве деце у редовне васпитно-образовне установе може представљати изазов свима који су укључени у васпитно-образовни процес због тешкоћа у процесу комуникације које захтевају разумевање и посебан приступ у раду са њима. Глува и наглува деца предшколског узраста захтевају специфичан третман прилагођен њиховим индивидуалним способностима и могућностима (програм, радно игровна средства, методе и облике рада који су

у оптималној мери прилагођени сваком детету). Структуирање васпитно-образовног рада подразумева диференцијацију путем дозираних усмерених активности за обраду и усвајање различитих програмских садржаја, у оквиру васпитно-образовних области: развој говора; формирање почетних математичких појмова; упознавање околине; ликовно васпитање; физичко и здравствено васпитање. Веома је значајна корелација између васпитно-образовних области.

Код глуве и наглуве деце предшколског узраста, посебно је важно развијање одређених појмова и категорија речи које се јављају притом као што су: појам о боји; облику и особинама; појам о величини; појам простора; појам о себи; појам о времену; појам о броју и количинама. Неопходно је да деца стекну елементарна знања о: дечијем вртићу; родитељском дому; непосредној околини и раду људи; понашању у саобраћају; друштвеном животу, празницима и прославама; појавама у природи; биљном и животињском свету; основним географским појмовима. Потребно је да дете упозна: карактеристике раста и развоја; полне разлике; да открива изглед сопствених делова тела и да своје тело препознаје; опажа, сазнаје потребне услове за живот.

Глува и наглува деца предшколског узраста стичу појмове непосредним посматрањем предмета и појава. Деца уче да посматрају ствари, да опажају промене које се дешавају, анализирају, упоређују, налазе заједничко и различито, памте својства и квалитете предмета и користе их у игри. Због тога игра има сазнајно значење и код глуве и наглуве деце. С обзиром да деца имају ограничену говорну комуникацију, њихова игра је дужа, монотонија и једноставнија. (Димић 2002 118) Учествујући у низу самосталних, усмерених и комбинованих активности у свим подручјима васпитно-образовног рада, глува и наглува деца кроз игру контактирају са играчкама, очигледним средствима и другим предметима и објектима, и уче њихова имена, сазнају њихова својства и акумулирају их са околином.

У условима организоване васпитно-образовне средине (дечји вртић), која окупља децу различитог узраста и социјалног искуства, одрасла особа има изузетно важну улогу у стварању повољне социоемоционалне климе. Задатак васпитача је да допринесе формирању групе деце окупљене око неке активности и потпомогне успостављање комуникације међу њима. Деца у предшколским групама, посебно на млађим узрастима, врло тешко сам иницирају заједничку игру. Обично игру започиње васпитач, иницирајући је или укључујући се као играч, или неко старије дете, у ситуацијама када су окупљена деца различитих узраста. Ова улога васпитача, односно старије деце, има виталну функцију у формирању и развоју групе, пружању разноликости и богатства садржаја, подизању игре на виши развојни ниво, тј. унапређивању комуникацијских способности деце предшколског узраста. (Клеменовић – Каменов 1998:324)

„Игра, као централна активност сваког детета, представља начин комуникације кроз коју оно остварује интеракцију са околином, открива и упознаје свет који га окружује, разуме и учи природне и друштвене појаве и законитости. Васпитање игром и учење кроз игру, најделотворнији су и најефикаснији начини стицања знања и навика понашања. Велики значај игре огледа се у томе што ослобађа од напетости и фрустрација, задовољава приватне функције играча, решава конфликтне ситуације и остварује дечије потребе и жеље." (Минић–Јовановић 2018:280)

Вишеструк је значај дететове игре за његов развој. Она доприноси развоју психофизичких функција детета, његових способности и знања. Игром се, такође, стварају услови за формирање емоционално стабилне, социјализоване и креативне личности. (Манојловић–Младеновић 2001:206)

Посебна пажња се пружа подршци глувој и наглувој деци и дидактичко-методичким стратегијама у васпитно образовном раду. Неопходно је извршити адаптацију: метода подучавања; радно-игровних средстава; начина вредновања и адаптацију васпитно-образовних садржаја (говорно, сазнајно и перцептивно прилагођавање садржаја и материјала). Поступци прилагођавања примењују се у складу са утврђеним индивидуалним способностима, тешкоћама и потребама деце. Уколико је оштећење слуха удружено са вишеструким сметњама, прилагођавања су сложенија и увек захтевају индивидуалан приступ, на основу детаљне процене детета. У оквиру рада са глувом и наглувом децом предшколског узраста неопходно је користити билингвално-бикултуралну методу (приступ) у процесу развоја говора и језика. Ова метода обухвата знаковни језик (уз употребу мимике, дактилологије и говора), говорни језик (средине у којој дете живи-српски језик), читање говора са усана и употребу слушних амплификатора. Поред фронталног и групног облика рада, потребно је примењивати и индивидуални облик рада, како би се васпитач прилагодио индивидуалним потребама и могућностима сваког детета појединачно. При адаптацији радно-игровних средстава потребно је изабрати разноврсатан дидактички материјал у погледу облика, величине и текстуре. Неопходно је користити разноврсна аудитивна, визуелна и аудиовизуелна средства. У току евалуације, васпитач треба да врши упоређивање детета у односу на сопствено напредовање, у односу на претходну развојну фазу а не напредовање читаве групе. Адаптација програмских садржаја у оквиру свих васпитно-образовних области и активности је везана за говорно-језички развој сваког детета појединачно. Пажљивом опсервацијом понашања глувог или наглувог детета, неопходно је што раније идентификовати потребу за додатном подршком. Неопходна је добра сарадња са породицом глуве и наглуве деце предшколског узраста. Родитељи су ти који могу дати значајне информације, а које се односе на природу оштећења слуха, пријем информација и примарни

облик комуникације. Подршка која утиче на постигнућа глуве и наглуве деце предшколског узраста, обухвата степен и врсту подршке од стране васпитача, дефектолога-сурдолога, прилагођену комуникацију, одговарајућу амплификацију, прецизно превођење на знаковни језик и одговарајуће визуелно и акустичко окружење. Који облик комуникације ће глува и наглува деца користити и развити у великој мери зависи од тога да ли потичу из породице глувих или родитеља који чују. Глувој и наглувој деци у редовном систему образовања неопходна је посебна пажња васпитача и остале деце у предшколској групи или установи. Неопходна је и подршка знаковног интерпретатора (тумача за знаковни језик). Глува и наглува деца не могу да развију говорну продукцију без стручне и техничке подршке. Деца оштећеног слуха користе различиту врсту амплификације: индивидуалне слушне апарате и кохлеарне имплантате. Индивидуални слушни апарат је помагало, које деци оштећеног слуха треба да омогући социјални контакт аудитивним путем. (Остојић 2004:90) Кохлеарни имплант је помагало намењено само једном одређеном проценту глувих особа које треба да задовоље неколико селекционих критеријума да би процедура дала очекиване или жељене ефекте. Постоји већи број фактора који утичу на квалитет слушања у групној соби за предшколско васпитање: јачина гласа васпитача; удаљеност васпитача; бука и реверберација у групној соби за предшколско; стање слуха и језичко искуство деце.

ЗАКЉУЧАК

Глуво дете захтева рано укључивање у процес рехабилитације слушања и говора, које представља предуслов напредовања детета како у говорно-језичком тако и у психосоцијалном и емотивном развоју. Не постоји хомогена група глуве и наглуве деце. Постоје велике индивидуалне разлике међу глувом и наглувом децом: у односу на хронолошки узраст; степен оштећења слуха; време када је оштећење слуха настало; говорно-језички статус; адекватан рехабилитациони третман; подршку породице и околине. При избору додатне и адекватне подршке, треба водити рачуна о индивидуалним способностима и могућностима глуве и наглуве деце предшколског узраста. У току васпитно-образовног процеса неопходно је користити различите облике невербалне и вербалне комуникације. У говорно-језичком развоју глуве и наглуве деце, неопходно је користити знаковни језик уз употребу мимике и дактилологије; говор и читање говора са усана, као и писање. Циљ васпитно-образовног процеса је развити комуникацијске вештине код деце, омогућити им виши ниво образовања и укључити их у живот друштвене заједнице. У васпитно-образовном раду, на предшколском узрасту, треба омогућити:

да учествују васпитач и дефектолог који је флуентан у знаковном језику; адекватну обуку у знаковном језику за родитеље; подстицање детета да крене у школу са развијеним првим језиком, говорним или знаковним.

ЛИТЕРАТУРА

Арсић 2007: Радомир Арсић. „Комуникација као основа социјализације деце оштећеног слуха“. *Сйецијалана едукација и рехабилиʇација,* 3–4, 117–128

Batten–Oakes–Alexander 2014: Georgina Batten, Peter M. Oakes, Tim Alexandar. “Factors Associated With Social Interactions Between Deaf Children and Their Hearing Peers: A Systematic Literature Review.” *Journal of Deaf Studies and Deaf Education*, 19(3), 285–302.

Bialystok 2001: Ellen Bialystok. “Bilingualism in Development: Language, Literacy and Cognition”. New York: Cambridge University Press

Bradarić–Jončić–Kolarić 2012: Sandra Bradarić – Jončić, Barbara Kolarić. „Dvojezično obrazovanje gluhe djece.“ *Hrvatska revija za rehabilitacijska istraživanja, 48,(1),104–116*

Виготски 1996: Лав Виготски. *Основи дефекʇолоɪије.* Београд: Завод за уџбенике и наставна средства

Grosjean 2001: François Grosjean. “The right of the deaf child to grow up bilingual”. *Sign Language Studies,* 1, (2), 110–114.

Даниловић 1998: Мирчета Даниловић. „Функција медија, порука и компјутерских симулација у језику и култури говора“. *Језик и кулʇура ɪовора у образовању.* Ур. Стеван Крњајић. Београд: Институт за педагошка истраживања, Завод за уџбенике и наставна средства, 116–126

Димић 2002: Надежда Димић. *Меʇодика арʇикулације*. Београд: Дефектолошки факултет, ЦИДД

Доналдсон 1997: Маргарет Доналдсон. *Ум деʇеʇа*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства

Ђоковић 1997: Сања Ђоковић. *Формирање ɪлозива код слушно оштећене деце ɪредшколскоɪ узраса*. Београд: Дефектолошки факултет, ИЕФИГ

Emmorey 2007: Karen Emmorey. “The psycholinguistics of signed and spoken languages: how biology affects processing”. *The Oxford Handbook of Psycholinguistics.* (Ed). M. Gareth Gaskell. New York: Oxford University Press, pp. 703–721

Жикић 2002: Бојан Жикић. *Анʇроɪолоɪија ɪеса I – ɪрисʇуɪи*. Београд: Српски генеалошки центар, Етнографски музеј Србије, Чигоја штампа

Зечевић 2013: Снежана Зечевић. „Прошлост, садашњост и будућност енглеског језика као глобалног језика савременог друштва“. *Башʇина,* Приштина – Лепосавић, св. 35, 15–25

Isaković–Kovačević–Dimić 2016: Ljubica Isaković, Tamara Kovačević, Nadežda Dimić. “Lip-reading with deaf and hard of hearing preschool children”. *Early Intervention in Special Education and Rehabilitation*. Snežana Nikolic, Radmila Nikic, Vera Ilanković.(Eds). Belgrade: Faculty of Special Education and Rehabilitation, 195–208

Кламеновић–Каменов 1998: Јасмина Клеменовић, Емил Каменов. „Комуникација у двојезичној средини дечјег вртића“. *Језик и кулʇура ɪовора у образовању.* Ур. Стеван Крњајић. Београд: Институт за педагошка истраживања, Завод за уџбенике и наставна средства, 322–335

Knapp–Hall 2010: Mark L. Knapp, Judith A. Hall. *Neverbalna komunikacija u ljudskoj interakciji*. Zagreb: Naklada Slap, Zagreb

Ковачевић 2012: Тамара Ковачевић. „Карактеристике знаковног и говорног језичког израза код деце предшколског узраста са кохлеарним имплантом и слушним апаратима". *Београдска дефектолошка школа, Вол.18 (3), 54, 403–416*

Ковачевић 2013: Тамара Р. Ковачевић. *Функција знаковног језичког израза у развоју језика код глуве и наглуве деце.* Докторски рад. Београд: Факултет за специјалну едукацију и рехабилитацију

Ковачевић 2019. Тамара Ковачевић. „Двојезичност глуве и наглуве деце предшколског узраста – од теорије до праксе. Књига резимеа: *Програмске (ре)форме у образовању и васпитању – изазови и перспективе.* Ур: Зорана Опачић, Горана Зељић, Ана Петровић, Страхиња Полић. Београд: Учитељски факултет, 110–111

Kovačević–Isaković–Dimić 2016: Tamara Kovačević, Ljubica Isaković, Nadežda Dimić. "Bilingualism with deaf and hard of hearing preschool children". *Early Intervention in Special Education and Rehabilitation*. (Eds). Snežana Nikolic, Radmila Nikic, Vera Ilanković. Belgrade: Faculty of Special Education and Rehabilitation, 347–360.

Ковачевић–Исаковић–Димић 2016: Тамара Ковачевић, Љубица Исаковић, Надежда Димић. „Социјална инклузија и комуникација глуве и наглуве деце предшколског узраста". *Зборник радова научног скупа: Социјална инклузија деце са развојним сметњама и проблемима у понашању*. Ур. Александар Југовић – Мирјана Јапунџа – Милисављевић и Александра Грбовић. Београд: Факултет за специјалну едукацију и рехабилитацију, 217–226

Ковачевић–Исаковић–Арсић 2017: Тамара Ковачевић, Љубица Исаковић, Радомир Арсић. „Пружање подршке породици глуве и наглуве деце предшколског узраста". *Зборник радова научног скупа: Превенција развојних сметњи и проблема у понашању*. Ур. Александар Југовић, Бранислава Поповић-Ћитић, Снежана Илић. Београд: Факултет за специјалну едукацију и рехабилитацију, 53–62

Ковачевић–Ђоковић 2018: Тамара Ковачевић, Сања Ђоковић. „Различити аспекти подршке породицама са глувом и наглувом децом". *Специфичност оштећења слуха-кораци и искораци*. Ур. Љубица Исаковић, Тамара Ковачевић. Београд: Факултет за специјалну едукацију и рехабилитацију, 267–282

Ковачевић–Димић, 2004: Тамара Ковачевић, Надежда Димић. „Знаковни, говорни и писани речник код деце оштећеног слуха". *Београдска дефектолошка школа,* 2–3, 69–77

Ковачевић–Исаковић 2009: Тамара Ковачевић, Љубица Исаковић. „Специфичност писања писама код глувих и наглувих ученика". *Београдска дефектолошка школа, 3, 65–75*

Kristal 1996: *Kembrička enciklopedija jezika*. Beograd: Nolit

Минић–Јовановић, 2018: Весна Љ. Минић и Марија М. Јовановић „Значај и примена дидактичких игара у предшколском и основношколском узрасту", *Баштина,* Приштина – Лепосавић, св.44, 279–293

Mitchell–Karchmer, 2004: Ross E. Mitchell, Michael A. Karchmer. "Chasing the mythical ten percent: Parental hearing status of deaf and hard of hearing students in the United States". *Sign Language Studies,* 4, 138–163.

Манојловић–Младеновић, 2001: Александар Манојловић, Урош Младеновић. *Психологија предшколског детета*. Београд: Центар за примењену психологију.

Остојић, 2004: Сања Остојић. *Аудитивни тренинг и развој говора наглуве деце*. Београд: Дефектолошки факултет

Радоман 1996: Весна Радоман. *Сурдопсихологија*. Београд: Факултет за специјалну едукацију и рехабилитацију.

Plaza-Pust 2017: Carolina Plaza-Pust."*Sign Bilingualism in education: challenges and perspectives along the research, policy, practice axis*". Germany: Ishara Press.

Rinaldi–Caselli 2009: Pasquale Rinaldi, Maria Cristina Caselli. "Lexical and Grammatical Abilities in Deaf Italian Preschoolers: The Role of Duration of Formal Language Experience." Journal of Deaf Studies and Deaf Education, 14 (1), 63–75

Савић 1996: Љубомир Савић. *Приручник за ӣреводиоце ӣлувим лицима*. Београд: Дефектолошки факултет, Савез глувих и наглувих Југославије

Савић 2002: Љубомир Савић. *Невербална комуникација ӣлувих и њена инӣерӣреӣација*. Београд: Савез глувих и наглувих Југославије, Београд

Савић–Ивановић 1988: Љубомир Савић, Перута Ивановић. *Меӣодика ӣлувих и наӣлувих и ӣредшколска сурдомеӣодика*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства

Симић, М.2012: Мирјана Симић „Улога педагога и наставника у школском васпитно-образовном систему". *Баштина, Приштина – Лепосавић*, св.44, 197–207.

So–Coppola–Licciardello–Goldin–Meadow 2005: Wing Chee So, Marie Coppola, Vincent Licciardello, Susan Goldin Meadow. "The seeds of spatial grammar in the manual modality". *Cognitive Science*, 29(6), 1029–1043.

Сретенов 2008: Драгана Сретенов. *Креирање инклузивноӣ врӣића: деца омеӣена у развоју у редовној ӣредшколској усӣанови*. Београд: Центар за примењену психологију

Сузић 2006: Ненад Сузић. „Невербална педагошка комуникација". *Зборник радова. Развијање комуникационих комӣеӣенција*. Јагодина: Педагошки факултет у Јагодини и Филолошко-уметнички факултет у Крагујевцу, 149–161

Haptonstall–Nykaza 2007: Tamara S. Haptonstall – Nykaza, Brenda Schick. "The transition from fingerspelling to English print: facilitating English decoding." *Journal of deaf studies and deaf education* 12 (2), 172–83

Wilbur 2004. Ronnie Wilbur. "After 40 years of sign language research, what do we know?" *Sign language, deaf culture and bilingual education.* Sandra Bradarić-Jončić, Vesna Ivasović. (Eds). Zagreb: Faculty of Education and Rehabilitation Sciences, 9–31

Tamara R. KOVAČEVIĆ
Ljubica S. ISAKOVIĆ

FORMS OF NON-VERBAL AND VERBAL COMMUNICATION OF DEAF AND HARD-OF-HEARING CHILDREN OF PRESCHOOL AGE

Summary

The paper discusses the basic forms of non-verbal and verbal communication of deaf and hard-of-hearing children of preschool age. Communication of the deaf and hard-of- hearing children can be verbal (oral and written) and non-verbal (primarily involving sign language as well as the use of manual alphabet – dactylology, mime and lip-reading). Appropriate and efficient early communication, regardless of the language modality (sign or speech) within which it takes place, together with accepting the child and its impairment, is the basis for successful cognitive development and the development of the child's personality, which represents the basis of communication and the development of language skills. The impairment of hearing and speech leads to certain specificities and difficulties in the development of these children, which requires adequate methods and procedures in the process of rehabilitation and education, great support and encouragement from the family, the preschool institution and the environment. At preschool age, the task of kindergarten is to enable children to continue adopting the language they have started adopting in the family, and it will be best adopted through interactions with other fluent speakers – adults and children. In deaf and hard-of-hearing children of preschool age, through playing and various spontaneous and directed activities, it is necessary to develop all the functions of verbal and non-verbal communication. Which form of communication the deaf and hard-of-hearing children will use and develop depends, to a large degree, on whether they come from a family of deaf parents or of hearing ones. Seeing that the population of children with hearing impairments is very heterogeneous, in order to meet the needs of all the children regarding communication and education, it is necessary that there are different alternatives in their upbringing and education.

Key words: Non-verbal and verbal communication, deaf and hard-of-hearing children, preschool age.

Рад је предат 30. септембра 2019. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Башшине*, одобрен за штампу.

БАШТИНАБАШТИНАБАШТИНАБАШТИНА

НАУЧНА КРИТИКА

УДК 811.163.41
371.671:811.163.41
doi:10.5937/bastina1949457C

Научна критика

*Љиљана М. Ћук**
Филозофски факултет, Универзитет у Новом Саду

КУЛТУРА У УЏБЕНИЦИМА СРПСКОГ ЈЕЗИКА КАО СТРАНОГ

Апстракт. Теме и информације у вези са културом у уџбеницима за почетне нивое учења српског језика прво су наведене статистички а потом и анализиране. У циљу лакше анализе уџбеника, претходно су разграничена два основна значења културе, као индивидуалног и колективног израза духовне делатности. Истраживање показује да су, изузев у уџбенику Института за стране језике (Београд), садржаји културе у уџбеницима корпуса спорадично и слабо заступљени.

Кључне речи: култура, српски језик за странце, уџбеници, почетни ниво, Европски оквир.

УВОД

На тржишту постоји неколико различитих уџбеника за учење српског језика као страног (СКС) за апсолутне почетнике. Третман садржаја културе у њима врло је шаролик. Смисао овог рада јесте да се утврди има ли таквих садржаја у јединицама корпуса и, ако има, ког су типа, а са идејом да се дође до модела што репрезентативнијег учила који би доликовао језику са хиљадугодишњом писаном традицијом какав је наш језик.

КУЛТУРА

Култура је означавала обрађивање земље и планско узгајање биљака. Од Цицеронове метафоре (*cultura animi*, неговање душе)[1] и проширивања појма на духовну сферу дефиниција културе преживела је све моде и стилска дотеривања историје. Готово да нема озбиљнијег мислиоца који није имао своје виђење културе. Ипак, два основна одређења културе, индивидуалистичко

* Библиотекар, научни сарадник; ljiljana_cuk@ff.uns.ac.rs

1 У *Tusculanae Disputationes* (II, XV: 186) насталим око 45. г. п. н. е. Марко Тулије Цицерон вели да се ум не може развијати ако се правилно не култивише, те да је философија неговање, узгајање душе: *Cultura animi philosophia est* (према: Bouhier 1812).

и колективистичко, преживела су до данашњих дана, међусобно се супротстављајући и прожимајући. Заједнички им је онај део дефиниције који говори да је култура симболички свет одвојен од телесних потреба.

Колективистички схваћена култура (развијана као концепт од стране Социјалне антропологије у другој половини 19. века), дакле, култура једне заједнице, обухвата вредносни систем те заједнице (њен морал, законе, обичаје), материјалну производњу духовних добара (науку, уметност) те институције у којима се та производња одвија. У још ширем смислу, културом је обухваћен географско-историјски простор одређене заједнице. Будући широк и разуђен, колективистички појам културе у литератури се често означава множинским обликом и малим почетним словом („културе“). Појам је довољно широк да садржи мање појмове. Нпр. може се чути за „културу говора“, „културу градова“, „културу исхране“ и сл.

С друге стране, концепт елитистички схваћене културе (пореклом из немачке романтичарске традиције 19. века) подразумева производњу духовних добара појединаца и означава се обликом једнине (код неких истраживача и великим почетним словом – „Култура“). Индивидуална продукција духовних добара је, дакле, „Култура“ и како таква садржана је у „културама“.

КУЛТУРА У УЧЕЊУ СТРАНОГ ЈЕЗИКА

У предмодерно време фокус у учењу страног језика био је „класичан“ (језик се учио на примерима из књижевности и уметности). До данашњег времена клатно тог фокуса отишло је на супротну страну – где уџбеничког материјала у вези са књижевношћу и уметношћу има мало или га нема уопште. Штавише, у учењу страног језика на таквим садржајима се ради упадљиво мало (Atkinson 1999).

Кад се данас у науци говори о месту културе у настави језика, не мисли се на тзв. културу него на тзв. културе. Језик и културе снажно су повезани (Lessard – Clouston 1997; Kramsch 2001; Kramsch 2013; Peck 1998; Savignon–Sysoyev 2002; Sellami 2000; Singhal 1997). „Без познавања култура, инструкције страног језика су нетачне и некомплетне“ (Peck 1998: 1). Клер Крамч са Универзитета Беркли сматра да се особеност неке средине чији се језик жели савладати не може сазнати само читањем великих писаца који су писали на датом језику, нити фактичким студирањем уметности цињне културе (Kramsch 1993). Потребно је сондирање невидљивог поља које регулише понашање говорника једног језика. Фигуративно речено, једну непознату земљу не можемо упознати само тако што ћемо се попети на њене највише врхове. Са врхова се можда види понајвише, али много тога остаје прикривено од погледа. С друге стране, већина оних који уче страни језик не интересује се претерано за „врхове“.

Још 1960. Нелсон Брукс у *Language and Language Learning* предлаже шездесет и четири теме културе као „суме научених и преношених елемената који карактеришу једну социјалну групу" (Brooks 1964: 85). Поред поздрава, информација о градском и сеоском животу, о кафићима, баровима, ресторанима и сл, Брукс апострофира и необичне теме, на пример, псовке, табуе, чудне пословe, краснопис, интонацију, омашке у говору. Тако разуђен систем тема, и далеко раскошнији, међутим, може се наћи тек у уџбеницима проистеклим из дуге и богате традиције какву имају велики светски језици, пре свега енглески, и то у брендираним уџбеницима иза чије продукције стоји огроман новац. У оним другим, мањим и малим, понављају се типичне стереотипне теме које репрезентују основне социокултурне норме, животни стил, учене, дељене и преношене вредности (Greenblatt 1995; Levy 2007).

Кад је о темама реч, од велике је користи тематска структура тзв. Праг нивоа (Van Ek–Trim 1998) коју је израдио Савет Европе за преко 20 европских језика а на основу студије *Threshold level* истих аутора из 1990. године. Овде се истиче да су компетенције које се стичу учењем страног језика у вези са културом – социокултурне и транскултуралне.[2] У оквиру социокултурне теме под називом „Вредности, веровања и понашања" предвиђено је познавање „институција, традиције, историје, националног идентитета, државе, народа, политике, уметности (музике, сликарства, литературе, позоришта)" (Van Ek–Trim 1998: 95–102). Међу циљеве језичке политике Савета Европе сврстано је и „упознавање, чување и развијање културне баштине европских језика" (CEFR 2001: 5). Културна баштина се помиње и у контексту естетске

2 Ако транскултуралне теме оставимо по страни, запазићемо да се међу оним тзв. социокултурним крије много тога што се сврстава под „високу културу", тј. да је она и те како предвиђена Европским оквиром: *„Свакодневни живот*: начин исхране (јела, пића), време за оброк, понашање за столом; државни празници; радно време и навике; разонода (слободно време, спорт, читање књига, медији). *Услови живота*: животни стандард (варијације у односу на регије, етничке и друштвене групе); осигурање. *Међуљудски односи*: социјална структура становништва и односи између друштвених класа; односи између полова (уобичајени и приватни); структура породице и родбинске везе; односи између различитих генерација; односи на радном месту; однос према полицији, званичним институцијама; односи између различитих раса и заједница; односи политичких групација и религиозних структура. *Вредности, веровања и понашања*: друштвене класе; друштвени сектор (универзитет, кадрови, функционери, радници, службеници); регионалне културе; сигурност; институције; традиција и промена; историја; мањински народи; национални идентитет; стране земље, државе, народ; политика; уметност (музика, сликарство, литература, позориште итд.); религија; хумор. *Говор телом*: познавање конвенција које прописују одређена понашања која чине саставни део социокултурне компетенције корисника/ученика. *Умеће живљења*: тачност; поклони; гардероба, начин одевања; пића, оброци, освежавајући напици; конвенције и табуи у разговору и понашању; трајање посете; начин опраштања. *Ритуална понашања*: религиозни обичаји и култови; рођење, венчања, сахране; понашање слушалаца и гледалаца на некој представи; прославе, фестивали, балови, дискотеке (Van Ek–Trim 1998: 95–102).

употребе језика,[3] са нагласком на литерарним текстовима који су добродошли у савременим уџбеницима за стицање знања страног језика (CEFR 2001: 56).

Ради појашњења, подсетимо се да културну баштину чине добра наслеђена од претходних генерација а која треба да буду сачувана за будуће генерације. Она су најчешће под режимом државне заштите, имају симболички значај у свести људи, а са економске стране представљају туристички потенцијал. Утичу на идентитет одређеног насеља, региона или државе. Могу бити материјална и нематеријална. У материјалну културну баштину спадају изузетне грађевине (сакралне или световне), споменици, материјална уметничка дела. У нематеријалну културну баштину спадају уметничка дела (музика), усмена предања, начин живота, традиција, обичаји. Присутност ових тема употпуњују социокултурну компетенцију праг нивоа (Б2).

По логици ствари, те исте теме требало би да се у уџбеницима за почетне нивое (А1, А2) појаве барем у виду елементарних информација. Да ли такве информације постоје у уџбеницима за учење СКС за почетне нивое (А1, А2), покушаћемо да одговоримо у овом раду.

КОРПУС

За предмет истраживања узети су уџбеници за почетни ниво учења СКС, штампани на тлу Републике Србије, намењени странцима који уче српски у свом језичком окружењу или су допутовали у нашу земљу. Могу их користити и припадници националних мањина у Србији који не знају српски (иако су за њих школским системом Републике Србије предвиђени уџбеници за учење тзв. језика средине). Истраживањем нису обухваћени уџбеници СКС који су настали у разним центрима по свету, где се наш језик учи под називима који укључују све „југо“ варијанте, *Croatian, Bosnian, Serbian and Montenegrian*. Због комплексности и захтевности, иза таквог истраживања морало би да стоји државно тело које уредно региструје и скупља грађу из целог света а ми такво, нажалост, немамо. Не постоји ни државни пројекат који за циљ има квалитетну презентацију СКС у свету а који окупља практичаре и теоретичаре из ове области, што за једну од озбиљнијих последица има занемарене српске лекторате по страним универзитетима. Без јасне државне политике и постојане бриге, уџбеници за СКС настају спорадично, и то искључиво у комерцијалне сврхе својих (високо)образовних организација, предузећа, тј. издавачких кућа.

3 *Singing (nursery rhymes, folk songs, pop songs, etc.); retelling and rewriting stories, etc.; listening to, reading, writing and speaking imaginative texts (stories, rhymes, etc.) including audio-visual texts, cartoons, picture stories, etc.; performing scripted or unscripted plays, etc.; the production, reception and performance of literary texts, e.g.: reading and writing texts (short stories, novels, poetry, etc.) and performing and watching/listening to recitals, drama, opera, etc.* (CEFR 2001: 56).

После братоубилачких ратова 90-их година прошлог века, те распарчавања српскохрватског језика на мање политичко-лингвистичке субјекте (српски, хрватски, босански, црногорски), у Републици Србији објављено је седам уџбеника за почетни ниво СКС:[4]

1. Божо Ћорић (2005). *Српски за странце*. Београд: МСЦ. (1. изд. 1995.)[5] [**Ћор**]

2. Исидора Бјелаковић и Јелена Војновић (2004). *Научимо српски – Let's learn Sebian 1*. Нови Сад: Филозофски факултет. [**ФФНС**]

3. Милка Цанић и Драгана Ћећез-Иљукић (2006). *Српски језик за странце: за енглеско говорно подручје*. Београд: Југовидео. [**Југо**]

4. Маша Селимовић-Момчиловић и Љубица Живанић (2007). *Реч по реч: Српски језик – почетни течај за странце*. Београд: Институт за стране језике. [**Инст**]

5. Наташа Милићевић-Добромиров и Биљана Новковић (2009). *Учимо српски 1 (+ CD & Dictionary)*. Нови Сад: Азбукум. [**Азб**]

6. Мирјана Даниловић (2011). *Step by step Serbian 1*. Корнет: Београд. [**Корн**]

7. Јелена Киш (2016). *Step Into Serbian/ Српски за странце*. Београд: Службени гласник. [**Глас**]

МЕТОДОЛОГИЈА И НЕДОУМИЦЕ ОКО ЊЕ

Задатак утврђивања присутности појединачних информација које се тичу културе показао се као изнимно сложен, прво зато што су те информације разнородне, друго зато што је већина њих у функцији обележавања реалија а не њиховог додатног појашњавања. Такви су нпр. топономастици (III) који служе као оријентири у простору.

Ради лакшег сналажења, информације о српским материјалним и нематеријалним културним добрима арбитрарно су сортирана за сваки од уџбеника, и то на следећи начин:

---

4 Из списка су изузета два уџбеника СКС за почетни ниво, и то:
– Марковић, В. Јелица (1. изд. 1957). *Српски за странце 1* и *2*. Београд: самостално издање аутора;
– Бабић, Славна (1. изд. 1964). *Serbo-Croat for foreigners 1*. Београд: Коларчев народни универзитет;
јер припадају времену СФР Југославије, тј. СР Југославије. Такође, нису анализирани уџбеници за више или напредне нивое, иако неки од овде разматраних уџбеника излазе из оквира почетних А1 и А2 нивоа. Нису анализирани ни „водичи" који имају за циљ да упознају странце са нашим фразама тј. изразима употребљивим у одређеним ситуацијама.

5 Уџбеник Боже Ћорића (*Српски за странце*) преведен је на неколико светских језика али није прилагођен тим језицима у смислу њихових специфичних лингвистичких и социокултурних додира. Сам текст превода је потпуно исти тако да је у питању један те исти уџбеник.

I КУЛТУРА „КАНОНА“
уметници, научници, њихова дела
културно-историјски споменици и установе
историјске чињенице
народна књижевност као духовна баштина српског народа

II ПОПУЛАРНА КУЛТУРА
чувени перформери, извођачи (глумци, виолинисти, балерине …)
филм, стрип, музичка сцена (без тзв. естраде)
ТВ и остали масовни медији

III ТОПОНОМАСТИКА СРБИЈЕ
имена градова, села, река, језера, планина,
делови градова (тргови, улице)
препознатљива места (за провод, рекреацију, одмор)

IV СВАКОДНЕВИЦА (ОСТАЛО)
(маркирани) говорни чинови
национална кухиња
познати спортисти, клубови
специфичне реалије

Недоумице око класификације информација су разне. Категорије I, II, III и IV нису чврсто омеђене, чак се и преклапају. Нпр. чувени виолиниста изводи дела класичне музике и може се наћи и у првој категорији где је тзв. „културни канон“. Ипак, он је извођач дела а не његов творац. Исти принцип је примењен за велика глумачка имена. Глумци изводе дела, нису их сачинили. Као и великани филма, стрипа, фотографије, врхунски извођачи могу се комотно наћи у првом типу информација. Што се тиче културно-историјских споменика и установа, они се најчешће само именују и функционишу више као топоними. Ипак, стављени су у први тип информација јер нису искључиво просторна одредница. Дочим, нека улица може бити и те како културно-историјски маркирана али је стављена у трећу категорију као топоним.

Популарна култура носи често негативан призвук јер, наводно, није намењена елитама него широким народним масама. Како се не бисмо упуштали у непримерене дискусије о укусима, избацили смо „естраду“ без даљих објашњења. Странац који је дошао у нашу земљу, лако се може упознати са овом страном нашег друштва и без помоћи уџбеника СКС.

Ситуације кроз које се крећу јунаци уџбеника наведене су, иако се данашњи уџбеници комуникативне провенијенције не могу ни замислити без њих. Одлазак на пијацу или у продавницу мање-више исти је као и било где другде у цивилизованом свету, али се поред српских лексема које се усвајају, пласира и један низ специфично наших информација, од обраћања продавцу до конкретних производа у понуди.

Потписане илустрације које допуњују текст, као културолошке референце од посебне вредности (по принципу „слика говори више од речи"), узете су у анализу.

За крај овог дела рецимо само и то да овде понуђено категорисање културолошки релевантних чињеница у уџбеницима СКС није циљ сам за себе, него средство помоћу којег покушавамо да детектујемо присутност и тип културолошких информација.

АНАЛИЗА

Табела 1: МСЦ, Српски за странце (437 стр; 24 цм)

I	Пет књижевних текстова на крају лекција: „Лав" и „Мали живот" Душка Радовића; „Плави чуперак" Мирослава Антића; „Изокренута прича" Бранка Ћопића; „Дани" Гвида Тартаље.[6] Наведене су две народне приповетке и тридесет и три пословице. Помиње се фреска „Бели анђео" и манастир Милешева. Споменут је Ђурђевдан.
II	Главни јунак књиге чита „Дневник", „Политику" и „Спорт". Наведено је осам анегдота.
III	Поред топонимије некадашње државе,[7] помињу се следећи топоси Србије: Војводина, Мачва; градови: Параћин, Земун, Бор, Панчево, Ниш, Лесковац, Суботица, Приштина, Нови Сад, Пријепоље; планине: Шар-планина (на Косову), Проклетије, Козара (Република Српска), Златибор, Златар. Топоси Београда: Нови Београд, Ушће, чесма на Теразијама, Београђанка („палата Београд"); улице: Теразије, Улица српских владара, Устаничка улица, Масарикова, Коларчева, Васина, Кнез-Михајлова; тргови: Димитрија Туцовића, Николе Пашића, Трг Републике, Студентски трг; паркови: Ташмајдан, Топчидер, Кошутњак, Карађорђев парк. Аутор наводи три београдска факултета (Филолошки, Филозофски и Природно-математички), једанаест хотела („Балкан", „Москва", „Југославија", „Славија", „Београд", „Сплендид", „Унион", „Бристол", „Метропол", „Мажестик", „Србија") и три биоскопа („Козара", „Балкан", Одеон").
IV	Ситуације: код лекара, у самопослузи и у робној кући. Дате су фотографије три обрасца: уплатнице, потврде о пријему пакета и телеграма. У једном од текстова провучена је напомена о београдском трамвају „двојци".

6 Издање из 1995. има и следеће текстове, у овом издању избачене: „Нема за мачке школе" Григора Витеза; одломак „У вези са оним" из драме „Маратонци трче почасни круг" Душана Ковачевића; одломак „Погрешно име" из драме „Сабирни центар" Душана Ковачевића; „Београд" Симе Пандуровића; „Сунчев систем" Драгана Мраовића.

7 СФРЈ: Љубљана, Марибор, Охрид, Дубровник, Сарајево (Олимпијске игре), Далмација, Сисак, Јадранско море, Хрватска, Македонија, Словенија, Плитвичка језера, Неретва, Скадарско, Преспанско и Охридско језеро. Црна Гора: Цетиње, Подгорица, Котор, Никшић, Будва, Жабљак, Дурмитор, Бјелашица, Црно језеро, Морача, Свети Стефан, Пераст, Херцег Нови.

Табела 2: Филозофски факултет у Новом Саду, *Научимо српски 1* (166 стр; 29 цм)

I	Спомињу се три установе културе: Југословенско драмско позориште, Српско народно позориште и Народно позориште. Аутори посвећују дужи текст Новом Саду (укратко је изложена историја града уз илустрацију грба).
II	Дат је интервју са Војином Ћетковићем. Помиње се серија „Породично благо“ и неколико ТВ емисија („Ово је Србија“, „Лети, лети, песмо моја мила“, „Недељно поподне“, и „Дневник“).
III	Спомињу се улице: Змај Јовина, Дунавска и Железничка; затим Трг слободе и два препознатљива топоса града (Саборна црква и Градска кућа). Поменуто је седам градова Србије: Београд, Краљево, Крагујевац, Крушевац, Лесковац, Ниш (помињу се и Сремски Карловци). Помиње се река Дунав. На крају књиге налази се стилизована мапа Новог Сада (шири центар града).
IV	Презентовано је шеснаест ситуација: продавница, пијаца, пекара, ресторан, кафић, мењачница, фризерски салон, продавница намештаја, продавница беле технике, царина, железничка станица, туристичка агенција, пошта, такси, амбуланта и књижара. Ту је и давање савета и телефонски разговор. Понуђени су текстови малих огласа (укупно дванаест кратких текстова). Дат је јеловник у ресторану „Балкан“, преко пола стране асортиман пића (двадесет и четири врсте пића) и прехрамбених производа (тридесет и једна врста) са ценама. Помињу се или се приказују као илустрације традиционална српска пецива (бурек, переца, кифла) и јела (ћевапи, пљескавице, кобасица на жару, карађорђева шницла).

Табела 3: Југовидео, *Српски језик за странце* (376 стр; 24 цм)

I	Ако се занемаре бројне лингвистичке напомене о језику (граматика, лексика, творба), а наш језик спада у наше највеће културно добро, у културу са великим „к“ овог уџбеника свакако спадају одломци из дела Иве Андрића. Наиме, уз 16. лекцију „Путовање железницом“ понуђен је Андрићев текст „Предели“, а уз 20. лекцију његово „Небо над Београдом“. „Пловидба од Београда до Кладова“ је текст дијалога између водича и туриста у којем су дате кратке напомене о Смедереву, деспоту Ђурађу Бранковићу, Лепенском виру, Трајановој табли, Ђердапској клисури, језеру и хидроелектрани. Уз кратку напомену, набрајају се наши манастири: Студеница, Хиландар, Милешева, Сопоћани, Грачаница, Раваница, као и чувене фреске у њима (Бели Анђео, Свети Сава, Стефан Немања, Стефан Првовенчани, Краљ Владислав). Помињу се културно-историјске знаменитости на Златибору: музеј Старо село, Стопића пећина, Чесма краља Александра, манастир Увац, цркве брвнаре. У тексту „Разгледање Београда“ помињу се: Римски бунар, Српска академија наука и уметности, Галерија САНУ, споменик Кнезу Михајлу, Народни музеј, Народно позориште, Храм Светог Саве. Странице књиге илуструје споменик Победника и фреска Бели анђео. Спомињу се Калемегдан и Београдска тврђава.

II	На крају књиге су четири интервјуа: са режисером Браниславом Петковићем, модним креатором Драганом Огњеновић, новинарем Зораном Николићем (аутором књиге „Београд под Београдом“, о којој се говори и у интервјуу) и са тренером Игором Кокошковим. Дат је текст песме „Девојко мала, песмо мога града“ Ђорђа Марјановића.
III	Помињу се знаменита и препознатљива места града: Кнез Михајлова, Трг Републике, улица Цара Душана, сплавови-кафићи на Сави, Скадарлија, Врачар; старо име града („Сингидунум“); четири ресторана: „Српска кафана“, „Луда кућа“, „Сунце“ и „Верди“; вила „Дан“ и хотели „Београд“ и „Москва“. Од српске топонимије спомињу се још само Ужице, Пријепоље и Златибор са ски-лифтовима и стазама на Торнику и Обудојевици, а ту је и једна фотографија водопада у Гостиљу.
IV	Презентована је двадесет и једна ситуација: у таксију, мењачници, ауту, пословници ЈАТ-а, авиону, туристичкој агенцији, у хотелу, самопослузи, продавници одеће, продавници обуће, хемијској чистионици, пошти, ординацији лекара опште праксе, апотеци, на граничном прелазу, бензинској пумпи, аеродрому, рецепцији, код кројача, зубара и фризера. Рубрика „Инфобокс“ нуди занимљиве културолошке напомене (нпр. на вратима цвећаре је исписано радно време и порука да се продавачица ускоро враћа са паузе; наведене су врсте ветрова који дувају код нас: поветарац, југо, северац, кошава; дати су називи наших пецива (кифла, плетеница, ђеврек, бурек), наших специјалитета (качкаваљ, шљивовица, пршута)). Ту су још: рецепт за пројu, временска прогноза за конкретан датум, напомена о спортско-рекреативном центру „Кошутњак“. Лекција бр. 34 под називом „Муштерије као породица“ представља интервју са власником прве београдске школе за фризере. Речено је нешто о ИТТ провајдеру интернета.

Табела 4: Институт за стране језике, *Реч по реч: Српски језик – Почетни течај за странце* (365 стр; 30 цм)

I	Од културно-историјских споменика, установа, институција тј. артефаката поменути или представљени као илустрација су: Народно позориште, Народни музеј, Војни музеј, Институт за стране језике, споменик кнезу Михајлу, споменик Победнику, опсерваторија на Калемегдану, Краљ капија, Римски бунар, Београдска Капија; Црква Ружица, Црква Свете Петке, Храм Светог Саве, Саборна црква, катедрала у Новом Саду; уметничка фотографија „Преко ограде“ (неименованог аутора), слика „Дрворед“ (1947) Саве Шумановића, слика „Девојка у плавом“ Ђуре Јакшића; фотографска илустрација Вука Караџића, његовог споменика и музеја, старог писма заједно са три издања старих књига, Николе Тесле и његовог музеја. У ову категорију спадају и манастир Дечани, фреска „Бели анђео“ (Милешева, 1228); скулптура „Прародитељка“ (Лепенски Вир), Феликс Ромулијана (Гамзиград, Зајечар), Град-тврђава на Дунаву (Голубац). Уз текст „Српски језик“ провучена је информација о нашој најстаријој рукописној књизи – Мирослављевом јеванђељу.

I	Икона Стефана Лазаревића илуструје текст „Београд у 15. веку“. Наведени су верски празници: Божић, Ускрс, славе. Текстови „Одлазак на славу“ и „Слава“ праћени су илустрацијама иконе Светог Николе, славског колача, жита, свећа и вина. Постоји и фото илустрација традиционалне српске ношње. Српска застава се завијорила једино овим уџбеником.
II	Фестивал Егзит у Новом Саду (фото прилог).
III	Дати су називи тргова, улица, булевара: Трг Републике, Кнез Михајлова (два пута), Краља Петра, Кнеза Симе Марковића, неименовани новобеоградски булевар, Булевар Краља Александра; делови града, позната или знаменита места: Славија, Нови Београд, Студентски парк, Калемегдан, Ташмајдан, сплавови на Сави, Ушће, Ада Циганлија, Арена, Београђанка, аеродром „Никола Тесла“, хотел „Метропол“, неименована књижара; географски појмови: Копаоник (два пута), Повлен, житница Војводине, Тара, Брезовица; Дрвенград на Мећавнику, Златибор; Нови Сад са Катедралом у центру; река Сава. Мапа Београда налази се на последњој страници.
IV	Понуђено је обиље културолошких референци, најчешће илустрованих: „Политикин магазин“ (оригинална страница), концерт на улици, (неименована) концертна сала уз текст „Концерт“, (неименована) аутобуска станица уз текст „Путовати“. На дуплој страници видимо Београд 1930. године. Ту су и следеће фотографске илустрације: српски пасош, карта за „Југоконцерт“, списак важних телефона (осам служби), разгледница са обе стране (са посебно истакнутом маркицом и печатом поште), страница из огласа дневних новина „Политика“, један београдски графит, (географска) мапа Београда, купалиште на Ади, мост и кајак који плове реком уз текст „Положај Београда“, лична карта (како је изгледа до недавно), календар (уз информације кад се славе Божић и Нова година по старом календару, са црвено исписаним верским празницима), Петроварадинска тврђава у Новом Саду, две банковне картице уз текст „Где волите да купујете?“, рецепт за пребранац, један блок информација у вези са спортом („Наша земља“ првак света у фудбалу 1991. године и кошаркаши први на Олимпијским играма и у Европи, Београдски маратон, еминентни спортисти у тенису, стрељаштву, женској одбојци). Представљене су и игре на срећу илустроване рекламом за „Велику наградну игру“ и лото-листићем. Текст „Образовање“ покрива школски систем у Србији. Праћен је фотографијама Електротехничког факултета и ђачке књижице и индекса. Карта Србије је дата уз текст „Нова лекција из Географије“. Ту су и фотографске илустрације производа са Златибора, Београдског зоолошког врта, Калемегдана (укупно осам); неретке су фото илустрације уз текстове: Смедеревска кула, Главни трг и панорама Смедерева уз текст „Идемо у Смедерево“; солитер на Новом Београду уз текст „Шта се десило Милошу?“; Главна пошта уз текст „Коме пишеш“; трасе тролејбуса 19, 20, 31, затим плоча са називом улице Џорџа Вашингтона, зграда на адреси Палмотићева број 16 – све то уз текст „Нов стан“; скијалиште на Копаонику уз текст „Разговор о одмору“; хотели „Студент“, „Атлас“ и „Гранд“ са још пет илустративних фотографија уз текст „У туристичкој агенцији“.

Табела 5: Азбукум, *Учимо српски 1* (152 стр; 30 цм)

I	На половину странице (35. стр.) стале су фотографске илустрације: Грачанице, Иве Андрића, Николе Тесле, Милеве Ајнштајн, Исидоре Секулић, Михајла Пупина, Данила Киша. И текст „Српски језик" (на 107. стр.) илустрован је фотографским илустрацијама знаменитих особа. Ту су: Свети Сава, Доситеј, Бранко Радичевић, Јернеј Копитар, Његош, Вук Караџић, Лаза Костић, Ђура Даничић, Станислав Винавер, Иво Андрић. У 20-ак реченица говори се о српској ћирилици. На једну страницу (113. стр.) стала је мапа Византијског царства у 9. веку, фото илустрације Мирослављевог јеванђеља са једним увећаним иницијалом, икона Ћирила и Методија, Храм Светог Саве, краснопис ћирилице и првог српског буквара (из 1597. године). Спомињу се „манастири Фрушке горе" и манастир Студеница. Текст „Познати празници у Србији" нуди објашњење шта је слава (114. стр.) и зашто нам је важна (илустрације: икона Светог Ђорђа и Светог Саве). На крају књиге дата су три теста познавања Србије у којима се помињу културно-историјске чињенице у вези с нашом земљом.
II	Уз текст „Србија је позната по" нашли су се и фотографски прикази (опет на стр. 35) Горана Бреговића, Емира Кустурице, Слободана Тркуље, Сабора у Гучи. Помињу се фестивали Фест и Егзит. Познатом виолинисти Стефану Миленковићу, некада чуду од детета, ауторке су посветиле текст на 115. страници.
III	На почетку књиге стоји приказ стилизоване мапе Србије. На стр. 35 фотографске илустрације националног парка „Тара" и националног парка „Дурмитор" (Црна Гора), народног кола и тенисерке Ане Ивановић. Помињу се следећи градови Републике Србије: Сомбор, Ваљево, Чачак, Шабац, Суботица, Зрењанин, Аранђеловац. Поменут је Ђердап.
IV	Помињу се конаци, салаши, Фестивал пива и трке коња, вински подруми и две београдске кафане („Три шешира" и „Знак питања"). Једна мала илустрација приказује тамбураше, а 10-ак мањих приказује успешне спортисте Србије. Уз текст „Храна у Србији" поменуте су наша традиционална јела: сарме, пуњене паприке, роштиљ, слатки купус и пасуљ. Од за нас карактеристичних пића помиње се ракија.

Табела 6: Корнет, *Step by step Serbian 1* (274 стр; 24 цм)

I	Проширена информација (13 реченица) о фонетском писму српског језика и о ћирилици (10 реченица). Споменути су манастири: Жича, Студеница, Раваница и Манасија, и две установе културе: Народни музеј и Народно позориште.
II	Споменуте су новине „Политика" и недељник „Време".

III	Помињу се делови Београда: Баново Брдо, Врачар, Земун, Сењак; улице и тргови: Трг Републике, Кнез Михајлова, Скадарска, Македонска, Змај Јовина, улица Краљице Катарине; препознатљива места града: Храм Светог Саве, Савезна скупштина, Ботаничка башта, Калемегдан, тврђава и ЗОО врт, Сава Центар, Карађорђев парк, спортски центар „Ташмајдан“ и Ада Циганлија. Помиње се девет ресторана: „Калемегданска тераса“, „Јадран“, „Мадера“, „Дачо“, „Река“, „Вук“, „Игуана“, „Централ“ и ресторан „Александар“ у Шумадији; два кафића: „Фрањи“ и „Пастис“; и хотел „Москва“. Помињу се и други српски географски појмови: Дунав, Сава, Нови Сад, Сремски Карловци, Ниш, Крагујевац, Палић, Ђердап, Копаоник, Златибор, Опленац. Шумадији је посвећен краћи текст.
IV	Српски језик се контекстуализује кроз осам ситуација (кафић, рецепција хотел, ресторан, продавница, пијаца, аеродром, улица, ординација). Дате су и ситуације-говорни чинови: телефонски разговор, заказивање састанка, прослава рођендана, писање CV-ја. Помињу се наша традиционална јела: пршута, баклава, кајмак, ражњићи, вешалица, ћевапчићи. Дат је ценовник пића. Наведене су три врсте ракије: шљивовица, лозовача, вињамовка. Помиње се воз „Романтика“.

Табела 7: Службени гласник, *Step Into Serbian* (422 стр; 20 цм)

I	Поменут је Народни музеј, српски језик (у 2 реченице), Вук Ст. Караџић (у 2 реченице).
II	Поменут је фестивал Егзит (у 1. реченици) и Гуча (у 1. реченици).
III	Поменути су следећи топоними: Трг Републике, Калемегдан, Скадарлија (са проширеном информацијом од три реченице), Златибор.
IV	–

ЗАКЉУЧЦИ

Ако се не рачуна неколико књижевних текстова, органски неповезаних са текстовима лекција, који нису ни на који начин „уведени“, разрађени питањима, нити протумачени, у **Ђор** нема чињеница које се тичу тзв. високе културе. Ни текстови наше народне књижевности (две народне приповетке и тридесет и три пословице) нису адаптиране или на други начин прилагођене кориснику (нема речника, тумачења, објашњења уз одређене речи). Текст „Како расте наша Југославија“ залутао је из времена социјализма када се неговао панегирички тон ове врсте. Такође, уместо, уосталом изврсне, прозе Ранка Маринковића (одломак из новеле „Руку“) и Езопове басне

„Црв и лав“, прилика да се Република Србија представи нашим ауторима ма одакле они били – изгубљена је.

У уџбенику **ФФНС** нема референци на нашу традицију, историју (осим историје Новог Сада), на великане духа нашег народа. Именоване су само три установе културе.

Ауторке **Југо** изузетно су интелигентно и оригинално искористиле водиче кроз Ђердап, Златибор и Београд уз обиље интересантних културолошких напомена. Не рачунајући два текста Иве Андрића, и у **Југо** је пропуштена прилика да се промовише српска књижевност. Ту је текст „Низ Дунаво лађа“ Тврткa Куленовића, босанског академика, дат уз лекцију о путовању бродом. Осим што је овај текст захтеван и није за ниже нивое знања језика, не промовише ни аутора из наше земље. Јесте да уметност не познаје границе и да је Тврткo Куленовић стварао, пре свега, у време СФРЈ, али очекује се да уџбеник за учење српског језика упућује на наше ауторе, тим више што се, осим Иве Андрића, не помиње ни један други аутор.

У **Корн** се не помињу великани српске културе (али Достојевски, Моцарт, Чарлс Дарвин, Леонардо Да Винчи и Павароти спомињу се у контексту животног века, односно, вежбања бројева и генитива). Учило нуди објашњење појаве фонетског писма и ћирилског алфабета у нас, и помиње четири манастира и две установе културе.

Скроман биланс референци овог типа има и **Глас** у којем је поменут Народни музеј, а двема реченицама говори се о српском језику и са исто толико о Вуку Ст. Караџићу.

Обима који је скоро три пута мањи од овде прегледаних примерака исте врсте, уџбеник **Азб** пун је културолошких референци (на српски језик, српску славу, српске научнике). Само се аустроугарски цензор Јернеј Копитар безразложно обрео међу великанима какав је Свети Сава а у контексту развоја српског језика (о чему уз илустрацију такође није ништа речено). Ауторке **Азб** успеле су да кажу нешто и о српској ћирилици, да понуде илустрације Византијског царства (мапа), Мирослављевог јеванђеља (иницијал), Ћирила и Методија (иконе), ћирилског крашописа и првог српског буквара.

Инст нуди обиље информација од културно-историјског значаја и увелико превазилази остале јединице корпуса. Ауторке уџбеника, заједно са ликовним и техничким уредницима, потрудиле су се да на разне начине пласирају информације које су у функцији културолошке контекстуализације језика.

Тема тзв. популарне културе у **Корн** нема.

Ни у **Ћор** их нема (ако не рачунамо анегдоте које су мало оплемениле сувопарност уџбеника (није, међутим, речено одакле су те анегдоте приспеле; могле су бити преузете из новина, са ТВ-а, али и са улице).

Ауторке **Инст** такође нису искористиле забавно-едукативне могућности које нуди поп-култура у учењу страног језика па имамо само кратку успутну информацију о новосадском музичком фестивалу Егзит и непотписану фотографију Горана Бреговића (вероватно музичар није дао дозволу за њену употребу али је неким немаром ипак остала у књизи).

У **Југо** је дат један текст песме некад веома популарног српског кантаутора Ђорђа Марјановића. У истом училу се спомиње амерички филм „Млетачки трговац" са Робертом Де Ниром и Ал Пачином у главним улогама, као да ми нисмо земља богате филмографије.

Из корпуса се по третману поп-културе издвајају уџбеници **ФФНС** и **Азб,** овај други смисленије јер аутори **ФФНС** пропуштају прилику да спомену српски или барем југословенски филм. На страницама **ФФНС**, наиме, спомиње се француски филм „Чудесна судбина Амелије Пулен". Чак две стране посвећене су Дејвиду Боувију уз текст „Велики повратак вечног Боувија" (који се ипак упокојио 2016. као и прилика да се на овом месту промовише неки наш евергрин аутор или музичка група). **ФФНС** оригинално користи интервју са познатим глумцем Војином Ћетковићем. Помиње наше познате ТВ серије и емисије, чега се други аутори нису досетили.

Будући да га не финансира држава па се квалитетом и свежином тема бори за своје место на тржишту, **Азб** размишља прагматичније. Штедро користи благодети постојећих српских брендова, са којима је страни корисник и пре могао да се упозна. Тако су се уз текст „Србија је позната по" нашле фотографије познатих музичара Горана Бреговића и Слободана Тркуље, као и незаобилазног Емира Кустурице, српског супер-бренда. Спомиње се Сабор у Гучи и фестивали филма и музике Фест и Егзит. Са познатим виолинистом Стефаном Миленковићем дат је интервју.

Генерално гледано, топонимија свих јединица корпуса тешко стиже (и не постиже) распарчавање географског простора у којем се говори српски језик, другим речима, уџбеници су неажурирани.

Кроз **Ћор,** поред српске, провејава у мањој мери топонимија нашег некадашњег географског простора СФРЈ (што је рецидив првог издања из 1985. године под називом *Срйскохрвайски језик за сйранце*), тј. у већој мери топонимија некадашње федерације са Црном Гором, што значи да текст књиге није прочишћен и прилагођен иако је настао у време дефинитивног распада Федерације (2003–2006).[6]

6 Није писцима оваквих и сличних учила лако. Држава нам је све мања а ако нам, не дај Боже, откину и Косово, мораћемо да штампамо нове књиге са новом мапом наше државе. Прилика да се именују места и делови некадашње велике државе јесте да се каже како тамо (још увек) живе Срби, или како су вековима тамо живели.

И **ФФНС** има неажуриран садржај у новијим издањима насталим након отцепљења и последње југословенске републике Црне Горе 2006. године (јунаци уџбеника летују у Херцег Новом и зимују на Жабљаку и Дурмитору).

Лекција **Инст** „Проведите лето с нама" неажурирана је јер јунаци лекција промовишу Котор у Црној Гори, тј. Стари град и тамошњи хотел „Фјорд". Иако су ови крајеви традиционално српски, не налазе се у Србији. Њихова историјска повезаност са Србијом није назначена.

У **Азб** се такође промовише Дурмитор који се налази у Црној Гори.

Културолошке референце на Косово и Метохију су политички коректно избегнуте, као и на српске крајине у Хрватској, одакле је српски живаљ протеран. Срби живе изван граница своје државе и то је могло да се на неки (непровокативан) начин ипак саопшти.

У **Ћор** студент српског језика сазнаће називе светских метропола уместо да се обавести о нашим градовима.

ФФНС уместо српских градова нуди илустрације светских. Један од главних ликова **ФФНС** не путује по нашој земљи већ по Мађарској. Корејка Ђини, наиме, путује у Будимпешту, где се диви тамошњим местима културе. Ђини је одушевљена и Француском (планира да посети Француску и Париз тј. Лувр, Ајфелову кулу и Тријумфалну капију). Није јасно зашто онда Ђини уопште и учи српски језик.

Један од начина да се понуди информација која има било какве везе са културом јесте да се контекстуализује говорни чин у простору. Бројчано гледано, **Ћор** и **Корн** у великој мери користе овај начин реферисања на културни миље. **Инст** користи сваку ситуацију да упути на неку српску просторну чињеницу. **Глас** има једва неколико српских топонима.

Сви уџбеници корпуса (осим **Глас** и **Ћор**) више или мање презентују српски културни миље.

Приликом писања уџбеника **Ћор** мислило се највише на вежбе којима ће се странац оспособити да проговори српски језик (на тзв. *drill* вежбе). Међутим, наше свакодневне навике, обичаји, типичне ситуације, свеколико богатство нашег живота те језика, из овог уџбеника странац неће ни издалека упознати. Понуђено је свега неколико штуро презентованих ситуација (код лекара, у самопослузи и у робној кући) које су се могле десити било где. Кад смо код ситуационог концепта у формирању лекција, тема „Болнице" и тешких болесника је потпуно неумесна. Можемо да говоримо и о смрти (није проблем у томе), али онда нам треба много више светлих тонова, много више разиграности и у темама и у структури (у рубрикацији уџбеника). Несхватљив је и ауторов интерес за хотеле (наводи именом чак једанаест) у светлу чињенице да су многе друге, културолошки значајније, информације изостале.

Исто важи и за уџбеник **Корн**, чија ауторка помиње необично велик број ресторана (девет), плус два кафића, чиме, осим што открива своје личне афинитете, демонстрира одсуство смислене структуре и мере.

Аутори **ФФНС** своје кориснике неће рецептима упутити на прављење неког српског специјалитета већ јела која се могу правити било где. Нејасно је и зашто фаворизују анахрони хунгаризам „кицош" у једној од лекција. С друге стране, у училу **ФФНС** може се наћи широк репертоар ситуација обојених нашим миљеом (нпр. мали огласи, асортиман пића и прехрамбених производа са ценама, именована српска пецива и јела).

Ауторке **Југо** такође нуде бројне ситуације (укупно 21), од којих су неке нетипичне (у продавници обуће, хемијској чистионици, код кројача). Рубрика Инфобокс резервисана је за занимљиве културолошке напомене (о нашим пецивима, специјалитетима, рецептима, сленгу, ветровима који дувају на нашим просторима). Међутим, у **Југо,** без припреме и разраде, уводи се текст „Разговор са књиговесцем" који јесте свеж и аутентичан, али је примеренији за јаче језичке компетенције од *lower intermediate* нивоа (како своју књигу декларишу ауторке). Четири интервјуа на крају **Југо** пате од истог недостатка. Недостатака у **Југо** има још: И поред превода на енглески језик, текстови „лепе књижевности" су презахтевни за почетни ниво језика; у односу на обим књиге (скоро 400 страна Б5 формата) српских топоса има врло мало; после текста „У авиону", у рубрици Инбокс наводе се разне врсте превоза путем ваздуха – али само на енглеском језику. Ово је посебан проблем јер се дају и називи особља које ради на железници, као и врсте возова – само на енглеском, затим информација о нашим клупским ривалима „Црвеној Звезди" и „Партизану", као и називи служби са важним бројевима телефона. Мени из ресторана у једној од лекција **Југо** јесте аутентичан али, нажалост, преситан и нечитак (као што је случај са нечитким менијем ресторана „Балкан" **ФФНС** који, на жалост, као такав преживљава сва поновљена издања). Код навођења врста ветрова у једном од Инбокса **Југо** споменута је бура, али на њу полаже право само српски живаљ на приморју. Што се наше земље тиче, она данас не излази више ни на једно море. У том смислу, ауторке су могле дати и понеко објашњење.

Ауторке **Азб** понудиле су бројне информације из свакодневице Србије. Пропуста има мало а један од њих је да се не види у којем се од четири града (на фото илустрацијама) дешавају манифестације „Фестивал пива" и „трке коња". Такође, типични недељни ручак, мезе, ракија, торте, одмарање после јела и посећивање пријатеља све је само не типична слика недељног ручка ни у руралним срединама а камо ли у урбаним, а посебно ако се има на уму чињеница да је наша земља последњих деценија економски девастирана. Дакле, нуди се непримерено ружичаста слика наше стварности.

Инст је отишао најдаље у (најчешће илустрованим) референцама наше свакодневице. По квантитету информација овог типа, и поред бројних недостатака, са **Инст** може да се пореди само **Југо**.

ЗАВРШНА РЕЧ

Као што се може закључити из свега изложеног, по обилном пласману садржаја „мале" и „велике" културе, уџбеник *Реч по реч* Института за стране језике далеко предњачи у односу на остале уџбенике корпуса, понајмање у односу на уџбеник *Српски језик за странце* Југовидеа.

Приметно је да релативно мали приватни издавач Азбукум у уџбенику *Учимо српски 1* промовише српску баштину и брани државне идеје, на својих 150 страна средњег формата, више него уџбеници институција које финансира држава. Такође, једино је у њему препознат потенцијал тзв. популарне културе у стицању социокултурне компетенције (али и тржишне предности о којој државни издавачи не морају да размишљају). Штета што се то ни изблиза није десило са уџбеником *Step by step Serbian 1*, такође приватног београдског издавача Корнет, чијих смо се слабости већ дотакли.

Step into Serbian Службеног гласника не нуди кориснику практично ништа што има везе са српском баштином и српским културним миљеом а ову не баш похвалну чињеницу ни за педаљ не успева да промени технички уредник својим бројним (нажалост, непотписаним) колорним фотографским илустрацијама Београда и Србије.

Уџбеник *Научимо српски – Let's learn Sebian 1* Филозофског факултета у Новом Саду јесу писали нетом запослени асистенти Одсека за српски језик али зато постоје уредници и рецензенти. С друге стране, Институт за стране језике у Београду могао је да понуди убедљиво промишљеније уџбеничко штиво јер је иза њега стајало шест деценија искуства у раду са странцима (први течајеви СКС организовани су 1958. године).

Филолошки факултет у Београду, и поред вишедеценијске наставне делатности са странцима који уче српски језик, није изнедрио уџбеник за почетни ниво СКС у којем би реалније наше богате културе нашле своје заслужено место.

ИЗВОРИ

ФФНС: Бјелаковић, Исидора и Војновић, Јелена (2004). *Научимо српски – Let's learn Sebian 1*. Нови Сад: Филозофски факултет.

Корн: Даниловић, Мирјана (2011). *Step by step Serbian 1*. Корнет: Београд.

Глас: Киш, Јелена (2016). *Step Into Serbian/ Српски за странце*. Београд: Службени гласник.

Азб: Милићевић–Добромиров, Наташа и Новковић, Биљана (2009). *Учимо српски 1 (+ CD & Dictionary)*. Нови Сад: Азбукум.

Инст: Селимовић-Момчиловић, Маша и Живанић, Љубица (2007). *Реч по реч: Српски језик – почетни течај за странце*. Београд: Институт за стране језике.
Ђор: Ђорић, Божо (2005). *Српски за странце*. Београд: МСЦ. (1. изд. 1995.)
Југо: Цанић, Милка и Ћећез – Иљукић, Драгана (2006). *Српски језик за странце: за енглеско говорно подручје*. Београд: Југовидео.
CEFR 2001: Council of Europe. *Common European Framework of Reference for Languages: learning, teaching, assessment (CEFR)*. Cambridge: Cambridge University Press.
Van Ek–Trim 1998: Jan Ate Van Ek, John L. Trim. *Threshold 1990*. Cambridge University Press: Council of Europe/ Conseil de l'Europe.

ЛИТЕРАТУРА

Atkinson 1999: Dwight Atkinson. "TESOL and culture". *TESOL Quarterly*, *33*(4), 625–654. <http://dx.doi.org/10.2307/3587880>. [23. 10. 2018].
Brooks 1964: Nelson H. Brooks. *Language and language learning: theory and practice*. New York: Harcourt, Brace & World.
Bouhier 1812: Jean Bouhier et d'Oliviet. *Tusculanes de Ciceron*. Paris: Académie Français, 273. <https://books.google.rs/books?id=0ZcOAAAAQAAJ&pg=PA273&redir_esc=y#v=onepage&q&f=false>. [19. 10. 2018].
Greenblatt 1995: Stephen Greenblatt. *Culture*. In: *Critical terms for literature study*. (Eds) F. Lentricchia & T. McLaughlin. Chicago: University of Chicago Press, 225–232.
Kramsch 1993: Claire Kramsch. *Context and Culture in Language Teaching*. Oxford: Oxford University Press.
Kramsch 2001: Claire Kramsch. "Intercultural Communication". *The Cambridge Guide to Teaching English to Speakers of Other Languages*. Eds. Ronald Carter and David Nunan. Cambridge: Cambridge University Press, 2001, 201–206.
Kramsch 2013: Claire Kramsch. "Culture in a foreign language teaching". *Iranian Journal of Language Teaching Research 1*(1), 57–78.
Lessard-Clouston 1997: Michael Lessard-Clouston. "Towards an understanding of culture in L2/FL education". *The Internet TESL Journal*, 3(5), 1–12. <http://iteslj.org/Articles/Lessard-Clouston-Culture.html>. [10. 10. 2018].
Levy 2007: Mike Levy. Culture, culture learning and technologies: Towards a pedagogical framework. *Language Learning and Technology*, *11*(2), 104–127.
Peck 1998: Deborah Peck. *Teaching Culture: Beyond Language.* <http://www.yale.edu/ynhti/curriculum/units/1984/3/84.03.06.x.html>. [10. 10. 2018].
Savignon–Sysoyev 2002: Sandra J. Savignon, Pavel V. Sysoyev. "Sociocultural strategies for a dialogue of cultures". *The Modern Language Journal*, 86(4), 510–524.
Sellami 2000: Abdel Latif Sellami. *Teaching towards cultural awareness and intercultural competence: From What through How to Why culture is?* Presented at the Annual Teachers of English to Speakers of Other Languages (March 14–18). <https://files.eric.ed.gov/fulltext/ED446434.pdf>. [10. 10. 2018].
Singhal 1997: Meena Singhal. "The internet and foreign language education: Benefits and challenges". *The Internet TESL Journal*, 3(6), 107. <http://iteslj.org/Articles/Singhal-Internet.html>. [10. 10. 2018].

Ljiljana M. ĆUK

CULTURE IN SERBIAN LANGUAGE TEXTBOOKS AS FOREIGN

Summary

Topics and contents of cultural information in the textbooks for the initial levels of Serbian language learning were first statistically listed and then analysed. Previously, in order to facilitate textbook analysis, two basic meanings of culture, as an individual and collective expression of spiritual activity, have been delineated. The research shows that, except in the textbook of the Institute for Foreign Languages (Belgrade), cultural content is sporadically and poorly represented. On its 150 medium-format pages, Azbukum (Novi Sad) in its textbook *Let's Learn Serbian 1* it promotes Serbian heritage and defends state ideas more than textbooks of state-funded institutions. Also, it is the only one that recognizes the potential of the so-called popular cultures in the acquisition of sociocultural competence.

Key words: Culture, Serbian for foreigners, textbooks, entry level, European framework.

Рад је предат 12. новембра 2019. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Башшине*, одобрен за штампу.

УДК 94:323.1(=163.42)(497.16)"16"(093.2)
doi:10.5937/bastina1949477C

Научна критика

*Немања П. ЦВИТКОВАЦ**

ПУТОПИС ПЕТРА АНДРЕЈЕВИЧА ТОЛСТОЈА У СВОЈСТВУ ХРВАТИЗАЦИЈЕ БОКЕ КОТОРСКЕ У САВРЕМЕНОЈ ИСТОРИОГРАФИЈИ

Апстракт: У раду је извршена критика навода хрватског лингвисте Мариа Грчевића који, позивајући се на један детаљ из путописа руског дипломате Петра Андрејевича Толстоја, тврди да су Хрвати крајем 17. века преовлађујуће становништво Боке Которске. Анализом свих података из Толстојевог путописа који говоре о становништву и насељима Боке Которске и њиховим међусобним супротстављањем, у раду је показано да је Грчевић, занемарујући методологију, ненаучно критиковао извор и начинио одређене пропусте, што његову тврдњу чини сугестивном и фактографски нетачном.

Кључне речи: Петар Андрејевич Толстој, Марио Грчевић, Бока Которска, критика извора, хрватизација

На самом крају 17. века, руски дипломата Петар Андрејевич Толстој (1645–1729) се као изасланик руског цара Петра Великог (1682–1725) запутио у Венецију (Млетачка република) како би, у оквиру Петрове форматорске мисије и отварања Русије ка западу, усвојио знања и вештине млетачке морнарице и пренео их у своју домовину, где би они били искоришћени у сврху стварања руске царске морнарице. О овој мисији, дипломата Толстој оставио јемногобројне вести у опширномпутопису под називом *Путешествие стольника П. А. Толстого по Европе (1697–1699)*.[1] У њему је одређену пажњу посветио и становништву источне обале јадранског приморја, па тако и Боке Которске.

На неколико места, у поглављу путописакоја се баве Венецијом и Дубровачком републиком, Толстој даје вести о Србима и Хрватима. Хрвате

* Мастер историчар; nemanja90cvitkovac@gmail.com

1 Последње критичко издање путописа је објављено1992. године: Л. А. Ольшевская и С. Н. Травников, *Путешествие стольника П. А. Толстого по Европе 1697–1699*, изд. Наука, Москва, 1992. О претходним издањима, видети: Ольшевская–Травников 1992: 292–301.

помиње на три места: у Венецији, на Корчулии у Перасту. Када говори о Венецији, Толстој Хрвате помињекао једну од неколико етничких скупина које у граду живе (Ольшевская–Травников 1992: 54). Обилазећи Корчулу, 5. јуна, 1698. године, за локално становништво [„Рагузјани"] Толстој наводи да су то „поморски капетани, астрономи и морнари", да говоре „словенским језиком", док италијански сви знају; да се називају Хрватима и исповедају римску [католичку; прим. Н. Ц.] веру (Ольшевская–Травников 1992: 113). У вези са Перастом, у који је стигао 11. јуна, Толстој констатује да се место налази у „Венецкой державы" и да је ситуирано „међу високим горама, при морским каналима". Наводи да у њему живе Хрвати [„живут в том местечке герваты"] и понавља податак који је дао код описа становништва Корчуле, наводећи да серади о „поморским капетанима, астрономима и морнарима". У погледу хрватског живља, Толстој још наводи да су њихове куће камене и да имају много башти. Како сам каже, у Перасту се налазио до 19. јуна (Ольшевская–Травников 1992: 116).

Анализирајући ове Толстојеве наводе, хрватски лингвиста Марио Грчевић је у свом раду *Petar Andrejevič Tolstoj i Hrvati od Pelješca do Perasta. Crtice o etnogenezi na jugu hrvatskoga kulturnog područja*, објављеном 2017. године у часопису*Dubrovnik: časopis za književnost i znanost* (год. XXVIII, бр. 2–3, стр. 12–20), на страни 16, изнео следећу тврдњу: „Iz Tolstojevih napomena o Hrvatima i Srbima može se razabrati da su Hrvati u Boki kotorskoj starosjedilački i *dominirajući* narodnosni element..." (подвукао: Н. Ц.).

Међутим, ова конструкција је спорна из више разлога. Анализа Толстојевог путописа показује да Грчевић сасвим селективно узима вести из извора и извлачи их из контекста што ствара погрешну слику, а такође у питање доводи и ауторову критику извора. Пре свега, с обзиром на то да се остала места у којима Толстој наводи Хрвате као становништво не налазе у Боки Которској, овакав закључак Грчевић може да гради једино на основу вести које Толстој износи у вези са Перастом. Зато и није најјасније како је на основу сасвим штурог описа једногјединог бокељскогнасељауспео да закључи да су Хрвати у Боки *(sic!)* доминантно становништво.

Осим тога, путописне пружа основ на којем би се могла градити тврдња да су Хрвати „доминирајући народносни елемент" у Боки Которској. Штавише, о овоме се може расправљати и на примеру самог Пераста, пошто Толстој не даје ближе податке, нити о броју Хрвата који ту живе, нити о другим етничким групама, док сеиз његовог исказа да „у том месту живе Хрвати: поморски капетани, астрономи и морнари", не могу изводити закључци о заступљености Хрвата у односу на остало становништво. Даљим читањем постаје јасно да се Грчевићеватврдња ни у овом случајуне може узети као валиднајер, само неколико редова испод, тичућисе и даље описа Пераста и његове околине, Толстој каже: „То место, Пераст, налази се у албанском

кнежевству[2] и у њему се налази много Срба који су грчке [православне; прим. Н. Ц.] вере. Међутим, у том месту Пераству, грчке [православне; прим. Н. Ц.] цркве нема али их има недалеко, по околним селима у којима живе Срби грчке вере. Ти Срби, под влашћу Млетачке државе, недавно су избегли од проклетихиновераца из државе турског султана и живе у суседству турских градова и села. Ти Срби, ратници, по свему су слични донским Козацима, сви говоре словенским језиком, одело носе хрватско. Њихове жене и ћерке су по свему сличне хрватским женама: у одећи и обичном животу, зазиру од мушког пола и крију се. Ти Срби имају доста хлеба и намирница, живе међу великим и високим каменим горама; куће су од камена, а ка московском народу исказују добродошлицу и привржености."(Ольшевская–Травников 1992: 116). Дакле, из приложеног цитата је јасно да, осим Хрвата, у граду живи „много Срба" и да је читава околина места, такође, насељена српским живљем. Према томе, тврдња да је хрватско становништво „доминантна народносна скупина у Боки Которској", не може се прихватити као тачна, из простог разлога јер јој већ на примеру самог Пераста, као јединог бокељског места у којем се спомињу Хрвати спомињу, противрече вести из истог извора – ово оповргава управо Петар Андрејевич Толстој.

Даљим читањемтекста путописа, видимо да ово мишљење још више губи на тежини и открива Грчевићеве ненаучне мотиве јер, за разлику од Хрвата, које Толстој наводи као становништво само једног бокељског града, Србе налази у више њих. За време своје мисије у Боки Которској, осим Пераста, руски дипломата је посетио још три места. Пишући о боравку у Рисну, који је посетио 12. јуна, на Духове [„в день Пятдесятницы"], Толстој бележи да у њему живе Срби „грчког закона" [православци; прим. Н. Ц.] и да је у локалној„грчкој" цркви слушао „свету литургију" коју је „служио српски свештеник словенским језиком". Даље нас обавештава да су га становници Рисна „прихватили с љубављу и великим поштовањем" и да га је при поласку назад „до чамаца пратило мноштво народа". На крају додаје да у цркви има црквених књига, „московскештампе" и икона (Ольшевская–Травников 1992: 117).

По доласку у Котор који је посетио дан касније, 13. јуна, Толстој наводи да га је, с великим поштовањем, на градској капији дочекао гувернер и потом одвео у „грчку" цркву где је слушао литургију. После тога су заједно отишли и до католичке цркве где је видео тело блажене Озане (Ольшевская–Травников 1992: 117). За само насеље Котор, Толстој не пружа

2 Мисли се на „Млетачку Албанију" (Albania Veneta), односно историјско-географску целину којасе простирала на територији српског средњовековног Поморја – од Скадра до Котора. О појму „Млетачке Албаније", видети: Ивана Коматина – Предраг Коматина, „Настанак 'Млетачке Албаније' и успомена на византијску власт у српском Поморју", *Историјски часопис*, књ. LXVII, 2018, 55–82.

етничке податке као у случају са Перастом, Рисном (или Херцег-Новим-као што ћемо видети мало напред). Међутим, у наставку Толстој наводи да близу Котора и Перастаживе људи који се називају „Црногорци". Они су, како даље казује, хришћанске вере, говоре словенским језиком и немали их је број. Никоме не служе, већину времена проводе у рату са Турцима, а понекад ратују и са Венецијом (Олъшевская–Травников 1992: 118). У прилог српског етничког идентитетаових „Црногораца" у 17. и 18. веку, јасно и недвосмислено говори мноштво савремене изворне грађе, тако да даља расправа на ту тему није потребна.

Напустивши коначно Пераст, 19. јуна, Толстој је пловио за Херцег-Нови. О тој посети је записао да се у близини места налази православна црква[3] у којој је видео мошти светаца: руку царице Јелене, мајке цара Константина, прст апостола Томе и прст апостола Варнаве. „Код те цркве", наставља даље Толстој, „живи митрополит грчког закона", у чијој је власти „немали број епархија у српском народу". Сви ови Срби, према Толстоју, говоре „словенским језиком" и на њему обављају своју литургију, а по многим другим местимаимају мноштво светих икона и књига штампаних на руском. Даље, Толстој још објашњава да се недалеко од Херцег-Новог налази седиште другог православног [„греческой же веры"] митрополита који у српском народу у својим епархијама под влашћу има, такође, немало православних цркава. Руски дипломата закључује тиме да оба ова митрополита поставља српски патријарх који тренутно столује у Будиму, граду који је под влашћу светоримског цара (Олъшевская–Травников 1992: 118).

Дакле, као што се види из приложеног, осим у Перасту, Толстој у осталим наведеним местима нигде не спомиње Хрвате. Његов опис насеља и становништва Боке Которске, када се сагледа и анализира у целини, даје сасвим другачију слику од онога што би се могло закључити из Грчевићевог цитата са почетка. Вести из путописа не говоре у прилог тврдњи да су Хрвати у ово време „доминирајући народносни елемент" у Боки Которској. Штавише, сва је прилика да се она као валиднане може узети ни у случају самог Пераста. Међутим, очигледно је даништа од наведеног Грчевић није узео у разматрање приликом доношења свог закључка. Поглавље путописао Дубровачкој републици, у којем се говори о Боки Которској, аутору је било доступно у деловима или интегрално, што и онсам наглашава на почетку свог рада, наводећи старија издања извора (Grčević 2017: 12). Оно што посебно чуди је да, пошто смоу нашој анализи користилиисто издање путописа као и Грчевић у свом раду, можемода видимо да се поменути Толстојеви наводи о Србима и Црногорцима, тј. описи Рисна, Котора и Херцег Новог (стр. 117–118) противрече Грчевићевој тврдњи и настављају директно

3 Заправо, ради се о српском православном манастиру Савини (Олъшевская–Травников 1992: 339).

на цитирани опис Пераста (стр. 116). Због тога је нереално претпоставити да је аутор пропустио да их уочи.

Ненаучна методологија Мариа Грчевића за епилог има погрешан закључак. Његово селективно коришћење извора и занемаривање података које путопис Петра Андрејевича Толстоја доноси о бокељским Србима и Хрватима у целини, заправо, казују да су Грчевићеви мотиви пре културно-идеолошке и дневно-политичке него научне природе и да за циљ имају стварање историјски неутемељене слике прошлости Боке Которске.

БИБЛИОГРАФИЈА

Ольшевская–Травников 1992: Л. А. Ольшевская–С. Н. Травников. *Путешествие стольника П. А. Толстого по Европе 1697–1699*. Москва: Наука.

Grčević 2017: Mario Grčević. „Petar Andrejevič Tolstoj i Hrvati od Pelješca do Perasta. Crtice o etnogenezi na jugu hrvatskoga kulturnog područja". *Dubrovnik: časopis za književnost i znanost*, god. XXVIII, br. 2–3, 12–20.

Nemaja P. CVITKOVAC

TRAVELOGUES OF PYOTR ANDREYEVICH TOLSTOY IN THE CAPACITY OF CROATIZATION OF BOKA KOTORSKA IN CONTEMPORARY HISTORIOGRAPHY

Summary

In the paper, the criticism of the quotations of Croatian linguist Mario Grčević, whom, by referring to a detail from the travelogue of the Russian diplomat PyotrAndreyevich Tolstoy, argues that Croats were at the end of the 17th century the dominant population of Boka Kotorska was done. By the analyse of all data from Tolstoy's travelogue which speak on the population of Boka Kotorska and its mutual opposition, it was shown in the paper that Grčević, neglecting methodology, criticized the source and made some failures, which made his statement suggestive and untrue from factograhical point of view.

Key words: PyotrAndreyevich Tolstoy, Mario Gečević, BokaKotorska, source criticism, croatization.

Рад је предат 20. септембра 2019. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника Баштине, одобрен за штампу.

ПРИКАЗИ

ОБРАЗЛОЖЕНА ПРЕГЛЕДНОСТ КОСОВСКО-МЕТОХИЈСКОГ КЊИЖЕВНОГ ТОКА

(Марија Јефтимијевић Михајловић, *Знамења и значења: огледи о српској књижевности Косова и Метохије*, Институт за српску културу – Приштина, Лепосавић, 2018)

Свеобухваност монографске форме нужно истиче императив методолошког плурализма, нарочито у домену науке о књижевности, чије дисциплинарно браздање се може тек условно прихватити. Удобност искључиве усмјерености на књижевноисторијски или књижевнокритички диксурс изостаје нарочито у приликама када треба дочарати дијахронијску виталност одређеног књижевног тока, али и естетску сложеност репрезентативних ауторских поетика које имају пресудан значај у обликовању традиције.

Монографијом *Знамења и значења*, Марија Јефтимијевић Михајловић је демонстрирала пуноћу рецепцијског захвата, равноправно поклањајући пажњу свим релевантним сегментима специфичног литерарног корпуса, какав је косовско-метохијски. У том свијетлу може се разумијевати и формулисана насловна синтагма, што у пролошком дијелу ауторка и напомиње: „желели смо да читаоцу укажемо колико на значај тренутка у коме се о српској књижевности ове покрајине пише, када се решава вековна проблематика њене одрживости у границама матичне државе Србије, толико и значај саме те књижевности, настајале у специфичним друштвено-политичким и историјским околностима и њима условљеној културној и духовној клими". Назначено јединство *знамења* и *значења* ваља, дакле, поимати и као јединство текста и контекста чији обликотворни потенцијал није занемарљив. Напротив, изузети контекст у поступку тумачења дјела насталих на простору Косова и Метохије значи пренебрегнути фундаментално питање списатељског надахнућа. Када је косовско књижевно искуство у питању, тумачење престаје да буде уобичајена „надлежност" поетике и/или херменеутике: оно мора рачунати с метафизичком димензијом духовноисторијске аутентичности, чега је ауторка студије изузетно свјесна.

Уводним поглављем под називом *Српски роман и његово место у књижевној традицији Косова и Метохије*, ауторка евоцира најзначајније моменте поетичке еволуције романа у цјелокупној српској књижевности, градећи увертиру за експликацију романескног искуства на подручју Косова и Метохије. Почетак својеврсне књижевне периодизације овог простора ауторка везује за 1957. годину, која представља „први прави датум српског романа на просторима Косова и Метохије". Те године, наиме, Вук Филиповић објављује роман *Трагови*, који ситуира у поетички контекст послератних година, у којима је утилитаристичко разумијевање литературе остваривано науштрб естетске компоненте. Стога и назначени роман карактерише као иновацију, будући да је њиме „простор Косова и Метохије први пут добио своју романескну пројекцију рата и револуције".

Утемељење критичке ријечи ауторка везује за 1960. годину, откад на КиМ почиње да излази часопис *Стремљења*, „који ће означити једну нову етапу у развоју српске књижевности".

Правећи преглед књижевноисторијских чињеница, ауторка се ослања на референтне ауторе, попут Радомира Ивановића, Драгомира Костића, Данице Андрејевић и других, али показује аналитичку самосвојност у третирању појединих писаца, на основу чега би се могло рећи да њена студија функционише и као механизам превредновања ауторких поетика које су уобличене у овом временском интервалу. Ауторка баштини периодизацију Драгомира Костића, која укључује три основне еволутивне фазе косовско-метохијске литературе: *традиционалистичку* (1945–1972), *модернистичку* (од 1972. до краја осамдесетих година 20. вијека) и артистичку (од краја осамдесетих до завршетка 20. вијека). Да наведена типологија не би остала предвидљиво књижевноисторијско уопштавање, ауторка на примјеру свог повлашћеног писца, Петра Сарића – „најплоднијег романописца српске књижевности овог поднебља" – показује примјењивост назначене подјеле, којој валидност осигуравају промјене поетичких струјања, како на индивидуалном, тако и на парадигматском нивоу: „крећући се од класичног реалистичког духа приповедања са израженим осећањем поштовања традиционалних вредности нашег народа, преко модернистичког и артистичког промишљања смисла људске егзистенције, Сарић је 'растао' ка савршенијем уметничком поступку, модернијим и атуелнијим темама, не губећи никада из вида елиотовски схваћен поредак или традицију."

У књизи се одговарајуће друштвено-политичке прилике акцентују оноликo колико су о(не)могућавале аутономно одвијање књижевног живота у другој половини 20. вијека, с тим што се наглашава јединственост третиране грађе. „Политички и друштвени преображаји у јавном животу најјасније су се одразили и на књижевни живот и промене унутар њега, али чини се

нигде тако снажно као на територији јужне српске покрајине. Последице су биле двоструке: с једне стране, дошло је до изолованости ове књижевности од књижевности матичне државе; с друге стране, таква изолација је развила одређене поетичке специфичности литературе стваране на српском језику." Експлицитно казано, послератна репресија комунистичког бирократског апарата, маргинализујући обесправљеност српског народа, истицала је паролу привидног братства и јединства, и тиме „ограничила уметничке домете романа". Коначно ауторка нотира реафирмацију националних и духовних идеала, отјелотворених прославом шестодогишњице Косовске битке, након чега ће наступити заокрет у тематској усмјерености косовско-метохијских писаца, који се „окрећу себи, свом националном етимону, потврђујући и подсећајући на корене свог националног и културног идентитета, своје духовности и своје историје".

Након образложеног, поетичким фактима утемељеног књижевноисторијског прегледа, ауторка ниже огледе о писцима који чине примјерену илустрацију кровног критичког одређења. У том смислу, остварује се аналитичка дисперзивност и хетерогеност монографске студије. Ипак, упечатљиво мјесто припада поетици Петра Сарића, чијем дјелу ауторка посвећује четири есеја која „покривају" најзначајнија подручја његовог књижевног рада. Пишући о његовим романима, поезији и драми, Марија Јефтимијевић Михајловић доприноси етаблирању Сарићевог умјетничког опуса. „Његова остварења надовезују се на линију стваралаштва Григорија Божовића и Вука Филиповића, а у ширем контексту на романе Михаила Лалића, Миодрага Булатовића, Ћамила Сијарића, Жарка Команина, са којима га повезује мноштво тематских и стилских сродности." Изолујући *двоструку логику* приповиједања као основни елеменат препознатљивости Сарићевог приповједачког поступка, ауторка надахнуто анализира роман *Велики ахавски трг*, који самтра „нараторском генезом" романа *Сутра стиже господар*, чија сценичност је навела аутора на жанровско прекодирање, тј. драматизацију. Уобличавајући хронотоп Бањана, Сарић је, према ауторкином убједљивом тумачењу, превазишао регионалистичку концепцију, транспонојући локално до универзалног, тако да његови ликови истовремено припадају искуству динарског фолклора, али и искуству савремене свјетске (анти)драмске књижевности. Управо у таквој оцјени садржана је препорука за помно ишчитавање Сарићевог дјела, али и текстова других аутора заступљених у књизи, попут: Григорија Божовића, Миленка Јевтовића, Радосава Стојановића, Мирјане Бечејски, Небојше Лазића и других.

Изнесени став професора Небојше Лазића да критички текстови Марије Јефтимијевић Михајловић, обједињени књигом *Знамења и значења*, „сваким словом, независно од места где су настајали, припадају српској

књижевности и култури у њеном интегралном виду“ на најбољи начин потврђује допринос студије учвршћивању свијести о јединственом српском књижевном простору, у којем ће косовско-метохијскио стваралаштво закономјерно и заслужено имати духовни примат.

*Радоје ФЕМИЋ**

* radojef@gmail.com Филолошки факултет у Никшићу, Студијски програм за српски језик и јужнословенске књижевности

УПУТСТВО САРАДНИЦИМА

ОПШТЕ НАПОМЕНЕ

Часопис *Башшина* излази два пута годишње и објављује научне радове, грађу и приказе из свих области друштвених и хуманистичких наука. Радови који су већ објављени у некој другој публикацији не могу бити прихваћени. Текстови који су под истим или сличним насловом били усмено изложени на неком научном скупу, треба да садрже податак о томе иза наслова, у посебној напомени при дну прве странице, обележеној звездицама. Уколико је рад настао у оквиру неког пројекта, то такође треба унети у напомену на првој страници текста.

Рукописе, који морају бити правописно и језички коректни и уређени према овом упутству, редакција *Башшине* прима током целе године. Након уредничког читања и одобравања, рад се даље прослеђује рецензентима. Обе рецензије морају бити позитивне да би текст био објављен.

Текстови се објављују на српском језику, екавским или ијекавским књижевним изговором, ћирилицом, при чему се примењују норме утврђене *Правойисом срйскоїа језика* Митра Пешикана, Јована Јерковића и Мата Пижурице (Матица српска: Нови Сад 2010). По договору са Уређивачким одбором, рад може бити објављен на енглеском, као и на свим словенским језицима; у том случају резиме мора бити написан на српском језику. Обим рада не сме премашити један ауторски табак.

Рад куцати на страници формата A_4, са маргинама од 1 инча (опција *Normal*), писмом на којем желите да буде објављен, тако што ћете изабрати одговарајућу тастатуру (*Serbian Cyrillic* или *Serbian Latin*) и фонт *Times New Roman*. У случају да користите специјалне знаке (нпр. старогрчке, старословенске, хебрејске и сл.), обавезни сте да пошаљете тип нестандардног фонта који сте користили. Ако није другачије назначено, величина фонта треба да буде 12 тачака, текст куцати с проредом (*Multiple*) 1, поравнати с обе стране (*Justified*) и увући нови пасус за 0,5 инча, укључујући и напомене.

Радови који се предају за објављивање морају имати најмање 3 цитата из различитих бројева часописа Баштина.

Радови треба да буду достављени на електронску адресу редакције *Баштина*: institut.skp@gmail.com, у прилогу – као отворени документ (Word). Пре слања Редакцији рад сачувати у верзији Word 1997–2003 (File – Save as type – Word 1997–2003) ради избегавања техничких проблема услед некомпатибилности различитих верзија Word програма на рачунарима.

КОМПОЗИЦИЈА РАДА

1. Име, средње слово и **презиме** аутора писати у горњем левом углу, курзивно, с тим што се презиме пише капиталним словима. Испод тога треба да стоји афилијација (званичан назив и седиште институције у којој је запослен), а иза презимена звездицом обележити напомену, у којој ће стајати научно звање и адреса електронске поште аутора. Ако је више од два аутора, довољно је навести адресе за прва два.

2. Наслов рада пише се испод имена аутора, с једним редом размака, капиталним словима, величине 14 компјутерских тачака. Поднаслови се пишу величином слова 12 тачака, капиталним словима. Наслов и поднаслови треба да имају централно поравнање без увлачења и не треба их писати масним словима (не болдирати), осим када је у питању некролог.

3. Сажетак (апстракт) рада на српском језику, до 150 речи, пише се испод наслова, с једним редом разамака, увучен 0,5 инча у односу на леву маргину, величином слова 10 тачака, с ознаком *Апстракт*.

4. Кључне речи на српском језику, до 10 речи, пишу се испод апстракта, с једним редом размака, увучене 0,5 инча у односу на леву маргину, величином слова 10 тачака, са ознаком *Кључне речи* и тачком иза последње речи.

5. Текст рада пише се испод кључних речи, с два реда размака.

6. Напомене писати при дну сваке странице, а не иза текста, величином фонта 10.

7. Списак извора и цитиране литературе пише се на крају текста, након два реда размака, величином слова 10 тачака. За библиографске јединице у изворима и литератури на крају рада треба одабрати тзв. висећи параграф (*Hanging*), односно увући текст за 0,5 инча, осим првог реда. Прво се даје списак извора, а затим цитиране литературе.

8. Резиме на енглеском језику, до 300 речи, треба да стоји испод списка литературе.

9. Кључне речи на енглеском језику пишу се испод резимеа, с једним редом размака.

10. Прилози (слике, табеле, графикони) могу бити уметнути у текст. Уколико су такве величине да ометају слање рада на лектуру и рецензију без посебног паковања, треба их приложити на крају рада, са тачном назнаком (цифрама) на ком месту у тексту треба да буду штампани. Прилози се не штампају у боји.

ЦИТИРАЊЕ У ТЕКСТУ РАДА

1. Наслови засебних публикација (монографија, зборника, часописа, речника и сл.) који се помињу у тексту пишу се курзивом, док се наслови поглавља у књигама, чланака у новинама и часописима, радова у зборницима и слично, пишу под знаком навода.

2. Страна имена пишу се транскрибовано (прилагођено српском језику) према правилима поменутог *Правописа* (2010), а ако име није широко познато у научној области из које је рад, пожељно је у загради дати изворно писање када се страно име први пут наведе.

3. Цитати из дела на страном језику, у зависности од функције коју имају, могу се наводити на изворном језику, у преводу, или се определити да извор буде у тексту, а превод у напомени, или обрнуто, с тим да се назначи име преводиоца (односно, ако је аутор сам преводио, иницијали). Важно је доследно се придржавати одабраног начина цитирања.

4. Стихове увлачити 1,7 инча од леве маргине и куцати их величином слова 10 компјутерских тачака.

5. Пожељно је да се **цитати дужи од три реда** издвајају у засебни параграф са по једним празним редом, увлачењем 0,5 инча од леве маргине и величином слова 10 тачака.

6. Примењује се **парентетички начин цитирања** (прилагођени MLA стил). У уметнутој библиографској скраћеници (парентези) презиме аутора наводи се у облику и писму дела које је консултовано или цитирано. Следи година издања, а потом две тачке и број странице са које је цитат узет, нпр: (Делић 1995: 41).

– Ако се у раду позива на два или више извора, скраћене библиографске напомене се пишу у истој загради и одвајају се тачком и запетом, нпр: (Јовановић 1997; Popović 2010).

– Уколико дело има више од два аутора, наводе се имена прва два, одвојена цртом, а потом се пише и др. Нпр: (Ивић–Клајн и др. 2007).

– Пожељно је цитирање према изворном тексту (оригиналу) и писму. Ако то није могуће, у парентези треба да стоји назнака да је коришћен секундарни извор, и то на језику и писму извора, нпр: (према Тешић 1997).

– Уколико је име аутора наведено у реченици или пасусу у којем се цитат наводи, или је оно јасно из контекста, довољно је у заграду ставити само годину издања и број странице. Нпр: Грдинићев рад темељи се на ставу да „појмови на пола пута“ треба да ублаже терминолошке противуречности у поменутој дијади (2005: 101–112).

– Ако се појављују два или више аутора са истим презименом и позива се на дела објављена исте године, поред презимена наводи се и име или иницијал имена (важно је доследно се придржавати одабране форме), нпр: (Петровић Ср. 1984; Петровић Св. 1984).

– Уколико се наводи више дела која је један аутор објавио исте године и истим писмом, аутор се може определити за један од два начина: 1) свако од наведених дела обележава се једним словом по азбучном, односно абецедном реду иза године издања, нпр: (Настасијевић 2000а: 18); 2) иза имена аутора пише се курзивно наслов дела (ако је наслов вишечлан, може се уписати само прва реч), а потом број странице; овај начин обележавања погодан је за позивање на сабрана дела, односно тамо где се проучава опус једног аутора, па су наслови важни за праћење текста, нпр: (Андрић, *Знакови*, 16).

– Ако се позива на цео зборник, енциклопедију или антологију, у парентези се то означава скраћеницом ур. или прир. испред имена уредника/приређивача, нпр: (ур. Палавестра 1992: 34).

– Уколико дело нема аутора или је његово име непознато, у парентези се курзивно наводи (скраћени) наслов дела, година издања и број странице, нпр: (*Буīаршīице* 1979: 5).

– Дневна штампа се може цитирати: према називу дневног листа и години, односно датуму (ако се у раду позива на више бројева објављених исте године), иза чега следи број странице на којој се цитат налази, нпр: (*Полиīика,* 14. 12. 2016: 4); према имену аутора чланка, нпр: (Савић 2012: 9); изузетно, према наслову чланка, уколико је име аутора непознато, а сам чланак предмет анализе („Шта ће нама Бранко“ 2013: 3).

– Уколико се цитира литература с интернета, у парентези се пише година објављивања (ако је позната), а не година посете сајта.

– Ако је цитат узет са више суседних страница истог рада, уписује се број прве и последње странице која се цитира, а између њих ставља се црта, нпр: (Ивић 1986: 128–130). Изостављена места у самом тексту цитата обележавају се са три тачке у угластој загради: […].

– Ако се цитира више несуседних страница истог рада, број страница се одваја запетом, нпр: (Ивић 1986: 128, 130).

7. Фусноте служе за експликативне напомене (детаље, допунска објашњења, назнаке о коришћеним изворима, необјављеној архивској грађи итд.) и не могу бити простор за библиографску референцу. Фусноте треба обележавати арапским бројевима (у тексту увек иду иза знака интерпункције) и стављати их при дну сваке странице, а не иза текста рада. Треба их куцати по шеми: *Insert – Reference – Footnote*, а не намештањем разних оквира, јер се једино на тај начин може гарантовати да ће се у прелому фусноте појавити на правом месту.

8. Наводнике и полунаводнике обележавати на следећи начин: „“ / ’ ’; не писати две запете уместо отвореног знака навода, два знака извода уместо отвореног и затвореног знака навода и слично). За цитирање литературе на страном језику користи се онај облик наводника који се употребљава у том (а не у српском) језику.

9. За наглашавање користити *курзив* (*italic*), а не **масна слова** (**bold**), изузев за наслов некролога.

НАВОЂЕЊЕ ИЗВОРА И ЛИТЕРАТУРЕ У СПИСКУ НА КРАЈУ РАДА

Податак о делу пише се језиком и писмом на коме је дело објављено, односно којим су дотичне речи у изворнику дате (нпр. уколико је назив издавача неке ћириличне књиге на страном језику, само се он даје латиницом).

Редослед јединица у попису литературе организовати азбучним редом по презименима аутора уколико је основно писмо рада ћирилица, абецедним ако је основно писмо латиница. Презименима на страним језицима, у тексту писаном ћирилицом, припада онај редослед који добијају према изговору, а не према првом слову којим су написана.

1. Монографска публикација (књига)

Нпр: Матицки 2003: Миодраг Матицки. *Језик српскоī песнишшва.* Нови Сад: Прометеј.

– Ако се више библиографских јединица односи на истог аутора, треба их хронолошки поређати према годинама издања.

– Уколико је реч о зборнику, антологији и слично, на почетку се наводи име приређивача или уредника уз одговарајућу скраћеницу, која иде иза имена:

Нпр: Петковић 2000: Новица Петковић (ур.). *Кращак пређед срйске књижевносши*. Београд: Лирика.

– Уколико је реч о два аутора:

Нпр: Велек–Ворен 2004: Рене Велек–Остин Ворен. *Теорија књижевносши*. Прев. Александар Спасић и Слободан Ђорђевић. Београд: Утопија.

– Уколико књига нема аутора:

Наслов. Место издања. Издавач: година.

Нпр: *Буīаршшице* 1979. Избор и предговор Новак Килибарда. Београд: Рад.

– Ако је књига објављена у овиру сабраних дела, пожељно је навести и тај податак:

Нпр: Андрић 1982: Иво Андрић. „О причи и причању". *Исшорија и леīенда:* Есеји, огледи и чланци. *Сабрана дела Иве Андића*, књ. 12. Београд: Просвета; Загреб: Младост; Сарајево: Свјетлост; Љубљана: Државна založba Словеније; Скопје: Мисла; Титоград: Побједа, 68–72.

– Име преводиоца, приређивача и сл. пише се иза наслова, уз одговарајућу назнаку (приредио, уредио, изабрао, превео и слично), која се пише скраћеницом:

Нпр: Настасијевић 1991: Момчило Настасијевић. *Поезија*. Прир. Новица Петковић. Горњи Милановац: Дечје новине.

– У складу с *Правоūисом* (2010), двочлана женска презимена аутора пишу се без цртице.

– Удружени издавачи одвајају се двотачкама:

Нпр: Фрајнд 1996: Марта Фрајнд. *Историја у драми – драма у историји: огледи о српској историјској драми.* Нови Сад: Прометеј: Стеријино позорје; Београд: Институт за књижевност и уметност.

– Монографска публикација са корпоративним аутором (комисија, асоцијација или организација уз коју на насловној страни није наведено име индивидуалног аутора, преузима улогу корпоративног аутора) цитира се на следећи начин: Београдска филхармонија 2005: *Сезона 2005–2006: Циклус Ханс Сваровски.* Београд: Београдска филхармонија.

2. Чланак из серијске публикације

Нпр: Шоп 1980: Љиљана Шоп. „Уточиште у времену". *Књижевност*, год. XXXV, књ. LXIX, 6–7, 1127–1133.

3. Чланак из зборника, антологије

Нпр: Славнић 1996: Иво Славнић. „Историјски роман – дефиниције и дилеме." *Историјски роман*. Зборник радова. Ур. Миодраг Матицки. Београд: Институт за књижевност и уметност; Сарајево: Институт за књижевност, 209–223.

4. Одредница из енциклопедије, речника или сл. референтне књиге

Ако се може утврдити аутор одреднице:

Нпр: Slavnić 1992: Ivo Slavnić. „Istorijski roman". *Rečnik književnih termina.* Ur. Dragiša Živković. [Drugo, dopunjeno izdanje.] Beograd: Institut za književnost i umetnost: Nolit, 307–309.

5. Дневна штампа

Нпр: Вукадиновић 2008: Алек Вукадиновић. „Човек је постао машина". *Вечерње новости*, 29. јануар, 19.

6. Приказ

Нпр: Ђуричковић 2000: Милутин Ђуричковић. „Логос и парадигма". (Петар Милосављевић. *Логос и парадигма*. Београд: Требник, 2002, 196 стр.) *Борба* 29. јун, 18.

7. Електронски извори

– Монографска публикација на мрежи

Презиме Година: Име Презиме. *Наслов.* <URL адреса>. [Датум преузимања].

Нпр: Childs–Fowler 2006: Peter Childs–Roger Fowler. *The Routledge Dictionary of Literay Terms*. <http://www.uv.es/fores/The_Routledge_Dictionary_of_Literary_Terms.pdf>. [15. 9. 2012].

– Чланак из часописа и дневне штампе на мрежи

Презиме Година: Име Презиме. Наслов чланка. *Наслов часописа*, датум часописа. <URL адреса>. [Датум преузимања].

Нпр: Рибникар 2006: Владислава Рибникар. „Историја и траума у романима Давида Албахарија". *Зборник Матице српске за књижевност и језик*, март 2006. <http://www.maticasrpska.org.yu/download/knj543.pdf>. [5. децембар 2008].

– Ако се часопису и појединачним чланцима приступа преко неке претплатничке базе, после података о часопису треба навести име базе и, евентуално, библиотеке која је њен претплатник и преко које је аутор бази приступио. Не треба наводити URL адресу часописа или чланка, већ само, уколико је доступна, адресу почетне стране базе часописа.

– Чланак из енциклопедије на мрежи

Назив одреднице. *Наслов енциклопедије*. <URL адреса>. [Датум преузимања].

Нпр: Wilde, Oscar. *Encyclopedia Americana.* <http://www.encyclopedia.com/doc/1G1-92614715.html>. [15. 12. 2008].

– Издања на компакт-диску (CD-ROM)

Презиме Година: Име Презиме. *Наслов*. CD-ROM. Место издања: Издавач, година.

Нпр: Детелић 2004: Мирјана Детелић. *Градови у хришћанској и муслиманској епици*. CD-ROM. Београд: Балканолошки институт САНУ.

8. Рукопис или препис на писаћој машини

Нпр: Николић, Јован. *Песмарица*. Темишвар. Архив САНУ у Београду, сигн. 8552/264/5, 1780–1783.

Рукописе треба цитирати према фолијацији (нпр. 2а–3б), а не према пагинацији, изузев у случајевима кад је рукопис пагиниран.

9. Необјављена дисертација

Нпр: Гајић 1965: Драгутин В. Гајић. *Карактеристике развоја банкарства у Југославији између два светска рата*. Докторски рад. Београд: Економски факултет.

10. Необјављена архивска грађа цитира се у складу са правилима дотичног архива (у скоро свим случајевима креће се од општег ка појединачном: архив, фонд, кутија, фасцикла, документ).

Нпр: Архив Југославије (АЈ), фонд 66, Министарство просвете Краљевине Југославије, фасцикла 2209, архивска јединица 7, Извештај просветног одељења Дринске бановине министру просвете бр. 2086, 8. јануар 1932.

КРИТИКЕ, ПРИКАЗИ, ПОЛЕМИКЕ

Критике, прикази, полемике и сл. треба да имају централно постављен наслов, величине 14 компјутерских тачака, испод кога у загради треба писати библиографску јединицу на коју се приказ односи:

(Име Презиме [ако је зборник, с уобичајеном назнаком ур.]. *Наслов приказане публикације*. Место: Издавач, година издавања, број страница.)

Аутор се потписује курзивно, с два реда размака иза текста, уз десну маргину. Иза презимена аутора треба да стоји звездицом обележена напомена, у којој се пише афилијација и адреса електронске поште.

За додатна упутства и информације о начину цитирања можете се обратити редакцији *Баштине* (institutskp@gmail.com) или консултовати литертатуру:

Вранеш, Александра. *Од рукойиса до библиоӣеке. Појмовник*. Београд: Филолошки факултет, 2006.

MLA Style Manual and Guide to Scholarly Publishing. 3rd edition. New York: MLA, 2008.

Russell, Tony et al. "MLA Formatting and Style Guide". *The Purdue OWL,* Purdue U Writing Lab, 2 Aug. 2016. <https://owl.english.purdue.edu/owl/resource/747/01/>. [16. 12. 2017].

Уређивачки одбор *Баштине*

Рецензенти овог броја:

Проф. др Ненад Аврамовић, редовни професор, Правни факултет за привреду и правосуђе Универзитета Привредна академија, Нови Сад;

Проф. др Душанка Јововић, редовни професор, Универзитет у Приштини, Правни факултет, Косовска Митровица;

Проф. др Миодраг Горић, редовни професор, Факултет за основне студије и право у Београду;

Проф. др Звездан М. Арсић, ванредни професор, Универзитет у Приштини, Филозофски факултет Косовска Митровица;

Др Јасмина Ахметагић, виши научни сарадник, Институт за српску културу – Приштина, Лепосавић;

Др Срђан Словић, виши научни сарадник, Институт за српску културу – Приштина, Лепосавић;

Др Иван Бецић, виши научни сарадник, Институт за српску културу – Приштина, Лепосавић;

Др Јелена Михајловић, ванредни професор, Универзитет у Приштини, Филозофски факултет Косовска Митровица;

Проф. др Радомир Арсић, ванредни професор, Универзитет у Приштини, Учитељски факултет – Призрену у Лепосавићу;

Проф. др Петар Рајчевић, ванредни професор, Универзитет у Приштини, Учитељски факултет – Призрен у Лепосавићу;

Др Немања Мрђић, научни сарадик, Археолошки институт САНУ, Београд;

Др Јела Круљ Драшковић, доцент, Универзитет у Приштини, Учитељски факултет – Призрен у Лепосавићу;

Проф. др Драган Танчић, ванредни професор, Институт за српску културу – Приштина, Лепосавић;

Др Гордана Стојић, доцент, Филозофски факултет у Нишу, Департман за социологију;

Др Сања Микетић Суботић, доцент, Филозофски факултет Косовска Митровица, Универзитет у Приштини;

Др Јелена Војиновић-Костић, доцент, Паевропски универзитет Апеирон, Бања Лука;

Др Јелена Минић, доцент, Универзитет у Приштини, Филозофски факултет Косовска Митровица;

Др Никола Данчетовић, доцент, Универзитет у Приштини, Филозофски факултет, Косовска Митровица;

Др Марија Јефтимијевић Михајловић, научни сарадник, Институт за српску културу – Приштина, Лепосавић;

Др Мирјана Бечејски, научни сарадник, Институт за српску културу – Приштина, Лепосавић;

Др Далибор Велојић, научни сарадник, Институт за српску културу – Приштина, Лепосавић;

Др Весна Зарковић, научни сарадник, Институт за српску културу – Приштина, Лепосавић;

Др Александар Павловић, научни сарадник, Институт за српску културу – Приштина, Лепосавић;

Др Милутин Живковић, научни сарадник, Институт за савремену историју;

Др Ивана Женарју Рајовић, научни сарадник, Институт за српску културу – Приштина, Лепосавић;

Др Бојан Шево, научни сарадник, Институт за српску културу – Приштина, Лепосавић;

Др Ана Стишовић Миловановић, истраживач-сарадник, Институт за српску културу – Приштина, Лепосавић.

Др Далибор Велојић, научни сарадник, Институт за српску културу – Приштина, Лепосавић;

Др Ена Мирковић, научни сарадник, Институт за српску културу – Приштина, Лепосавић;

Др Петар Ристановић, научни сарадник, Институт за српску културу – Приштина, Лепосавић;

Др Јован Симијановић, научни сарадник, Институт за српску културу – Приштина, Лепосавић;

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

008(497.115)

БАШТИНА : гласник / главни и одговорни уредник Драган Танчић. - 1991, св. 1- .
- Приштина–Лепосавић : Институт за српску културу, 1991- (Пирот : Pi-Press). - 24 cm

ISSN 0353-9008 = Баштина (Приштина)
COBISS.SR-ID 3404300